

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Європейський університет

СТУДІЇ

*з архівної справи
та документознавства*

Том п'ятнадцятий

Київ
2007

ББК 79.3я 53

С 88

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 15. – 232 с.

Щорічник містить статті з теорії, історії й практики архівної справи та документознавства. Основну увагу зосереджено на проблемах архівної україніки, джерелознавства, наукової співпраці українських та зарубіжних архівістів. До щорічника включено матеріали ювілейної сесії до 140-річчя М. В. Довнар-Запольського та наукових читань до 125-ліття В. Л. Модзалевського.

Для істориків, архівістів, документознавців, студентів і викладачів вищих навчальних закладів України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. Б. Матяш (головний редактор),
Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська,
Л. А. Дубровіна, С. Л. Зворський, С. Г. Кулешов,
М. В. Ларін, Л. П. Одинока, Ю. І. Палеха, Г. В. Папакін,
Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій, З. І. Тимошенко, Н. М. Христова

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96 серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 5 від 31 серпня 2007 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.*

Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.

*При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи
та документознавства» обов'язкове*

© Український науково-дослідний інститут архівної
справи та документознавства, 2007
© Автори публікацій, 2007

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

- Ємельянова Тетяна.** Організація використання інформації аудіовізуальних документів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного 5
- Ігнатуша Алевтина.** Система роботи з архівами ліквідованих установ у архівному відділі Запорізької міської ради 8

Теорія і методика архівознавства

- Матяш Ірина.** Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» 12
- Калакура Ярослав.** Архівний менеджмент як галузь наукових знань і навчальна дисципліна 18
- Федосов Владимир.** О теории архивоведения как науке 24

Джерелознавчі галузі знань

- Лось Валентина.** Документи державно-адміністративних установ як джерело з історії Греко-Уніатської Церкви (Правобережна Україна кінця XVIII ст. – початку XIX ст.) . 30
- Кондратенко Олег.** Документальні архівні фонди НАН України як джерело вивчення основних напрямків історичних досліджень в АН УРСР (1944–1956 рр.) 37
- Кашеварова Наталія.** Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга на території окупованих країн під час Другої світової війни 44
- Чернецький Євген.** Аристократичний сегмент у складі землевласників Радомишльського повіту (кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.): критерії статусу та їхнє застосування 50
- Медведська Людмила.** Династична криза 1730 року в Росії: історіографічний аспект 56
- Білаш Радомир Б.** Перші українські поселення в Альберті (Канада): вплив географічних особливостей місцевості на оформлення життєвого простору українців 64

Документознавство: історія, теорія, практика

- Лаврус Віктор.** Електронні форми в системі документообігу вищого навчального закладу 71
- Марченко Петро.** Проект схеми метаданих архівного електронного документа 75
- Чекмарьова Любов.** Веб-сайт обласної державної адміністрації як форма надання інформаційних послуг громадянам 85
- Швецова-Водка Галина.** Об'єкт і предмет документознавства 89
- Плешкевич Евгений.** Предпосылки формирования общетеоретических знаний о документе 96
- Палеха Юрій.** Підготовка документознавців-інформаційних аналітиків – нагальна потреба інформаційного суспільства 108
- Ляшенко Вікторія.** Користування документами в історичному архіві: деякі попередні результати порівняльного аналізу (за 1980-ті та 1990-ті роки) 111

Історія установ, товариств і об'єднань

- Желєзко Алла.** Діяльність архівних установ на Київщині у 1917–1925 рр. 114
- Міщук Сергій.** Книжково-рукописна спадщина Волинської православної духовної семінарії: дослідження, опис, доля 119
- Власенко Валерій.** Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі 125
- Чуткий Андрій.** Київський комерційний інститут: історія заснування 131

Архівна україніка

- Потульницький Володимир.** Архівна україніка в Японії 137
- Бурім Дмитро, Кураєв Олексій, Мицик Юрій, Сєбта Тетяна.** Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини 141
- Харук Андрій.** Використання документів архівів Російської Федерації з метою вивчення історії авіаційної промисловості України 147
- Ямкова Ольга.** Документи з історії українсько-білоруських зв'язків емігрантів в архівах Республіки Білорусь 151

Огляди архівних фондів

- Безручко Олександр.** Документи режисерської лабораторії О. П. Довженка у приватних та недержавних архівах 155

Персоналії

- Малолетова Ніна.** Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) 159
- Войцехівська Ірина, Мага Ірина.** Штрихи до портрета історика (до 70-річчя від дня народження професора Ярослава Калакури) 164
- Киштымов Андрей, Лебедева Валентина.** Юбілей белорусского архивиста (к 60-летию со дня рождения Виталия Скалабана) 167
- Шумейко Михаил.** М. В. Довнар-Запольский как архивист 170
- Лебедева Валентина.** М. В. Довнар-Запольский – гласний Київської міської думи 172
- Киштымов Андрей.** Исследовательский потенциал документов фонда Киевского коммерческого института в Государственном архиве г. Киева 176
- Смолянчук Олександр.** «Польське питання» в «Історії Білорусі» М. Довнар-Запольського 179
- Литвинова Татьяна.** Роль Києва в строительстве часовни-усыпальницы князей Паскевичей в Гомеле (по архивным материалам) 183
- Ясь Олексій.** Генеалогічні ідеї Вадима Модзалевського в рецепції української зарубіжної історіографії другої половини 1940–1980-х років 189
- Томазов Валерій.** Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії 193
- Ковтун Марина.** Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920) 196
- Алексєнко Анна.** Внесок В. Л. Модзалевського у розвиток історико-краєзнавчих студій 203
- Карамаш Сергій.** В. Л. Модзалевський – в'язень Київської фортеці 206
- Приходько Людмила.** Олександр Грушевський як керівник першого державного органу управління архівною справою України і особистість 207

Архівознавство за кордоном

- Рыбаков Андрей.** Опыт и перспективы научного сотрудничества белорусских и украинских архивистов 215

Архівні відкриття

- Киштымов Андрей.** К вопросу о дате основания предприятия (на примере СП ЗАО «Милавица») 218

Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

- Костишева Світлана.** Книга про малодосліджене українське суспільство часів Другої світової війни (В. А. Гриневич «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)»). – К.: ІПЕНД, 2007. – 520 с.) 221
- Макієнко Олексій.** Ювілейне видання херсонських архівістів (Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12): Архів і людина. – 153 с.) 222
- Карамаш Сергій.** Наукова сесія до 140-річчя М. В. Довнар-Запольського 224
- Мага Ірина.** Наукові читання, присвячені 125-літтю Вадима Модзалевського 226
- Скрипка Леонід.** Виставка «Будинок «бурси» в контексті історії українських архівів» 227
- Некролог** 229
- Відомості про авторів** 230

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Тетяна Ємельянова

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ У ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г. С. ПШЕНИЧНОГО

Одним із пріоритетних напрямів роботи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного є організація використання інформації, наявних у його фондах аудіовізуальних документів. Накопичений ним значний досвід може стати у нагоді іншим архівам.

Оскільки сфера використання функціонально пов'язана з іншими видами діяльності архіву (комплектуванням, забезпеченням збереженості тощо), тому вироблення гнучкої моделі організації користування архівними документами надзвичайно важливе для прогнозування розвитку архівної справи в цілому.

У цьому повідомленні подано короткий огляд роботи в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного з використання інформації, в аудіовізуальних документах за 2001–2006 рр.

Висвітлення особливостей цього важливого напрямку роботи неможливе без опрацювання джерел, які містять відповідну інформацію за вказаний період. Джерельною базою нашої розвідки стала, в основному, облікова документація установи за 2001–2006 рр.: щорічні звіти архіву про його діяльність, що включають у себе відомості про роботу структурних підрозділів. Так, звіти відділу використання інформації документів містять дані про напрями і форми використання інформації аудіовізуальних документів. Аналізу були піддані також книги обліку користувачів читального залу, книги обліку виготовлення копій з архівних документів за замовленнями користувачів, виконання тематичних запитів тощо. Книги обліку користувачів читального залу інформують про тематику досліджень відвідувачів, дати відвідувань, назви установ, в яких вони працюють. Це дає можливість визначити основний контингент користувачів архіву протягом зазначеного періоду. Книги обліку виготовлення копій з архівних документів дають змогу визначити обсяг останніх. До аналізу були залучені також паспорти

архіву, які допомагають встановити зміни обсягу документів, що знаходяться на постійному зберіганні.

Основні форми використання документної інформації впродовж 2001–2006-х рр., у цілому, залишалися незмінними: інформаційне обслуговування користувачів у читальному залі, ініціативне інформування їх про склад і зміст документів архіву і надання документної інформації за їхніми запитамі, експонування документів або їхніх копій на виставках, публікаційна діяльність.

Аналіз звітної документації показав, що інформація аудіовізуальних документів широко використовується. Значний обсяг документів надано користувачам через читальний зал. У 2001–2006 рр. в архіві працювало 2794 користувачі (у 2001 р. – 389, 2002 р. – 398, 2003 р. – 498, 2004 р. – 477, 2005 р. – 551, 2006 р. – 481). Середня кількість користувачів щомісяця становила 38 осіб. Загальна кількість іноземних користувачів, які працювали в читальному залі – 148 (2001 р. – 18, 2002 р. – 11, 2003 р. – 20, 2004 р. – 23, 2005 р. – 31, 2006 р. – 45). Широкою є «географія» іноземних користувачів – це юридичні і фізичні особи із понад 17 країн світу. Документи архіву опрацьовували дослідники з Австрії, Бельгії, Білорусії, Бразилії, Великобританії, Голландії, Греції, Італії, Іспанії, Канади, Молдови, Німеччини, Польщі, Росії, Франції, Фінляндії тощо.

До документів архіву зверталися представники органів влади і управління, кіно-, теле- і відеостудій, творчих, наукових, комерційних, громадських організацій, музеїв, видавництв, учбових закладів, архівних установ, приватні особи. Інформація аудіовізуальних документів використовувалася при створенні документальних, науково-популярних, художніх фільмів, телепрограм і телепередач, для підготовки музейних експозицій, наукових робіт, у різного роду виданнях.

Останніми роками збільшилося користування архівними документами у наукових цілях. До них

I. Архівна справа: історія та сучасність

зверталися працівники наукових закладів, серед яких: Інститут історії НАН України, Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії культури та заповідних територій, Харківська державна академія дизайну і мистецтв, Інститут проблем міцності ім. Г. С. Писаренка НАН України, Національна академія оборони України тощо. Аудіовізуальними документами користувалися для написання монографій, навчальних посібників, дисертацій, курсових і дипломних робіт. Повністю на документах архіву підготовлена дипломна робота студента факультету режисури КНУКіМ М. Костюкова – документальний фільм «“MEMORANDUM” пам'яті. З історії архіву»: про діяльність ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного за 70 років його існування.

Про різноплановий характер потреб дослідників в архівних документах свідчить той факт, що серед досліджуваних тем були: «Становлення нової системи виховання суспільства в УСРР (1921–1925 рр.)», «Агітаційно-пропагандистська діяльність політичних партій та громадських організацій в українських збройних формуваннях доби Центральної Ради», «Повсякденне життя і суспільні настрої населення України під час Першої світової війни», «Хореографічний фольклор північно-західного Полісся», «Синагоги України», «Українське мистецтво 1920–1930-х рр.», «Український студентський рух в еміграції 20–30-х рр.» тощо.

Поза увагою користувачів не залишалася історія Другої світової війни. В останні роки цей напрямок досліджень зазнав змін. Предметами наукових досліджень були окупаційний режим в Україні у 1941–1943 рр., колабораціонізм за часів нацистської окупації, примусове використання праці українських робітників у Третньому рейху тощо.

Збільшення попиту на аудіовізуальні документи в наукових цілях можна пояснити тим, що цей вид документів почав розглядатися вченими як повноцінне історичне джерело, а не як ілюстративні матеріали до інформації з писемних джерел.

Постійними користувачами документної інформації залишалися представники медіа простору. Архів надавав організаційну і консультативну допомогу практично всім вітчизняним і деяким іноземним телекомпаніям у підготовці телепередач із використанням інформації аудіовізуальних документів. Серед них: ТРК «Студія 1+1», ТРК «Київ», НТКУ, ММЦ «СТБ», ЗАТ «Новий канал», УНТК «Інтер» тощо.

Із циклових програм і передач із залученням архівних документів слід назвати: «Киевлянин»

(ТРК «Київ»), «Україна, яку ми не знаємо» (НТКУ), «Свобода слова» (ICTV), «Любі мої, хороші...» (КТМ), «Не все так погано у нашому домі» (НТКУ).

За вказаний період користувачі переглянули 18 415 од. зб. кінодокументів, за їхнім замовленням виготовлено 7450 м кінокопій, 724 години запису відеокопій, 37 797 фотокопій, 106 години запису фонокопій.

У 2003 р. завдяки впровадженню новітніх технологій користувачі змогли отримати копії фотодокументів у цифровому вигляді. Якщо цього року таких замовлень було три і виготовлено 32 електронні копії, то у 2004 р. – 111 замовлень, за якими виготовлено 2304 електронні копії, у 2005 р. – 131 замовлення і, відповідно – 2404 електронних копій, у 2006 р. виготовлено 2713 електронних копій). Спостерігаємо чітку тенденцію до постійного збільшення замовлень на отримання цього виду копій.

Виявлення аудіовізуальних документів користувачі проводили за допомогою довідкового апарату: каталогів, монтажних листів, описів кіно- і відеодокументів, внутрішніх описів фотоальбомів, тематичних оглядів і переліків.

Ознайомлення з аудіовізуальними документами НАФ шляхом перегляду або прослуховування відбувалося в читальному залі і приміщеннях, обладнаних відповідними технічними засобами: кіно-, відео-, звуковідтворюючою апаратурою, кіномонтажними столами. На жаль, у читальному залі й досі немає обладнаного робочого місця з виходом в Інтернет. Не створено електронного каталогу, в якому б було відображено весь активний фонд архіву і який би надав принципово нові можливості пошуку та незаперечні переваги порівняно з традиційними архівними каталогами, завдяки одночасному багатоаспектному оперативному пошуку та швидкісному доступу до великих масивів інформації.

Забезпечення суспільних потреб у ретроспективній інформації відбувалося шляхом ініціативного інформування органів державної влади, місцевого самоврядування, інших зацікавлених установ та організацій про склад і зміст архівних документів. Так, протягом указаного періоду підготовлено понад 20 ініціативних листів і тематичних переліків. Серед їхніх «адресатів» можна назвати: Національний театр російської драми імені Лесі Українки (проінформований про наявність в архівних фондах кінофотодокументів з його історії, у зв'язку з 75-річчям), Львівський державний університет ім. І. Франка (проінформований про наявність в архіві документів, пов'язаних з ним,

у зв'язку з 340-річчям створення), Український науково-дослідний інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. В. П. Філатова (з нагоди 65-річчя), Біосферний заповідник «Асканія-Нова» УААН, Маріупольський металургійний завод «Азовсталь» та ін. Результатом ініціативного інформування стало створення телепередач, телефільмів, фотовиставок.

За минулі 6 років до архіву надійшло і було опрацьовано понад 172 запити, з яких 136 – тематичні. Позитивні відповіді на них склали понад 60 %. Негативні відповіді на запити були пов'язані з відсутністю в архіві необхідної для користувачів ретроспективної інформації. Значно зріс обсяг тематичних запитів, причому цей показник щороку збільшувався.

Відбулися зміни й у формі запитів користувачів. Якщо раніше домінував поштовий варіант звернень, то нині все активніше для комунікацій із цих питань використовуються засоби електронного зв'язку. Лише за останні три роки через мережу Інтернет надано понад 67 відповідей на звернення користувачів (2004 р. – 11, 2005 р. – 39, 2006 р. – 17). Часто запити вимагають не тільки виявлення конкретного документа, а й проведення вивчення документальних комплексів за тематикою із складанням переліків наявних документів.

До традиційних форм організації використання інформації аудіовізуальних документів відноситься виставкова діяльність. Упродовж зазначеного періоду архів підготував і взяв участь у проведенні 87 документальних виставок (2001 р. – 4, 2002 р. – 3, 2003 р. – 7, 2004 р. – 21, 2005 р. – 21, 2006 р. – 29). Інформація про них подавалася в періодичній пресі і на веб-сайті Держкомархіву України. Організаційні засади сучасної виставкової діяльності архіву визначені концепцією виставкової діяльності державних архівів, затвердженою колегією останнього.

За висвітлюваний час створено різноманітні типи стаціонарних і пересувних виставок: за комплексною тематикою, з різних питань вітчизняної історії, до знаменних дат та інших визначних подій, у тому числі місцевого рівня. Так, до 60-річчя Перемоги у Другій світовій війні за документами архіву підготовлено 7 виставок: «Переможний 1945-й» (спільно з Росією), «Друга світова війна і Холокост в Україні: 1941–1944», «Сторінки невідомої війни» (3 виставки), «Православна церква у роки Другої світової війни», Інтернет-виставку «До 60-річчя Ялтинської конференції глав держав учасників антигітлерівської коаліції». Серед останніх – «Українська революція. 1917–1921» (до

Дня Соборності України), «Автограф української історії», «Реквієм пам'яті» (до 20-ї річниці Чорнобильської АЕС), до міжнародного Дня визволення в'язнів нацистських концтаборів, до 80-річчя від дня загибелі С. Петлюри (2 виставки), «Іван Франко та митрополит Андрей: Мойсеї українського народу» (3 виставки), «Друга світова війна: радянські та німецькі військовополонені», «Конституція України: шлях державотворення» (3 виставки), «Трагедія Бабиного Яру» (2 виставки), «Незалежність: глибокі коріння» (до 15-ї річниці Незалежності України, 2 виставки), до 130-річчя від дня народження С. Єфремова, «Насильство породжує насильство» (до 50-річчя придушення Угорської революції), про історію будинку уряду, до 50-річчя від дня смерті О. Довженка. Розширилася також «географія» експонування виставок: Будинок уряду, Держкомархів України, Києво-Могилянська академія, Національна парламентська бібліотека України, Успенський собор, ЦДАМЛМ України, будинок Національної опери України тощо.

Двічі під час парламентських слухань у приміщенні Верховної Ради України експонувалася документальна виставка «Голод 1932–1933 років: крізь призму архівних документів». Підготовлено і розіслано пакет копій документів про Голодомор із фондів архіву з метою їх експонування у дипломатичних представництвах України за кордоном (один з таких комплектів було продемонстровано під час сесії Генеральної Асамблеї ООН у листопаді 2003 р., що проходила в Нью-Йорку, США).

Значним кроком у процесі максимально широкого оприлюднення інформації архівних документів є активізація видавничої діяльності архіву.

Упродовж зазначеного періоду продовжувалося видання анотованих каталогів кінодокументів, що зберігаються в архівних фондах. У рамках галузевої програми «Архівні зібрання України» у серії «Спеціальні довідники» видано три каталоги-довідники на кінодокументи: «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів. (Червень 1945–1955)», (2002), «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів кіно- і телесюжетів (1956–1965)», (2003), «Україна і Друга світова війна: Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939–1945)», (2006).

Впровадження в архівну практику інформаційних та телекомунікаційних технологій дало можливість подати електронні версії анотованих каталогів в Інтернеті на архівному веб-порталі «Архіву України».

I. Архівна справа: історія та сучасність

У 2003–2006 рр. архів співпрацював з вітчизняними архівними установами у галузі підготовки та публікації документальних видань і довідників. У результаті такого співробітництва побачили світ видання на компакт-дисках: Голодомор в Україні 1932–1933: Офіційні документи. Бібліографія публікації джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси (2003, опубліковано 94 фотодокументи); Документи державних архівів України до 50-ї річниці входження Криму до складу України (2004, опубліковано 31 фотодокумент); Документи до 70-річчя перенесення столиці України з Харкова до Києва (2004, опубліковано 4 фотодокументи); Архіви окупації. 1941–1944 (2006, опубліковано 232 фотодокументи).

Упродовж 2001–2005 рр. для підготовки анонованих каталогів наказом директора архіву створювалися робочі групи упорядників. Підготовкою добірок документів займалися співробітники відділу використання інформації документів. З появою у 2006 р. нового підрозділу у структурі архіву – сектору публікації документів – функції з підготовки видань покладено на нього.

Подані відомості лише в загальних рисах відображають стан практичної діяльності архіву щодо використання інформації аудіовізуальних документів. Однак сталі тенденції до щорічного збільшення обсягу роботи настійно вимагають удосконалення методів і форм у цій сфері. Надалі стратегічним залишається вирішення основного завдання: перейти на якісно новий рівень обслуговування користувачів, забезпечити їм широкий доступ до інформаційних ресурсів через розширення спектру послуг. Розв'язання усіх завдань можливе лише за умови модернізації матеріально-технічної бази архіву і автоматизації основних архівних технологій та обслуговування користувачів. У цьому контексті актуальним залишається впровадження програми «Автоматизований облік користувачів», яка дала б змогу відслідковувати динаміку попиту на інформаційні ресурси. Крім того, аналіз облікових статистичних показників полегшить прогнозування розвитку організації використання інформації аудіовізуальних документів і прийняття управлінських рішень у цій сфері.

Алевтина Ігнатуша

СИСТЕМА РОБОТИ З АРХІВАМИ ЛІКВІДОВАНИХ УСТАНОВ У АРХІВНОМУ ВІДДІЛІ ЗАПОРІЗЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

Однією з істотних ознак нашого часу є масове створення та припинення діяльності установ недержавної форми власності. Значна кількість новоутворених товариств та фірм мають короткотерміний термін свого існування. Причини цього є типовими: банкрутство, виконання ролі, поставленої засновниками, нерентабельність. Крім того, у тривалому процесі переходу економіки від командно-адміністративної до ринкової відбувається закриття або реорганізація підприємств державної та комунальної форм власності.

Оскільки в переважній кількості підприємств працювали наймані робітники, то ліквідація їх створює для колишніх працівників додаткові ускладнення щодо підтвердження стажу роботи, шкідливих умов праці або виробничого травматизму, отримання даних про зарплату.

З метою захисту соціально-майнових прав громадян у 1998 р. в м. Запоріжжі, одним із перших у регіоні, було створено архів ліквідованих установ. Упродовж шести років його діяльності архівний відділ напрацював певний досвід роботи з архівами ліквідованих установ. Ним було налагоджено зв'язок із відділами реєстрації та єдиного реєстру (з липня 2004 р. – державними реєстраторами)

у районах міста, із Запорізьким обласним відділом з питань банкрутств, арбітражними керуючими, вироблено єдину систему вимог до оформлення та зберігання документації ліквідованих установ.

У перші роки існування архіву періодично траплялися випадки припинення державної реєстрації без відповідної довідки-підтвердження про передачу архівної документації на зберігання, випадки передчасної (до завірення архівного довідково-інформаційного апарату) здачі дозвільній системі УМВС печаток та штампів ліквідованих установ для знищення, залишення документів непризволяще (частіше – при справах про банкрутства, відсутнього боржника, особливо якщо при цьому ліквідаторами призначалися податкові інспекції, які порушували справи щодо закриття підприємства у Господарському суді).

Нині подібні випадки, особливо після вступу у дію з 1 липня 2004 р. нового Закону України про державну реєстрацію підприємств, нечасті. У випадках втрати чи передчасної здачі печатки вимагаємо від ліквідатора підприємства зазначати у історичній довідці реквізити свого паспорта, а також прикласти у додатку ксерокопію визначених його сторінок.

До 2003 р. дозволялася реєстрація підприємств з однаковими назвами, якщо вони реєструвалися у різних районах міста. У зв'язку з цим виникали певні ускладнення із ідентифікацією таких підприємств при виконанні соціально-правових запитів громадян: доводилося перевіряти дані відносно двох або навіть більшої кількості підприємств. Нами було внесено корективи до історичних довідок. Обов'язковою вимогою до них стало фіксування юридичної адреси (відразу після інформації про державну реєстрацію підприємства, після фіксування змін або статусу-кво під час нових редагувань чи перереєстрацій). Водночас почали вимагати фіксації коду ЄДРПОУ, оскільки за необхідності пошуку додаткової інформації чи якогось уточнення щодо підприємств у органах статистики або у відділі реєстрації та єдиного реєстру це дає змогу швидше отримати необхідну інформацію – їхня електронна база побудована саме за означеними кодами.

Як відомо, передача справ у архів є практично передостаннім (після нього лишається здача печаток і штампів та власне припинення державної реєстрації) етапом закриття підприємства та його зняття з обліку у державних органах. Тому для архівної документації за дату ліквідації беремо дату зняття його з податкового обліку. В історичній довідці фіксується, в якій саме з районних податкових інспекцій підприємство було знято з обліку, вказується дата зняття з обліку та номер виданої довідки. Таким чином, за необхідності уточнень щодо діяльності зазначеного підприємства існує можливість звернення до бази даних податкових інспекцій.

У випадках втрати частини документів підприємства вимагаємо, крім акта про нестачу, підтвердження обставин втрати (акти аварійних комісій за участю комунальних служб, пожежних частин, протоколи звернень до міліції та постанову про порушення чи відмову у порушенні кримінальної справи з приводу втрати документів тощо). Такі заходи архівного відділу сприяють збереженості архівів ліквідованих установ та запобігають спокусі залишення документів напризволяще.

Назви підприємств у документації записуємо відповідно до статутних документів та відтисків на печатках, із дотриманням усіх прописних та заголовних літер, оскільки навіть у реєстраційних документах підприємств інколи трапляються розбіжності у написанні назв.

Крім списку фондів, журналів реєстрації прийнятих на облік документів, обліку виданих довідок, справ фонду ведеться абетковий покажчик підприємств, у тому числі в електронній базі.

У ньому, поряд з останньою назвою, фіксуються всі назви підприємства з відповідними відсиланнями до основної, при наявності структури (філії, дочірні та інші підприємства, які були підвідомчими та передали свої архіви головному підприємству, або архіви яких зберігалися на означеному підприємстві за фактом) це також фіксується у абетковому порядку, також із відсиланням до основної, останньої назви. У дужках обов'язково подаються вживані аббревіатури назв. Така, на перший погляд, додаткова перевантаженість обґрунтована, вона є доцільна тому, що часто люди, які шукають потрібні документи і звертаються до архівного відділу, працювали на якомусь проміжному етапі функціонування установи і не знають останніх назв та тих перетворень, які зазнала установа у подальшому.

Громадяни, які працювали у первісних ланках структури, часто не знають назви головного підприємства. Отже, означена система покажчика дає змогу оптимізувати пошук даних за їхніми зверненнями. Крім того, абетковий покажчик ведеться, на відміну від усієї іншої документації, російською мовою. По-перше, специфікою нашого регіону є переважно російськомовне середовище, і громадяни часто не знають, як офіційно називалося підприємство українською мовою або, навіть, його повну назву, пам'ятаючи лише усно вживану назву. Особливо ця обставина набуває актуальності за відсутності в людини (через різні обставини) трудової книжки, у якій фіксувалася повна назва та перейменування підприємства. По-друге, до архівного відділу надходять російськомовні запити з колишніх республік Радянського Союзу, що вимагає відповідного реагування.

Співробітники архівного відділу приділяють пильну увагу тому, як саме громадяни заповнюють заяви. Вони мають заповнити спеціально розроблений бланк, в якому слід зазначити повне ім'я, по батькові, прізвище, рік народження, контактний телефон, повну назву підприємства, на якому працювали, дільниці, для жінок – прізвище на той час, за який робиться запит. Крім того, при необхідності, залежно від особливостей формування фонду, зазначається табельний номер, рік звільнення, прізвище майстра, під керівництвом якого працювала людина.

Постійно проводяться доповнення покажчика роками існування підприємства, тому що за наявності, наприклад, п'яти «Констант» у районах міста визначення дат початку та припинення діяльності відразу звужує коло пошуку.

Уже сьомий рік поспіль архівний відділ на добровільних засадах окремо веде книгу обліку

I. Архівна справа: історія та сучасність

відомостей про місцезнаходження документів з особового складу перейменованих і реорганізованих діючих підприємств та ліквідованих підприємств, документи яких не передавалися до архівного відділу, але збережені та по яких громадяни мають змогу отримати необхідні їм соціально-правові довідки. Книга ведеться по розділах «управління», «промисловість», «сільське господарство», «транспорт», «комунальні та побутові послуги», «освіта», «охорона здоров'я», «військові установи» тощо. У неї заносяться відомості про адреси, телефони, місцезнаходження архівних документів, а також прізвище, ім'я та по батькові осіб, які видають довідки. Таким чином, наш почин дає змогу допомогти тисячам громадян, які шукають документи для підтвердження стажу або заробітку на місцях своєї колишньої роботи. Тому люди охоче відгукуються на прохання телефонувати, ділитися інформацією про місцезнаходження документів.

Архівний відділ веде каталог фондів, використовуючи картки за формою № 6, оскільки в картці обліку ліквідованих установ відсутній розділ «топографічні відмітки». Єдині поправки, які зроблені нами у картках, це правка графи 2 «№ опису», яка через кому доповнена словом «акта», та у графі 8 «наявність (залишок) од. зб.» змінено напис «постійного зберігання» на напис «з особового складу». Утилізація документів проводиться із складанням протоколів ЕК, що відображається у справах і картках фондів.

Під час підготовки документів підприємств, що ліквідуються, до передачі в архів замість форми описів справ тимчасового зберігання працівники архівного відділу застосовують форми актів виділення до знищення. Документи вносяться до актів за хронологією та термінами зберігання. На документи кожного календарного року складається окремий акт. Такий підхід відкриває можливість: по-перше, запобігти перевантаженню архіву (повна і своєчасна утилізація); по-друге, оптимізувати процес експертизи при вилученні документів для їх знищення, по-третє, економити час та папір, не вимагаючи переписувати форму опису у форму акта, по-четверте, не перевантажує справу фонду (крім постійного зберігання актів, в іншому випадку було б ще постійно зберігати описи з практично ідентичною інформацією).

Досвід роботи показав, що потрібне повне дублювання справ фонду, особливо, якщо приміщення архіву (як у нас) знаходяться в різних корпусах. Перший, недоторканий, примірник зберігається з довідково-інформативною метою у приймальній кімнаті, другий, робочий, знаходиться в архі-

восховищі. Для оптимізації роботи описи найбільш запитуваних фондів вилучені з других примірників справ фондів і складають окрему бібліотечку.

У планах роботи відділу – створення топографічного путівника по великих фондах архіву ліквідованих установ. Кожне підприємство мало власну методику ведення обліку виплати зарплати. До архівного відділу потрапляють документи, які вже проходили у минулому архівну обробку, прошиті і описані. Зокрема, по наших фондах наявні такі види класифікації особових рахунків у межах року:

– за абеткою (це найкращий варіант, але як показує досвід, абетка наступних за першою літер практично не дотримується, що зводить сам спосіб нанівець);

– за табельними номерами;

– за роком звільнення;

– за дільницями роботи;

– за прізвищами майстрів, під керівництвом яких працювали;

– помісячно;

– поквартально.

З огляду на таку строкатість, під час підготовки документів до передачі на зберігання до архіву ліквідованих установ, працівники архівного відділу ретельно вивчають стан і форми ведення обліку на конкретному підприємстві та, за необхідності, вимагають створення у кожній справі абеткового покажчика прізвищ із зазначенням сторінок справи, де знаходяться відомості про зарплату означеної особи (особливо – у випадках формування справ з додержанням абетки лише перших літер, за табельними номерами, роками звільнення тощо). Такий підхід оптимізує виконання запитів громадян та значно економить робочий час.

Дуже зручною у роботі виявилася створена у відділі папка перейменувань, в якій за номерами фондів, окремим файлом по кожному, виписані в хронологічному порядку всі зміни назв та підвідомчості підприємств.

Таким чином, архівний відділ налагодив поточну роботу з архівами ліквідованих установ. Проте є ще питання, на які бажано відповісти. Зокрема, у зв'язку зі змінами у обчисленні пенсій почастішали прохання працівників пенсійних фондів щодо розшифровки окремих позицій у довідках про нарахування зарплати. Метод зустрічних перевірок, який використовувався раніше при виникненні питань, не може бути застосований з огляду на значну кількість подібних запитів та неможливість частих відривів інспекторів фонду з місця основної роботи. Тому постає питання залучен-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ня для виконання запитів про зарплату фахівця з досвідом бухгалтерської роботи з обчислення зарплати. Нині у складних питаннях користуємося дружніми порадами бухгалтерів виконкому.

Також ставимо два дискусійні питання щодо термінів та місця зберігання установчих та ліквідаційних документів ліквідованих підприємств. Оскільки останнім часом змінюються параметри та коло осіб, що мають право, наприклад, на наукову, військову, держслужбову та ін. пенсії, вважаємо за доцільне зберігати ці документи стільки ж, скільки і документи з особового складу – 75 років (Положення та Статуту підприємств, акти і протоколи передачі підприємства з одного міністерства, відомства до іншого тощо). У цих документах, як доводить досвід, є факти на підтвердження або обґрунтування права людей на отримання конкретного виду пенсії. Але оригінали документів про реєстрацію та ліквідацію підприємств передаються державним реєстраторам, та, згідно зі ст. 54 «Переліку типових документів...»

(К., 1998), зберігаються 5 років після припинення державної реєстрації.

Нині до архіву ліквідованих установ надходять лише копії установчих та ліквідаційних документів, які не мають ніякої юридичної сили та слугують для працівників архіву лише тимчасовим інформативним джерелом. Можливо, є доцільним, з огляду на кращі можливості захисту соціальних прав громадян, змінити місце зберігання оригіналів та копій вказаних документів: залишати оригінали установчих та ліквідаційних документів на довготривалі (до списання останнього з документів з особового складу даного фонду) зберігання в архіві ліквідованих установ, а органам державної реєстрації у їхні реєстраційні справи передавати завірені архівним відділом копії?

Сподіваємось, що поставлені питання знайдуть зацікавлення і порозуміння у колег, а напрацьований архівним відділом Запорізької міської ради досвід може бути корисним у роботі з архівами ліквідованих установ.

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХІВОЗНАВСТВА

Ірина Матяш

КОНЦЕПЦІЯ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕЄСТРУ «АРХІВНА УКРАЇНІКА»*

1. Загальна частина

Документи культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються української історії, потенційно є складовою Національного архівного фонду України. Такі документи в науковій літературі названо «архівною українікою». Це поняття запроваджено/повернуто в науковий та суспільний обіг на початку 1990-х рр. в умовах започаткування процесів, пов'язаних із виявленням і вивченням джерел з історії державотворення та формування національних традицій у різних країнах, що актуалізувало проблеми спільної архівної спадщини та реституції архівних фондів, передусім притаманні пострадянським державам («архівна росіка», «архівна білорусіка» тощо) та колишнім країнам соціалістичного табору («полоніка», «гунгаріка», «румуніка» тощо).

Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001, ст. 4) архівна україніка підлягає поверненню або має надійти в Україну в оригіналах чи копіях. Однак на практиці реалізувати це завдання неможливо без укладання спеціального реєстру – комплексного аналітико-синтетичного масиву відомостей з архівною інформацією другого рівня про місця зберігання (країни, міста, інституції/приватні власники), склад і зміст архівної україніки та регламентацію доступу до цієї інформації.

Концепція створення і функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» враховує накопичений український і зарубіжний досвід у цій сфері. Основні засади виявлення, реєстрації та запровадження в науковий обіг архівної інформації, обмеженої змістом поняття «архівна та рукописна україніка», визначено Державною програмою «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збере-

ження та загальнодоступності» (1992), зокрема її підпрограмою «Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації» (1991–1996). Упродовж 1993–2007 рр. здійснено певні заходи щодо реалізації цієї програми зусиллями співрозробників: Інституту української археографії АН України, Інституту рукописів ЦНБ (нині – НБУВ), Головархіву при Кабінеті Міністрів України, Міністерства культури України, Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), УНДІАСД.

Проблеми реєстрації архівної україніки відобразилися в Державній програмі «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення», прийнятій у червні 1999 р., та в рішеннях Колегії Державного комітету архівів України «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» від 17 січня 2001 р., «Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.» від 27 листопада 2002 р., «Про виявлення зарубіжної архівної україніки державними архівними установами» від 22 грудня 2006 р., спрямованих зокрема на створення та реалізацію програми виявлення архівної україніки за межами України на період з 2001 р. по 2010 р. Однак завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників та баз даних про архівну україніку в конкретних країнах досі не відбулося.

Результати зусиль у цій царині реалізовані в інформаційному ресурсі, розміщеному на Веб-порталі Держкомархіву України (розділ «Зарубіжна архівна україніка»), який включає загальні огляди, матеріали до бібліографії (589 позицій, перелік динамічний), огляди зібрань україніки в країнах світу (Австралія, Австрія, Великобританія, Італія, Казахстан, Канада, Польща, Росія, США, ФРН, Франція, Чехія), нормативні документи.

* Схвалена на Колегії Держкомархіву України 14 серпня 2007 р.

2. Мета та основні завдання

Мета Концепції полягає в розроблянні теоретичних, правових та організаційних засад створення і функціонування Національного реєстру «архівна україніка», визначенні напрямів та об'єкту архівної евристики, з'ясуванні засобів і способів репрезентації архівної інформації такого типу та умов доступу до реєстру.

Основні завдання:

- визначання змісту поняття «архівна україніка» та кодифікація його в архівному законодавстві;
- удосконалення законодавчих та інших нормативних актів, пов'язаних із виявленням, обліком та організацією використання архівної україніки;
- визначання кола співрозробників Національного реєстру «Архівна україніка»;
- з'ясування напрямів та рівнів архівної евристики задля створення Національного реєстру «Архівна україніка»;
- розроблення алгоритму проведення науково-пошукової та науково-дослідної роботи щодо виявлення архівної україніки;
- визначання способів репрезентації архівної інформації такого типу та умов доступу до реєстру;
- вироблення схеми описання документів/комплексів архівної україніки;
- з'ясування механізму фінансування робіт зі створення Національного реєстру «Архівна україніка».

3. Основна частина

3.1. З історії поняття

Вперше поняття «україніка» запроваджено в науковий обіг у бібліотечній сфері під час створення 1918 р. у Києві Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ). Термін формувався за аналогією до назв зібрань книг, виданих до XIX ст. у Росії (в тому числі слов'янських), – «tossica» в Імператорській публічній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, чи вивезених із Речі Посполитої книжкових і рукописних колекцій «ролопіса» у Паризькій бібліотеці. У складі ВБУ планувалося створити відділ «Ucrainica» (зі статусом головного) для зосередження в ньому видань різними мовами про історію України та українського народу, його матеріальну і духовну культуру, народне мистецтво, мову та відповідних бібліографічних покажчиків. Водночас завдання рукописного відділу (збирання рукописів, епістолярію, портретів видатних діячів, які мешкали й діяли на українській території) засвідчували поширення поняття «україніка» на всю сукупність джерел (друкованих, рукописних, образотворчих), в яких акумулювалася інформація про національно-державний розвиток України та

духовне життя українського народу. Активно обговорювався зміст поняття «україніка» бібліографами (Федором Максименком, Юрієм Меженком, Сергієм Масловим, Левом Биковським та ін.), які відрізняли його від поняття «репертуар української книжки» і співвідносили зі змістом бібліографії українознавства. Повна ідеологізація архівної справи та бібліотечної справи 1930-х рр. не лише зумовили заборону формування відділу чи припинення формування національної бібліографії, а й на тривалий час викреслили саме поняття з наукового обігу.

У сфері архівної справи поняття «україніка» впродовж кінця 1910–1920-х рр. використовувалося в процесі формування інформаційного масиву другого (відомостей про документи українського походження переважно в російських архівосховищах) та першого (копіювання документів) рівнів. Зокрема, про такі документи йшлося під час обговорення долі українських культурних цінностей (в тому числі архівів), що зберігалися в російських музеях, архівах, бібліотеках, у контексті розподілу державного майна і державних боргів під час мирних переговорів із Росією, які відбувалися в травні – жовтні 1918 р. у Києві. Силами архівної комісії на чолі з Олександром Грушевським було складено списки документів українського походження і рекомендовано черговість їх повернення.

На початку 1920-х рр. у працях Дмитра Багалія та Віктора Барвінського «Українські архівні фонди в межах РСФРР» (1925), Михайла Грушевського «Про потребу утворення Інституту української історії в складі АН СРСР» (1928) на теоретичному рівні було окреслено потребу реєстрації документів українського походження (актових, історико-літературних, картографічних, образотворчих) у бібліотеках, архівах та музеях Росії та інших радянських республіках тодішнього Союзу. Виявлення та копіювання українських документів у російських архівосховищах у другій половині 1920-х рр. проводили співробітники кафедри історії України УАН. Розпочата 1923 р. систематична практична діяльність Укрцентрархіву щодо повернення з Москви окремих комплексів архівних документів українського походження завершилася переданням у жовтні 1931 р. 134 томів Румянцевського опису Малоросії.

Проте, для означення евристичної і наукової роботи в галузі архівної справи термін «україніка» не застосовувався. Однак сама постановка питання про наукове обґрунтування повернення документів українського походження у Україну та спроби осмислення поняття, яке в сучасному ар-

II. Теорія і методика архівознавства

хівознавстві трактується як «спільна архівна спадщина», надалі відіграла важливу роль у розроблянні концепції Архівної українки.

На тлі початкового функціонування поняття «україніка» в УСРР–УРСР зарубіжні науковці вже широко послуговувалися ним для означення досліджень з історії та культури України. Зокрема, в Канаді побутовали терміни «україніка» (праці з історії України та українського народу, його культури та етнографії) та «канадська українка» (праці з української тематики, створені канадськими українцями), синонімічні терміну «українознавство».

Відродження поняття (з певним переосмисленням його значення) в Україні припало на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. Актуалізації терміну «україніка» з якісно новим змістом сприяли відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведена нею Всеукраїнська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію «україники» під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття «україніка» на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України. Спроби створення комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здійснювалися відкритим на базі Археографічної комісії Інститутом української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) у співпраці з Інститутом рукопису ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України (нині – Державний комітет архівів України). Програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації про документальні джерела з історії України було обговорено на спеціальній Міжвідомчій розширеній нараді (Київ, жовтень 1991). У процесі підготовки програми термін «писемна українка», первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються всіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутовали на її території), складених різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутовали поза її межами, було замінено терміном «архівна українка». Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з термі-

ном «писемна українка», який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є архівними документами в класичному розумінні, від друківаних видань. У ході дискусії під час наради запропоноване визначення було доповнено терміном «рукописна українка» з огляду на специфіку такого документного масиву як рукописні книги, відмінні методики їхнього описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек. Відтак термін «архівна та рукописна українка» міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу.

Однією з причин, що сприяли відродженню терміну «україніка» в Україні, було проведення в 1992 році в Києві міжнародної наради «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію «україники» під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття «україніка» на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України. Спроби створення комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здійснювалися відкритим на базі Археографічної комісії Інститутом української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) у співпраці з Інститутом рукопису ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України (нині – Державний комітет архівів України). Програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації про документальні джерела з історії України було обговорено на спеціальній Міжвідомчій розширеній нараді (Київ, жовтень 1991). У процесі підготовки програми термін «писемна українка», первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються всіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутовали на її території), складених різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутовали поза її межами, було замінено терміном «архівна українка». Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з термі-

ном «писемна українка», який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є архівними документами в класичному розумінні, від друківаних видань. У ході дискусії під час наради запропоноване визначення було доповнено терміном «рукописна українка» з огляду на специфіку такого документного масиву як рукописні книги, відмінні методики їхнього описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек. Відтак термін «архівна та рукописна українка» міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу.

Однією з причин, що сприяли відродженню терміну «україніка» в Україні, було проведення в 1992 році в Києві міжнародної наради «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію «україники» під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття «україніка» на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України. Спроби створення комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здійснювалися відкритим на базі Археографічної комісії Інститутом української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) у співпраці з Інститутом рукопису ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України (нині – Державний комітет архівів України). Програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації про документальні джерела з історії України було обговорено на спеціальній Міжвідомчій розширеній нараді (Київ, жовтень 1991). У процесі підготовки програми термін «писемна українка», первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються всіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутовали на її території), складених різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутовали поза її межами, було замінено терміном «архівна українка». Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з термі-

ном «писемна українка», який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є архівними документами в класичному розумінні, від друківаних видань. У ході дискусії під час наради запропоноване визначення було доповнено терміном «рукописна українка» з огляду на специфіку такого документного масиву як рукописні книги, відмінні методики їхнього описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек. Відтак термін «архівна та рукописна українка» міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу.

Однією з причин, що сприяли відродженню терміну «україніка» в Україні, було проведення в 1992 році в Києві міжнародної наради «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію «україники» під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття «україніка» на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України. Спроби створення комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здійснювалися відкритим на базі Археографічної комісії Інститутом української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) у співпраці з Інститутом рукопису ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України (нині – Державний комітет архівів України). Програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації про документальні джерела з історії України було обговорено на спеціальній Міжвідомчій розширеній нараді (Київ, жовтень 1991). У процесі підготовки програми термін «писемна українка», первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються всіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутовали на її території), складених різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутовали поза її межами, було замінено терміном «архівна українка». Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з термі-

- матеріали, що безпосередньо стосуються всіх сторін життя населення України в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;
- матеріали, побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутовали (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникли і побутовали за межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ та колекцій, зібрань України та поза її межами¹.

У середині 1990-х рр. рубрики «Архівна Україніка» з'явилися в журналі «Архіви України», науковому щорічнику «Студії з архівної справи та документознавства», археографічному щорічнику «Пам'ятки».

II. Теорія і методика архівознавства

Актуалізоване в українській історичній науці поняття «архівна україніка» щодо змісту практично співпадало з майже одночасно запровадженими в науковий та суспільний обіг поняттями «архівна росіка», «архівна білорусіка», «полоніка», «гунгаріка», «романіка» тощо.

3.2. Теоретичні засади

Наукове обґрунтування створення зведеного реєстру Архівної україніки викладено в працях Патриції Грімстед Кеннеді² та Геннадія Боряка³, які виокремлюють у її складі «український» та «зарубіжний» комплекси. Думки українського та американського науковців щодо змісту архівної україніки не мають істотних відмінностей і передбачають включення до її складу пов'язаних з історією України та українського народу документів з усіма типами носіїв, як вивезених емігрантами в різні періоди, так і утворених ними за межами України.

Важливе значення для розроблення методики описування та реєстрації архівної інформації має праця Любові Дубровіної «Архівна та рукописна україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС⁴, в якій репрезентовано наукові засади інформаційно-технологічних процесів, пов'язаних зі створенням комп'ютерної системи національного масштабу та стандарту архівного опису цього рівня організації архівної інформації, та відповідний методичний інструментарій. У ній вперше поставлено питання про стандартизацію архівної дескриптивної практики в Україні, розроблено на підставі досвіду в цій сфері робочих груп з підготовки дескриптивних стандартів Канади та США (Working Group on Archival Descriptive Standards of the Bureau of Canadian Archivist, 1982 та Working Group of Standards for Archival Description, 1988), уніфіковано методики описування архівних документів і рукописних книг.

Прикладні, програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи розробили Сергій Гриша та Олег Сохань⁵. Найбільш прийнятним підходом, здатним задовольнити всі вимоги, вони назвали асоціативний, що ґрунтується на суміщенні індексного файлу з основним і дає змогу поліпшити спрямованість пошуку, підвищити рівень сервісу, досягти значної економії запам'ятовуючого простору, гнучко адаптовувати механізм пошуку та індексації, максимально спростити функції адміністратора бази даних і уможливиле розподілену обробку даних.

Науково-практичні аспекти створення довідників про архівну україніку розроблялися на базі УНДІАСД.

Таким чином, на середину 1990-х рр. в Україні було розроблено теоретичні засади поняття «архівна та рукописна україніка», а також науково-методичні та програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи.

Водночас узагальнена типологія документів архівної україніки потребує деталізації на рівні кожної країни, де відклалися документи українського походження і активно формуються на сучасному етапі «українські комплекси» у складі національної сукупної спадщини, з огляду на специфіку процесів еміграції українців у ці країни. Відтак є потреба виокремити на генеральному рівні три групи:

«автентичну Україніку» (група А, Б),

«історичну Україніку» (до 1991 р.: групи В, Г, Д, Е),

«модерну Україніку» (після 1991 р., групи Б, В, Г, Д, Е).

З огляду на особливості формування обох цих комплексів в складі першої групи можна розглядати такі комплекси:

А) **документи, створені в Україні** й вивезені емігрантами (переважно міжвоєнного і повоєнного періодів): а) українських урядів, міністерств та відомств УНР, УД, ЗУНР та ін.; б) дипломатичних установ УНР, УД, ЗУНР; в) українських військових підрозділів (легальних та нелегальних): УПА, Січові Стрільці та ін.; г) наукових установ, навчальних закладів та закладів культури; д) українських видавництв та редакцій газет і журналів; е) релігійних установ; є) рукописи наукових і літературних творів українських учених, митців, письменників, поетів; ж) документи особового походження українських політичних, громадських та культурних діячів; з) рукописи та рукописні книги, що потрапили за кордон у складі колекцій та книгозбірень українських емігрантів; і) архіви українських діячів, передані на постійне зберігання до державних і недержавних архівних установ відповідно до заповіту фондоутворювача; к) архіви українських діячів, що перебувають у приватній власності (отримання інформації за згодою фондоутримувача);

Б) **документи, створені в Україні** й переміщені (у результаті централізації архівних фондів за радянського часу чи незаконним шляхом) за її межі: а) про українців у складі Червоної та Радянської Армії; б) особисті архіви та колекції неукраїнського походження документів, пов'язаних із історією України; в) кінофотофонодокументи; г) технологічна, картографічна, геодезична, наукова та інша спеціальна і супровідна документація;

II. Теорія і методика архівознавства

В) документи, створені українцями в еміграції (це питання пов'язано з проблемою національної самоідентифікації утворювачів документів): а) українських організацій (як світового, так і локального значення), створених у інших країнах; б) українських церков різних конфесій; в) наукових і навчальних установ, спрямованих на розвиток української науки і освіти за межами України; г) колекції відомих українських діячів, що мешкали в тій чи іншій країні;

Г) документи, створені в країні локалізації української громади/українців, які містять інформацію про українців, український народ, Україну: а) державних установ цієї країни; б) державних установ інших країн; в) недержавних організацій та установ (політичні партії та рухи, громадські організації, наукові установи тощо); г) архіви церков, релігійних організацій; д) документи інших (окрім українських) етнічних груп і релігійних громад та їхніх відомих представників, що емігрували з території України;

Д) особові фонди неукраїнського походження, що містять відомості як про історичні події, що відбувались на території України, так і про українську спільноту в країні її локалізації: а) зарубіжних дипломатів, які перебували в Україні згідно з призначенням; б) міжнародних гуманітарних представництв; в) учасників визвольних змагань та збройних конфліктів на території України; г) діячів культури, науки, освіти, представників урядових або бізнесових кіл, які підтримували професійні контакти з українцями або навчалися в Україні;

Е) документи, утворені в Україні зарубіжними державними і недержавними установами та організаціями, які містять інформацію про Україну та українців: а) дипломатичні документи; б) зарубіжних бюро ЗМІ; в) військових, економічних, культурних, релігійних, наукових, освітянських, бізнесових представництв; г) рукописні і документальні колекції, зібрані іноземцями в Україні.

3.3. Правові засади

Правові засади включення до сукупної архівної спадщини нашої держави документів українського та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу, визначає Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (в обох редакціях: 1993, 2001). Зокрема, дотичними до ідеї створення Національного реєстру «Архівна україніка» є статті Закону щодо складу та формування Національного архівного фонду України, створення довідкового апарату та права власності на документи. Тим

самим на законодавчому рівні уконституйовано поняття «Архівна україніка», однак без використання відповідного терміна.

На сучасному етапі з огляду на національне значення виявлення, реєстрації і внесення до НАФ документів Архівної україніки Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи України» (2001) потребує змін і уточнень, зокрема в статтях, пов'язаних із визначенням поняття (Розділ 1 «Загальні положення», ст. 1 «Визначення термінів» – необхідно включити термін «архівна україніка»), назвою та завданнями архівної установи, яка зберігатиме такі документи (Розділ VI «Система архівних установ») та їх виявленням і реєстрацією (відповідальність за виявлення архівної україніки та визначення механізму фінансування діяльності, пов'язаної з виявленням та реєстрацією архівної україніки) (Розділ VII «Фінансове, матеріально-технічне і кадрове забезпечення архівних установ») та засад створення Національного реєстру «Архівна україніка» (Розділ V «Використання Національного архівного фонду»).

3.4. Організаційні засади

З огляду на загальнодержавне значення створення Національного реєстру «Архівна україніка» слід віднести науково-пошукову та науково-дослідну роботу з виявлення, описування та обліку архівної україніки до пріоритетних завдань державних архівних установ.

З метою координації та ефективного виконання робіт, пов'язаних із створенням реєстру, необхідно надати функції координаційного центру Центральному державному архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ) відповідно до його статутних завдань, а до кола співрозробників включити: інші державні архіви та архівні підрозділи організацій та громадських об'єднань, де зберігаються відповідні документи: УНДІАСД, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛІМ України, ЦДКФФА України, ІР НБУВ, Відділ інформаційних технологій Державного комітету архівів України.

Важливою умовою ефективності цієї важливої роботи є участь в ній академічних інституцій, які мають досвід такої діяльності (Інститут археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут етнології та фольклористики ім. М. Т. Рильського), зарубіжних наукових установ (Гарвардського українського наукового інституту, Канадського інституту українських студій, Українсько-канадського дослідно-документаційного центру), та архівних служб

II. Теорія і методика архівознавства

і об'єднань/спілок архівістів зарубіжних країн (за згодою).

3.5. Напрями та рівні архівної евристики для створення Національного реєстру «Архівна україніка»

Першим рівнем виявлення архівної україніки слід вважати рівень держави з виокремлення п'яти груп пошуку: а) Російська Федерація і країни колишнього СРСР; б) країни, у складі яких у різні часи перебували українські землі: Польща, Австрія, Угорщина, Румунія тощо; в) країни, куди найінтенсивніше емігрували та емігрують українці: Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, Польща, США, Португалія, Туреччина; в) країни, куди вивозилися з України архівні документи: Італія, Німеччина, Чехія та ін.; г) країни, з якими Україною встановлено дипломатичні відносини.

Другий рівень – інституційний/особовий – передбачає виявлення архівної україніки в усіх державних і громадських установах, а також приватних зібраннях, де зберігаються такі документи:

А) державних архівах (національних, регіональних/провінційних, муніципальних);

Б) церковних архівах;

В) архівах самоврядних установ і організацій (Архів Української вільної академії наук у США і Канаді);

Г) університетських архівах та бібліотеках;

Д) архівах громадських об'єднань;

Е) музейних зібраннях;

Є) приватних архівах.

Третій (фонду/колекції) і четвертий (документа) рівні часто пов'язані з групами Е та Є другого рівня і вимагають більшої деталізації опису.

Науково-пошукова робота з виявлення архівної україніки включає 4 напрями: а) аналіз бібліографічної інформації; б) реєстрацію інформації про архівну україніку за опублікованими довідковими виданнями; в) реєстрацію інформації про архівну україніку, яка вже надійшла до державних архівів України і зберігається там; г) реєстрацію інформації про архівну україніку за відомостями, репрезентованими в мережі Інтернет; д) реєстрацію інформації про неї під час безпосереднього ознайомлення з документами.

3.6. Способи репрезентації інформації про архівну україніку

Національний реєстр «Архівна україніка» створюється задля запровадження єдиної системи обліку документів культурної спадщини України та документів іноземного походження, що стосують-

ся історії України, які знаходяться за кордоном, й документів (у тому числі копій, мікрофільмів), що надійшли до державних архівних установ України з-за кордону і можуть бути ідентифіковані як архівна україніка, і формується з використанням накопиченого українського та зарубіжного досвіду і новітніх досягнень у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Національний реєстр «Архівна україніка» – це комплексна інформаційна система, призначена для реєстрації та обліку відомостей про склад, зміст, місце зберігання документів культурної спадщини українського народу та документів іноземного походження, що стосуються історії України і зберігаються за її межами або повернуті до українських архівів.

Репрезентація інформації про архівну україніку в Національному реєстрі передбачається в картковому (для ЦФК), традиційному (архівні довідники) та електронному вигляді (електронна версія фондового каталога «Архіви України»). Національний реєстр «Архівна україніка» є відкритою і постійно поповнюваною інформаційною системою.

Схема описування документів/комплексів архівної україніки для карткового та електронного варіанту включає такі поля:

- Країна
- Місто
- Назва архівної/музейної/бібліотечної установи (приватного архіву), його належність
- Назва фонду/колекції, архівний шифр, крайні дати документів, обсяг
- Зміст (груповий опис)
- Мова/мови документів
- Умови доступу
- Примітки

4. Фінансове забезпечення

Фінансове забезпечення реалізації Концепції здійснюватиметься за рахунок коштів Державного бюджету (в межах фінансування основної діяльності ЦДАЗУ), а також із інших джерел.

Важливою умовою результативності архівної евристики, пов'язаної з архівною українікою є знання виконавцями іноземних мов. Відтак очевидна потреба створення постійних курсів іноземних мов при Держкомархіві або УНДІАСД.

Створення Національного реєстру «Архівна україніка» передбачає активне використання комп'ютерної та репрографічної техніки, мережі Інтернет, що потребує окремого фінансування.

Необхідним є також матеріальне забезпечення зарубіжних відряджень з метою реєстрації архів-

II. Теорія і методика архівознавства

ної україніки у разі відсутності можливості отримати таку інформацію в інший спосіб.

5. Очікувані результати

Реалізація Концепції уможливить:

А) з'ясування максимально повної топографії архівної україніки в світі;

Б) укладання анотованого переліку архівних фондів і колекцій архівної україніки;

В) створення електронної бази даних «Архівна україніка»;

Г) забезпечення цілеспрямованого поповнення Національного архівного фонду України документами архівної україніки;

Д) створення умов для комплектування Центрального державного архіву зарубіжної україніки;

Е) активізацію міжнародного співробітництва у сфері архівної справи;

Є) удосконалення архівного права щодо питань архівної україніки;

Ж) створення взаємопов'язаної системи довідників (у тому числі електронних) про документи культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються української історії.

¹ Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та ство-

рення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна Україніка: матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна Україніка» (Київ, 17 жовтня 1991). – К.: Ін-т укр. археографії, 1992. – С. 51–52.

² Див.: Патриція К. Гримстед. Архивная Россия/Советика. К определению типологии русского зарубежного наследия за рубежом // Труды историко-архивного института. – М., 1996. – Т. 33. – С. 267;

³ Боряк Г. В. Архівна україніка // Архівознавство: Підручник / За заг. ред. І. Матяш та Я. Калакури. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2002. – С. 117–128.

⁴ Дубровіна Л. А. «Архівна та рукописна україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка». – Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 41–62.

⁵ Гриша С. М., Сохань О. В. Програмно-технологічні аспекти розбудови Національної архівної інформаційної системи (асоціативний підхід) // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка». – Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 73–87; Сохань О. В. Гіпертекстові та гіпермедіальні технології (перспективність їх використання в архівних інформаційних системах) // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка». – Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 89–97.

Ярослав Калакура

АРХІВНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Одна з особливостей функціонування усіх сфер суспільного розвитку в сучасних умовах, включаючи й архівну справу, є зростання ролі управлінського впливу на трудові колективи і кожного працюючого з метою їхньої злагодженої і ефективної роботи для досягнення поставленої мети. Все, що пов'язане з системою управління, сучасна наука трактує як *менеджмент*. Цей термін походить від англ. *manager* (менеджер) – управлінець, управитель, *management* – управління, організація. Новітні тлумачні словники, зокрема Оксфордський словник англійської мови, пояснюють поняття менеджмент, з одного боку, як спосіб, манеру спілкування з людьми, як теорію, мистецтво і практику управління певною галуззю, справою, установою, фірмою, їх персоналом, як організацію управління, прийняття і виконання управлінських рішень, а з другого боку, як напрям теоретичних досліджень і як методіку управлінської практики. Іншими словами, менеджмент виступає як система наукових знань про управління, як на-

уково осмислений досвід управлінської практики і як навчальна дисципліна. Світовий і вітчизняний досвід засвідчує, що управлінського впливу потребують усі сфери суспільного буття: внутрішня і зовнішня політика, економіка, культура, освіта, наука, соціальні та етнонаціональні процеси.

Без управління, тобто без менеджменту, не може успішно функціонувати й архівна справа, архівна галузь загалом. Ось чому дослідження і опанування теоретичними знаннями і практичними навиками управління, з'ясування його особливостей в архівній справі належить до актуальних завдань підготовки архівознавців та архівістів. Із цією метою на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка опрацьовано і в 1999 р. включено до навчального плану спеціалістів та магістрів (5-й курс) професійно-орієнтовану дисципліну «Архівний менеджмент» обсягом 26 годин лекційних і практичних занять. Мета цього курсу – сприяти засвоєнню

II. Теорія і методика архівознавства

майбутніми істориками-архівістами та архівознавцями теоретичних і організаційно-управлінських знань та деяких практичних навичок, необхідних для роботи в архівній сфері, оволодінню науковими засадами і основними компонентами організації архівної справи, її сучасними технологіями, процесами прийняття та реалізації управлінських рішень, роботи з персоналом. Незалежно від того, як складеться доля майбутніх істориків-архівістів, на яких посадах вони працюватимуть, однаково важливо, щоб кожен з них опанував загальні принципи і управлінські методи, засади відносин між керівником і виконавцями та навпаки.

Стисло з'ясуємо ключові концептуальні положення цієї навчальної дисципліни, починаючи з основ теорії менеджменту загалом і архівного зокрема, його предмету та особливостей у сучасних умовах інтеграції вітчизняної архівної справи в європейський і світовий архівний простір.

Архівний менеджмент, або менеджмент архівної справи, є різновидом соціального управління, ланкою в системі управлінських і архівознавчих знань, наукою і навчальною дисципліною, яка вивчає організацію управління архівною справою на всіх її рівнях: від роботи кожного окремо взятого архівіста, архівного підрозділу, місцевого, галузевого, центрального архіву до Державного комітету архівів, усієї архівної системи країни. Отже, предметом архівного менеджменту є процес професійної діяльності, спрямований на оптимальне поєднання архівних ресурсів (документальних, людських і матеріальних) з цілеспрямованою діяльністю працівників сфери (галузі, установи, підрозділу), в якій органічно переплітаються всі види їх міжособистісних відносин в інтересах задоволення потреб суспільства щодо відкладання, збереження та надання архівної інформації. Ці відносини охоплюють стосунки між об'єктом і суб'єктом управління, субординації та координації між керівником установи і керівниками підрозділів, між керівником і підлеглими працівниками, управлінцями і виконавцями та навпаки. Вони можуть мати формальний і неформальний, діловий і бюрократичний, командно-адміністративний і демократичний характер.

Управління, або його елементи є важливим компонентом життєдіяльності як кожного архівного працівника, так і функціонування системи архівних установ загалом. Воно виступає однією з основних функцій і різновидів діяльності працівників, спрямованої на оптимізацію структури і організації роботи установи, підвищення ефективності праці її співробітників. Архівний менеджмент включає теорію і практику управління

архівною справою, установою, її персоналом, методи прийняття і реалізації управлінських рішень, контроль за якістю і ефективністю роботи. Він охоплює два головних аспекти: а) організаційно-людський, тобто чітко організовану, програмовану і злагоджену роботу колективу архівної установи, її підрозділів, спрямовану на реалізацію завдань; б) функціонально-технологічний, пов'язаний з удосконаленням структури управління, ефективним виконанням функцій кожним підрозділом і співробітником.

Сучасна наука трактує менеджмент як процес організаційного впливу на колектив, окремих працівників для досягнення мети, який включає стратегічне та поточне програмування і планування діяльності, прийняття управлінських рішень, добір і ефективну розстановку кадрів, координацію дій підрозділів і окремих осіб, організацію виконання завдань і контроль за якістю та ефективністю роботи. Зауважимо, що традиційний менеджмент був зорієнтований на контроль за кінцевим результатом роботи, а його сучасна парадигма передбачає контроль за якістю всього виробничого процесу, всіх його циклів, а також заохочення працівників за досягнуті результати і покарання їх за невиконання завдань¹. Варто додати, що архівний менеджмент пов'язаний з маркетингом, тобто з вивченням попиту на послуги архівних установ, що в умовах ринкової економіки і розширення сфери архівних послуг має важливе значення, оскільки допомагає чіткіше окреслити стратегію розвитку галузі, зміцнити фінансово-матеріальну базу архівів, тісніше поєднати їх з потребами суспільства, інтересами людей.

Архівний менеджмент не є чимось абсолютно новим і унікальним. Його витoki і розвиток невіддільні, з одного боку, від зародження і становлення менеджменту як науки управління загалом. Йдеться про синтез знань і досвіду, набутих людством у процесі пошуку оптимальної організації праці і управління, тобто досягнення такого їхнього рівня, який забезпечує найменші затрати і найкращі результати. У цій частині курсу студенти знайомляться з науковою теорією менеджменту, з концепціями Ф. Тейлора, Г. Емерсона, М. Вебера, Г. Ганта, А. Файоля, А. Маслоу, Е. Мейо, Ф. Л. Гілбрата та ін. Велику зацікавленість викликає фундаментальна праця американського вченого, директора Центру управління і організаційних змін університету Вандербільта, члена Академії менеджменту Дафта Л. Річарда «Менеджмент», особливо її розділи «Управління людськими ресурсами», «Робота в команді» та інші, які за своїм змістом дуже близькі до проблем управління ар-

II. Теорія і методика архівознавства

хівною справою². З другого боку, архівний менеджмент – це органічний компонент функціонування архівів та архівної справи. Він сформувався як поєднання досвіду і знань про архівну справу, став результатом осмислення управлінської практики в процесі пошуку ефективних способів і шляхів досягнення злагодженої діяльності архівних установ, архівної системи загалом. Величезний досвід управління архівною справою нагромаджено у Великій Британії, Німеччині, Франції, Італії, США, Канаді та інших країнах, який поступово засвоюється на пострадянському просторі. Слід нагадати і про власні надбання, адже архівна справа в різних регіонах України, розвиваючись в умовах, коли її землі входили до складу Литви, Польщі, Російської і Австро-Угорської імперій, Союзу РСР, увібрала в себе певні традиції, успадкувала досвід (позитивний і негативний) цих країн, який творчо і критично застосовується й сьогодні. Фундатори і організатори архівної справи в Україні В. Антонович, М. Іванишев, Д. Зубрицький, О. Грушевський, В. Романовський, В. Веретенников, І. Крип'якевич, П. Гудзенко, Ф. Шевченко, В. Стрельський, І. Бутич, М. Тесленко, С. Пількевич, О. Мітюков, Р. Пиріг та ін. надавали великого значення управлінню архівами, багато зробили для удосконалення мережі і структури архівних установ, підготовки фахівців. З ідеологічних мотивів термін «менеджмент» у радянські часи не застосовувався, але це не означає, що радянська архівна система обходилась без управлінської практики. Навпаки, побудована за строго централізованим принципом, вона нагромадила значний досвід застосування здебільшого командно-адміністративних методів управління. Зрозуміло, що далеко не всі вони відповідають сучасним умовам правової і демократичної держави, утвердженню громадянського суспільства, гуманізації людських відносин, децентралізації архівної системи.

Як галузь наукових знань і управлінська практика, архівний менеджмент послуговується низкою *методологічних принципів* (правил), *дослідницьких та управлінських методів*, які ґрунтуються на законах розвитку суспільства, враховують надбання світової науки та новітніх інформаційно-управлінських технологій, особливості ринкових відносин і конкуренції. Вони дістали нормативно-правове оформлення в законодавчих та нормативних актах, у відповідних відомчих положеннях та інструкціях³, зокрема в Основних правилах роботи державних архівів, які по праву називають «архівною конституцією». Ці питання відображені у загальнонаукових працях і посібниках,

присвячених теорії і практиці менеджменту⁴, а також в навчальній літературі з архівознавства⁵. Цінний досвід архівного менеджменту висвітлений у матеріалах Міжнародного семінару «Управління в архівній справі. Федеральні, регіональні та муніципальні архіви. Архівіст як державний службовець», який проходив у 1995 р. у Москві⁶. В його роботі брали участь й українські архівісти та архівознавці.

Зупинимось докладніше на принципах та методах менеджменту, які слугують нормами та засобами управлінського впливу. По-перше, це принцип *конкретно-історичного підходу*, який орієнтує дослідника і управлінця на обов'язкове врахування: як, коли і за яких обставин виникло те чи інше управлінське явище, які етапи в своєму розвитку воно пройшло і чим стало сьогодні, якою мірою впливали на прийняття управлінських рішень, їхній характер конкретно-історичні умови, політичні, економічні, ідеологічні, соціальні та інші фактори. По-друге, це принцип *об'єктивності* – ключове правило наукового пізнання, прийняття управлінських рішень, оцінки результатів їхнього виконання, характеристики колективу чи працівника. По-третє, *системний принцип* і він же управлінський метод, який вимагає від науковця і менеджера завжди сприймати об'єкт управління, будь-яке управлінське рішення, процес його реалізації як цілісність, як систему, яка складається з багатьох або кількох підсистем. Системний підхід обумовлюється й тим, що одним з глобальних об'єктів управління в архівній справі є Національний архівний фонд – винятково складна і багатогранна система документальних ресурсів українського суспільства.

Для наукового пізнання всієї системи, для оцінки об'єктів управління застосовують такі методи як *функціональний аналіз та синтез*. Важливу роль відіграють також методи *моделювання, експерименту, соціологічних досліджень та спостережень*.

Попри загальні закономірності менеджменту, універсальні управлінські методи, кожна галузь, кожна сфера, включаючи й архівну, має свою специфіку їх застосування. Архівна справа належить до інтелектуальних сфер діяльності, яка тісно пов'язана, з одного боку, з наукою і культурою, а з другого боку, з державним управлінням. Колективи архівних установ, державний орган управління ними, усі працівники галузі виконують винятково відповідальні завдання державної ваги: збирання, зберігання та використання документального потенціалу історичної пам'яті українського народу. В цій сфері задіяно понад три тисячі дип-

II. Теорія і методика архівознавства

ломованих фахівців і осіб з великим досвідом практичної роботи. Значна частина персоналу державних архівів мають статус державних службовців, для яких теоретичні знання та практичні навички з менеджменту є неодмінною умовою їхніх функціональних обов'язків. Крім того, в структурі державних, комунальних і приватних установ, підприємств, фірм, банків понад десять тис. ділових працівників, на яких покладена відповідальність за систематизацію справочних документів, їхнє зберігання в канцеляріях та поточних архівах відомств, своєчасну передачу на постійне зберігання в державні архівні установи. До 90 відсотків архівістів і діловодів – це жінки, що істотно впливає на атмосферу роботи цих колективів і потребує врахування цього чинника в процесі керівництва персоналом, при прийнятті і виконанні управлінських рішень, у розв'язанні соціальних і гендерних питань.

У процесі вивчення дисципліни велика увага приділяється з'ясуванню *основних функцій архівного менеджменту*, а саме: оптимальна мережа та структура архівних установ, наукова організація їхньої діяльності, яка включає постановку науково обгрунтованої мети, чітко визначених завдань, термінів і шляхів їх здійснення, проведення відповідних управлінських дій, прийняття виважених рішень і заходів, прогнозування, програмування і планування роботи, добір, навчання і виховання персоналу, матеріальне і моральне стимулювання праці, заохочення працівників, етика і культура службового спілкування, стиль керівництва та зв'язок з громадськістю.

Пріоритетне місце у вивченні архівного менеджменту посідають питання організації архівної справи, структури архівних установ та їх мережі, характер архівної системи, шляхи її трансформації. Оскільки студенти ще на другому – третьому курсах вивчають такі дисципліни як «Історія архівної справи», «Теорія і методологія архівознавства», «Зарубіжне архівознавство», «Архівна система», «Національний архівний фонд» тощо, то в рамках «Архівного менеджменту» поряд із закріпленням уже набутих знань про основні системи: централізовані, децентралізовані та змішані, ґрунтовно розглядається управлінська специфіка кожної з них. При цьому наголошується, що поступова трансформація пострадянської централізованої архівної системи України в децентралізовану супроводжується розширенням самоврядності архівних установ, їхніх повноважень і прав, впровадженням демократичних методів управління, серед яких домінуюча роль відводиться організаційно-методичній допомозі підвідомчим устано-

вам та підрозділам. На етапі трансформації України від посттоталітарного до демократичного суспільства архівний менеджмент передбачає оптимальне поєднання централізації і децентралізації архівної справи, взаємозв'язок політичного, адміністративного і господарського керівництва, галузевого і територіального управління, поєднання прав, обов'язків і відповідальності установ, підрозділів і працівників, поєднання матеріального і морального стимулювання праці, її наукова організація, націленість на корпоративний дух архівістів, міжнародне співробітництво архівів.

Структура архівного менеджменту зумовлює необхідність осмислення ієрархії управління архівною справою і діловодством на всіх рівнях: а) *загальнодержавному* (Кабінет Міністрів, Комітет Верховної Ради з питань культури, Державний комітет архівів як спеціально уповноважений центральний орган Кабінету Міністрів) – опрацьовується і реалізується державна політика у сфері архівної справи і діловодства, визначаються перспективи та пріоритети, розробляються програми розвитку, їх кадрове і фінансово-матеріальне забезпечення, здійснюється контроль за діяльністю установ галузі, насамперед центральних та галузевих державних архівів; б) *регіональному* (Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні та міські в Києві і Севастополі державні адміністрації, державні архіви АРК, областей та міст республіканського підпорядкування) – здійснюється організаційне управління та науково-методичне забезпечення архівної та діловодної справи в регіонах; в) *місцевому* (архівні відділи районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, архівні підрозділи підприємств, організацій, установ, фірм, товариств тощо) – організовується весь цикл архівної та діловодної роботи на місцях. На всіх шаблях архівної галузі, включаючи кожну архівну установу та підрозділ, забезпечується дотримання принципу єдиначальності у поєднанні з колегіальністю та самоврядністю.

Як реалізується *принцип єдиначальності* в архівній справі і чи не суперечить він *принципу колегіальності*? Дотримання на практиці цих взаємопов'язаних принципів передбачає не протиставлення їх, а, навпаки, тісну взаємодію. Всі перші особи, починаючи від голови Державного комітету архівів, начальників його управлінь, директорів державних центральних, галузевих і місцевих архівів і закінчуючи начальниками архівних відділів районних державних адміністрацій, керівниками архівних підрозділів підприємств, установ та організацій, наділені як широкими повноважен-

II. Теорія і методика архівознавства

нями, так і конкретними обов'язками. Кожному з керівників надане право одноосібно приймати рішення, розв'язувати питання, які входять до їхньої компетенції і нести при цьому персональну відповідальність за стан справ у відповідній структурі. Тим не менше, ідеальним варіантом, і це підтверджує досвід, є така процедура прийняття рішень, за якої воно супроводжується колективним обговоренням, пошуком їх оптимальних варіантів, що застерігає від помилок і суб'єктивізму.

Головними і водночас спільними ланками архівного менеджменту на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях виступають: злагоджена і цілеспрямована робота щодо формування Національного архівного фонду, облік, описування і надійне зберігання документів, їх дослідження, експертиза цінності, створення страхових фондів, публікація документів та організація використання інформаційного потенціалу архівів, проведення науково-дослідних робіт, надання довідково-інформаційних послуг, кадрове, науково-методичне та фінансово-матеріальне забезпечення архівів. Все це закладає фундамент реалізації *принципу корпоративності* всього персоналу архівних установ і системи в цілому. В процесі спільної праці в свідомості, в психології працівників утверджується почуття *професійної ідентичності*, тобто приналежності до корпорації архівістів, гордості за професію, розуміння її суспільної значимості. Важливу роль відіграють колективні заходи, пов'язані з відзначенням Дня працівників архівних установ, науково-практичні конференції, повсякденна виховна робота керівників галузі та громадських організацій, насамперед Спілки архівістів, профспілок щодо вирішення соціальних проблем колективів і окремих працівників, сприяння в підвищенні кваліфікації, одержанні професійної освіти, підвищенні по службі, вирішенні житлових проблем, оздоровленні тощо.

Ключове місце в курсі «Архівного менеджменту» відводиться проблемі управління персоналом і роботи з ним, самій організації управлінської праці, стилю керівництва. Наш і зарубіжний досвід найрозвиненіших країн засвідчує, що успіх справи вирішують не стільки сучасна оргтехніка, комп'ютери та комунікаційні технології, скільки люди, управлінці, спеціалісти, виконавці, які досконало володіють цим надбанням інформаційного суспільства, фахово і відповідально виконують свої обов'язки. Люди, персонал – ось головне багатство архівних установ. Які вимоги до управлінських кадрів архівної сфери ставляться в сучас-

них умовах? По-перше, професійні знання про архівну справу, її історію та теоретичні засади, відповідна фахова освіта; по-друге, досконале володіння практичними навичками архівної роботи з використанням сучасної інформаційно-обчислювальної техніки та технологічних процесів у архівістиці; по-третє, знання правових та економічних засад функціонування архівної сфери; по-четверте, опанування сучасною культурою управління та спілкування, демократичним стилем керівництва. Дуже важливо, щоб усі управлінці та працівники архівів мали єдине розуміння мети і стратегічних завдань галузі, принципів діяльності архівних установ. Для сучасного керівника будь-якого рангу дуже важливо оволодіти мистецтвом прийняття рішень, умінням контактувати з людьми, спиратися на інтелектуальний потенціал колективу, на знання і досвід працівників, навчитися прислухатися до них, враховувати їх характер, темперамент, психологію, вік, стать. Серед пріоритетних вимог до менеджерів поряд з професіоналізмом фігурують уміння орієнтуватися в ситуації та інформації, правильно оцінювати її, оперативно реагувати на неї, своєчасно приймати виважені рішення.

Студенти знайомляться не тільки з принципами і способами пошуку, відбору кандидатів на заміщення вакантних посад, проведення конкурсів, укладання контрактів або трудових угод, переміщення та виховання кадрів, а й з практикою підготовки кадрових наказів, написання резюме, організації спеціальних випробувань, тестування, конкурсів, співбесід. При цьому наголошується, що всі кадрові питання мають вирішуватися з урахуванням державних інтересів, підвищення ефективності роботи архівів, а не на основі суб'єктивних симпатій чи антипатій керівників. Робота з персоналом повинна базуватися на наукових засадах, ув'язуватися з державними інтересами, з правами людини, а персональна відповідальність за її стан та організацію покладається на перших керівників. Велика роль у підготовці кадрів архівознавців та архівістів належить кафедрам університетів, які мають відповідні ліцензії на цю діяльність.

У ході розгляду наукової організації праці керівника акцентується увага на її плануванні, оптимальному режимі роботи, критеріях вибору пріоритетних і актуальних справ, на техніку підготовки текстів документів, листів, на організацію і проведення ділових нарад, приймання відвідувачів, зв'язок з громадськістю та засобами масової інформації тощо. Аналізуючи стиль управління архівною справою, акцент робиться на манері пове-

II. Теорія і методика архівознавства

дінки управлінця стосовно підлеглих у процесі здійснення ним впливу з метою спонукання щодо якісного виконання завдань. З'ясовується сутність різновидів стилю керівництва: демократичного, авторитарного, ділового, ліберального, їхні комбінації, розглядаються найхарактерніші риси сучасного менеджера США, Німеччини, Японії, аналізуються недоліки стилю пострадянських управлінців.

Торкаючись етики і культури управління, способів ділового спілкування, намагаємось ознайомити студентів із сучасним трактуванням ділового етикету, його особливостей в архівістиці. Мова йде про моральний бік професійної поведінки менеджера-архівіста, культуру його ділового спілкування на рівнях: керівник – підлеглий, підлеглий – керівник, працівник – працівник, про поєднання морально-етичних і естетичних норм на службі та в повсякденному житті. Звертаємо увагу на поняття культури робочого місця архівіста, усної і писемної мови, телефонного спілкування, використання електронної пошти, Інтернету тощо. У зв'язку з цим рекомендуємо студентам ознайомитися самостійно з спеціальною літературою про культуру ділового спілкування⁷. Розглядаючи питання професійної етики, апелюємо до Кодексу добродійної поведінки державного службовця, до схваленого архівним Конгресом у Пекіні «Міжнародного кодексу етики архівістів». При цьому наголошуємо, що етика і культура не замінюють діловитість управління, а посилюють його.

Окремі теми присвячуються психологічно-педагогічним, юридично-правовим, економічним та фінансово-господарським аспектам управлінської діяльності на різних рівнях архівної галузі. Як зазначає В. С. Лозниця, в сучасних умовах психологічний фактор у менеджменті набуває особливого значення, що зумовлено стресовими ситуаціями, кризовими явищами в суспільному житті, великими психічними навантаженнями та психічною неврівноваженістю окремих працівників⁸.

Весь навчальний курс Архівного менеджменту проникнутий ідеєю його безперервного розвитку, а це означає, що набуті знання в університеті – це лише фундамент управлінської науки, яку необхідно опановувати впродовж усього життя. Велика роль тут належить післядипломній освіті, системі підвищення кваліфікації архівістів, керівників архівних установ. Останні проходять перепідготовку в Інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентіві України, фахівці-держслужбовці – в регіональних центрах підвищення кваліфікації. Програми навчання система-

тично оновлюються, приводяться у відповідність до сучасних вимог. Наприклад, у квітні 2007 р. для заступників директорів державних архівів, які впродовж двох тижнів навчалися в НАДУ, окрім занять з таких проблем, як «Демократичне врядування», «Розвиток системи державного управління як складова євроінтеграційного процесу», були розглянуті теми: «Менеджмент в органах державної влади», «Реалізація державної політики у сфері архівної справи» тощо.

Отже, архівний менеджмент є структурним компонентом загальної управлінської системи, покликаний опрацьовувати і впроваджувати надбання новітньої управлінської науки, сучасні методи, способи і засоби ефективного управління архівною справою, діяльністю архівних установ та їхніх підрозділів, усією корпорацією архівістів з метою злагодженої і скоординованої роботи щодо формування і збагачення Національного архівного фонду, належного збереження і використання його інформаційного потенціалу, якомога повнішого задоволення потреб суспільства і окремих громадян в архівній інформації. Вивчення архівного менеджменту майбутніми архівознавцями, опанування теорією і практичними навиками менеджерської діяльності з використанням сучасної техніки та інформаційних технологій, науковими принципами програмування і планування роботи, підготовки, прийняття і організації виконання управлінських рішень, роботи з людьми і документами мають велике пізнавальне і виховне значення. На нашу думку, назріла потреба зусиллями науковців, зокрема Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, університетських кафедр у співпраці з Державним комітетом архівів, досвідченими практичними працівниками архівних установ підготувати навчальний посібник з архівного менеджменту, запровадити управлінську рубрику в журналі «Архіви України», практикувати проведення науково-практичних конференцій і семінарів архівістів, присвячених актуальним проблемам управління архівною справою.

⁷ Хміль Ф. Г. Основи менеджменту. – К., 2005. – С. 34–35.

⁸ Дафт Л. Ричард. Менеджмент. – СПб.; М.; Харьков; Минск, 2000. – С. 397–427, 776–783.

³ Див.: Закон України про власність // Закони України. Офіційне видання. – Т. 1. – К., 1996. – С. 173–188; Закон України «Про підприємства в Україні» // Там само. – С. 310–332; Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». – К., 2002.

⁴ Див.: Тейлор Ф. Менеджмент / Пер. с англ. – М., 1992; Андрушків Б. М., Кузьмін О. С. Основи менеджменту. – Львів, 1995; Сучасний менеджмент у питаннях і відповідях. –

II. Теорія і методика архівознавства

К., 1999; Немцов В. Д., Довгань А. Е., Сініок Г. Ф. Менеджмент організацій. – К., 2001 та ін.

⁵ Див.: Організація роботи державних архівів // Архівознавство. Підруч. / За заг. ред. Я. С. Калакури, І. Б. Матяш. – К., 2002. – С. 133–146; Менеджмент в архівах // Алексеева - Е. В., Афанасьєва Л. П., Бурова Е. М. Архивоведение. Учебн. – М., 2002. – С. 230–243 та ін.

Владимир Федосов

О ТЕОРИИ АРХИВОВЕДЕНИЯ КАК НАУКЕ

В большинстве своем любая теория представляет систему научных знаний, обобщающих практический опыт и отражающих сущность исследуемых явлений, их внутренние необходимые связи, законы функционирования и развития. Научная теория показывает, какими свойствами располагает объект исследования, каким законам он подчиняется, какие специфические методы используются в ходе его научного анализа.

Одним из показателей зрелости архивоведения как научной теории является усиленное внимание ученых к разработке его теоретических основ, осмыслению места в системе науки. Теоретическим вопросам архивоведения уже посвящено ряд научных статей. Теоретические вопросы, касающиеся его, обсуждаются на научных конференциях¹.

Многие авторы, изучая проблемы теории архивоведения, основное внимание уделяют частно-теоретическим вопросам (разработке теории экспертизы ценности, фондирования и др.). Некоторые авторы считают архивоведение сугубо прикладной дисциплиной, для которой не требуется развития общей теории. До настоящего времени идет научная дискуссия о том, нужна ли разработка общей теории архивоведения, которая явилась бы основой для частных архивоведческих теорий с учетом новых достижений в архивном деле². Стремление обойтись без нее определенное время было характерно для западной архивистики, где за основу работы брались профессиональный опыт, выработанная интуиция архивиста, технологические подходы к вопросам развития архивного дела. Однако и там в последние годы наметился значительный прогресс в пользу развития теории архивоведения³. По нашему мнению, практика без теории не имеет будущего. Если мы говорим о развитии архивоведения как науки, желаем повышения его роли в системе других научных знаний, роста статуса архивиста как профессии, стремимся к обеспечению подготовки высококвалифицированных кадров для отрасли, то обойтись без разработки общих проблем теории архивоведения нельзя. Исходя из этого многие

⁶ Див.: Управление в архивном деле. – М., 1995.

⁷ Див.: Хміль Ф. І. Ділове спілкування. – К., 1994; Губенко Л. Г., Немцов В. Ю. Культура ділового спілкування. – К., 2000.

⁸ Див.: Лозниця В. С. Психологія менеджменту: теорія і практика. – К., 1997. – С. 19–21.

ученые предпринимали и предпринимают усилия к тому, чтобы системно изложить теоретические основы общей теории архивоведения как науки и научной дисциплины, рассмотреть основополагающие понятия, принципы, закономерности архивоведения в их неразрывной взаимосвязи. Заслуживает полной поддержки точка зрения доктора исторических наук Т. Хорхординой о том, что развитие науки об архивах должно в первую очередь базироваться на трудах К. И. Рудельсона, В. Н. Автократова, В. В. Цаплина, А. В. Елпатьевского, Б. С. Илизарова и многих других ученых, разрабатывавших теоретические и методологические проблемы архивоведения⁴.

Пересматривать нужно не фундаментальные положения архивоведения, а те, что связаны с изменившимися условиями, влияющими на развитие архивного дела в информационном обществе, с переходом к рыночным отношениям. Каждая общая научная теория должна отличаться собственной методологией исследования и на ее основе должны развиваться частные теории. Недостаточная разработанность общей теории архивоведения, связанной с обоснованием его понятий, принципов, закономерностей в новых условиях, принижает дисциплинарный статус архивоведения в системе наук, низводит его до прикладной научной дисциплины.

До сих пор многие ученые-историки считают, что архивоведение является специальной прикладной областью исторической науки, «... в конечном итоге все главные теоретические компоненты архивоведения восходят к диалектическому историческому методу и методологии истории». При этом «процесс освоения категорий исторического материализма и методологии исторической науки был не прямым, а часто через смежные области знания, что объясняется прикладным характером архивоведения»⁵. Представляется необходимым изменить такие представления. Не вполне ясно, почему архивоведение, не включаемое в систему дисциплин исторической науки, имеющее объектом и предметом познания документы,

II. Теорія і методика архівознавства

принципы и методы научной работы с ними, должно выступать в качестве ее прикладной части. В рамках архивоведения производятся архивоведческие знания, основывающиеся на общей теории архивоведения и частных архивоведческих теорий, способствующих решению конкретных задач, стоящих перед архивной службой.

Разработка теории предполагает четко обозначенный объект и предмет исследования. Объектом познания принято выделять то, на что направлена познавательная деятельность исследователя, а предметом – исследуемые с определенной целью стороны свойства, отношения объекта.

В энциклопедической литературе понятия «объект» и «предмет» часто отождествляются⁶. Это связано, на наш взгляд, в определенной мере с тем, что объект в переводе с латинского (*objectum*) означает предмет. С теоретико-познавательной точки зрения и объект, и предмет феномены однопорядковые, относятся к окружающей субъекта действительности и противостоят ему.

Однако для исследования общей теории архивоведения важным является раздельное вычленение объекта и предмета. При этом основное содержательное отличие предмета от объекта архивоведения должно заключаться в том, что в предмет включаются лишь главные, наиболее существенные (с точки зрения данного исследования) признаки объекта⁷.

Украинские архивисты выделяют в качестве объекта архивоведения систему архивных учреждений, документальные ресурсы на бумажных и других носителях, органы управления архивами, научно-исследовательские структуры, комплексы архивных документов, комплексы фондов и др.⁸ Однако при таком выделении, по сути, объектом научной дисциплины преподносится множество объектов.

В. П. Козлов и А. Н. Михальченко отмечают несколько аспектов пересечения, совпадения и столкновения объекта археографии – документальной публикации и предмета археографии – документа с объектами и предметами иных близких к археографии научных дисциплин. «Объектам архивознавства з'являється документ. Таким чином, архівазнавства і археографія перасякаюцца: перша наукова дисципліна своїм об'єктам, друга – своїм предметам. Архівазнавства займаєцца распрацююккой питанняю організації збору і захоування документа, археографія – їх публікацією»⁹.

В то же время, по мнению белорусского ученого Ю. В. Нестеровича, необходимо формулировать определения объектов дисциплин таким образом, чтобы они отличались. «Наприклад, об'єкт

дакументазнаўства – дакумент, аб'ект архівазнаўства – архіўны дакумент, аб'ект крыніцазнаўства – гістарычныя крыніцы»¹⁰. При этом при формулировании определения объекта конкретной дисциплины, его необходимо соотносить с определениями объектов в других дисциплинах.

Российские архивисты выделяют в качестве объекта изучения теории и методики архивного дела следующее: текстовые документы на бумажной основе; научно-технические и кинофотооформленные; звукозаписи; микрофильмы и другие документы на различных носителях (материальных), хранящих и подлежащих хранению в архивах¹¹.

По нашему мнению, следует объединить все эти понятия и во избежание множественности понятия объекта в теории не менее обоснованным будет выделять в качестве объекта архивоведения архивный фонд. Напомним, что В. Н. Автократов в качестве основополагающего понятия общей теории архивоведения выделил именно понятие «фонд». «Уже первое приближение к понятийному аппарату архивоведения обнаруживает группу понятий и принципов, тесно связанных с категорией фонда и образующихся в совокупности специфические «фондовые представления», свойственные общей теории архивоведения, его конкретным методам и придающие ему концептуальное единство»¹². При этом автор справедливо отмечает, что эта категория в теоретико-познавательном отношении приобретает фундаментальный характер.

Несомненно, что понятие архивного фонда вполне оправдано брать базовым понятием теории архивоведения, одной из тех категорий, которые «специализируют» соответствующую область науки¹³. Детальный анализ дает основание утверждать, что понятие «архивный фонд» может выступать не только базовой категорией общей теории архивоведения, но и ее объектом. Именно социализация архивного фонда требует создания системы архивных учреждений, органов управления архивным делом, научно-исследовательских структур, возникновения частно-архивоведческих теорий, осуществления практических задач. Теоретических разработок требуют как сама объективно существующая реальность «архивный фонд», так и важнейшие концептуальные преобразования с ним связанные. Кроме того, такой подход значительно упрощает понимание объекта архивоведения, в основе которого лежит познание документов и систем документов, способов их отбора, хранения и использования.

Исходя из вышесказанного можно дать следующее определение объекта архивоведения как науки. Под объектом архивоведения следует по-

II. Теорія і методика архівознавства

нимать архивный фонд или совокупность всех документов, образующихся в результате деятельности учреждений, организаций, предприятий всех форм собственности, частных лиц, предназначенных для архивного хранения, выступающих в качестве объективной реальности, обладающих определенными качественными взаимосвязями.

Представляются несостоятельными попытки некоторых ученых Беларуси отметить противоречия в подобном подходе, так как архивный фонд в нормативных правовых актах определяется как совокупность архивных документов исторически и логически связанных между собой.

Вполне приемлемо, по нашему мнению, рассматривать архивный фонд в широком смысле как объект архивоведения (куда входит и архивная коллекция) и архивный фонд в узком смысле как совокупность архивных документов исторически и логически связанных между собой. Во всяком случае такой подход позволит избежать множественности определений объекта архивоведения как науки и будет полностью соответствовать фундаментальным положениям классиков историко-архивоведения.

Не менее важным представляется анализ предмета архивоведения или исследование в соответствии с задачами, решаемыми архивистами, свойств, отношений, закономерностей, научных принципов рассматриваемого объекта.

В качестве предмета научной теории можно выделить все то, что вытекает из его непосредственной связи с противостоящим исследователю объектом, преобразуется и развивается в необходимый результат. «Предмет является либо объектом познания, либо объектом преобразовательной предметной деятельности человека. Он-то в объекте, на что направлено в первую очередь или в данный момент внимание субъекта как познающего или практического деятеля»¹⁴.

Анализ имеющейся научной литературы по архивоведению свидетельствует о том, что в большинстве своем взгляды на предмет архивоведения у архивистов совпадают. Сюда обычно включают принципы и методы научной работы с документами, способы их хранения, создание системы информации о содержании документов, организация их всестороннего использования, закономерности становления и развития архивного дела.

Таким образом, предмет – это «часть» объекта, на которую направлено внимание субъекта, которую он анализирует с целью решения определенных задач. С точки зрения теории архивоведения в качестве его предмета, по нашему мнению, могут выступать теоретические проблемы

документообразующей среды, архивной информационной среды, научные принципы работы с документами, закономерности отбора, хранения, использования архивных документов, определение и анализ сущности вновь возникающих понятий в архивоведческих знаниях, вопросы экономики архивного дела.

В процессе теоретического исследования представление о предмете архивоведения может выполнять роль ступени, опираясь на которую возможно дальнейшее расширение понятий научной теории. В ходе теоретических исследований представление о предмете архивоведения может конкретизироваться, обогащаться и развиваться за счет неизвестных вначале признаков и условий своего существования. Внешне это выражается в появлении вопросов, дополнительно возникающих в теории и практике архивоведения и дополнительно разрешаемых на основе научных подходов.

К таким вопросам несомненно относятся и применение информационных технологий в архивном деле, и расширение роли архивов в современном обществе, и многие другие. По нашему мнению, архивная сфера нуждается в более полном экономическом обосновании принципов и методов отбора и организации документов, подлежащих архивному хранению, способов хранения, обеспечивающих полную сохранность документов, системы информации о их содержании, организации всестороннего использования документов, деятельности архивных учреждений в целом.

Предназначение экономики архивного дела и состоит в том, чтобы экономически обосновать обеспечение и функционирование Государственной архивной службы. Это сложный процесс, включающий ряд специфических моментов, связанных со спецификой проводимой здесь работы.

Прежде всего важным представляется проведение политико-экономического исследования деятельности архивистов, поскольку здесь, на наш взгляд, тесно переплетаются вопросы как материального, так и духовного производства¹⁵.

В связи с этим в экономике архивов, как и экономике вообще, следует выделить технико-экономическую и социально-экономическую стороны. Технико-экономическую сторону экономики архивного дела образуют материально-вещественные элементы и занятые в ней люди. Со стороны социально-экономической экономика архивов предстает как система отношений, складывающихся между людьми в процессе накопления, учета, хранения, использования документов Национального архивного фонда Республики Беларусь. Обе эти стороны тесно связаны между собой и зависят от

II. Теорія і методика архівознавства

состояния экономики государства и развития архивного дела в целом.

С одной стороны, научную организацию документов и управление ими, процессы и способы работы с документами в целях их длительной сохранности и использования (классификация и отбор для хранения в государственных архивах, учет, описание, организация использования информации), а также разработку теоретических и методических основ этих процессов, на наш взгляд, можно отнести к процессу производства конечной продукции, завершающемуся ее потреблением всеми заинтересованными лицами. Между исходной и конечной фазами этого процесса лежат фазы распределения и обмена, проходя через которые, архивная информация поступает в пользование конкретным учреждениям, организациям, частным лицам.

Протекающие в определенной последовательности процессы связаны между собой прямыми и обратными связями. Определяющая роль здесь принадлежит производству (формирование, учет, описание, реставрация документов), потому что распределять и потреблять можно лишь то, что произведено, а характер распределения и потребления зависит от качества и количества производства архивной информации.

Существенное значение имеют и обратные связи, так как объем и состав производства необходимо приспособлять ко все возрастающим потребностям общества в ретроспективной документной информации. Одновременно следует отметить, что и сама ретроспективная информация в архивных документах представляет материальную ценность, исчисляемую в миллионах или даже миллиардах рублей.

С другой стороны, Государственная архивная служба является частью общегосударственной системы научно-технической информации. Ее главный продукт – информация, сообщение, которые образуются в рамках научно-информационной деятельности архивных учреждений, включающих систему поиска архивной информации и предоставления ее потребителям¹⁶.

В этом плане об архивной информации можно говорить как о продукте интеллектуального труда. Как экономическая категория, информация выражает экономические отношения между работниками сферы духовного производства, а также между ними и работниками сфер материального производства, услуг и системы видов социальной деятельности.

Информация как продукт духовного труда отвечает трем следующим условиям: удовлетворя-

ет человеческие потребности в получении информации; произведена не только для себя, но и для других потребителей; предназначена для информационного обмена.

Таким образом, можно сказать, что и продукты труда в архивах удовлетворяют не только духовные потребности, но и опосредованно, путем материализации в тех или иных производственных элементах участвуют в создании материальных благ, связанных с потребностями людей, а также относятся к информационному обмену, определяемому разделением труда в общественном производстве.

Исходя из вышеназванных особенностей, можно сделать вывод о том, что архивная деятельность выступает составной частью общественного производства как целостного, единого политико-экономического организма¹⁷. И в этой сфере люди вступают в определенные экономические отношения, в результате чего происходит обмен деятельностью и достигается определенный полезный эффект.

Экономические отношения в сфере архивной деятельности, специфика проявления действия экономических законов в конкретных условиях работы по учету, хранению и использованию архивных документов являются объектом изучения этой составной части архивоведения – экономики архивного дела.

Каждая наука имеет свой предмет, т. е. то главное, наиболее существенное, что необходимо выяснить в изучаемой системе процессов и явлений. Предметом экономики архивного дела являются объективные экономические закономерности, действующие в системе материального обеспечения архивной сферы духовного производства, трудовой деятельности занятых в ней людей.

Как составная часть общественного производства экономика архивного дела определяется развитием всей экономической системы и подчиняется требованиям объективных экономических законов. Одновременно она обладает и относительной самостоятельностью, внутренним единством, проявляющимися в ее особом предназначении, в специфических экономических закономерностях ее развития. Именно поэтому представляется важным при решении проблем экономического обеспечения архивной деятельности учитывать требования объективных экономических законов, осуществлять комплексный подход к экономике архивного дела.

Исходя из рассмотренных выше объекта и предмета экономики архивов как науки, можно дать следующее ее определение: экономика архивного дела – это специфическая часть общественного хозяйства, охватывающая производство, рас-

II. Теорія і методика архівознавства

пределение, обмен (обращение) и потребление ретроспективной документированной информации в интересах удовлетворения нужд общества и государства, реализации прав и законных интересов граждан¹⁸.

Количественные и качественные параметры экономики архивного дела неодинаковы на различных исторических этапах. В современных условиях усиление внимания к экономическим вопросам работы архивов обусловлено необходимостью расширения научно-исследовательской работы, обеспечения архивных учреждений новейшими технологиями в вопросах хранения и использования документной информации в условиях ограниченного бюджетного финансирования и др.

Учитывая особенности современного этапа развития Республики Беларусь, теория экономики архивов призвана выяснять существенные наиболее устойчивые причинно-следственные связи экономических процессов и явлений, происходящих в архивном деле. Сюда могут входить:

- установление взаимосвязей между экономикой государства и развитием архивной сферы, процессов их взаимовлияния друг на друга;

- разработка наиболее эффективных путей экономического функционирования архивного дела, совершенствование экономики архивов, ее хозяйственного механизма;

- обоснование методологии анализа экономических возможностей архивов в вопросах учета, хранения и использования документов;

- участие в научном обосновании экономической политики государства.

При этом конкретными задачами, которые решаются непосредственно в архивах, должны быть:

- развитие материальной базы для обеспечения сохранности документов, создание новых технологий в области реставрации и консервации документов;

- разработка автоматизированных архивных технологий на наиболее трудоемких участках работы, таких, как учет документов и создание научно-справочного аппарата;

- продуманное и экономически выгодное взаимодействие с организациями – источниками пополнения Национального архивного фонда;

- экономически обоснованное регулирование процессов передачи информации потребителям в сфере использования документов;

- экономическая проработка вопросов научной организации работы архивистов, планирования, нормирования, управления;

- соблюдение режима экономии с целью получения наилучших количественных и качествен-

ных результатов при рациональном использовании наличных сил и средств.

Экономические закономерности в архивном деле, как и в других сферах общественного производства, имеют объективный характер. Это означает, что они выражают реально существующие процессы и явления, сущность которых не зависит от воли и сознания людей. В то же время ученые-архивисты обязаны изучить, познать эти объективные закономерности и использовать их в интересах наиболее эффективного решения задач Государственной архивной службы.

Теория экономики архивного дела дает ответы на важнейшие вопросы, раскрывающие принципы, способы и методы деятельности по эффективному использованию материальных, трудовых и финансовых ресурсов, находящихся в распоряжении архивных учреждений. Сложность и многогранность системы экономических отношений архивного дела, необходимость их познания нашли свое выражение в развитии целостной весьма обширной области знаний, охватывающей целый ряд дисциплин.

Необходимо также учитывать, что с развитием системы наук идут процессы их дифференциации и интеграции. Как составная часть архивоведения экономика архивов не может не учитывать и не опираться на теорию и практику архивного дела, его историю и организацию, архивоведческое терминоведение, архивную статистику. В ней также могут использоваться данные естественных и точных наук. Сложность и многогранность системы экономических отношений в архивной сфере, безусловно, требуют выяснения взаимосвязей с экономикой других наук – образования, здравоохранения, экономикой знаний. Это также обусловлено появлением передовых информационных технологий, объективной необходимостью привлечения внимания архивистов к экономическим проблемам.

Экономика архивного дела призвана решить широкий круг вопросов, имеющих определяющее значение для развития архивной деятельности. При этом важнейшими будут вопросы, раскрывающие принципы, способы и методы успешного решения задач по эффективному использованию средств, получаемых архивами, повышению эффективности деятельности работников.

Целью изучения научной дисциплины «Экономика архивного дела» является обеспечение теоретической подготовки аспирантов, сотрудников и будущих специалистов архивного дела, которая бы позволила им понять содержание экономики архивного дела, политику государства в этой об-

II. Теорія і методика архівознавства

ласти, получение знаний не только об организационно-экономической деятельности государственных архивных учреждений, но и архивов негосударственного сектора – частных архивов физических лиц, архивов общественно-политических организаций, движений, партий.

Кроме того, наиважнейшей задачей является получение определенных практических навыков в вопросах эффективного накопления, учета, хранения и использования документов Национального архивного фонда.

Как объект экономической деятельности архивная сфера обладает рядом особенностей, которые усложняют и затрудняют применение экономического подхода к решению стоящих перед архивистами задач. Однако это лишь означает, что необходимы дополнительные усилия для подготовки компетентных специалистов, поскольку без экономического осмысления и обоснования невозможно в новых условиях успешно обеспечивать эффективное функционирование архивных учреждений.

¹ Степанский А. Д. О теоретических основах отбора документальных материалов на государственное хранение Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР: Материалы науч.-метод. конф. архивистов РСФСР. – М., 1965; Автократов В. Н. Архивоведение в кругу других областей знания // Сов. архивы. – 1973. – № 2; Он же. Общая теория архивоведения // Сов. архивы. – 1973. – № 8; Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего: Междунар. науч. конф. 27–28 нояб. 1997 г. – М., 1997; Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Доклады и тезисы выступлений на третьей Всерос. конф. 25–26 февраля 1999 г. – М., 1999; Хорхордина Т. Архивоведение в свете новой парадигмы исторического знания // Дискурс. – 2002. – № 10; Матяш И. Б., Кулешов С. Г. Архивная наука и документоведение Украины на современном этапе // Отечеств. архивы. – 2002. – № 6, Хорхордина Т. Наукообразіє замість науки / Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2006. – Т. 14 і др.

² О разных точках зрения по этой проблеме и необходимости рассмотрения научных проблем архивоведения свидетельствует включение их в программу науч. конф. «Ис-

точниковедение, археография, архивоведение в XX–XXI вв. в Беларуси: К 100-летию со дня рождения Н. Н. Улащика» (февр. 2006 г.), предполагавшееся проведение в Украине в июне 2006 года Междунар. науч. конф. «Архивоведение как наука».

³ См.: Хорхордина Т. Наукообразіє замість науки // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2006. – Т. 14. – С. 108–109.

⁴ Там же. – С. 108.

⁵ Автократов В. Н. Архивоведение в кругу других областей знания // Сов. архивы. – 1973. – № 2. – С. 40.

⁶ Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1280 с.; Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА, 2004. – 576 с.

⁷ Берков В. Ф. Философия и методология науки: Учеб. пособ. – М.: Новое знание, 2004. – С. 25.

⁸ Архівознавство: Підруч. для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. Калакури та І. Матяш. – К.: Вид. дім «КМАкадемія», 2002. – С. 23.

⁹ Казлоў У. П., Міхальчанка А. М. Некаторыя пытанні археаграфіі як навуковай дысцыпліны // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 2. – Мн.: БелНДІДАС, 2001. – С. 12–13.

¹⁰ Несцяровіч Ю. У. Аб'ект і прадмет археаграфіі // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 4. – Мн.: БелНДІДАС, 2003. – С. 23.

¹¹ Алексеева Е. В. и др. Архивоведение: Учеб. для нач. проф. образования: Учеб. пособ. для средн. проф. образования / Под ред. В. П. Козлова – М.: ПрофОбрИздат, 2002. – С. 3.

¹² Автократов В. Н. Общая теория архивоведения // Вопросы истории. – 1973. – № 8. – С. 60.

¹³ Там же. – С. 62.

¹⁴ Балашов А. Е. Философия: Учеб. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2004. – С. 493.

¹⁵ Этим вопросам в имеющейся научной литературе, раскрывающей проблемы архивоведения, практически не придавалось никакого значения.

¹⁶ О роли документированной информации см.: Ларин М. В. Управление документацией в организациях. – М., 2002. – С. 36–70.

¹⁷ Длительное время многие авторы придерживались другой точки зрения, считая, что общественное производство нужно относить только к материальному. См., напр.: Кронрод Я. А. Актуальные проблемы исследования экономического базиса // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 19.

¹⁸ Автор не претендует на окончательное закрепление определения «экономика архивного дела» и считает, что оно может уточняться и совершенствоваться в работах других исследователей.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

Валентина Лось

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНО-АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ
(Правобережна Україна кінця XVIII ст. – початку XIX ст.)**

Серед історичних джерел з історії Греко-Уніатської Церкви неабиякий інтерес становлять документи, створені в результаті адміністративної діяльності органів управління справами держави і суспільства. До того ж саме вони зазнали найменших втрат і найповніше представлені в сучасних архівах.

У той же час попри наявність праць, присвячених аналізу документів адміністративних установ зазначеного періоду¹, церковна проблематика не знайшла в них свого висвітлення. Частково ці питання є предметом дослідження Ю. Легуна², С. Таранця³, проте вони не стосуються Уніатської Церкви. Саме тому й виникла потреба детального аналізу їх, документів адміністративних установ, їхньої джерельної вартості для висвітлення історії Греко-Уніатської Церкви вказаного періоду.

На початку XIX ст. Правобережна Україна входила в склад Російської імперії з статусом губернії на «особых правах состоящих» з певним децентралізованим становищем, яке замикалося на посаді генерал-губернатора, особисто відповідального перед імператором⁴. Такий її статус обумовлювався тим, що вона недавно була приєднана до Російської імперії (1793–1795), а відповідно її територія вимагала більшої уваги через значну відмінність у державній, судовій та інших сферах управління, які необхідно було уніфікувати згідно з загальноросійськими стандартами. Саме на генерал-губернатора, як на найвищу адміністративну посадову особу покладалося завдання зміни життя в краї згідно з устроєм Російської держави. Не менш важливою сферою, що вимагала ретельної уваги, були церковні справи, налагодження, ускладнювалася поліконфесійністю регіону. Адже Уніатська Церква асоціювалася у державних православних колах зі спольщенням. Вона нібито перешкождала ідеї слов'янської спільності, історичним коренем якої було православ'я. Тобто релігійний компонент підмінювався політичним – об'єднанням «руських» земель. Саме тому російська

влада була зацікавлена у постійному надходженні найповнішої інформації, що й створило вихідні передумови для появи у фондах державних установ блоку джерел із цієї проблеми. Тому дослідження їхніх канцелярських документів є надзвичайно актуальним для висвітлення різноманітних сфер життєдіяльності Греко-Уніатської Церкви.

Найінформативнішими для нашого дослідження є блок документів установ губерньського та столичного рівня управління. У першу чергу слід назвати фонди місцевої адміністрації, які зосереджені в Центральному державному історичному архіві, м. Київ. Це фонди «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія київського воєнного губернатора» (ф. 533). Це також стосується фондів «Канцелярії київського губернатора» (Держархів Київської обл., ф. 2), «Канцелярія волинського губернатора» (Держархів Житомирської обл., ф. 70) тощо. Найповніше репрезентують інформацію документи канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), зокрема описи 413 (духовні справи 1839–1841 рр.), 789 а (таємна частина 1839–1841, 1844, 1846 рр.), 1 (поліцейська частина, в 3-х томах). Справи про уніатів є в перших двох томах (т. 1 – 1827–1833 рр., т. 2 – 1834–1839 рр.). Справи ф. 442 подано в описах, згрупованих за канцелярським і хронологічним принципами.

Оскільки влада київського, подільського і волинського генерал-губернатора поширювалася на три губернії Правобережжя, дослідник направляє у фонді на справи, що надійшли з них. Найчастіше рапорти земських справників відкладалися серед документів поліцейської частини канцелярії генерал-губернатора, але вони наявні й в інших частинах фонду. Їхня інформація стосувалася різноманітних подій.

Документація, яка зберігається у зазначених фондах має переважно адміністративний характер. Це – різноманітні звіти, царські укази, доне-

III. Джерелознавчі галузі знань

сення, акти, протоколи засідань та судових розслідувань, статистичні документи. Вони достатньо розкривають специфіку взаємин держави та Уніатської Церкви та їхню зміну наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. Це можна простежити й на прикладі змін владних структур, яким по чергово підпорядковувалася вона протягом досліджуваного періоду. Царські укази подають нам цю інформацію. Якщо наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. вона вважалася іноземним віросповіданням та перебувала в підпорядкуванні Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, то із приходом до влади Миколи I ситуація почала змінюватися. І вже з 1837 р. вся влада над нею була сконцентрована в руках обер-прокурора св. Синоду. Відповідно у цих установах й нагромаджувалися необхідні для дослідження її документи.

Найбільша частина справ, які наявні в досліджуваних канцелярських фондах та стосуються Уніатської Церкви, датується саме кінцем 20–30-х рр. XIX ст., тобто часу концентрації найбільшої уваги уряду на церковних проблемах. Якщо в канцелярських документах 20-х рр. лише зрідка трапляються ті, які в тій чи іншій мірі стосуються уніатської проблематики, то в 30-х рр. відсоток їх різко збільшився. Саме у цей час уряд зосередив увагу не тільки церковних, а й світських властей на проблемі ліквідації унії.

За ознакою призначення документів при їх створенні серед них виділяють нормативні та виконавчі. В досліджуваній період палітра нормативних документів була значною. Це, передусім, укази (імператорські, синодальні), приписи («предписания») МВС, відношення обер-прокурора св. Синоду, розпорядження губернаторів, акти тощо. Серед виконавчих документів є найбільше таких: звіти, донесення, рапорти, скарги, протоколи засідань та судових розслідувань, статистичні джерела.

У переважній більшості нормативні документи є відображенням офіційної політики російського імперського уряду. Проте інколи вони містять і конфіденційну інформацію, яка не завжди співпадала із проголошеним ним курсом. Саме ті, які мали її, створювалися на бланках з грифами «конфіденційно» та «таємно».

Оскільки виконавчі органи влади (повітові – земський справник, поліцмейстер, городничі та чиновники волосного правління) були зобов'язані подавати детальні звіти про виконання урядових указів та рапортувати про будь-які порушення, цей вид документів є надзвичайно змістовним та інформативним для дослідження різних сфер життєдіяльності тогочасного суспільства. Документи

губернських канцелярій рясніють інформацією про протидію населення та духовенства впровадженню в церкви православної обрядовості, а також висвітлюють їхню реакцію на саму ліквідацію Уніатської Церкви. Адже про будь-який вияв незадоволення уніатського населення церковні місцеві органи управління були зобов'язані повідомляти світську владу. Навіть після ліквідації її у 1839 р. до генерал-губернатора продовжували надходити повідомлення про наявність ще не приєднаних до православ'я осіб та кількість ново-приєднаних. У документах наявна інформація про масові закриття уніатських монастирів та шкіл, про використання парафіяльного духовенства органами влади для виявлення «інакодумців» тощо.

Характеризуючи блок зазначених документів, слід відзначити, що, попри свій офіційний характер, вони не позбавлені певної суб'єктивності та емоційності. Намагання виконати розпорядження вищого начальства якнайкраще нерідко спонукало урядовців повітової влади до певного перебільшення своєї ролі у їх реалізації. Проте достовірність самих фактів не підлягає сумніву, що посилює значимість цього виду документів.

Ще один вид документів (відомості та різноманітні статистичні дані в канцелярських фондах) заслуговує на пильну увагу дослідників. Адже для збирання, систематизації та опрацювання таких відомостей існували спеціальні державні інституції; в техніці і організації такої роботи останніми саме в XIX ст. відбулися суттєві удосконалення. Звичайно вірогідність і цих документів не є абсолютною, інколи в них траплялися механічні помилки, від яких не були застраховані й досвідчені чиновники.

Найбільше статистичних неточностей, наприклад, припадає на дані по Подільській губернії. Остання на 30-ті рр. XIX ст. була територією найменшого зосередження уніатського населення, котре майже все було приєднане до православ'я ще наприкінці XVIII ст. Тому частими були випадки неврахування їх в офіційних статистичних даних перепису уніатського населення. Взагалі, встановити точну кількість уніатів на Поділлі було складно через відсутність у них парафіяльних церков. Лише в Кам'янці-Подільському була церква, яку ще в 1820-х рр. передали українським уніатам вірмени. При ній налічувалося 700 парафіян. Уніати, розкидані по території Поділля, фіксувалися далеко не в усіх статистичних джерелах. За іншими свідченнями, їх у Кам'янці-Подільському було 693, в Ямпільському повіті – 274, Вінницькому – 143, Літинському – 144, Гайсинському – 1745; усього – 2999⁵. Близько 1825 р. на Поділлі нарахову-

III. Джерелознавчі галузі знань

валося близько 4500 уніатів, а на 1839 р. їхня кількість зменшилася більше ніж удвічі і становила 1324 осіб. Проте, незважаючи на неточність статистичних джерел, загальна тенденція зменшення чисельності уніатських парафій була характерною рисою Поділля.

Документи обліку подають нам поіменні списки уніатського духовенства і парафій. Зокрема, наявна в них інформація щодо духовенства містить дані біографічного характеру, за допомогою яких можна встановити родинні зв'язки між духовенством (так, існували цілі священницькі родини). Обов'язково вказувався сімейний стан священника, станове походження його та його дружини, фіксувалася кількість дітей, із зазначенням їх імен та віку. Крім того, подавався опис майна священницької родини. Проте й ця інформація генеалогічного характеру не була позбавлена огріхів. Найбільш недостовірно вказувався вік особи, який у різних документах відрізняється ймовірно, передусім, через халатність переписувачів. Саме

тому дані цієї графі слід порівнювати з відомостями в інших облікових документах, зокрема в метричних книгах. Крім того, певні огріхи, очевидно, пояснюються також фактом написання відомостей двома мовами – польською та російською. Адже значна частина місцевого чиновництва та духовенства й надалі користувалася в офіційних документах польською мовою (що не було заборонено).

Детальні відомості статистичних джерел стосувалися й парафій. Спроба якомога повного охоплення у них усіх уніатів із зазначенням їхнього географічного та соціального походження, а також сімейного стану, створює широке поле для дослідження різних сфер життя рядових мирян. Зокрема це дає змогу відтворити межі територіального зосередження уніатського населення, його соціальний склад тощо. Так, документи фіксують наявність шляхетських уніатських сіл, які чинили найбільший опір насильницькому впровадженню православ'я (див. таблицю).

Соціальні групи парафій-уніатів в Овруцькому та Радомишльському повітах⁶

№	Парафія	Загальна кількість парафійан			Парафіяльний священник
		Дворян	Міщан	Селян	
<i>Овруцький повіт</i>					
1	Овруч з найближчими селами	1047	546	432	Данилевич
2	с. Мошки	409	–	–	Данилевич
3	с. Закусили з навколишніми селами	383	–	536	С. Соколевич
4	с. Дідковичі	1261	–	39	Комаревич
5	с. Васьковичі з іншими поселеннями	875	–	514	Буткевич
6	Михайлівка	215	–	183	М. Лисицький
7	с. Болсуни	975	–	163	І. Соколевич
8	с. Бехи	405	–	75	В. Красовський
9	с. Пашине з іншими поселеннями	973	–	255	І. Бозковський
10	Іскоростень з присілками	–	–	518	А. Бовсковський
11	с. Вигів із іншими поселеннями	806	–	472	С. Шавлович

III. Джерелознавчі галузі знань

№	Парафія	Загальна кількість парафіян			Парафіяльний священик
		Дворян	Міщан	Селян	
12	с. Білопищі з з іншими поселеннями	519	–	729	Ф. Крашановський
13	с. Каленське	544	–	41	Красовський
14	с. Ходаки з іншими поселеннями	1108, і 14 одновірців	–	124	Кондратович
15	с. Татарновичі	–	–	261	Кондратович
16	с. Недашки	392	–	109	Ф. Морчакевський
17	с. Клочки	220	–	111, і 14 вільних	Кулаковський
18	с. Черепине	384	–	402	К. Правосудович
19	с. Левковичі з іншими поселеннями	1116	–	10	Г. Загоровський
18	с. Готів	989	–	116	Є. Загоровський
В с ь о г о		12621	546	5090	
<i>Радомишльський повіт</i>					
1	с. Чоповичі з дере- внями	1578	–	886	С. Буткевич
2	с. Мелени з іншими поселеннями	990	–	–	Н. Буткевич
3	с. Шкурати	584	–	–	І. Загоровський
4	с. Борщев з іншими поселеннями	611	–	73, і 155 вільних	Ф. Мацкевич
5	с. Модилев з іншими поселеннями	–	–	1268	К. Буткевич
6	с. Горбулев з іншими поселеннями	–	–	865	М. Міцкевич
В с ь о г о		3763	–	3092	
Загальна кількість		15 713	546	8 182	

Таким чином, як і будь-які документи, статистичні джерела вимагають ретельного аналізу та перевірки, а особливо звірки їх з іншими документами облікового характеру.

Науковий інтерес становлять донесення та скарги приватних осіб, в яких наявна інформація про релігійно-побутові умови, конфлікти в селянському та дрібношляхетському середовищі.

Інколи такі документи додавалися повітовим начальством до своїх донесень. Цим самим не тільки збільшується їхня джерельна цінність, а й відбувається взаємне доповнення та перевірка. Адже таким чином можна порівняти інформацію офіційного та приватного характеру. Втім слід зауважити, що цей вид джерел має дуже суб'єктивний характер. У той же час ці документи відобразили

III. Джерелознавчі галузі знань

місцевий колорит, а тому є цінними при проведенні досліджень на мікрорівні.

Певний обсяг інформації містять документи фондів судових установ як повітового, так і губернського рівня (Володимир-Волинського – ф. 359, Луцького – ф. 361, Ковельського – ф. 363, Волинського – ф. 16 та інших судів). У той же час, як засвідчує аналіз канцелярської документації, значна частина судових матеріалів потрапила й до губернської канцелярії. Особливо це стосується кінця 30-х років XIX ст. За своїм змістом судові справи є надзвичайно різноманітними, оскільки відповідають усьому спектру судових проваджень тогочасної юстиції. Коротко охарактеризуємо їхню специфіку.

Передусім зазначимо, оскільки службовий особовий склад земських судів становили здебільшого дворяни-поляки, мовою судочинства і надалі залишалася польська. Лише вироки і резолюції судів мали писатися російською мовою.

Хоча судово-слідчі документи не мають ознак загальності, а є швидше індивідуально-конкретними, фіксація у них таких процесуальних норм як опитування свідків, проведення допитів дає змогу отримати інформацію не лише про безпосередніх суб'єктів справи, а й про коло їхніх знайомих та родичів. Нерідко в них можна віднайти описи рис характеру тих, хто в чомусь підозрювався, побуту їхніх родин. У нашому випадку, це здебільшого стосувалося селян-уніатів, які чинили опір примусовій зміні конфесії і відповідно підлягали судовому розслідуванню згідно з законами Російської держави про покарання за «совращения». Оскільки у Російській імперії Церква була невід'ємною складовою держави, випадки переходу в іншу віру не залишалися поза увагою й світської влади.

Суто церковні питання потрапляли на розгляд Синоду – органу вищої церковної юрисдикції. Цивільні справи спрямовувалися в Сенат. Деякі справи після Сенату потрапляли в Державну Раду. Якщо вона схилилася до скасування попередніх рішень, то усе починалося з початку.

Існував спеціально встановлений порядок ведення справ по відступництву. Для розслідування таких фактів призначалася спеціальна комісія, до складу якої входили: земський повітовий справник та духовні депутати з православної і католицької сторін, котрих вибирали із найавторитетнішого духовенства⁷. Їхнім завданням було встановлення на основі метричних записів належності особи до православ'я (чи колишньої унії) або католицизму. Особлива увага приділялася визначенню віросповідання колишніх уніатів, які перейш-

ли до католицизму. Після збору всіх необхідних свідчень, допитів свідків, збору біографічних даних щодо кожного свідка, проведенням очних ставок справа потрапляла до земського повітового суду, завданням якого було ухвалити постанову про повернення особи до православ'я або залишення у католицькій вірі.

Протокол судового засідання дає нам можливість довідатися про деталі та відчуті атмосферу цього дійства. У вступній частині зазначалася дата, місце проведення засідання, склад суду та суть справи. Далі йшов опис засідання, який включав допит підсудного, читання обвинувального акта, здійснення судового слідства, проведення дебатів, оголошення вироку.

У випадку, коли спеціальна комісія змогла переконати відступника повернутися до лона Православної Церкви, справа не доходила до суду, оскільки за височайшим повелінням від 19 лютого 1842 р. вчинок «совратившегося» залишається без суду тільки тоді, коли він повернеться до православ'я⁸. Проте більшість відступників проявляла стійкість і їх віддавали під суд. Навіть якщо земський суд визнавав підсудних католиками, Православна духовна консисторія вимагала передачі судової справи на розгляд до вищої інстанції – губернської кримінальної палати.

Розгляд судових справ про відступників був надзвичайно довготривалим, інколи доходив до 10-ти років. Причинами цього були різні. Передусім, це опір самих відступників, які роками ухилялися від урядових наказів. Дуже часто справи йшли повільно через невчасну явку духовних депутатів, неможливість знайти метричні або сповідні записи Білоруської чи Литовської уніатських консисторій, папери яких не завжди були передані до православних консисторій. Слід врахувати і бюрократичну тяганину, властиву російській судовій системі, незважаючи на численні накази позачерговості розгляду справ. Справи могли пройти не одну інстанцію, перш ніж знаходили своє остаточне вирішення. Інколи вони проходили по 10–12 інстанцій у ревізійному та апеляційному порядкух. Сам порядок ведення таких справ також не сприяв прискоренню їхнього розгляду. Адже, якщо особа після всієї системи духовних переконувальних і повчань, на які її відправив земський повітовий суд (з 1932 р. повітовий), залишалася стійкою, то справу передавали до вищої судової інстанції на ревізію – а саме до губернської кримінальної палати (з 1931 р. таку назву носив головний губернський суд)⁹. Характерно, що питання відступництва вважалися карним злочином, оскільки направлялися на розгляд кримінальної, а не цивільної

III. Джерелознавчі галузі знань

палати. Найчастіше кримінальна палата відправляла справу назад, у повітовий суд, на доопрацювання та для збирання додаткових свідчень, а підсудних наказувала знову відсилати до духовних осіб для повчань. Якщо і після цього уніат чинив опір поверненню, то справа, за статтею 1220 15-го тому Зводу кримінальних законів, передавалася губернатору для відправлення в Міністерство внутрішніх справ¹⁰. Останньою інстанцією розгляду справ був сам імператор. Джерела зафіксували його особисті розпорядження щодо деяких найбільш стійких відступників. У таких випадках імператор наказував провести «троєкратное духовное увещание», а якщо це не допоможе, то знову розпочати нове слідство¹¹.

Деякі церковні справи потрапляли до найвищої судової установи Російської імперії – Сенату. Так, справи із старих судових установ надходили до Сенату за апеляцією, ревізією, за протестами губернських прокурорів і при незгоді губернаторів з рішеннями судів. Вони розглядалися у судовому департаменті і вирішувалися по суті. Нерідко такі справи опинялися не тільки серед документів канцелярії, а й серед справ консисторії¹².

Окремо слід сказати кілька слів про судові справи в канцелярії генерал-губернатора. Серед її документів та чи інша судова справа представлена від початку до самого її завершення, незважаючи на її перехід до різних інстанцій. Звичайно, не всі судові документи відклалися в них (частина справ вирішувалася на рівні повітових судів), проте сюди потрапили саме ті справи, які пройшли кількоступеневу російську систему судочинства. Самий цей факт уже посилює цінність цього джерела та, крім того, є свідченням сили традиції Уніатської Церкви. Аналіз тодішнього порядку судочинства у справах про так зване «совращение из православия», кількість яких особливо зросла у результаті реалізації акту «возз'єднання» 1839 р. Православної та Уніатської церков, дає нам багатий матеріал для дослідження релігійної ментальності населення, релігійних конверсій православних, римо-католиків, а особливо греко-католиків Правобережжя на родинно-побутовому рівні. Найбільша кількість справ такого характеру датується 1830–1840-ми рр., часом посиленої боротьби царського уряду з Уніатською церквою. Крім того, аналіз судових справ розкриває процес реалізації урядових постанов на місцевому рівні, тобто відтворює картину функціонування судової системи не в теорії, а на практиці.

Отже, канцелярські документи можна віднести до комплексних джерел, оскільки вони крім адміністративних вміщують в собі ще й судово-

поліцейські документи, що значно посилюють їхню джерельну цінність.

Одним словом, документи губернських канцелярій дають досліднику найбільше інформації для висвітлення зовнішньої сторони функціонування Церкви в межах Російської імперії. Вони засвідчили процес поступового одержавлення Церкви, нівеляції її впливу, а також цілковитого знищення Уніатської церкви. Таким чином, дослідження взаємин Церкви та держави є неможливим без використання цього пласту адміністративних світських джерел.

Виходячи із структури управлінського апарату Російської імперії, слід зауважити, що значний пласт нормативних та виконавчих документів відклався також і у фондах вищих органів влади, які нині зберігаються в Російському державному історичному архіві (С.-Петербург). Відразу слід відзначити, що у Російській імперії церковні та світські органи управління були дуже тісно пов'язані, відбувалося так зване злиття двох гілок влади, церковної та державної, з пріоритетними позиціями останньої. Яскравим свідченням цього є те, що протягом 1721–1917 рр. на чолі вищого церковного органу управління – Синоду стояв світський чиновник – обер-прокурор. Тому документи церковного характеру відкладалися у фондах різних вищих органів як світських, так і церковних.

До вказаних фондів слід віднести фонд Департаменту духовних справ іноземних віросповідань МВС (ф. 821), хронологічні рамки справ, які в ньому наявні, охоплюють 1809–1917 рр. Найбільший масив інформації з історії Уніатської церкви зосереджено в таких документах справ, що внесені до описів: 1 – «Католицьке віросповідання в Росії» (1810–1901), 3 – «Католицьке віросповідання в Росії і в царстві Польському (1828–1917) ч. 1; 10 – «Загальний стіл», 144 – «Документи канцелярії митрополита С. Сестренцевича» (1797–1826) та 11 – «Всепопданейшие» доклади МВС» (1828–1917). За типами документи цього фонду є офіційного походження. Це – офіційна кореспонденція, статистичні дані, а також різноманітні скарги та донесення. У перших трьох описах уніатські справи розглядаються в контексті інших, зокрема справ Римо-Католицької церкви. Вони стосуються питань про зміну віросповідання, перехід уніатів та православних до римо-католицизму. Значний інтерес становлять документи канцелярії римо-католицького митрополита С. Сестренцевича, де міститься офіційна кореспонденція єпископа Луцької уніатської єпархії С. Левинського, яка розкриває особливості взаємин римо-католицької

III. Джерелознавчі галузі знань

та уніатської ієрархії на початку XIX ст. Адже до 1828 р. Уніатська Церква в Російській імперії перебувала під зверхністю Римо-католицької.

Слід відзначити, що офіційна і приватна кореспонденція є одним із найінформативніших джерел щодо таємної дипломатії, боротьби різних течій, місійних планів. У той же час це суб'єктивне джерело, яке потребує тонкого аналізу, порівняння з іншими документами, врахування обставин, часу та місця написання. Втім, попри свою суб'єктивність, специфіка як офіційного, так і приватного листування полягає в тому, що воно містить у собі інколи такі відомості, яких не віднайдеш в інших типах джерел. Це значно посилює змістовну сторону документів та допомагає відтворити найповнішу картину відносин між церквами.

Статистичні дані щодо функціонування Уніатської церкви в Російській імперії в цілому та на Правобережній Україні зокрема містяться у документах, що зосереджені в справах опису № 11. Слід наголосити, що інформація, наявна в ф. 821 та в більшості інших фондів дублює дані фондів губернських канцелярій. Так, у ньому зосереджено загальну звітність про осіб, котрі перейшли з унії до православ'я, яка міститься також і у фондах губернських канцелярій. Щорічні «всепогодные» звіти МВС імператору дають можливість проаналізувати поступове зростання кількості приєднаних до православ'я протягом 30-х рр. XIX ст., а також відтворюють загальну картину взаємовідносин урядової влади та уніатської ієрархії. У звітах МВС фіксувалися й майнові аспекти діяльності Уніатської Церкви, зокрема це стосувалося фіксації прибутків уніатських митрополитів та єпископів. Крім того, в них наявна інформація про фондуші ліквідованих уніатських монастирів. Інтерес з боку світської влади до майна монастирів свідчить, що саме це було однією з важливих причин їхньої ліквідації.

У інших фондах органів вищого управління також міститься певна частка уніатських справ. Зокрема це стосується фондів Департаменту поліції (ф. 1286) та Канцелярії генерал-прокурора Сенату (ф. 1374). Тут є різноманітні скарги та «прошення» уніатів та православних. Відзначимо, що справи, котрі остаточно не вирішувалися в повітових судах, потрапляли до губернських, а інколи й до столичних установ. Наприклад, нами було виявлено такі справи у фонді Київської палати кримінального суду в ЦДІАК України (ф. 485), а також у фондах Департаменту поліції (ф. 1286) та Канцелярії генерал-прокурора Сенату (ф. 1374) в РДІА (С.-Петербург). Частина господарських справ Уніатської церкви потрапила до державно-

економічних фондів РДІА – таких як Департамент державного господарства МВС (ф. 1285), Загальна канцелярія міністерства фінансів (ф. 560) та ін. Із документів, наявних у них можна почерпнути цінну інформацію для відтворення цілісної картини функціонування Уніатської церкви на побутовому рівні.

Щодо фізичного стану цього блоку документів, то слід відзначити, що процент їх збереженості значно більший від губернських та повітових. Вони відзначаються високою якістю оформлення, оскільки донесення в столицю писали, як правило, найкращі писарі на доброякісному папері. Все це пояснюється значною увагою, яка приділялася збереженню канцелярської документації в Російській імперії, для якої характерним був бюрократичний стиль управління.

У той же час для дослідження порушеної теми найбільш репрезентативним є корпус джерел губернського рівня, оскільки саме губернська канцелярія була центром зосередження відомостей про найпомітніші події в історії Уніатської церкви. Документи вищих державних органів влади у своїй переважній більшості дублюють документи канцелярських справ.

Таким чином, добра збереженість масиву документів губернської канцелярії, його хронологічна репрезентативність, високий інформаційний потенціал робить його надзвичайно важливим для дослідження Уніатської церкви. Особливістю світського корпусу джерел є його висока хронологічна репрезентативність, що сприяє всебічному дослідженню проблеми. Найінформативнішим він є для висвітлення наступних тем: законодавство Російської імперії з уніатського питання, правове та майнове становище Уніатської Церкви, ліквідаційна політика влади різного рівня щодо уніатів. Однак, зазначений масив документів містить значно менше відомостей з внутрішньої історії Уніатської Церкви. Лише опосередковано можна простежити ті чи інші аспекти внутрішнього становища уніатів. Звичайно, ця інформація розпорошена по документах у різних справах різних фондів.

Водночас адміністративні джерела з історії Церкви, а саме усі види нормативних (укази – імператорські, синодальні, приписи, відношення обер-прокурора св. Синоду, розпорядження губернаторів, акти) та виконавчих документів (звіти, донесення, рапорти, скарги, протоколи засідань та судових розслідувань, статистичні джерела) вже самим фактом своєї приналежності до світських інституцій накладають відповідний відбиток на змістову сторону документів. Специфіка світоба-

III. Джерелознавчі галузі знань

чення, ментальності вірних Церкви залишається поза їхньою увагою. Що звичайно аж ніяк не применшує їхньої джерельної вартості. Адже вони містять інформацію різноманітного характеру, а тому є комплексним історичним джерелом.

¹ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: Джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.; Петренко О. С. Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001. – 328 с.

² Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця, 2005. – 516 с.

³ Таранець С. В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: Дис. канд. істор. наук. – К., 2003. – 395 с.

⁴ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві ... – С. 19.

⁵ РДІА (СПб.), ф. 824, оп. 1, спр. 25 736, арк. 4.

⁶ ЦДІАК України, ф. 972, оп. 2, спр. 8, арк. 7–128, 242–244; Там само, ф. 442, оп. 413, спр. 3, арк. 50–75.

⁷ Держархів Вінницької обл., ф. 363, оп. 1, спр. 101, арк. 24.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 19, арк. 10.

⁹ Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: Джерела... – С. 305.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 95, арк. 90–91.

¹¹ Там само, арк. 99.

¹² Держархів Вінницької обл., ф. 382, оп. 2, спр. 94, арк. 31–46.

Олег Кондратенко

ДОКУМЕНТАЛЬНІ АРХІВНІ ФОНДИ НАН УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АН УРСР (1944–1956 рр.)

Дослідженнями з історії в Академії наук Української РСР у вказаний період, окрім провідної науково-дослідної установи – Інституту історії, займалися ще й такі установи та підрозділи: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни на Україні та відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові. Згадані установи разом з іншими інституціями суспільно-гуманітарного напрямку входили до Відділу суспільних наук АН УРСР.

Нині існує певна прогалина у вітчизняній історіографії щодо наукової діяльності історичних науково-дослідних установ у вказаний час, майже цілком відсутні наукові праці, які б комплексно висвітлювали це питання. Майже всі наукові дослідження, які побачили світ за часів СРСР, здебільшого присвячені розвитку Інституту історії, зокрема праці А. В. Санцевича, М. В. Ковалю, О. С. Рубльова та ін.¹ Нещодавно з'явилась колективна праця, присвячена історії Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича, в якій незначне місце відведено відділу історії України². Відсутні (за виключенням окремих статей) дослідження стосовно Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні.

Питання розвитку наукових досліджень з історії в установах Академії наук частково висвітлено в загальних працях, присвячених історії Національної академії наук України і виданих з нагоди ювілеїв провідної наукової установи республіки: «Розвиток науки в УРСР за 40 років»³, «Історія Академії наук Української РСР» тощо⁴. Незначне місце відведено історичним дослідженням у працях, які вийшли в світ уже після здобуття Україною незалежності: «Історія Академії наук Ук-

раїни 1918–1993»⁵, та «Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998»⁶.

Ця стаття передбачає сприяти вивченню та реконструкції розвитку академічних установ на основі використання документальних фондів, що утворились у результаті їхньої науково-дослідної діяльності та відклались в наукових архівах НАН України. Сюди слід віднести документи наукових архівів академічних установ та архіву Президії НАН України. Збереглися деякі документи у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які можна віднести до опублікованих.

Найважливішими джерелами для дослідження основних напрямків діяльності академічних установ є плани та звіти про науково-дослідну роботу. Планово-звітна документація з цього питання зберігається у «Фонді 251 архіву Президії НАН України» та фондах наукових архівів академічних установ України. Документи цих архівів у своєму поєднанні виконують взаємодоповнюючу функцію та компенсують відсутність їх в одному з цих фондів.

Судячи із структури планів і звітів, основні напрямки науково-дослідної роботи академічних установ здійснювалися за певною схемою, зокрема таких як праця над певною проблемою, яка об'єднувала в собі низку наукових тем, а також виконання завдань з видавничої та науково-популяризаційної діяльності.

Не менш важлива інформація стосовно основних напрямків наукової роботи цих установ міс-

III. Джерелознавчі галузі знань

тяться в їхніх періодичних виданнях («Наукові записки Інституту історії АН УРСР», «Наукові записки Інституту суспільних наук»), а також органі Президії АН УРСР – «Віснику АН УРСР». У них на основі наукових звітів установ публікувались короткі статті про роботу інституцій протягом певного періоду або року.

Одним з основних напрямків науково-дослідної роботи академічних установ була розробка тематики наукових досліджень.

Отже, Інститут історії України, діяльність якого відновлено після реєвакуації 17 липня 1944 р., активно включився в науково-дослідну роботу Академії наук⁷. Наукові зусилля інституту спрямовувались в основному на висвітлення проблем основних етапів вітчизняної історії, починаючи з часів Київської Русі, закінчуючи повоєнним періодом. Теми наукового дослідження інституту, опрацювання яких мало завершуватися випуском наукових праць (монографій, курсів, збірників документів та статей), стосувались розвитку феодално-кріпосницьких відносин і боротьби народних мас проти соціального і національного гніту, розвитку капіталізму і росту революційного руху в XIX ст., Жовтневому перевороту 1917 р., колективізації та індустріалізації в УРСР, Великій Вітчизняній війні тощо.

У 1944 р. інститут вже працював над п'ятьма проблемами, які в свою чергу включали 18 тем, три з яких уже було закінчено. Серед закінчених тем – «Нариси історії суспільно-політичного руху» (Ф. О. Ястребов), «Україна в першій буржуазно-демократичній революції» (Ф. Є. Лось) та «Історія утворення Української РСР (історико-юридичний нарис)» (С. В. Юшков); передбачався випуск монографій. Інститут у цей час також готував чотирихтомну історію України, перший том якої було видано ще в 1943 р. Спочатку передбачалося написати і видати вузівський підручник у 4-х томах, а згодом повноцінну академічну історію України у 5-ти томах. Проте через політичні обставини повністю закінчити це видання у тій формі, в якій воно було заплановане, співробітники не змогли⁸.

Продовжив виконання науково-дослідних робіт відновлений у серпні 1944 р. Львівський відділ Інституту історії України, який розробляв питання історії західноукраїнських земель. Його співробітники вже у 1944 р. опрацювали 3 теми, зокрема видатний український історик І. П. Крип'якевич підготував працю «Західні границі України. Історико-картографічний огляд». У 1945–1946 рр. цей відділ досліджував 6 нових тем, зокрема І. П. Крип'якевич виявляв, археографічно опра-

цьовував «Листи Богдана Хмельницького», які передбачалося видати. Проте виконати заплановані теми цілком співробітникам не вдалося через ліквідацію відділу в середині 1946 р. (у зв'язку з початком боротьби зі «школою М. С. Грушевського», яка особливо гостро розгорнулася у цей час у Львові⁹).

Після постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України» (29 серпня 1947 р.) науковці розпочали писати «Короткий курс історії України», який мав стати «еталоном» марксистсько-ленінського курсу вітчизняної історії з використанням «методології» сталінського «Короткого курсу ВКП(б)»¹⁰. Написання цього курсу стало головним у науковій роботі інституту, що здійснювалося, починаючи з 1947 р., під безпосереднім наглядом Москви. Подібне завданням було поставлено перед усіма інститутами Відділу суспільних наук: передбачалося створення подібних курсів з вітчизняної історії, давньої історії України та археології, української літератури, фольклору, української мови, народного господарства тощо. Уже в 1948 р. в основному завершено написання названого курсу, і після тривалого обговорення в різних установах України та союзних республік і було видано перший його макет¹¹.

На початку 1950-х рр. партійні органи загострили питання щодо активного використання праць Й. В. Сталіна – «Ленінізм і національне питання», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» та ін. Наукові праці з історії України (так як і з історії СРСР) у цей час створювались у світлі методології творів вождя. Це не могло не торкнутися згаданого курсу¹². У подальшому останній переріс у двотомне видання «Історія Української РСР»¹³. Ця праця побачила світ зі значним запізненням – 1-й том видано у 1953 р., а 2-й – у 1955 р. Відповідно у 1956 р. та 1957 р. було здійснене її перевидання¹⁴.

Основною ланкою науково-дослідної роботи академічних інститутів, були відділи, науковці яких займались конкретними напрямками дослідження.

Наприклад, співробітники відділу феодалізму виконували теми з середньовічної історії України. Так, протягом 1949–1950 рр. С. В. Юшков опрацьовував тему, присвячену Давньоруській державі – «Київська Русь». Проте у повному обсязі цю тему не було завершено через неможливість вченого приїхати на постійну роботу в Київ. В рамках цієї теми він підготував роботу «Руська Правда»¹⁵.

Низка тем, які виконувались у цей час, присвячувались козацькій добі. Так, у 1948–1950 рр.

III. Джерелознавчі галузі знань

у рамках проблеми «Соціально-економічні відносини на Україні в XVI–XVII ст.» було опрацьовано теми: «Козацько-селянські повстання в 2-й пол. XVI ст. – 1-й пол. XVII ст.» (К. Г. Гуслистий), «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 60-х – 80-х рр. XVII ст.» (К. І. Стецюк) та ін.¹⁶

У зв'язку з наближенням 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією було активізовано дослідження визвольної боротьби українського народу проти польського гніту, Переяславської ради та власне зв'язків двох держав. У 1951–1954 рр. інститут виконав колективні теми «Визвольна війна 1648–1654 рр. і приєднання України до Росії» та «Возз'єднання України з Росією». Передбачалося видати монографічне дослідження та збірник наукових статей спільно з Інститутами історії і слов'янознавства АН СРСР. Політичним проектом інституту цього часу можна вважати розробку колективної теми «Возз'єднання України з Росією», яка мала завершитися ювілейним випуском збірника документів у 3-х томах¹⁷.

Упродовж 1955–1956 рр. співробітники відділу капіталізму виконали низку тем, присвячених розвитку капіталістичних відносин в Україні: «Посилення закріпачення селян і антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в 70-х – 90-х рр. XVI ст.» (І. М. Шекера) та «Розклад феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин у сільському господарстві України в першій пол. XIX ст.» (І. О. Гуржій)¹⁸.

Активно досліджувалася історія суспільно-політичних рухів, зокрема революційного, робітничого та селянського, а також історія робітничого класу. Над цією проблематикою працювали співробітники відділу історії капіталізму та відділу історії радянського періоду. Серед таких тем «Історія революційного руху на Україні 1861–1895 рр.», яка виконувалась у 1947–1949 рр. Л. А. Коваленком. Протягом 1949–1952 рр. виконано колективну тему «Робітничий і селянський рух на Україні в роки революційного піднесення 1912–1914 рр.»¹⁹. У 1950–1955 рр. М. М. Лисенко опрацював важливу тему про підготовку декабристського повстання і діяльність Південного товариства декабристів на Україні²⁰.

Питання історії СРСР досліджували співробітники відділу історії радянського суспільства, зокрема присвячені так званому радянському будівництві в Україні. У 1949–1950 рр. виконано низку тем, присвячених відбудові української промисловості після громадянської війни, а також початку індустріалізації: «Радянське будівництво на Україні в 1921–1925 рр.» (П. К. Стоян), «Партійне і радянське будівництво на Україні в період бо-

ротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.)» (О. Б. Слуцький). Упродовж 1951–1955 рр. науковці відділу опрацювали теми стосовно повоєнної відбудови економіки та соціалістичного будівництва перших повоєнних п'ятирічок, зокрема «Відбудова і подальший розвиток соціалістичного землеробства на Україні в повоєнний період (1946–1950)» (С. М. Білоусов) та «Перемога ленінсько-сталінської національної політики на Україні в період побудови соціалізму» (В. В. Руднев). Також досліджено тему «Завершення соціалістичної реконструкції в народному господарстві та розвиток радянської культури в західних областях УРСР» (В. Л. Варецький)²¹.

Над проблемами Вітчизняної війни, починаючи з 1944 р., працювала вже згадана Комісія з історії Великої Вітчизняної війни на Україні; потім у зв'язку з ліквідацією її у травні 1950 р., роботу над цією тематикою продовжив новостворений військово-історичний відділ Інституту історії України АН УРСР. Уже в 1951–1952 рр. відділ виконав дві колективні теми: «УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.)» та «Хроніка визволення України від німецько-фашистських загарбників (листопад 1942 р. – жовтень 1944 р.)»²².

Після передачі Кримського півострова УРСР у 1954 р. плідне вивчення історії Криму і міста-героя Севастополя розгорнула група кримських істориків, яка, після реорганізації Кримського філіалу АН УРСР, стала підпорядковуватись Інституту історії АН УРСР. У 1954 р. заплановано нову тему «Нариси з історії Криму», виконання якої закінчено в 1967 р.²³.

Питання української історіографії також розроблялись відповідним відділом. Наукові розробки у цій галузі в інституті, відновлено з 1949 р. Уже цього року Л. А. Коваленко виконав тему «Історіографія України в період розвитку капіталізму»²⁴. У 1955 р. Л. К. Полухін та С. О. Ктитарев написали праці, присвячені історичним поглядам І. Я. Франка та М. М. Коцюбинського²⁵.

Певна увага в інституті приділялася підготовці археографічних збірників. Цим напрямком роботи займалися співробітники відділу археографії. Опрацюванням «Львівсько-руського літопису» займався К. Г. Гуслистий, починаючи з 1944 р.²⁶ У 1945–1946 рр. М. Н. Петровський опрацював та упорядкував збірник документів «Україна напередодні Національно-визвольної війни (1648–1954 рр.)» У цей час співробітники відділу також активно виконували теми на договірних засадах – готували підручник «Нариси з історії археографічних досліджень на Україні» та публікацію «Опис

III. Джерелознавчі галузі знань

України Боплана» тощо²⁷. У 1948 р. та 1954–1956 рр. здійснювалися заходи щодо підготовки збірників документів про визвольну боротьбу українського народу проти Польщі, зокрема «Визвольна війна 1648–1654 рр.» (М. Н. Петровський, О. А. Бевзо)²⁸.

Колектив Інституту історії паралельно працював над проблемами всесвітньої історії та ролі України в міжнародних відносинах. Ними займався спочатку відділ історії СРСР та загальної історії, потім, починаючи з 1947 р., відділ загальної історії та історії слов'ян, а з 1950 р. відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Тематика з всесвітньої історії, що розроблялася в основному стосувалась так званих країн народної демократії. Однією з перших була тема «Утворення Балканського союзу в 1912 р.», яка виконувалась у 1947–1948 рр. Д. І. Мишком у рамках проблеми «Виникнення балканської війни 1912 р.»²⁹. У 1950–1956 рр. І. І. Компанієць завершив тему про становище слов'янських народів в Австро-Угорській імперії³⁰.

Загалом, у розглядуваний період колектив Інституту історії виконав 294 наукові теми, з яких 225 закінчив у повному обсязі. Із закінчених тем історії України було присвячено 170 тем, всесвітній історії та міжнародним відносинам – 17, історіографії – 19, археографії та джерелознавству – 16. Крім того, понад 20 тем було виконано як дисертаційні дослідження.

Комісія з історії Великої Вітчизняної війни на Україні, починаючи з 1945 р. по 1950 р., працювала над проблемами, присвяченими ходу основних воєнних подій 1941–1945 рр. Вона не могла вчасно розпочати науково-дослідну роботу через недокомплектованість кадрами та невизначеність адміністрації Президії АН. Крім того, труднощі у розгортанні наукової роботи були пов'язані з необхідністю вивчення співробітниками німецької мови. Вже у 1945 р. було розпочато збір та підготовку до друку документів з історії Великої Вітчизняної війни та окупаційного режиму на Україні. Цього року співробітники підготували до друку 18 звітів партизанських загонів (1420 машинописних сторінок), провели і застенографували 48 бесід з учасниками війни та особами, які повернулися з німецької неволі, а також виявили і прийняли на облік за актами близько одну тисячу екземплярів книг, газет та журналів, які виходили в Україні в період її окупації. Разом з тим зібрали 83 тис. одиниць листів українських громадян з німецької неволі³¹. Безпосередньо над цим працювали співробітники комісії М. І. Супруненко, В. І. Клоков, Д. В. Гак та ін.³² Незважаючи на низку труднощів,

що виникли при налагодженні роботи комісії протягом перших двох років, її співробітники все ж закінчили виконання 10 наукових тем.

Комісією з історії Великої Вітчизняної війни передбачалась розробка провідної теми – «Україна в період Великої вітчизняної війни Радянського Союзу (1941–1945)» під керівництвом відомого історика та джерелознавця Ф. П. Шевченка³³. Перші кроки у дослідженні цієї теми здійснено у 1946 та 1947 рр. Вони виявились у збиранні матеріалів для майбутньої монографії³⁴. Закінчив виконання теми військово-історичний відділ Інституту історії України (у зв'язку з ліквідацією комісії у 1950 р.).

Співробітники військово-партизанського відділу досліджували історію партизанського руху. Так, у 1945–1947 рр. І. І. Слинко готував монографічне дослідження «Історія рейдувального партизанського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака»³⁵. У 1948 р. розпочато виконання низки тем з метою випуску історико-воєнних книг: «Народне ополчення і винищувальні батальйони на Україні в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (П. М. Балковий), «Історія Чернігово-Волинського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова» (П. С. Шилохвост) та «Нариси з історії партизанського руху на Україні (1941–1944 рр.)» у 6 т.³⁶ Виконання більшості цих тем так само було продовжено науковцями військово-історичного відділу Інституту історії України.

Співробітники відділу історії окупаційного режиму та економіки досліджували питання окупаційного режиму як такого, а також розвиток економіки під час німецько-фашистської окупації на Україні. Вже в 1945 р. було виконано низку тем, які передбачали випуск монографій та збірників документів, прикладом цього є підготовка збірника документів «Окупаційний режим на Україні» (Т. С. Золотарьова)³⁷. У 1947 р. співробітники Т. І. Халєпо та П. М. Балковий опрацювали теми, що передбачали випуск наукових праць, присвячених руйнуванню пам'яток української культури, пограбуванню та винищенню української інтелігенції і мирного населення України³⁸. У 1945–1947 рр. Д. В. Гак та П. Т. Городній виконали теми: «Народне господарство України в роки Вітчизняної війни» та «Відбудова народного господарства України»³⁹.

Відділ хроніки також готував праці, присвячені подіям періоду Великої Вітчизняної війни в Україні. У 1946–1947 рр. його співробітники склали «Хроніку подій в м. Києві та Київській області в дні Великої Вітчизняної війни»⁴⁰, а в 1948 р.

III. Джерелознавчі галузі знань

В. В. Руднев розпочав складання «Хроніки найважливіших подій визволення України від фашистських загарбників», незакінчену через ліквідацію комісії⁴¹.

Науковці відділу персоналій упродовж 1945–1949-х рр. готували розвідки про керівників партизанських з'єднань, а також їх щоденники до друку. Так, І. І. Слинько археографічно опрацював щоденник комісара партизанського з'єднання С. В. Руднева. Співробітник відділу А. І. Гулевець готував до друку брошури про визначних партизанів України, Героїв Радянського Союзу⁴². У 1948 р. під керівництвом відомого учасника партизанського руху, Героя Радянського Союзу В. І. Клокова започатковано підготовку біографічних нарисів «Двічі Герої Радянського Союзу – сини Радянської України»⁴³.

Для опрацювання документів, зібраних по всій Україні, було створено науковий відділ фондів з власним архівом, співробітники якого займались організацією збирання, упорядкуванням, науковою систематизацією, а також забезпечували збереження джерел та обслуговування ними дослідників з інших установ. Вони також готували зібрані джерела для публікації. У 1949 р. відділ науково систематизував та сформував 600 справ документів з історії Вітчизняної війни, склав описи на 4255 справ, систематизував 1200 воєнних листівок, взяв на облік центральні газети за 1941–1943 рр. та 3964 топографічні карти, склав картотеку на 419 стенограм⁴⁴.

Усього співробітники Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні виконали 55 тем, з яких близько 40 закінчили в повному обсязі.

З відновленням ліквідованого у жовтні 1946 р. Львівського відділу історії України в складі новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР від 24 березня 1951 р., його співробітники активно продовжили дослідження питань з різних історичних епох західноукраїнських земель, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства до возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі. З наближенням 300-річного ювілею так званого «возз'єднання» України з Росією колектив відділу, як й інші історичні установи, активно включився у підготовку наукових праць, присвячених йому. Прикладом цього може слугувати тема, присвячена керманичу Визвольної війни українського народу – Богдану Хмельницькому, яку у 1951–1953 рр. розробляв визначний український історик І. П. Крип'якевич. Кінцевим результатом його праці став вихід у світ монографії «Богдан Хмельницький» (К., 1954)⁴⁵. Пізнішому періоду української історії були при-

свячені теми, виконавці яких досліджували питання аграрних відносин, розвитку культури, класової боротьби, становища робітників та історії робітничого та селянського рухів, розвитку промисловості, революційного руху тощо. Так, у 1950-х рр. М. П. Герасименко вивчав «Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинно-кріпосницької системи», Г. І. Ковальчук – «Умови праці і процес абсолютного збідніння промислових робітників Західної України в епоху імперіалізму» тощо. Значна частина наукових тем, які виконував відділ історії України, була присвячена боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі, проведенню політики колективізації, індустріалізації та культурного будівництва в західних областях України, серед яких була тема Л. А. Іваненка «Культурні перетворення на селі західноукраїнських областей УРСР в повоєнній п'ятирічці»⁴⁶.

З наближенням 700-річного ювілею Львова у 1954–1955 рр. під керівництвом І. П. Крип'якевича було виконано колективну тему, присвячену історії міста Львова – «Нариси історії Львова». Колектив відділу підготував п'ять розділів про історію міста, починаючи з часів першої російської революції, закінчуючи встановленням радянської влади на західноукраїнських землях та розвитком Львова при ній⁴⁷.

Отже, протягом розглядуваного періоду відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові виконував 45 тем, 38 з яких було закінчено. Ним було опубліковано близько 80 наукових праць, загальним обсягом понад 200 друк. арк.

Важливим моментом науково-дослідної роботи названих вище установ була науково-видавнича діяльність, яка стала результатом тривалого періоду копіткої роботи науковців над певними науковими темами. Цей напрямок наукової роботи також відобразився в планово-звітній документації. Публікацію наукових праць Інститут історії з великими труднощами продовжив після своєї реевакуації у 1944 р. Вже цього ж року ним видано 5 наукових праць, загальним обсягом 32 друк. арк. Серед виданих тоді наукових досліджень були праці тодішнього директора інституту М. Н. Петровського: «Возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі» (К., 1944), «Визвольна війна українського і білоруського народів проти польських загарбників» (К., 1944) тощо⁴⁸. У 1945 р. надруковано 9 наукових праць – 7 наукових статей і дві брошури. Починаючи з 1946 р. у видавничій діяльності інституту спостерігається певне пожвавлення, оскільки вже цього року було опубліковано 27 наукових праць загальним

III. Джерелознавчі галузі знань

обсягом 65 друк. арк. Тоді, зокрема, вийшов збірник документів «Україна напередодні визвольної війни проти шляхетської Польщі» (К., 1946), упорядкований М. Н. Петровським⁴⁹. У подальшому було видано монографію М. І. Супруненка «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (К., 1948), збірник документів «Устим Кармелюк» (К., 1949) тощо⁵⁰. Наприкінці 1940-х та протягом 1950-х рр. видавнича діяльність інституту була систематизована і набула більш чіткого характеру. У 1950 р. співробітники інституту підготували черговий випуск «Наукових записок інституту історії України»; також вийшла монографія І. О. Гуржія «Повстання в Турбаях (1789–1793)» (К., 1950)⁵¹.

З наближенням 300-річного ювілею возз'єднання більшість наукової продукції, виданої протягом 1950-х рр., була присвячена подіям Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі. В цей час з'явилася монографія Л. К. Полухіна «Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу в 1648–1654 рр.» (К., 1951), Інститут історії видав збірник наукових статей у 4-х томах «Приєднання України до Росії» (К., 1952), збірник документів «Віковічна дружба українського і російського народу» (К., 1953), а також, спільно з колективом Інституту історії АН СРСР та архівними установами України, збірник документів у 3-х томах «Возз'єднання України з Росією (М., 1953)»⁵². У 1954 р. опубліковано низку наукових праць: «Визвольна війна 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією» (К., 1954), «Історичне значення возз'єднання України з Росією» (К., 1954) та ін.⁵³

Починаючи з 1955 р., все частіше виходять друком праці, присвячені історії робітничого та селянського рухів, а також історії робітничого класу. Серед них монографії Ф. Є. Лося «Формування робітничого класу на Україні і його революційна боротьба в кінці XIX і початку XX ст.» (К., 1955), І. О. Гуржія «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (К., 1956) тощо⁵⁴. У 1955 р. вийшли книги, присвячені проведенню індустріалізації та колективізації на Україні, наприклад О. Б. Слуцького «Перемога політики соціалістичної індустріалізації в Україні» (К., 1955)⁵⁵.

Кримська група істориків, яка підпорядковувалась у цей час Інституту історії, підготувала праці з історії півострова, серед яких «Нариси історії Криму», ч. 1 (К., 1951); та «Нариси історії Криму», ч. 2 (К., 1957)⁵⁶.

У цей час з'являються праці, присвячені розвитку вітчизняної історіографії та археографії, серед яких книга Л. К. Полухіна «Формування

історичних поглядів М. І. Костомарова» (К., 1952) та перевидання О. З. Барабоєм та О. О. Бевзом праці П'єра Шевальє «Війна козаків проти Польщі (переклад з французької)» (К., 1952)⁵⁷. Також видано курс «Історія України, в 2-х т.», т. 1 (К., 1953), т. 2 (К., 1955) – підсумок тривалої роботи колективу Інституту історії над провідною темою⁵⁸.

Загалом, порівняно з показниками видавничої діяльності інших історичних установ АН УРСР Інститут історії видавав друком незрівнянно більшу кількість наукової продукції. Всього у розглядуваний період опубліковано понад 515 монографій, курсів, брошур та статей, загальним обсягом біля 2 тис. друк. арк.

Науково-видавнича діяльність за роки існування Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні також була невід'ємним напрямком її науково-дослідної роботи. Як і в інших інституціях, у перші роки у комісії були великі труднощі з виданням праць. Остаточно цей вид наукової діяльності вона налагодила у 1945 р. Тоді її співробітники опублікували 15 науково-популярних статей у газетах та журналах⁵⁹. Певною мірою покращилась ситуація з видання нею наукових праць з 1947 р., коли їх вийшло 11, серед них збірник «Листи з німецької каторги» (К., 1947) та монографія Д. В. Гака «Народне господарство України в роки Вітчизняної війни (1941–1945)» (К., 1947)⁶⁰. Згодом побачив світ збірник документів «Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1950)⁶¹.

За весь час діяльності Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні її колективом опубліковано 42 наукові і науково-популярні праці, загальним обсягом 110 друк. арк.

Співробітники відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, починаючи з 1951 р. так само публікували монографії, збірники документів та наукові статті. Вони часто друкувалися у відомчому збірнику – «Наукові записки Інституту суспільних наук», яких тоді вийшло 4 випуски. У цей час вийшли вже згадана відома праця І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954), монографія П. М. Герасименка «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939)» (К., 1955) та книга О. Є. Карпенка «Селянські повстання в Польщі» (К., 1955). Співробітники відділу також опублікували великий збірник статей, присвячений історії міста Львова у зв'язку з його 700-річним ювілеєм, – «Нариси з історії міста Львова» (К., 1956)⁶².

Загалом, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові за цей період видав близь-

III. Джерелознавчі галузі знань

ко 80 наукових праць, загальним обсягом понад 200 друк. арк.

У звітах історичних установ, також чітко відображено науково-популяризаторську діяльність – науковці готували до випуску науково-популярні праці, читали лекції в різних організаціях, а також надавали наукові консультації. Так, уже 1944 р. співробітники Інституту історії в різних установах та організаціях прочитали 105 лекцій, опублікували 40 науково-популярних праць, написали 30 історичних довідок до популярного видання «Календар на 1945 р.»⁶³ У 1945 р. колектив інституту активніше розпочав публікацію науково-популярних праць, яких у цьому році вже вийшло близько 40, у тому числі 7 брошур. Серед науково-популярних брошур назвемо праці М. Н. Петровського «Західна Україна» (К., 1945) та «Буковина» (К., 1945)⁶⁴. Пізніше надруковано вагомі науково-популярні праці – «Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні» Ф. П. Шевченка (К., 1950), «Народний герой Устим Кармелюк» І. О. Гуржія (К., 1950) та «Київська Русь» К. Г. Гуслистого (К., 1950)⁶⁵, «Двічі Герой Радянського Союзу Василь Михлик» В. І. Клокова (К., 1951) тощо. Протягом 1950-х рр. зростала кількість прочитаних лекцій та наданих консультацій⁶⁶.

Як свідчать документи, у розглядуваній період Інститутом історії опубліковано 498 науково-популярних праць, прочитано 4775 лекцій та надано 2292 консультації.

Співробітники Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні також активно проводили науково-популяризаторську діяльність. Уже в 1945 р. вони опублікували 15 науково-популярних статей та прочитали 18 лекцій з воєнної тематики. Прикладом можуть бути колективні науково-популярні праці: «Комісар В. В. Руднев» (К., 1945), «Партизанський командир Ілля Діброва» (К., 1945) та ін.⁶⁷ Наступного 1946 р. було вже прочитано 68 лекцій і доповідей⁶⁸. Співробітники комісії проводили також радіопередачі. Так, наприклад, у 1947 р. було проведено три таких радіопередачі, присвячені обороні та звільненню Одеси та Ізмаїла⁶⁹.

Комісія з історії Вітчизняної війни на Україні за нетривалий час своєї діяльності опублікувала 40 науково-популярних праць та прочитано 147 лекцій.

Популяризацію своїх наукових розробок відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові активно здійснював через проведення у 1956 р. ювілейної сесії, присвяченої 700-річчю міста⁷⁰. Теми лекцій та доповідей, з якими виступали його співробітники, торкалися певних періодів історії

та історичних діячів України. Доповіді виголошувались на наукових конференціях, зборах і засіданнях. Щороку, всередньому, співробітники відділу читали приблизно по 40 лекцій та 10 наукових доповідей.

У цілому, наприкінці 1940 – початку 1950-х рр. науковці відділу опублікували 62 науково-популярні статті, прочитали 328 лекцій та доповідей, а також надали 53 консультації.

Отже, в результаті аналізу документів архівних фондів НАН України, серед яких лівову частку становлять плани та звіти про науково-дослідну діяльність установ, встановлено, що, по-перше, низка наукових праць, підготовлених і виданих колективом Інституту історії, попри несприятливу політичну ситуацію, не втратили своєї наукової актуальності й нині. Це пояснюється тим, що поряд з працями, які були присвячені звеличенню творів «вождів» для історичної науки, опрацьовувались теми та публікувались книги, присвячені історії Київської держави, українського козацтва, Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, економічного та суспільно-політичного розвитку України тощо. По-друге, науковці провели значну науково-популяризаторську роботу, яка допомогла завойовувати авторитет історичних установ серед українського населення.

Загалом, чітка схема побудови планово-звітних документів та їхня висока інформативність дає змогу повною мірою відстежити та проаналізувати основні моменти науково-дослідної роботи будь-якої установи АН УРСР, а також показати можливість залучення і використання їх у наукових розвідках вітчизняних істориків та дослідників історії української науки.

¹ Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 254 с.; *Він же*. Інститут історії України Національної академії наук України (Історіографічний нарис до 60-річчя установи). – К.: Вид-во Інституту історії України. – 1998. – 130 с.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К.: Наук. думка, 1986. – 198 с.; Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 54–68.

² Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича Національної Академії наук. Наукова діяльність – структура – працівники / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вид-во Ін-ту українознавства, 2001. – 336 с.

³ Розвиток науки в УРСР за 40 років / Редкол. О. В. Паладин та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 261 с.

⁴ Історія Академії наук Української РСР / Редкол. Б. Є. Патон та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – 859 с.

⁵ Історія Академії наук України. 1918–1993 / Редкол. Б. Є. Патон та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 320 с.

III. Джерелознавчі галузі знань

⁶ Кульчицький С. В., Павленко Ю. В., Храмов Ю. О., Руда С. П. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті (1918–1998). – К.: Фенікс, 2000. – 527 с.

⁷ Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 53.

⁸ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 156, арк. 27, 28.

⁹ Там само, ф. 251, оп. 1, спр. 183, арк. 82; спр. 222, арк. 64.

¹⁰ Див.: У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): 36. док. і матеріалів у 2-х ч. – К.: Вид-во Інституту історії України, 1996. – Ч. 2. – С. 80–89.

¹¹ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 313, арк. 265.

¹² Там само, спр. 69, арк. 1.

¹³ Там само, спр. 72, арк. 204.

¹⁴ Там само, спр. 183, арк. 40; спр. 337, арк. 408.

¹⁵ Там само, спр. 376-а, арк. 171.

¹⁶ Там само, спр. 399-а, арк. 112, 113.

¹⁷ Там само, спр. 183, арк. 12.

¹⁸ Там само, спр. 17, арк. 23.

¹⁹ Там само, спр. 399-а, арк. 118–120.

²⁰ Там само, спр. 337-а, арк. 435.

²¹ Там само, спр. 123, арк. 96.

²² Там само, спр. 72, арк. 215, 216.

²³ Там само, спр. 17, арк. 23; спр. 87-а, арк. 168.

²⁴ Там само, спр. 399-а, арк. 122.

²⁵ Там само, спр. 179, арк. 160, 161; 436, 437.

²⁶ Там само, спр. 183, арк. 17–39.

²⁷ Там само, арк. 78; спр. 222, арк. 78.

²⁸ Там само, спр. 351, арк. 286; спр. 184, арк. 16.

²⁹ Там само, спр. 313, арк. 77, 78; спр. 355, арк. 107.

³⁰ Там само, спр. 183, арк. 12; спр. 17, арк. 24.

³¹ Там само, спр. 183, арк. 291.

³² Там само, арк. 290–291.

³³ Там само, арк. 286.

³⁴ Там само, спр. 272, арк. 365.

³⁵ Там само, арк. 317.

³⁶ Там само, спр. 294, арк. 62.

³⁷ Там само, спр. 183, арк. 317.

³⁸ Там само, спр. 272, арк. 318.

³⁹ Там само, спр. 183, арк. 317; спр. 272, арк. 318.

⁴⁰ Там само, арк. 318.

⁴¹ Там само, спр. 294, арк. 62.

⁴² Там само, спр. 222, арк. 300.

⁴³ Там само, спр. 294, арк. 62.

⁴⁴ Там само, спр. 355, арк. 423.

⁴⁵ Науковий архів Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 123, арк. 19.

⁴⁶ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 123, арк. 15.

⁴⁷ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 337-а, арк. 593.

⁴⁸ Там само, спр. 156, арк. 29.

⁴⁹ Там само, спр. 222, арк. 67.

⁵⁰ Там само, спр. 313, арк. 81; спр. 355, арк. 117, 118.

⁵¹ Там само, спр. 399-а, арк. 160, 161.

⁵² Там само, спр. 123, арк. 40; спр. 183, арк. 105.

⁵³ Там само, спр. 17, арк. 62.

⁵⁴ Там само, арк. 63.

⁵⁵ Там само, спр. 187, арк. 439.

⁵⁶ Там само, спр. 72, арк. 227, спр. 87-а, арк. 197, 198.

⁵⁷ Там само, спр. 123, арк. 104–106, 119.

⁵⁸ Там само, спр. 183, арк. 40, спр. 337-а, арк. 444.

⁵⁹ Там само, спр. 183, арк. 288, 289.

⁶⁰ Там само, спр. 272, арк. 336.

⁶¹ Там само, спр. 355, арк. 428.

⁶² Там само, спр. 183, арк. 42, спр. 184, арк. 60, спр. 17, арк. 65.

⁶³ Там само, спр. 156, арк. 29.

⁶⁴ Там само, спр. 183, арк. 80–83.

⁶⁵ Там само, спр. 399-а, арк. 128.

⁶⁶ Там само, спр. 72, арк. 223, 224–229; спр. 123, арк. 88.

⁶⁷ Там само, спр. 183, арк. 288, 289.

⁶⁸ Там само, спр. 222, арк. 293, 294.

⁶⁹ Там само, спр. 272, арк. 309, 310.

⁷⁰ Там само, спр. 177, арк. 288.

Наталія Кашеварова

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНИХ КРАЇН ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (далі – ОШР) утворено у червні 1940 р. з метою вивезення різноманітних культурних цінностей з окупованих західноєвропейських країн. Його засновано як організацію, що перебувала при відомстві з назвою «Уповноважений фіурера у справі нагляду за загальним духовним й ідейним навчанням та вихованням у партії»¹. На чолі останнього відомства перебував Альфред Розенберг², що з 1941 р. також очолював Рейхсміністерство окупованих східних областей. Головою ОШР спочатку був призначений Георг Еберт, а з 20 серпня

1941 р. – Герхард Утікаль³. Спочатку штаб діяв на території країн Західної Європи (Франція, Бельгія, Нідерланди), а з другої половини 1941 р. – на окупованій території тогочасного Радянського Союзу (це області сучасної України, Росії, Білорусії), а також Литви, Латвії, Естонії.

ОШР мав декілька завдань. Одне з найголовніших – виявлення, облік, конфіскація та вивезення культурних цінностей (зібрання бібліотек, музеїв, архівів, матеріали та експонати приватних колекцій тощо) з територій окупованих країн до Німеччини. Якраз цій проблемі присвячено більшість

III. Джерелознавчі галузі знань

наявних наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Але, крім того, відповідно до відомого наказу Гітлера від 1 березня 1942 р. ОШР мав вести так звану «ідеологічну боротьбу», якою передбачався збір інформації щодо ідейних противників націонал-соціалізму – більшовизму, масонства та єврейства з правом конфіскації⁴.

Значне місце у роботі штабу займав також пошук та збір інформації щодо різних сфер життя окупованих країн, їх господарства, культури і науки, історії тощо. Цей складний процес можна звести до кількох основних аспектів: проведення різноманітних досліджень, включаючи збір матеріалів, їхню обробку, аналіз змісту та підготовка внаслідок цього різних інформаційних довідок, наукових статей, газетних публікацій тощо з ознайомчою метою або з метою використання у навчальному процесі в майбутніх великих дослідницьких центрах Третього рейху – Вищої школи та «Східної бібліотеки» Розенберга. Увесь цей складний процес діяльності мало координувати Управління штабу, що мало при собі кілька відділів. Воно розташовувалося у Берліні. Його політику на місцях втілювали у життя спеціальні робочі групи, зондерштаби та інші підрозділи.

Під час війни на територіях окупованих країн діяло 6–7 головних робочих груп (далі – ГРГ), з яких 3 головні – України, Остланду (контролювали територію Литви, Латвії, Естонії, Білорусії та деякі північно-західні та західні області Росії) та Центру⁵. Вони мали у своєму складі менші робочі групи (далі – РГ), які діяли на місцях і отримували назву відповідно до місця перебування, наприклад, РГ Латвії, РГ Естонії, РГ Мінська тощо. ГРГ України також мала у своєму складі кілька робочих груп, що діяли на окупованій території Західної, Південної, Східної України та Криму (серед яких РГ Харкова, РГ Дніпропетровська тощо), які протягом війни переформовувалися, змінювали назву залежно від дислокації⁶. При них діяли менші підрозділи, наприклад – опорні пункти у тих місцях, де не було робочої групи, мобільні зондеркоманди. Окремо діяли так звані зондерштаби – вони також разом з робочими групами працювали при ОШР, загалом протягом війни їх існувало близько 15, серед них – науки, прадавньої історії, фольклористики, образотворчого мистецтва, світоглядної інформації, бібліотек, архівів тощо. Детальніше про структуру ОШР, склад робочих груп, зондерштабів та їхні конкретні заходи по здійсненню своїх завдань в Україні можна ознайомитися із статей Т. М. Себти, Н. І. Малолетової, Л. А. Дубровіної⁷.

Загальна кількість документів, що слугують джерелом для сучасних дослідників при вивченні

питань проведення Оперативним штабом багатопланової дослідницької діяльності, є досить великою і різноманітною. Вони містяться у загальному масиві документів ОШР, що утворився за роки його діяльності на окупованих східних територіях. Значна частина документів ОШР зберігається в Києві, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у фонді 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»). Незначна кількість їх є у фонді 3674 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів»). Дві великі частини колишнього архіву ОШР зберігаються у Бундесархіві в Берліні (Німеччина) та у Російському державному військовому архіві у Москві (Росія). Окремі документи наявні в архівосховищах різних країн світу: Франції, Голландії, США. Частина документів ОШР у ЦДАВО України зберігається у замікрофільмованому вигляді у складі документів інших німецьких окупаційних установ у колекції мікрофільмів КМФ-8. Це, переважно, документи берлінської частини архіву ОШР⁸.

Після окупації значних територій нацисти планували встановити тут свою владу та організувати управління на тривалий час, а тому вони значну увагу приділяли всебічному вивченню їх. Саме з цією метою вже на початку окупації України представники робочих груп та зондерштабів паралельно з обстеженням бібліотек, архівів та музеїв почали розгортати спочатку пошукову, а потім і цілеспрямовану науково-дослідну роботу. У результаті їхньої діяльності сформувалися основні групи документів, що висвітлюють організацію пошуку та збору дослідницьких матеріалів, їх облік та використання.

Першу групу, досить нечисельну, але важливу, складають документи, що дають змогу з'ясувати повноваження штабу, його завдання у сфері ідеології та пропаганди, питання організації пошукової та дослідницької роботи, її здійснення при ОШР та його підрозділах на місцях, у першу чергу накази та розпорядження Гітлера та Розенберга.

Друга група документів – це внутрішня службова документація ОШР (Управління штабу, його відділів та підрозділів): різноманітні службові інструкції, вказівки, розпорядження керівництва штабу, керівників робочих груп та зондерштабів, різноманітні звіти про виконання, повноваження, завдання та обов'язки окремих співробітників штабу, а також різних відділів Управління та робочих груп, окремі переліки тем, як вже виконаних, так і тих, що лише пропонувалися для вивчення, списки вже затверджених тем, листування

III. Джерелознавчі галузі знань

між Управлінням та відділами штабу, зондерштабами про підзвітність та контроль при виконанні таких робіт тощо, повідомлення про надсилання або отримання виконаної роботи тощо. Ця група найбільша, у ній можна виділити декілька підгруп документів, що тісно між собою пов'язані. Вони контролювали організаційний бік процесу, адже наукова та дослідницька робота, що повинна була забезпечити як сам штаб, так і пов'язані з ним нацистські установи та організації необхідною їм інформацією, мала проводитися за певними правилами.

Тому у цій групі документів першою можна виділити *підгрупу, яку складають документи методологічного змісту*. Це – інструкції, службові вказівки, розпорядження, матеріали організаційних нарад, що визначали, наприклад, актуальність і пріоритетність тих чи інших тем дослідження, вимоги до внутрішнього та зовнішнього змісту таких інформаційних робіт, принципи збору матеріалів та порядок надсилання до їх Управління штабу. Крім того, такі вказівки та службові інструкції роздавалися штатним співробітникам або окремим особам, що співпрацювали зі штабом, переважно науковцям або просто фахівцям різних галузей, для правильної підготовки та оформлення робіт. Таким зразком можуть слугувати, наприклад, керівні вказівки для праці над окремими темами, що знаходяться серед матеріалів РГ «Харків» (1943 р.)⁹. Оскільки вони надруковані російською мовою, то можна припустити, що вони готувалися для місцевих співробітників, для яких російська мова була звичною – росіян, українців тощо. Ці інструкції дають приблизне уявлення про те, які вимоги ставилися перед виконавцем роботи, у даному випадку – по темі більшовизму. Але, фактично, методологічні принципи створення таких робіт були уніфікованими, тому могли бути застосовані і при підготовці багатьох інших тем. Як приклад можна навести і деякі інструкції від лютого 1943 р. щодо правильного розподілу розробок за тематикою, їх реєстрації з наведеними прикладами¹⁰ або матеріали наради керівників відділів використання робочих груп та керівників робочих груп у Мінську в червні 1943 р.¹¹ До 1943 р. відносяться також відомості про запровадження при Головній робочій групі України (ГРГ України) спеціального основного (центрального) плану роботи («Kernplan»), він ще мав назву «План Прокша» («Proksch-Plan») ¹², в рамках якого чітко були визначені пріоритетні теми для ГРГ України. За тим же планом розробки, що надходили до відділу відбору (контролю) («Abteilung Sichtug») при ГРГ України, мали прой-

ти упорядкування. Визначалася змістовність, цінність роботи, перед пересилкою до Управління штабу до неї додавалися підготовлені редактором примітки, що містили короткий зміст роботи, оцінку та зауваження¹³. Проводився також порівняльний аналіз щойно створених праць та робіт, що були створені раніше, в рамках однієї теми, шляхом чого визначалися найкраще висвітлені питання, теми, що вимагали доопрацювання або взагалі повної розробки, а також роботи, що дублювалися за змістом. Переліки місцевих авторів, особливо українців і росіян, мали містити про автора наступну інформацію: прізвище, національність, професія та фахова область, у якій він працює для штабу. Ці переліки надсилалися до відділу використання («Abteilung Auswertung») Управління штабу¹⁴.

В основному, роботи проходили через кілька відділів Управління штабу, робочих груп та підрозділів. Протягом війни останні дещо реформувалися, їхні функції та завдання пересікалися між собою. Наприклад, відділи відбору (контролю) («Abteilung Sichtug») при головних робочих групах мали завдання політичного змісту і повинні були діяти в сфері «реєстрації знайдених та отриманих фактів та свідчень радянської дійсності», в першу чергу «свідчень людей, що пережили більшовизм», «збирання матеріалів до вивчення ідейної структури більшовизму» для подальшої роботи в області пропаганди¹⁵. Діяльність цього відділу у 1943 р. в значній мірі була підпорядкована необхідності ведення антибільшовицької пропаганди, тому особливу вагу мали саме роботи пропагандистського характеру, такі, що були не лише придатними, наприклад, для публікації у пресі, а й були справжніми змістовними працями¹⁶.

Серед відділів Управління штабу, до яких надсилалися вже підготовлені, перевірені та відредаговані роботи важливе значення мав відділ обліку та відбору (контролю) («Abteilung Erfassung und Sichtung»). Саме звіти цього відділу, а також відділу використання Управління штабу становлять ще одну, досить повну підгрупу джерел. Вони, по суті, були переліком робіт, які вже надійшли до відділу за певний звітний період, і містили, крім назви теми, прізвища автора чи відповідальних за окремі теми співробітників штабу. Масштабніша системна дослідницька діяльність штабу розгорнулася у 1943–1944 рр., і тривала також у Ратіборі (пол. Raciborz), де з другої половини 1943 р. діяли різні відділи та підрозділи ОШР, у тому числі відділ обліку та відбору Управління штабу¹⁷. У 1944 р. на їхній базі у Ратіборі фактично діяв великий дослідний центр. Тому більшість

III. Джерелознавчі галузі знань

подібних звітів відноситься саме до цього періоду. За даними Т. Себти¹⁸ там працювало 147 співробітників, хоча, як вона вказує, інша дослідниця, П. К. Грімстед, називає іншу цифру – 350 фахівців. Ймовірно, до цієї цифри зараховані також співробітники й інших відомств Розенберга та відділів¹⁹. Саме до цього періоду відноситься більшість списків тем, що збереглися, наприклад, розробки у третьому кварталі 1943 р. у Ратіборі²⁰.

Крім того, з зазначеними вище документами тісно пов'язана ще одна важлива підгрупа джерел – документація робочих груп, особливо звіти. Ці дві групи документів (звіти спеціалізованих відділів Управління штабу та документація робочих груп) виступають взаємодоповнюючими один одного джерелами щодо тематичної спрямованості досліджень та прізвищ виконавців. Переліки вже виконаних тем або тем, що ще перебували у розробці чи лише надійшли до виконання²¹, часто подавалися в окремому розділі тижневих та місячних звітів керівників окремих робочих груп, співробітників про обсяги виконаної при групі чи підрозділові такої пошуково-дослідницької роботи, кількість працівників, що були зайняті у цій сфері у певний конкретний проміжок часу тощо. Часто вони надсилалися самостійно, так, як і списки вже затверджених тем, повідомлення про надсилання або отримання необхідної літератури із зазначенням теми, того, хто досліджує, того, хто є відповідальним при штабі, відділу штабу, зондерштабу. Як приклад також можна навести перелік деяких співробітників ГРГУ, де вказане ім'я та прізвище кожного з них, при якому зондерштабі перебуває, сфера праці (листопад 1942)²². Крім того, документація робочих груп дає уявлення про роботу співробітників ОШР у бібліотеках, архівах та музеях по відбору книг, архівних документів та інших матеріалів, що також слугували всебічному вивченню окупованих східних територій.

Полегшувати процес обробки інформації, використання російськомовних матеріалів, користування ними німецькомовних співробітників та читачів допомагали перекладачі, які перебували як при самому штабові, так і у складі робочих груп на місцях; існувало навіть спеціальне бюро перекладачів при відділі використання Управління штабу. Іншим питанням є повнота та достовірність отримуваної інформації. Завдяки розгалуженій системі створення праць, контролю їх написання і змісту, навіть, не виключено, і порівняння їх з іншими різними матеріалами, отриманими ще у довоєнний період, можна було зібрати більш-менш достовірну інформацію.

Третю групу джерел складають, власне, самі дослідницькі роботи – так звані аналітичні «розробки» (Ausarbeitungen) та інформаційні довідки. Обсяг таких робіт був неоднаковим: від кількох сторінок (це були переважно довідки інформаційного характеру (довідка про дослідження магдебурзького права на Сході д-ра Мартіна Гранціна²³, про створення німецької лютеранської общини у Києві²⁴), до ґрунтовних досліджень у кілька сотень сторінок (наприклад, праця проф. Швігтау про індустріалізацію у СРСР, що складається з кількох частин загальним обсягом понад 700 сторінок²⁵, або робота проф. Соснового «Динаміка народонаселення в Україні за 1914–1941 рр.»²⁶). Джерела для написання таких праць були досить різноманітними: від праць науковців дорадянського періоду (Миколи Закревського та Михайла Драгоманова, Василя Ключевського та ін.) для короткого висвітлення розвитку земель у складі Російської імперії, історії окремих народів, що її населяли, до статей та інших матеріалів із радянських газет не лише довоєнного періоду, а й 1941–1943 рр. включно, наприклад, газети «Правда»; певною мірою залучалися навіть матеріали допитів радянських військовополонених, що утримувалися у концентраційних таборах²⁷.

У багатьох випадках замість самої праці серед документації зберігся так званий супровідний лист, що додавався до неї при її пересиланні. У ньому, як правило, було зазначено тему, прізвище того, хто її досліджує, обробляє, зазначено відділ штабу, робочу групу або зондерштаб, окрему установу, при яких виконувалася робота, чи отримувач, а також іноді списки літератури, необхідної для її написання. Найчастіше окремі праці або заздалегідь підготовлені матеріали, що в рамках певної теми готувалися різними авторами, обов'язково проходили контроль виконання, потім оцінку, відбір та редагування з боку відповідальних співробітників штабу. У німецьких документах такі автори позначалися терміном «Verfasser», що означає «укладач», а відповідальні співробітники штабу – «Bearbeiter oder Überarbeiter», що означає дослівно «той, хто обробляє, або той, хто переробляє», ймовірно, останні виконували функції наукового або відповідального редактора. Сама праця мала складатися з трьох частин: огляд на базі джерел, бібліографія, оцінка. Серед основних вимог до її написання було залучення максимально широкої джерельної бази (тобто розробка якнайбільшою кількістю відповідних офіційних документів, створенням найповнішого бібліографічного апарату до неї). При цьому автору було рекомендовано уникати у двох перших частинах тво-

III. Джерелознавчі галузі знань

ру висловлення власних суджень та оцінок – вони мали бути винесені окремо, виключно у третю частину.

За одним із документів, що наводить структуру та організацію ОШР (ймовірно початку-середини 1944 р.), так званий «Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга» описувався як окрема складова його документації. Він нараховував майже 3000 таких розробок, що були зібранням основних матеріалів та даних щодо різних сфер та аспектів життя. Це було відкрите діюче зібрання, з якого можна оперативно отримувати змістовну інформацію²⁸. За тим же документом кількість «працівників» штабу становила приблизно 3 тис. осіб²⁹. Хоча це – лише приблизна цифра, достовірність якої важко перевірити. Можемо уявити, якою масштабною була така пошуково-дослідницька та наукова робота. Його науковці та спеціалісти мали готувати найрізноманітніші статті, огляди, довідки, навіть рецензії інформаційного, науково-довідкового характеру з усіх аспектів життя Радянського Союзу відповідно до ідеологічних завдань штабу та компетенції рейхсляйтера Розенберга, де крім ідеології фігурували ще наука і культура.

Зрозуміло, що, враховуючи залучення, як вже було сказано, представників різних професій, іноді навіть різних соціальних груп населення, що, більше всього, мали різний ступінь освіти, до створення таких праць призводить до того, що їхня інформаційна цінність була неоднаковою. Безперечно, написання їх контролювалося відповідно уповноваженими співробітниками штабу, а тому, хоча бралися до уваги будь-які відомості, перевага надавалася більш змістовним, ґрунтовним роботам наукового характеру.

Ретельнішого вивчення потребує залучення до співпраці з штабом представників місцевого населення. Як правило, його працівники на місцях, часто спільно з функціонерами міської цивільної влади, складали списки науковців науково-дослідних інститутів, викладачів освітніх установ, вчителів шкіл, співробітників музеїв, бібліотек та архівів, що ще залишалися у місті, на предмет їх можливого залучення до пошуку, збору, підготовки та опрацювання матеріалів, у тому числі у вигляді підготовки вказаних вище тематичних розвідок. Наприклад, на березень 1943 р. лише у Києві над різними темами працювало понад 40 науковців у сфері своєї традиційної діяльності. Більшу їх частину було залучено до співпраці завдяки українській міській управі на основі домовленості зі штабткомісаром. Деякі з них працювали виключно над своєю однією темою, інші оплачувались

(надання гонорару) – по 100–150 рейхсмарок за 50–60 сторінок машинописного тексту³⁰. Щодо питання про моральний аспект співпраці таких співробітників, то воно ще потребує подальшого детального вивчення та оцінки. Хоча, серед документації робочої групи Криму є згадка, що у неї виникли проблеми з виконанням плану підготовки тематичних розробок та з пошуком для цього місцевих співробітників, бо люди в умовах війни й нестабільності почуваються невпевнено у завтрашньому дні, бояться працювати на німецькі служби³¹.

Теми розробок були найрізноманітнішими, вони утворювали великі тематичні групи, тісно пов'язані між собою. Серед основних таких груп можна виділити наступні: більшовизм (ідеологія, становлення, розвиток, вплив на маси, керування людьми та політика репресій, партійна організація та структура, пропаганда, виховання патріотизму)³², економіка (промисловість, індустріалізація, сільське господарство та аграрна політика, торгівля, продуктивність праці), природознавча і гуманітарна наука у СРСР (розвиток, досягнення, діяльність наукових установ, особливо Академії наук), освіта (методологія, основні принципи та засади, вищі навчальні заклади), виховання у більшовицькому суспільстві, культура (література, музика, театр, у тому числі як засіб пропаганди та агітації), суспільство у СРСР (шлюб та родина, мораль, соціальна політика, медицина, преса, повсякденне життя, становище інтелігенції), правова сфера та судочинство тощо³³. Серед цих тем є такі, що стосуються історичного, економічного, соціально-культурного розвитку різних міст України, Білорусії, країн Прибалтики. Велика увага приділялася вивченню місцевих етнічних німців (фольксдойче), свідчень германо-німецького впливу на місцеві народні культури, долі німецьких поселенців окремих регіонів, наприклад, Криму³⁴. Зверталася увага на інші народи у складі СРСР: їх походження, історію, етнографію, почуття національної самосвідомості тощо. Досліджувався розвиток та поширення магдебурзького права на території Східної Європи у середньовіччі³⁵.

Великий внесок у збирання та вивчення матеріалів робили зондерштаби ОШР, діяльність яких мала тематичний характер та у штаті яких були наукові працівники, зокрема зондерштаби – «Наука», «Прадавня та рання історія», «Фольклористика», «Архіви» тощо (загальна кількість близько 15-ти).

Окремо в архіві ОШР можна виділити ще одну, *четверту групу джерел* – листування штабу (як Управління ОШР так і його структурних підроз-

III. Джерелознавчі галузі знань

ділів на місцях) з різними науковими та освітніми установами та організаціями Третього рейху, окремими самостійними німецькими дослідниками. Серед таких установ були Вища школа, заснована у 1939 р., зі своїми численними підрозділами, Центральна бібліотека, Інститут дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства, Інститут біології і расової теорії. Серед інших так звана «Східна бібліотека» Розенберга, Інститут дослідження магдебурзького права (у Магдебурзі), Інститут дослідження економіки східноєвропейських країн³⁶, Інститут континентально-європейських досліджень при рейхслайтері Розенбергові³⁷, Інститут медичинських досліджень імені кайзера Вільгельма³⁸ та інші численні інститути та організації³⁹.

Вища школа за розпорядженням фюрера від 29 січня 1940 р. мала стати центром націонал-соціалістичного дослідження, навчання і виховання. На її базі планували проводити дослідження з походження та історії арійської нації, генетики, біології, расового питання, історії, філософії, релігії, тощо. «Східна бібліотека» Розенберга мала стати центром дослідження ідей та практики більшовизму, а також бібліотечним центром з історії та культури росіян, українців, білорусів, народів Прибалтики (тобто народів «східного простору»), її філіали мали знаходитися у Києві та Ризі і поповнюватися книгами з інших місцевих бібліотек. Тому збереглося чимало письмових прохань про дозвіл науковому співробітникові штабу чи просто співробітникові, або іноді окремим науковцям працювати у бібліотеках та архівах, що контролювалися Оперативним штабом, мати доступ до літератури чи отримати з таких бібліотек наукові видання, газети і журнали тощо з метою праці над певною темою, а також звернень до різних установ з проханням дозволити науковому співробітникові штабу працювати з книжковими зібраннями цих установ. Як приклад можна навести звернення д-ра Енгельбаха до секретаріату такої організації у Німеччині, як Антикюмінтерн (Союз німецьких антикомуністичних організацій), з проханням надати співробітникові штабу д-ру Брюшвайлеру можливість працювати з російськими та радянськими виданнями з філософії та юриспруденції, з метою опрацювання різних наукових питань⁴⁰.

Водночас наявні подібні звернення установ Німеччини, найчастіше з проханням надіслати примірники різних видань з досліджуваної ними теми, або щорічні комплекти журналів тощо. Наприклад, названий вище Антикюмінтерн у вересні 1943 р. звернувся з листом до служби штабу Ро-

зенберга у Берліні, в якому заявив, що він зацікавлений у якнайбільш повних комплектах щорічників більшовицьких журналів з теорії комунізму, таких, як «Під прапором марксизму», який виходив також і німецькою мовою; ще раніше мова йшла про праці теоретиків марксизму (Бухарін, Плеханов та ін.)⁴¹. Привертають увагу звіти д-ра Франца Кляйна з Магдебургу, який у жовтні-листопаді 1942 р. здійснив подорож окупованою територією України та оглянув місцеві бібліотеки та архіви з метою виявлення документів з питання розвитку та поширення на цих землях протягом попередніх століть магдебурзького права. Це проводилося в рамках наукової роботи Інституту дослідження магдебурзького права (Магдебург)⁴².

З усього викладеного випливає, що, власне, пошуково-дослідна робота, що велася при ОШР, перетиналася з науково-дослідною діяльністю профільних установ Німеччини, яка значною мірою якраз і забезпечувалася ОШР.

Отже, про такий аспект діяльності ОШР як всебічне вивчення окупованих східних територій, а також збирання матеріалів щодо життя народів, що їх населяють, свідчать різні групи документів, що збереглися у архіві штабу. Їх умовно можна поділити на чотири окремі групи. Перша група – документи, що ілюструють повноваження ОШР в галузі ідеології та пропаганди; друга – це внутрішня документація ОШР (вона містить такі підгрупи: документи методологічного змісту, звіти спеціалізованих відділів Управління штабу, звіти робочих груп та звіти зондерштабів); третя група – наукові розробки, аналітичні довідки та різні інформаційні роботи; четверта – листування ОШР з різними нацистськими науковими та освітніми установами, окремими науковцями, а також з місцевими органами влади на місцях та різними військовими підрозділами щодо співробітництва у цій сфері.

Таким чином, різноманітні джерела щодо вивчення Оперативним штабом рейхслайтера Розенберга східних територій, окупованих нацистами, збереглися в архіві ОШР у великій кількості. Вони тривалий час перебували поза увагою як зарубіжних, так і українських дослідників. Їх необхідно ретельно вивчити і запровадити в науковий обіг з метою доповнення картини політики нацистів в сфері науки, ідеології та пропаганди на окупованих територіях.

¹ Себта Т. М. Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – С. 120.

III. Джерелознавчі галузі знань

² *Альфред Розенберг* (1893–1946) народився у м. Ревелі (суч. Таллінн), навчався у Вищій технічній школі у Москві та отримав спеціальність архітектора, а до Німеччини приїхав у 1918 р. З 1933 р. очолював зовнішньополітичне відомство НСДАП, з 24.01.1934 р. він – уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і ідейним навчанням та вихованням у партії.

³ *Герхард Утікаль* (1912 р. н.), 1931 р. вступив у НСДАП, 1932 р. – у «СА» (штурмові загони), з 1936 р. – при відомстві Розенберга. У 1937 р. Утікаль призначений керівником відділу імперської служби підтримки німецької літератури, у 1940 р. він став співробітником Управління ОРР у Парижі. Див.: «Verschlept und Verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen: Ed. Temmen, 2000. – С. 29.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 49.

⁵ ГРГ Центру утворилася порівняно пізно – її виокремлено зі складу ГРГ Осгланда у травні 1943 р. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 260.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 60.

⁷ Див. статті цих авторів у виданні: Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – 812 с.

⁸ Про історію походження фонду КМФ-8 та склад документів ОШР, що у ньому зберігаються, див.: *Каішеварова Н. Г.* Документи Рейхміністра окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – С. 149–169.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63 а, арк. 1.

¹⁰ Там само, спр. 31, арк. 432–437.

¹¹ Там само, спр. 63, арк. 17–19.

¹² Оберайнзацфюрер Рудольф Прокш – один зі співробітників ГРГ України.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 31–33.

¹⁴ Там само, арк. 117–119.

¹⁵ Там само, спр. 63, арк. 18–19.

¹⁶ Там само, арк. 76.

¹⁷ Т. Себта перекладає назву відділу «Erfassung und Sichtung» як «Відділ обліку та відбору», Н. Малолетова – як «Відділ обліку та контролю». Див.: *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його пробібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва ... – С. 120.

¹⁸ *Себта Т.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його пробібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва ... – С. 114–148.

¹⁹ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – С. 147.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 75–85.

²¹ Там само, спр. 31, арк. 218–222.

²² Там само, спр. 42, арк. 95–98.

²³ Там само, спр. 30, арк. 15–19.

²⁴ Там само, спр. 50, арк. 21–22.

²⁵ Там само, спр. 34–35.

²⁶ Там само, спр. 36, арк. 1–103.

²⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1385.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, к. 1384.

³⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 92–93.

³¹ Там само, спр. 82, арк. 1–2.

³² Там само, спр. 26 а, арк. 158–159; спр. 63, арк. 82–88.

³³ Докладніше щодо тематики досліджень ОШР див.: *Каішеварова Н. Г.* Документи Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 75–85.

³⁵ Там само, спр. 30, арк. 15–19.

³⁶ Там само, спр. 42, арк. 11.

³⁷ Там само, спр. 59, арк. 76.

³⁸ Там само, арк. 11.

³⁹ Там само, спр. 22, арк. 42.

⁴⁰ Там само, спр. 2, арк. 9.

⁴¹ Там само, арк. 18.

⁴² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, р. 1, к. 4906822–4906831.

Євген Чернецький

АРИСТОКРАТИЧНИЙ СЕГМЕНТ У СКЛАДІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ РАДОМИШЛЬСЬКОГО ПОВІТУ (КІНЕЦЬ XVIII ст. – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.): КРИТЕРІЇ СТАТУСУ ТА ЇХНЄ ЗАСТОСУВАННЯ

Після зникнення Речі Посполитої з політичної мапи Європи внаслідок поділів 1793 та 1795 рр. втрачені також і соціальні орієнтири, що дозволяли перед цим достатньо чітко визначити місце особи та репрезентованої нею родини в строкатій структурі шляхти. Нові для правобережної шляхти соціальні та правові умови вимагали від неї певного пристосування. З іншого боку, російські владні зусилля не могли цілком реалізуватися на нових приєднаних теренах Правобережної Украї-

ни з власною давньою правовою культурою та досить оригінальною соціальною структурою. Тим часом, статус особи і родини є важливим чинником, що впливає на низку питань генеалогічного та історико-демографічного аналізу повітової шляхти кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст. Особливу актуальність проблема визначення реального соціального статусу особи і родини набуває при необхідності детально проаналізувати структуру шляхти певного регіону чи терену.

III. Джерелознавчі галузі знань

Метою цього дослідження є намагання розробити критерії, які б відкрили можливість оцінити соціальну позицію особи та родини в структурі повітової шляхти. Спробуємо також їх застосувати на прикладі кількох родин, що володіли наприкінці XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. найбільшими маєтками в Радомишльському повіті Київської губернії.

Слід відзначити, що це питання в історіографії для вказаного періоду досі лишається практично не розробленим. Цьому на заваді стоїть, на нашу думку, багаторівневість проблеми, розв'язання якої з допомогою різних груп джерел та для різних теренів може дати дещо неоднакові результати. Загальне тло проблеми, юридичну основу стосунків між правобережною шляхтою та російською владою, загальні напрямки політики офіційного Санкт-Петербурга щодо адаптації шляхти до соціальної структури Російської імперії уже було предметом досліджень Д. Бовуа¹, І. Кривошеї, В. Свєрбигуза², С. Лисенка, Є. Чернецького³. У межах Радомишльського повіту Л. Тимошенко висвітлив взаємини між місцевим дрібношляхетським родом Осецьких та новими російськими власниками Потіївського маєтку⁴. Аристократичним родам давньої Речі Посполитої та їхній історії після поділів цієї держави присвячені книги Т. Зелінської⁵ та Т. Ленчевського⁶, а також відповідні томи в багатомних публікаціях Р. Афтаназі⁷, А. Бонєцького⁸, К. Пуласького⁹, графа С. Уруського¹⁰. Загалом проблема визначення соціального статусу, з'ясування меж у строкатій структурі повітової шляхти на підставі чітких критеріїв потребує подальшого дослідження.

Основними джерелами для висвітлення досліджуваної теми є списки землевласників Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст. Вони склалися різними установами й для різних потреб, а тому питання щодо повноти висвітлення ними складу місцевих землевласників залишається відкритим. Проте порівняння цих списків дає змогу досить впевнено виокремити і проаналізувати принаймні найбагатшу частину цієї соціальної групи у повіті.

Перш ніж звернутися до генеалогічного аналізу формування аристократичного сегменту землевласників Радомишльського повіту, слід зупинитися на питанні про критерії аристократичності, які б відкрили можливість виокремити цю групу з сотень поміщицьких родів досліджуваного терену.

Тереза Зелінська, розглядаючи історію польської еліти, вказала на три головні ознаки, притаманні родам, що формували найвищий прошарок

суспільства від Середньовіччя до XX ст.: участь у здійсненні влади, володіння великим ділечним маєтком та притаманний таким родам соціальний престиж¹¹. Поняття «аристократія» вона вживала стосовно польської еліти XIX–XX ст., запропонувавши для попередніх періодів іншу термінологію¹². Маємо розглянути кожний із цих критеріїв у контексті Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст., а інколи й правобережних губерній, складовою частиною яких він був.

Щодо участі аристократії у владі Т. Зелінська зробила певне застереження. Важко не погодитися з її твердженням, що після розподілів Речі Посполитої участь польської та полонізованої аристократії в органах місцевої влади суттєво зменшилася і тому цей критерій вже не можна розглядати як обов'язковий для XIX – початку XX ст.¹³ Проте, на наш погляд, цей критерій слід все ж залишити в силі для періоду, що тривав із кінця XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. У цей час представники аристократичних родів ще мали можливість обиратися шляхтою на впливові та престижні посади повітових і губернських маршалків (предводителів дворянства) та все ж тоді остаточне рішення щодо затвердження певної кандидатури на відповідній посаді залежало від губернаторів. Правда, останні мусили затвердити особу із числа обраних на дворянських виборах, аби не наражатися на конфлікти з місцевою елітою, як опорою влади. Коло повноважень повітових та губернських маршалків було дуже широким. Особливо це помітно на повітовому рівні. Повітові маршалки безпосередньо або на чолі відповідних комісій реалізовували значну частину владних повноважень у повітах¹⁴.

Слід, однак, наголосити на такій обставині: саме по собі обіймання шляхтичами посади повітового, а в окремих випадках і губернського маршалка, не може слугувати підставою до визначення таких осіб і їхніх родин як аристократичних. У багатьох повітах більшість маєтків була зосереджена в руках лише кількох родин, а, наприклад, Уманський повіт наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. повністю був частиною величезної латифундії графів Потоцьких¹⁵. У таких випадках на посади повітових маршалків обиралися члени поміщицьких родів із власністю середнього рівня, а в Уманському повіті – навіть посесори кількох сіл та особи, що перебували на службі в аристократів. Наприклад, маршалком Васильківського повіту певний час був Ян Борковський, який служив у системі управління Білоцерківською латифундією графів Браницьких. Тадеуш

III. Джерелознавчі галузі знань

Епштейн так окреслив його кар'єру: «Батько Борковського, Антоній, не мав уже жодного маєтку і “перебував на службі”, а Ян по закінченні школи працював спочатку у Замоївських, а потім понад тридцять років у білоцерківських угіддях на Україні, поступово піднімаючись в ієрархії тутешньої адміністрації аж до найвищої посади генерального адміністратора (комісара) маєтку... Свою суспільну позицію зміцнив також набуттям у 1811 р. угіддя Ставища в пов. Сквирському, а вершиною його кар'єри була посада маршалка шляхти, на яку був обраний у Васильківському повіті»¹⁶. Цілком очевидно, що Ян Борковський та повітові маршалки аналогічного походження та майнового статусу не можуть бути зараховані до аристократії. Це цілком відноситься і до Радомишльського повіту, в якому станом на 1795 р. маєтки графів Ходкевичів, графів Чацьких, графів Олізарів та Стецьких разом складали близько половини всієї поземельної власності¹⁷. Отже, посада повітового маршалка може бути критерієм належності певної особи та її родини до кола аристократів тільки в поєднанні з великим маєтком та соціальним престижем.

На відміну від повітового маршалка така ж посада губернського рівня практично завжди свідчила про аристократичність її носія, бо була пов'язана зі значними особистими витратами представницького характеру в житті чиновного Києва та придворного Санкт-Петербурга. Зрозуміло, що такі витрати могли спиратися лише на значну поземельну власність.

Крім найвищих повітових та губернських посад, що перебували в системі дворянських виборів, аристократія прагнула отримати престижні придворні чини, які залежали безпосередньо від російських імператорів. Щодо придворних чинів слід також взяти до уваги те, що в досліджуваний період значна кількість їх не поєднувалася з відповідними придворними посадами і тому не була пов'язана із щоденними обов'язками. Натомість придворний чин давав змогу його носію бувати при імператорському дворі та брати участь у публічних державних подіях, церемоніях та святах¹⁸, тобто демонструвати свою належність до аристократії. В досліджуваний період придворний чин фактично був вершиною престижу для правобережної аристократії, не схильної до набуття кар'єри у війську чи на статській службі.

Щодо наступного критерію аристократичності – володіння великим маєтком – слід відзначити, що аристократія через розгалужені родинні зв'язки у своєму колі, набуття спадків, купівлі-продажу своїх великих маєтків тощо володіла не-

рухомістю в різних повітах і губерніях. Тому не можна використовувати факт володіння незначним маєтком у Радомишльському повіті за свідчення належності його власника до середньої шляхти. Цілком очевидно, що статус осіб, які брали участь в органах влади в повіті та/або були носіями соціального престижу, визначався усією сукупністю належної їм поземельної власності без врахування фактору її територіального розміщення.

Звичайно, залишається питання про те, наскільки великим мав бути маєток аристократів наприкінці XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. Важко порівнювати величезну власність графів Браницьких чи графів Потоцьких, яка сягала сотні тисяч кріпаків, з власністю, наприклад, графів Олізарів – 4180 кріпаків у 1795 р.¹⁹ Проте немає сумніву в тому, що і графи Браницькі, і графи Олізари належали до аристократії. Тому слід констатувати, що аристократія також була не однорідна. У своєму середовищі вона розподілялася принаймні на дві частини, які умовно можна назвати вищою та нижчою. Різниця між ними полягала не лише в кількісних показниках (величина власності), а й в якісних – у престижності набутих посад. Вочевидь до вищої аристократії належали родини, члени яких регулярно набували придворні чини, а нижча аристократія мала задовольнятися престижними посадами повітового та, іноді, губернського рівня. Отже, в цьому складному питанні фактично йдеться про визначення нижньої межі у величині аристократичної власності.

Якою ж була майнова межа між нижчою аристократією та середньою шляхтою? В умовах здійснення російською владою періодичних політично вмотивованих майнових конфіскацій та постійного збільшення обсягів боргів, обумовленого зростанням витрат на постійну підтримку (репрезентацію) соціального статусу, протягом кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст. відбувалася поступова втрата старовинною аристократією своїх маєтків. Наприклад, через борги втратили частину свого величезного Чорнобильського маєтку найбільші землевласники Радомишльського повіту – графи Ходкевичі (в 1795 р. у цього маєтку мешкало понад сім тисяч кріпаків)²⁰. Втрати великих землевласників за період з 1772 р. до 1913 р. за оцінкою Т. Зелінської сягнули понад половину їхніх маєтків²¹. Натомість розорення аристократії та продаж нею своїх маєтків мало б найбільше сприяти збагаченню та зростанню соціального престижу середньої шляхти, яка, проте, в більшості випадків не перетворювалася на аристократію. Так, через продаж, поділ та конфіскації маєтки чотирьох найбагатших родин Радомишль-

III. Джерелознавчі галузі знань

ського повіту, які у 1795 р. володіли майже половиною всіх маєтків в регіоні, станом на 1834 р. значно зменшилися²². Ця колишня власність аристократії стала основою для збагачення таких родин як Боярські, Жмьовські, Пеньковські, Пешинські, Стемповські²³ тощо. Вони належали до дрібних та середніх землевласників і не могли зайняти в Радомишльському повіті те престижне місце, що залишилося порожнім після зникнення повністю або частково латифундій графів Ходкевичів, графів Чацьких, графів Олізарів та Стецьких. Проте слід визнати, що на тлі очевидного зростання кількості середніх та дрібних маєтків впродовж першої третини XIX ст. в Радомишльському повіті формуються маєтки князів Радзівіллів, графів Крушинських та Подоських²⁴. Однак величині цих маєтків було далеко до початкових розмірів латифундій графів Чацьких, графів Олізарів та Стецьких. Таким чином, розорення аристократії та збагачення середньої шляхти – це процес, що тривав упродовж всього досліджуваного періоду. Майнову межу між цими двома прошарками шляхти доволі складно визначити за допомогою джерельних матеріалів лише Радомишльського повіту.

Деталізуючи свою позицію щодо практичного наповнення такого поняття як «соціальний престиж», Т. Зелінська наголосила на наявності в аристократичних родів князівського або графського титулу, що стало реакцією на зникнення разом з Річчю Посполитою давньої ієрархії урядів, яка давала змогу демонструвати належність до відповідного елітарного прошарку²⁵.

З цього приводу слід зауважити, що наприкінці XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. окрім графських титулів, які місцева аристократія отримала від монархів та Папи Римського, існувало ще більше таких титулів, що не підтверджені жодними патентами. Натомість такі титули використовувалися не лише в побуті резиденції (між економічними службовцями, слугами тощо), а й в офіційному листуванні та документації повітових і губернських установ. Сучасний дослідник історії та генеалогії польських титулованих родів Томаш Ленчевський висловився за обмеження кола титулованих родів виключно тими, хто отримав його від монархів і Папи Римського, та детально розглянув юридичний бік цього питання²⁶. Не маючи на меті заперечувати таку позицію, все ж мусимо привернути увагу до значення таких фактів для нашого дослідження.

Цілком очевидно, що титули, які мали в своїй основі не патенти, а лише певну традицію, і згадуються в тогочасній офіційній документації,

є складовими соціального престижу. При цьому безсумнівним є визнання за такими родами титулів як повітовою шляхтою, так і місцевою адміністрацією. Таке визнання не мало і не могло мати жодних юридичних наслідків для формалізації статусу таких титулів, проте воно є важливим свідченням рівня престижу носіїв традиційних титулів серед місцевої шляхти та російської адміністрації. Виходячи з цієї позиції, будемо враховувати в нашому дослідженні всі титули незалежно від їхнього походження. Причиною їхнього використання, очевидно, були певні офіційні приводи (титулування в монарших листах, дозвіл часів Речі Посполитої титулуватися графським титулом під час виконання посольських функцій за кордоном²⁷ тощо) або володіння достатньо значною земельною власністю.

У підсумку маємо визнати, що критерії аристократичності, запропоновані Т. Зелінською – участь у діяльності органів влади, володіння великими маєтками та соціальний престиж, в застосуванні до соціальних реалій Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст., мають певні особливості й не завжди придатні для історичного аналізу. Проте в своїй сукупності ці критерії мають допомогти, на нашу думку, практично без помилок виокремити аристократію з маси землевласників Радомишльського повіту. З цієї позиції розглянемо як приклад, родини п'яти найбільших землевласників Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст.

Першою розглядаємо родину графів Ходкевичів герба Гриф з відміною. У вказаний період цю родину в Радомишльському повіті репрезентував один з найпомітніших представників місцевої шляхти граф Олександр-Франциск Ходкевич (1766–1838), який до 1819 р. був сенатором-каштеляном Царства Польського²⁸. Ми вже згадували, що в 1795 р. в Радомишльському повіті графи Ходкевичі володіли Чорнобильським маєтком, до якого належало 7172 кріпаків чоловічої статі²⁹, і це була найбільша тогочасна латифундія в повіті. Крім того, цій же родині належали маєтки на Волині (Млинів) та в Литві (Можейків, Солечники, Тужець)³⁰. Титул графів Ходкевичі отримали ще в XVI ст. від короля і великого князя Зигмунта-Августа³¹.

Знатною була родина графів Чацьких герба Свінка з відміною. Наприкінці XVIII ст. – у першій третині XIX ст. ця родина була представлена в Радомишльському повіті знаменитим освітянським діячем, організатором славетного Кременецького ліцею графом Тадеушом Чацьким (1765–1813) та його сином графом Віктором-Гжегожом

III. Джерелознавчі галузі знань

Чацьким (1801–1853)³². Граф Тадеуш із 1803 р. обіймав посаду візитатора шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній³³, а його онуки Фелікс та Влодзімеж були, відповідно, камергером Російського імператорського двору та кардиналом³⁴. У 1795 р. графам Чацьким належав у Радомишльському повіті Брусилівський маєток, в якому мешкало 5268 кріпаків чоловічої статі³⁵. Він був другим за величиною у повіті після Чорнобильського маєтку графів Ходкевичів. Крім цього, граф Тадеуш та його син граф Віктор-Гжегож володіли також маєтками на Волині, зокрема Пориськом³⁶. Графський титул Чацькі отримали 1545 р. від імператора Карла V³⁷.

Рід Олізарів герба Хоругва Кмітів репрезентували у досліджуваній період граф Філіп-Нереуш (бл. 1750–1816)³⁸ та його син граф Густав (1798–1865)³⁹. За часів Речі Посполитої граф Філіп-Нереуш отримав гідність шамбеляна Польського королівського двору, обіймав уряд підчашого Великого князівства Литовського та був маршалком Люблінського коронного трибуналу. Після розподілу Речі Посполитої він займав набагато скромніші посади⁴⁰ (згадується як дійсний статський радник⁴¹). Його син, граф Густав Олізар, по виборі дворянства обіймав посаду маршалка Київської губернії⁴². У власності графа Філіпа-Нереуша перебував Коростишівський маєток у Радомишльському повіті (у 1795 р. в ньому мешкало 4180 кріпаків чоловічої статі⁴³), а також маєтки на Волині (зокрема, Острожок, Заболоття, Воронове, Струга) та в Пінському повіті (Радимін)⁴⁴. Згодом Коростишівський маєток перейшов у спадок до графа Густава Олізара⁴⁵. Олізари не згадуються у списку родів, які мали патент на графський титул⁴⁶. Натомість батько і син Олізари титулувалися графами, що зафіксовано в багатьох тогочасних джерелах. Наведемо для прикладу лише офіційні документи. Філіп-Нереуш Олізар був записаний із графським титулом у «Ведомости о количестве крепостных крестьян по селам и уездам Киевской губернии с указанием фамилии помещиков», складеній 1804 р. для Київського головного суду⁴⁷. Його син Густав Олізар записаний із графським титулом в «Деле о выборе дворянством в разные должности чиновников на следующее трехлетие», підготовленому 1826 р. у канцелярії київського цивільного губернатора⁴⁸. Слід також наголосити на тому факті, що графами писалися лише Філіп-Нереуш Олізар та його нащадки, а решта членів родини фіксуються в тих же джерелах без титулу⁴⁹. На цей факт звернув увагу граф Северин Уруський, який про Нарциза і Густава Олізарів, синів графа Філіпа-Нереуша, написав, що вони, як і їхній батько,

титулувалися в урядових документах графським титулом. Щодо інших членів цього давнього роду такого факту він не відзначив⁵⁰.

Однією з найбагатших родин Радомишльського повіту були Стецькі герба Радван, яких наприкінці XVIII ст. та протягом першої третини XIX ст. репрезентував Ян-Казімеж (?–1820)⁵¹. Він обіймав уряд великого коронного хорунжого⁵². У Радомишльському повіті в 1795 р. Ян-Казімеж Стецький володів Хабенським маєтком (2382 кріпаків чоловічої статі)⁵³. По ньому частина маєтку з містечком Хабне перейшла до князів Радзівілів⁵⁴, а решта залишилася в руках Стецьких і 1832 р. належала Станіславу, внуку Яна-Казімежа⁵⁵. Графського титулу Стецькі не мали⁵⁶ і не згадуються з таким у тогочасних джерелах.

До п'яти найбагатших родин Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст. належали й Ганські. У цей період родину репрезентували Ян та його син Вацлав (1782–1841)⁵⁷. Ян Ганський обіймав посаду київського підвоеводи, а Вацлава Ганського спочатку обрано маршалком Радомишльського повіту, а згодом – маршалком Волинської губернії⁵⁸. У 1795 р. Ян Ганський володів у Радомишльському повіті Горностаїпільським маєтком, який згодом успадкував його син Вацлав (у 1795 р. – 1061 кріпак чоловічої статі, у 1826 р. – 1460)⁵⁹. Крім цих маєтків Ганським належали й інші, з яких найбільшими були Верхівня в Сквирському повіті та Пуліни на Волині⁶⁰. Ганські не фігурують у списку графських родів⁶¹ та не згадуються з цим титулом у відомих нам джерелах кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст.

Описаним нами п'яти родинам – графам Ходкевичам, графам Чацьким, графам Олізарам, Стецьким та Ганським – з кінця XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. належали найбільші маєтки в Радомишльському повіті. З позиції розглянутих вище критеріїв аристократичності лише графи Ходкевичі, графи Чацькі та графи Олізари цілком відповідають викладеним умовам. Представники цих родин тривалий період брали участь у здійсненні владних функцій на високому соціальному рівні та здобули визначні уряди і гідності, зокрема, і за часів перебування Правобережної України в складі Російської імперії. Їм належали значні маєтки як у межах Радомишльського повіту, так і в інших повітах та губерніях. Усі ці родини користувалися графським титулом, що демонструє високий рівень їхнього соціального престижу. Слід однак зазначити, що графів Олізарів на противагу графам Ходкевичам та графам Чацьким можна віднести скоріше до нижчої аристократії,

враховуючи, що джерелом їхнього графського титулу був не диплом монарха, а певна родинна традиція, яка до того ж була започаткована не раніше XVIII ст. Крім того, за часів російського панування графи Олізари обіймали посади лише губернського рівня.

Щодо Стецьких та Ганських слід відзначити, що представники цих родин були представлені лише на повітовому та губернському рівні, причому найвищі посади для них ставали результатом певної попередньої кар'єри. Обидві родини володіли великими маєтками, проте вони не користувались графським титулом навіть на рівні місцевої традиції. Останнє свідчить про якісно нижчий рівень їхнього соціального престижу. Ці обставини змушують нас констатувати, що Стецькі та Ганські належали до середовища середньої шляхти, хоча й репрезентували найбагатшу її частину.

Таким чином, застосування критеріїв аристократичності дало змогу на прикладах найбагатших родин Радомишльського повіту кінця XVIII ст. – першої третини XIX ст. продемонструвати методу аналізу соціальної структури землевласницької шляхти. У подальших історичних розвідках це відкриття можливість чітко розмежувати дві частини (аристократію та середню шляхту) цієї впливової соціальної групи.

¹ Beauvois D. Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914 / Z języka francuskiego przełożył K. Rutkowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. – 813 s.

² Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава: Studio Literka, 1999. – 247 s.

³ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2002. – 394 s.

⁴ Тимошенко Л. Осецька шляхта: причинки до історії давнього поліського роду // Генеалогічні записки Укр. геральд. т-ва. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2001. – С. 89–98.

⁵ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 592 s.

⁶ Lenczewski T. Genealogie rodów utytułowanych w Polsce. T. I. – Warszawa: Adiutor, 1995–1996. – XXVIII+284+XVI s.

⁷ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1–10. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1997. – 808 s.

⁸ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Tom III / Ułożył i wydał Adam Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1900. – 388 s.; T. VII / Ułożył i wydał Adam Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1904. – 410+IV s.

⁹ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. T. I. – Brody: Feliks West, 1911. – S. 164; T. II. – Warszawa: DiG, 2004. – 310 s.

¹⁰ Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Tom V / Opr. przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1908. – 396 s.; T. XII / Opr. przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1915. – 382 s.

¹¹ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych... – S. 12.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem. – S. 21–22.

¹⁴ Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793–1917) / Сост. Т. Е. Леонтьева. – Минск: БелНИИДАД, 2006. – С. 86–87.

¹⁵ Дідиці та посесори Київської губернії на початку XIX століття / Уклад Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2002. – С. 28.

¹⁶ Ентштейн Т. Історія трьох родин Дунін-Борковських з України // Генеалогічні записки Укр. геральд. т-ва. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2001. – Вип. II. – С. 135.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 96–97, 99–99 зв., 100–102.

¹⁸ Федорченко В. И. Двор российских императоров. – М.: АСТ; Красноярск: Издательские проекты, 2004. – С. 25–27.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 96–97.

²⁰ Там само, арк. 100–101 зв.; Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2005. – С. 122.

²¹ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych... – S. 24–25.

²² Там само, арк. 96–97, 99–99 зв., 100–102; Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 112; Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 122.

²³ Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 9, 52, 120, 126, 146.

²⁴ Там само, арк. 76, 123.

²⁵ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych... – S. 22.

²⁶ Lenczewski T. Genealogie rodów utytułowanych w Polsce... – S. X–XVII.

²⁷ Ibidem. – S. XI.

²⁸ Ibidem; Kizwalter T. Chodkiewicz Aleksander Franciszek // Słownik biograficzny historii Polski. T. 1. A–K. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2005. – S. 210–211.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 100–101 зв.

³⁰ Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych... – S. 59–60.

³¹ Ibidem. – S. XI, XIX.

³² Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. T. I... – S. 40–42.

³³ Kizwalter T. Czacki Tadeusz // Słownik biograficzny historii Polski. Tom 1. A–K. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2005. – S. 249–250.

³⁴ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Tom III. – S. 249–250; Федорченко В. И. Двор российских императоров... – С. 568.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 101–102 зв.

³⁶ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. T. I... – S. 42.

III. Джерелознавчі галузі знань

- ³⁷ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T. III. – S. 247.
- ³⁸ *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. – S. 224; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994. – S. 226.
- ³⁹ *Gurbiel A.* Olizar Gustaw // Słownik biograficzny historii Polski. T. 2. L–Ż. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2005. – S. 1069.
- ⁴⁰ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołunia i Ukrainy. T. II. – S. 164.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 96–97.
- ⁴² *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołunia i Ukrainy. T. II. – S. 164.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 96–97.
- ⁴⁴ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołunia i Ukrainy. T. II. – S. 162.
- ⁴⁵ Ibidem. – S. 164.
- ⁴⁶ *Lenczewski T.* Genealogie rodów utytułowanych... – S. XIX–XX.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 96–97.
- ⁴⁸ Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2597, арк. 41 зв.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 97; Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2597, арк. 41 зв.
- ⁵⁰ Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. XII. – S. 313.
- ⁵¹ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakow-

ski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1992. – S. 205.

⁵² Ibidem.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 99–99 зв.

⁵⁴ За одними відомостями Хабенська частина маєтку Стецьких перейшла до князів Радзівілів шляхом шлюбу одної із Стецьких з членом цього князівського роду (Сказання о населенных местностях Киевской губернии... – С. 133; *Похилевич Л. І.* Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. – С. 164). Згідно з іншими даними, близько 1820 р. Хабне купила княгиня Цецилія Радзівілл, дочка Юзефа Можковського (*Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. – S. 158).

⁵⁵ Сказання о населенных местностях Киевской губернии... – С. 110; *Похилевич Л. І.* Краєзнавчі праці... – С. 166.

⁵⁶ *Lenczewski T.* Genealogie rodów utytułowanych... – S. XX.

⁵⁷ *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. – S. 363.

⁵⁸ Ibidem. – S. 363–364; Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T. VII. – S. 238; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. V. – S. 103.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, арк. 90; Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2597, арк. 40.

⁶⁰ *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11. – S. 363–364.

⁶¹ *Lenczewski T.* Genealogie rodów utytułowanych... – S. XIX–XX.

Людмила Медведська

ДИНАСТИЧНА КРИЗА 1730 РОКУ В РОСІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Період 1725–1730 рр. в Російській імперії міг би бути названий другою смутою, проте в російській історіографії він отримав інше означення – династична криза. У 1730 р. зі смертю Петра II перервалася гілка роду Романових по чоловічій лінії і вкотре держава залишилася без керманіча. Теоретично, як і після смерті Петра I, знову все руйнувалося¹. Більшість істориків сходиться на думці, що це зумовлене, насамперед, петровським законом про престолонаслідування. «Тут знову з усією силою проявилася уся згубність безглузлого закону Петра I про престолонаслідування. Як і після смерті Петра I, знову царський трон перетворився на іграшку в руках пригрітих Петром морально нечистоплотних особистостей та іноземних послів»², – зазначив Б. Башилов. І якщо вбивство царевича Олексія було першим кроком до династичної кризи в Росії, то смерть Петра Олексійовича була вже її кульмінацією. Адже внаслідок цього «обірвалася слабка ниточка чоловічої лінії роду Романових»³. Оскільки Петро II помер, не залишивши ніяких вказівок щодо наступників, то це давало ґрунт для створення різноманітних комбінацій. І знайшлися люди, які цим шансом скористалися.

Загалом до деяких періодів XVIII ст. в Росії дослідники нерідко застосовують термін, влучно вжитий С. В. Анісімовим⁴ – «безвременье». Упродовж століття залишалося актуальним запитання: «Хто наступний?» Хто прийме естафету самодержавства на цей раз? І якщо в його другій половині кандидатуру спадкоємця престолу усе ж можна було передбачити, то у 1730 р. Росія ще не звикла до такого роду «американських гірок» історії. Інтрига зберігалася. Мабуть, не випадково особи, якими було спровоковано подальший хід подій, нерідко характеризуються в історіографії як політичні інтригани. А в їхній спробі обмежити самодержавство в умовах династичної кризи 1730 р. більшість дослідників вбачає лише авантюру. Адже російське суспільство ледь відійшло від шоку з приводу появи жінки на імператорському престолі, як йому відразу пропонують «скинути ярмо самодержавства». Впровадження новацій такими темпами викликає у суспільства закономірне запитання: що ж буде з країною завтра?

Актуальність теми даного дослідження визначається насамперед тим, що спроба обмеження самодержавства 1730 р. у політичній історії Росії мала місце вперше. Саме ця подія відкриває пер-

III. Джерелознавчі галузі знань

шу сторінку історії російського конституціоналізму, набувши згодом форми своєрідного історико-правового прецеденту. І якщо «декабристи розбудили Герцена», то у «пробудженні» декабристів, на думку деяких дослідників, у свою чергу відіграла певну роль і спроба обмеження самодержавства в умовах династичної кризи 1730 р. Адже період, який М. Геллер визначив як «дні російської «конституційно-аристократичної монархії»⁵, був своєрідним політичним роздоріжжям для Росії. І ледь помітну стежку конституціоналізму, якою прагнули повести Росію верховники, через століття декабристи задумали перетворити на широкий шлях для Російської держави. К. Валішевський навів у своїй праці характерний епізод: «Сто років опісля після подій 1730 р. солдати, відправлені для придушення польського повстання, не розуміли мети цієї нерівної боротьби. Їм сказали, що повсталі борються за свою конституцію, і вони вважали, що конституція – дружина Костянтина, що була полячкою. Ось до чого за цей тривалий проміжок часу звівся в народній масі ідейний рух, який агітатори XVIII ст. намагалися поширити в усіх класах»⁶. Деякі дослідники діяльність верховників класифікують не інакше як конституційний прорив, наголошуючи на його мирному характері. Образно кажучи, верховники намагалися «підштовхнути» Росію у прогресивному напрямі, проте країна була знову ж таки відкинута назад могутньою рукою гвардії.

Абстрагуючись від плюралізму оцінок цієї події представниками російської історіографії, слід визнати, що глибинні витоки революційних ідей в Росії беруть свій початок від повстання декабристів, які в свою чергу намагалися реалізувати ідеї, що перегукуються із задумом верховників. Образно самих верховників можна було б назвати ідейними натхненниками декабристів. А деякі історики навіть проводять історичні паралелі між подіями 1730 р. та більшовицьким переворотом 1917 р. Саме тому, при вивченні суспільно-політичних процесів в історії Росії, не можна оминати спробу обмеження самодержавства в умовах династичної кризи 1730 р. як своєрідну «предтечу» конституційного руху в Росії. А оскільки дослідження такого роду процесів в російській історіографії проводяться перманентно, актуальність даної теми є безсумнівною.

Що стосується завдань, які ставить перед собою автор цієї статті, то насамперед слід прослідкувати висвітлення передумов династичної кризи в російській історіографії та, як наслідок, зародження конституціоналізму в Росії XVIII ст. Також необхідно показати, як історики оцінюва-

ли династичну кризу 1730 р., які характеристики вони давали першій спробі обмеження царського самодержавства. Не менш важливим є дослідження висвітлення протистояння верховників та решти представників дворянства у працях російських істориків різних періодів. Цікавими видаються також варіанти класифікації перевороту 1730 р. представниками російської історіографії та різного роду дефініції цієї події. Заслужують аналізу оцінки, дані російськими істориками як «кондиціям», так і дворянським проектам.

І нарешті, яке місце в системі координат тогочасних подій залишили російські історики для Анни Іоанівни, в якої корона ледь не вислизнула з рук? Загалом до російської жінки XVIII ст. дослідники різних часів ставилися неоднозначно. Повага, презирство, байдужість, захоплення, сарказм – різні почуття виявляли до них у своїх працях історики, причому палітра їхніх оцінок надзвичайно яскрава. І, напевно, тільки Анна Іоанівна увібрала в себе з цієї палітри лише похмурі кольори. Якщо, звичайно, не брати до уваги сумнозвісної Салтичихи. Проте і їй суворі історики знаходять принаймні якесь виправдання – начебто вона була породженням своєї епохи, до того ж психічно нездоровою людиною. На долю ж Анни Іоанівни не припало ні розуміння, ні співчуття, ні, тим паче, визнання з боку служителів Клію. З'ясувати, чим завинила ця імператриця перед історією, не відноситься до завдань цього дослідження, проте необхідно показати, яку роль Анні Іоанівні в «сценарії» 1730 р. відвели верховники та як цю роль проаналізували російські історики.

Історія дворцевих переворотів у Росії тривалий час залишалася малодослідженою насамперед тому, що ця тема вважалася, так би мовити, непатріотичною. Загалом цей період у російській історіографії вважався ніби перехідним етапом від правління царя-реформатора Петра I до блискучого «освіченого абсолютизму» Катерини II. 1725–1762 рр. – це той проміжок часу в історії Росії XVIII ст., який триваліший час дослідники або ігнорували, або ж розглядали як своєрідний період контрреформ. Як історики царської Росії, так і радянські дослідники усіяко оминали цю тематику, не виявляючи до неї професійного інтересу. Проте вже з початку 80-х рр. XX ст. з'являються «перші ластівки» наукових досліджень, присвячених проблемам цього періоду. Особливо актуальним стає, власне, явище династичної кризи 1730 р. та спроби обмеження самодержавства в Росії. Ця проблема відобразилася у різноманітних, нерідко протилежних, оцінках дослідників. Чому ж серед усіх дворцевих переворотів, на які було таким

III. Джерелознавчі галузі знань

щедрим XVIII ст. в Росії, історики виділяють саме цей – переворот 1730 р.? Можливо тому, що він єдиний із усіх запланованих зазнав фіаско? Для відповіді на це та інші запитання слід дещо заглибитися у ситуацію, що склалася напередодні тих подій.

Січень 1730 р. повинен був стати для Росії обнадійливим, адже саме тоді повинно було відбутися весілля молодого імператора Петра II з Катериною Долгорукою. Здавалося, що двоє молодих людей потурбуються про спадкоємця престолу. Проте напередодні свого весілля імператор помер і відразу ж виявилось, що є ще багато бажаючих потурбуватися про спадкоємця. Історики вказують на існування чотирьох⁷, а дехто – й п'яти⁸ кандидатів на престол у той момент. Виникла справжня династична криза, яка спричинила серйозні хвилювання у вищих колах суспільства. Проте у розпал усіх цих інтриг зібралася Верховна таємна рада і самостійно вирішила долю династії. Вісім чоловік, членів ради, офіційно очолив канцлер Головікін, та насправді ними маніпулював князь Дмитро Голіцин – віртуозний політик, один з найосвіченіших людей свого часу. «Коли перервалося чоловіче коліно, маємо право звернутися до старшої жіночої лінії», – вирішили верховники⁹. Тим самим з подачі Д. Голіцина вони розклали «романовський жіночий пасьянс»¹⁰. Перебравши усіх можливих «сукцесорів» (потенційних кандидатів у спадкоємці), вони зупинилися на кандидатурі, яку їм запропонував Д. Голіцин. Саме він першим назвав ім'я Анни Іоанівни – дочки царя Іоанна Олексійовича, співправителя Петра I, та Прасковії Федорівни Салтикової. Анна була вдовою герцога Курляндського і жила в Мітаві, «постійно потерпаючи від матеріальних нестатків»¹¹. В оцінках становища Анни у той момент натрапляємо на діаметрально протилежні погляди істориків. «Анна була популярною. Під час своїх нерідких відвідувань Петербурга та Москви вона зуміла відшукати покровителів, знайти собі друзів. Її обрання було одностайним», – процитував К. Валішевський А. Д. Корсакова¹². «Віддаленість Анни від двору, відсутність прихильників та прибічників видалося верховникам найбільш привабливою якістю майбутньої імператриці»¹³, – не погодився з ним М. Геллер. К. Валішевський також висунув припущення, що «жінка була зручнішою для них, кращою для задніх думок, що наповнювали голови членів імпровізованої біля ложа померлого виборчої ради»¹⁴. Так чи інакше, аналіз історіографічних матеріалів дає підстави вважати, що таким вибором у 1730 р., крім верховників, був мало хто задоволений.

Історики й нині «немилосердні» до цієї цариці. «Анна мала менше всіх прав на російський престол», – безапеляційно ствердив А. І. Юхт¹⁵. «Корона, що звалилася з неба», – підтримав його Н. І. Павленко¹⁶. Чому ж верховники обрали саме Анну, тоді як «асортимент» претендентів справді був широким? Історики пояснюють це просто: «балом правив» Дмитро Голіцин і для нього, прибічника обмеження самодержавної влади, доля давала шанс реалізувати свій план. Здавалося: починали збуватися його кабінетні мрії, його нічні думи¹⁷. Свої задуми він вирішив реалізувати, запропонувавши невибагливій, як йому видавалося, кандидатці корону з обмеженою владою. На думку більшості дослідників, останній задумав не просто двірцевий переворот, а переворот державний – іншими словами, встановити конституційну монархію на принципі «обмеження самодержавства». Про це насамперед свідчать його власні слова після схвалення Верховною таємною радою кандидатури Анни Іоанівни: «Потрібно і собі полегшити»¹⁸. Д. Голіцин відразу ж пояснив свою, вельми прогресивну для Росії XVIII ст., думку: так полегшити, щоб волі собі прибавити. «Виникла думка про те, що російські піддані повинні брати участь в управлінні державою, у справах як внутрішньої, так і зовнішньої політики», – зазначає М. Костомаров¹⁹. К. Валішевський, здійснюючи екскурс у минуле, дав зрозуміти, що його ідея сама по собі не була новою: «Ці залишки вищої знаті вважали принизливим та нестерпним віковий гніт, зовсім не полегшений останньою реформою. У минулому столітті московські бояри вже намагалися реорганізувати державу за допомогою угоди з вищою владою, проте ідея такої спроби народилася ще раніше та проявилася у відповідності з тими моментами, коли, – як ми це зазначали – самодержавство слабшало, придушене своїм власним тягарем. Поняття про свободу як про поділ пирога з царем, залишивши в стороні хворих людей, належало до сімейних традицій»²⁰.

Проте як далекоглядний політик Д. Голіцин розумів, що коли Анна отримає престол, ролі можуть помінятися. Адже верховники «...не бажали також обмежуватися обіцянкою стримати самодержавство, клятвою на хресті, яку в минулому інколи давали російські монархи, вимушені обставинами»²¹. Тому він запропонував членам ради обмежити в Росії самодержавство, примусивши Анну підписати спеціальні «кондиції», за якими вона зобов'язувалась без згоди Верховної таємної ради не оголошувати війни і не укладати миру, не запроваджувати нових податків, не позбавляти дворян життя і майна без суду, не жалувати вот-

III. Джерелознавчі галузі знань

чини й помістя, не розпоряджатися державними прибутками. «А якщо чогось за цією обіцянкою не виконаю і не дотримаю, буду позбавлена корони російської»²². «Цей документ був справжньою хартією»²³, – таку оцінку «кондиціям» дав К. Валішевський. М. І. Павленко говорив, що «кондиції також належить віднести до плодів імпровізації, до результатів виявлення стихійної колективної творчості»²⁴. П. М. Мілюков у свою чергу зазначив: «Кондиції, без сумніву, багато у чому подібні до державного устрою Швеції ...»²⁵, маючи на увазі зміни у державному правлінні цієї країни після 1720 р. Справді, політичні проекти верховників були близькими до ідей шведського законодавства 1719–1720 рр. «Проте ця близькість мала солідніше підґрунття, ніж просто бажання знайти готовий зразок. Долі Росії і Швеції виявилися схожими», – твердив А. Г. Кузьмін²⁶.

Таким чином, «кондиції» обмежували владу монарха на користь Верховної таємної ради і означали юридичне оформлення прав, якими ця установа вже володіла. «Імператриця зі зв'язаними руками?!» – патетично запитала Л. Н. Васильєва²⁷. Адже «кондиції» фактично перетворили царську владу в номінальний інститут. Більшість дослідників вбачає у них, так би мовити, прототип першої російської конституції, документ нечуваний для тогочасної Росії. Проте серед представників російської історіографії були й такі, що дотримувалися принципово іншої думки. Зокрема, А. Н. Седов вважав, ніби «кондиції» не були новим явищем у суспільному житті. Новим було офіційне визнання Анною Іоанівною обмеження самодержавства²⁸.

Умови «кондиції» не залишали сумніву: після підписання їх Анною Росія ставала обмеженою конституційною монархією. Змінювалася, повинна була змінитися державна система²⁹. Отже, мова йшла про значне обмеження абсолютизму в Росії колективним правлінням представників вищої бюрократії. На момент складання поняття «кондицій» майже повністю співпало з поняттям «аристократія». В «кондиціях» не йшлося про порядок призначення членів ради, отже, це право залишалось за імператрицею. Вони передбачали правові гарантії для всього дворянства. Це означало значні зміни в усій системі соціальних відносин в Росії і, можливо, створення передумов для утворення повноцінних станів, що, в свою чергу, могло прискорити процес модернізації країни. Ні за своїм духом, ні за змістом «кондиції» не містили навіть натяку на спробу повернення до допетровської Росії. «Марево конституції» – таку метафору вжив А. Г. Кузьмін³⁰ для характеристики цього документа.

Слід також відзначити, що напередодні укладання «кондицій» склад Верховної таємної ради збільшили на дві особи, спеціально для цього ввівши до неї двох фельдмаршалів: М. М. Голіцина та В. В. Долгорукого. Це був тонкий політичний хід: в Росії для того, щоб діяли закони, необхідні були силові аргументи. Хто забезпечував собі підтримку гвардії, той і диктував умови. Недарма ж гвардію вважали «політичним авангардом, який ніколи не втрачав зв'язку з країною»³¹.

25 січня 1730 р. Анна Іоанівна, до якої верховники відправили повноважну депутацію до Мітави, підписала «кондиції», а 1 лютого Д. Голіцин вже тримав їх у руках. Проте при обнародуванні цього документа верховники припустилися серйозної помилки – оголосили фальшивий лист, нібито написаний Анною Іоанівною, де пояснювалися причини, що спонукали її обмежити власну владу. Виходило, що ініціатива обмеження самодержавства цілковито належала самій Анні Іоанівні. Випадок безпрецедентний в історії Росії. Реакція була адекватною. «І дивне було всіх мовчання!» – зазначив очевидець подій Феофан Прокіпович³². Коли ж князь О. М. Черкаський запитав, якою тепер буде форма правління, мовчали вже верховники.

Представники російської історіографії оцінювали самих верховників та їхню законотворчу діяльність досить різновекторно. Причому на негативному «полюсі» спостерігається значно більше оцінок, ніж на позитивному. Більшість із дослідників зійшлося на думці, що верховники вчинили спробу олігархічного перевороту в країні. Непомірні політичні апетити, задоволення власних амбіцій, жадоба до влади – ось що «інкримінували» їм історики. У цьому випадку чітко простежується «історіографічна одностайність». І мало хто з дослідників віддав належне цим людям у тому плані, що вони були свого роду піонерами російського конституціоналізму. Також історики практично зігнорували той факт, що розробити документ такого роду як «кондиції» та спробувати втілити його у життя – сміливий крок: на таке в тогочасній Росії могли зважитися лише неординарні особистості. Те, що для європейської громадськості XVIII ст. було звичайним явищем, у Росії стало небаченою зухвалістю. Ось що писав з цього приводу М. Геллер: «Російський політичний словник освоїв іноземне слово «пугч» лише на початку 90-х рр. XX ст. Якби його знали в Москві 1730 р., то, можливо, вжили би для визначення подій, які відбувалися»³³.

Окремо слід зупинитися на оцінках позиції, яку зайняло тогочасне російське дворянство. І знову спостерігаємо неоднозначність таких оцінок

III. Джерелознавчі галузі знань

у російській історіографії. Одні дослідники підкреслюють рабську позицію дворянства, його неодностайність, розпорошеність та, як наслідок, повну капітуляцію. «Банкет був готовий, але гості були не варті його», – сказав після невдачі перевороту Д. Голіцин і багато дослідників з ним погодилося, вважаючи, що таких «гостей» не варто було й «пригощати» конституцією. На противагу їм деякі дослідники наголосили на тому, що поведінка російського дворянства в ті дні була досить виваженою, адже вони відстоювали власні інтереси, для яких задум верховників становив неабияку загрозу. «Всі гарантії для восьми, а крім восьми для решти де гарантії?» – це, свого роду риторичне, запитання чітко окреслило позицію російського шляхетства.

«Таким чином зароджувалося перше зерно невдоволення та опозиції проти тих рішень, які повинні були створитися в замкнутій кімнаті, де люди, на це не уповноважені, обговорювали майбутнє Росії»³⁴, – писав К. Валішевський. «Дворянство дбало, звичайно, про свої інтереси, а не про долі народу», – зазначив Б. Башилов³⁵. М. Геллер дотримувався думки, що, зокрема, Ф. Прокопович та П. Ягужинський відстоювали власні інтереси, а Р. Левенвольде та А. Остерман, у свою чергу, використовували їх з метою утвердження в Росії іноземців.

З нагоди весілля імператора Петра II в Москву стягнули війська, тут знаходилася гвардія, на урочисту церемонію з'їхалися дворяни та офіцери з усіх кінців Росії. «...Вони виявилися втягнутими в політичну боротьбу, причому діяли без попередньо розробленого сценарію, стихійно, як і самі верховники»³⁶. Всі з нетерпінням очікували приїзду в Москву нової імператриці. Таким чином, питання про вступ на престол нової особи стало на цей раз не лише московським, а й всеросійським³⁷. 10 лютого 1730 р. Анна Іоанівна прибула в підмосковне село Всесвятське, де і затрималася, очікуючи завершення похорону Петра II. А у період з 3 по 12 лютого у Москві розгорнулася енергійна діяльність дворянських угруповань, які були заклопотані розробкою проектів державного устрою. «...Москва на кілька тижнів несподівано перетворилася на великий політичний клуб»³⁸.

Досі між істориками точиться дискусія щодо того, скільки ж було насправді дворянських проектів. Версії є різні: 12 проектів, 6, 7, а дехто взагалі зводить їхню кількість до 1. Зокрема, М. І. Павленко навів дані про те, що дореволюційні історики в загальному нараховували від 12 до 17 підготовлених проектів, а вже зусиллями радянських істориків, які скрупульозніше підраховували підписи під проектами, їхнє число зросло до 7–8³⁹.

Проте це питання не видається принциповим. Адже, про суті, зміст одного проекту повторював інший. Усі їхні автори у тій чи іншій мірі виступали проти олігархічних претензій верховників, одночасно вимагаючи дворянських привілеїв. Щодо управління державою дворянські проекти, залежно від їхнього авторства, передбачали скасування або ж збільшення складу Верховної таємної ради, Сенату, надання широких прав зібранню дворянського «суспільства». Автор однієї з небагатьох ґрунтовних монографій, присвячених вступу на престол та правління Анни Іоанівни, М. І. Павленко вбачав у шляхетських проектах лише «видиму частину айсберга»⁴⁰. У той же час його прихованою частиною дослідник вважав таємну боротьбу за лаштунками трону, в якій певне місце він відводив і Анні Іоанівні – на противагу багатьом історикам, що навіть не брали до уваги її як повноправного учасника тих подій.

Активістами складання дворянських проектів на той час були князь А. М. Черкаський, І. А. Мусін-Пушкін, А. К. Зибін, І. І. Плещеев, І. І. Дмитрієв-Мамонтов та ін. Проте найвідомішим представником дворянства та теоретиком найбільш радикального, на думку багатьох дослідників, дворянського проекту був В. М. Татищев – відомий російський історик і суспільний діяч, фундаментальну працю про якого ще у радянські часи написав А. Г. Кузьмін⁴¹. Проте й інші історики не обійшли своєю увагою цю колоритну постать. М. Геллер зазначив: «Лише один проект являв собою розроблену систему поглядів на форму правління в Росії. Його автором був Василь Татищев»⁴². Цей проект важливий для дослідників тим, що базувався на основі російського минулого, проте враховував здобутки плоди європейської політичної думки. Зокрема, теорію «природного права» він використовував як обґрунтування для правомірності дворцових переворотів⁴³. Більшість істориків визнало, що проект В. Татищева⁴⁴, хоч і був спрямований проти верховників, але в той же час включав статті, за якими передбачалося обмеження самодержавства. Адже, його автор, відмірявши Анні Іоанівні достатню кількість компліментів, вказав: імператриця, «як є персона жіноча, до багатьох праць нездатна, оскільки їй знання законів бракує, то для того на деякий час, поки нам всевишній чоловічу персону на престол подарує, потрібно дещо для допомоги її величності знову створити»⁴⁵. А це означало фактичне обмеження самодержавства, хоч і завуальоване обережною формою. Слова В. Татищева про «персону жіночу, до багатьох праць нездатну» стали ледь не улюбленою цитатою істориків, коли мова йшла про Анну Іоанівну.

III. Джерелознавчі галузі знань

У Москві також діяли прибічники абсолютної монархії, як зазначає А. Кузьмін: «три обрусівших іноземця – Андрій Іванович Остерман, Феофан Прокопович і Антіох Кантемір»⁴⁶. Найактивнішим серед них був ревний апологет самодержавства Феофан Прокопович, який передбачив, що наміри верховників не будуть реалізовані, оскільки самодержавство міцно приросло до російського суспільного життя. Він навіть написав вірш-застереження для тих, хто коли-небудь посміє спробувати обмежити самодержавство⁴⁷.

Загалом, аналізуючи позицію тогочасного дворянства, дуже влучно з цього приводу висловився К. Валішевський: «Дворянство надто поспішило заявити претензії на завоювання собі свободи і виявило більше апетиту, ніж здатності перетравити їжу»⁴⁸. Він також навів у своїй праці «Царство жінок» приказку блазня цариці Прасковії, Тихона Архиповича: «Нам, росіянам, хліба не потрібно: ми одне одного їмо»⁴⁹. Справді, розпорошеність дворянських угруповань та ведення «холодної війни» між ними в ті дні відзначали практично усі дослідники, що вивчали цю проблему. Шляхетство діяло дуже розрізнено: одні пропонували шведський взірець державного устрою, інші – польський, але більшість все ж ставила в приклад англійський. Цю ситуацію чудово проілюстрував В. О. Ключевський з притаманним йому завальованим гумором: «очі розбігалися по різних конституціях, як по гарних речах у ювелірному магазині. Позбавлені політичної гостроти, очі не бачили, що від застінку тортур до англійського парламенту відстань доволі значна»⁵⁰. Одностайність дворянство виявляло лише тоді, коли йшлося про протистояння верховникам.

Що ж стосується самих верховників, то дослідники відзначили, що у Дмитра Голіцина також був наявний проект нової системи управління, про який шляхетство не мало й гадки. За цим проектом встановлювалася олігархічна влада «найродовитіших фамілій». Проте фактично цей документ мав риси феодальної конституції, згідно з яким Верховна таємна рада – лише допоміжний орган при імператриці. Історики відзначили важливість того, що у проектів проголошувався принцип, властивий правовій державі: «Не персони управляють законом, а закон управляє персонами». А найбільш парадоксальною рисою цього документа дослідники вважають те, що він враховував шляхетські інтереси більшою мірою, ніж, власне, дворянські проекти. «Складений таким чином план не був виключно олігархічним», – визнав К. Валішевський⁵¹. Навіть П. М. Мілюков, за яким не помічено схильності ідеалізувати російських прави-

телів, вказав: «Проект Голіцина не лише не мав корисливо-особистого характеру, він не мав навіть корисливо-станового»⁵². Проте опозиція вже була вкрай озлоблена, вважаючи, що самодержавство є меншим злом порівняно з правлінням безпринципних та ненависних аристократів. Казанський губернатор А. П. Волинський, який, за іронією долі, згодом сам став жертвою необмеженого самодержавства Анни Іоанівни, писав того часу: «Боже сохрани, щоб замість одного самодержця, не сталося десяти самовладних і сильних фамілій: ми, шляхетство, тоді зовсім пропадемо»⁵³. М. Геллер, оцінюючи позиції політичних сил на той момент, писав: «Не зовсім зрозумілими були цілі, верховники хотіли обмежити самодержавство, не змінюючи форми правління; їхні суперники прагнули змінити форму правління, зберігаючи самодержавну владу монарха»⁵⁴. Це зауваження є не зовсім справедливим щодо верховників, адже ними було розроблено ще так звані Пункти присяги, що мали лягти в основу майбутньої конституції. Вигідно відрізняючись від дворянських проектів, цей документ усе ж не врятував ситуацію. Переворот верховників вже був приречений.

15 лютого 1730 р. Анна Іоанівна прибула в Москву. Дослідники відзначають такий епізод: коли постало питання, кому присягати на вірність, фельдмаршал В. В. Долгорукий запропонував Преображенському полку присягнути імператриці та Верховній таємній раді. Проте офіцери полку автору такої пропозиції пригрозили переламати ноги⁵⁵. Після цього було вирішено присягати імператриці і Вітчизні.

Вранці 25 лютого дворяни з'явилися в прийомному покої імператорського палацу на чолі з князем О. М. Черкаським, який вигукнув: «Віват самодержавній імператриці Анні Іоанівни!». У такій лаконічній формі воно виразило свої абсолютистські настрої. Тоді ж було подано імператриці дворянські проекти про державний устрій. Проте перед тим оголошено «кондиції» та засвідчено підпис Анни Іоанівни. А. Г. Тартаковський з цього приводу навів цікаву цитату – Ф. Прокопович, з притаманним йому оригінальним стилем, так описав це зібрання: «Никого, почитай, кроме верховников, не было, кто бы таковая слушав, не содрогнулся, и сами тии, которые всегда великой от сего собрания пользы надеялись, опустили уши, как бедные ослики»⁵⁶.

Проте відразу ж відбулося дещо непередбачуване: В. М. Татішев від імені групи дворян (87 осіб), прочитав чолобитну, у якій ні слова не говорилося про самодержавство імператриці. Чолобитники пропонували скликання чогось на зра-

III. Джерелознавчі галузі знань

зок установчих зборів від генералітету, офіцерства та шляхетства для вирішення питання про форму державного правління. Це викликало в залі велике хвилювання. Анна Іоанівна нерішуче поставила на чолобитній резолюцію «Вчинити так». Проте пролунали рішучі голоси гвардії. Ставши на коліна, офіцери поклялися імператриці у вірності. Зупиняючись на цьому моменті, слід відзначити, що історики, у своїй більшості, не вбачали в Анні Іоанівні повноправну учасницю подій, вважаючи її лише маріонеткою у цій політичній грі. Проте, наприклад К. Валішевський, дуже тонко підмітив її роль у цьому вирішальному моменті: «Чисто жіночим прийомом, вона, запросивши верховників до свого стола, відвела їх, як в'язнів, залишивши дворянство віч-на-віч з гвардійцями»⁵⁷. Як наслідок, дворянство, порадившись, подало Анні Іоанівні нову чолобитну, автором якої був Антіох Кантемір. У цьому документі вони просили Анну прийняти самодержавство і знищити «кондиції». Анна Іоанівна відразу ж зорієнтувалася в ситуації і вдала здивування тому, що верховники ввели її в оману і що кондиції, підписані нею в Мітаві, були складені не за бажанням усього народу. З цими словами імператриця розірвала (точніше, лише надірвала) «кондиції», ознаменувавши, таким чином, відновлення самодержавної влади – тепер уже своєї. Як влучно зазначив А. Б. Плотніков, який безпосередньо займався цим питанням, «непряма монархія перетворилася в монархію»⁵⁸. Невідомо, чи сталося б так, якби цьому не посприяли дворянство, духовенство та гвардія – сили, які, мабуть, вперше об'єдналися у боротьбі, як це не парадоксально, в ім'я ідеї самодержавства. Тоді вони не розуміли, та й не могли зрозуміти, що «... ще на 200 років закабалили Росію в кайдани самодержавства і ще 200 років залишили її безпорадною в руках випадкових людей, які змінювали одне одного на троні»⁵⁹.

Завершився унікальний в історії Росії політичний експеримент: п'ятитижневий період конституції⁶⁰. Впали на підлогу надірвані «кондиції», відійшли у тінь перші російські конституціоналісти. Корона, що звалилася з неба, міцно сиділа на голові Анни Іоанівни. Роз'їхалися дворяни після невдалого «банкету», а Росія так і залишилася абсолютною монархією.

Єдиної думки щодо класифікації подій 1730 р. серед дослідників немає й досі. І якщо такі «титани історії», як В. О. Ключевський⁶¹ та С. М. Соловйов⁶², з яким у цьому питанні згодом погодився Є. В. Анісімов⁶³, розглядали ці події лише як спробу олігархічного перевороту, то когорта інших, переважно сучасних, дослідників класифі-

кують ці події як конституційний рух, метою якого було обмеження свавілля деспотичного державного ладу Петра I. До прибічників такої думки належать, зокрема, А. І. Юхт⁶⁴, А. Н. Сєдов⁶⁵, А. Г. Кузьмін⁶⁶, А. Б. Плотніков⁶⁷, а також П. М. Мілюков⁶⁸. У той же час М. І. Павленко⁶⁹ дотримується «золотої середини», стверджуючи, що у тодішніх подіях були дві сторони однієї медалі. Натомість у збірнику документів «Двірцеві перевороти в Росії 1725–1825 рр.» віднаходимо наступне визначення їм: «По суті, це був контрпереворот, що повертав країну до нічим не обмеженого самодержавного правління»⁷⁰. І. Павловський виніс свій «вердикт»: «Для Росії конституція верховників у 1730 р. була чимось нерідним»⁷¹. Загалом, незважаючи на активізацію досліджень цієї теми, історики досі не можуть «дійти до спільного знаменника» в оцінюванні династичної кризи 1730 р. та подій, які її супроводжували.

Що ж до причин невдачі перевороту, які наводяться різними дослідниками, то знову ж таки вражає різноманітність гіпотез, серед яких простежуються дві тенденції. Деякі історики дотримуються думки, що виною усіх невдач була «холопська психологія» тогочасного дворянства, його політична незрілість та суспільна індиферентність, що продемонстрували «їх слабу станову організованість, точніше, її відсутність»⁷². До протилежного табору належать дослідники, які безкомпромісно звинувачують у невдачі перевороту верховників: начебто це вони недосконало підготували «банкет» і виявилися невдалими кухарями на політичній кухні. Як зазначив М. І. Павленко, вони «...здійснювали не наступальні, а оборонні акції»⁷³. «Інерція століть чи боягузтво-vulgais?» – поставила чергове риторично-саркастичне запитання Л. М. Васильєва⁷⁴. Історики звинувачують верховників і в тому, що ті морально не підготували шляхетство до запланованих змін, відгородившись натомість від дворян стіною таємних проєктів. Верховники керувалися логікою чисто двірцевої інтриги – і зазнали поразки⁷⁵. «Нічого дивного, що організатори «пошилися в дурні», – резюмував К. Валішевський⁷⁶.

Політичну роль постаті самої «винуватиці урочистостей» – Анни Іоанівни у перевороті 1730 р. історики взагалі зводять до мінімуму, відводячи їй у кращому випадку роль весільного генерала у тих подіях. Погляди більшості дослідників вдало висловив Є. В. Анісімов: «У розпалі політичної боротьби Анна Іоанівна була важлива не як особистість, а як певний символ традиційної влади»⁷⁷.

Складність проблеми перевороту 1730 р. залишається й надалі актуальною для дослідників.

Віковічне питання російської інтелігенції «Хто винен?» перманентно виникає в процесі її дослідження. Безсумнівно одне: тогочасна династична криза стала своєрідною квінтесенцією усіх суспільно-політичних процесів, які мали місце в Російській імперії упродовж першої половини XVIII ст. Саме тому історики вивчають і вивчатимуть те, чому ж все-таки розвіялося «мареву» першої російської конституції.

¹ *Валишевский К.* Царство женщин. – М.: Изд. «Тера-Книжный клуб», 2004. – 296 с.

² *Башилов Б.* Русская Европа // Неизвестные страницы Русской истории. – 1998.

³ *Васильева Л. Н.* Жены русской короны. – М.: Атлантида XXI века, 1999. – С. 121.

⁴ *Анисимов Е. В.* Безвременье и временщики. – Л.: Худож. лит. ленингр. отд-ние, 1991.

⁵ *Геллер М. Я.* История Российской империи. – М.: Изд-во «МИК», 1997. – Т. 2.

⁶ *Валишевский К.* Царство женщин...

⁷ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1885. – Т. 19.

⁸ *Павленко Н. И.* Анна Иоанновна. Немцы при дворе // Историческое расследование. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. – С. 30.

⁹ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1885. – Т. 19. – С. 223.

¹⁰ *Васильева Л. Н.* Жены русской короны... – С. 124.

¹¹ *Ключевский В. О.* Сочинения. – М., 1989. – Т. 4. – С. 269.

¹² *Валишевский К.* Царство женщин...

¹³ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

¹⁴ *Валишевский К.* Царство женщин...

¹⁵ *Юхт А. И.* Государственная деятельность В. Н. Татищева в 20-х – начале 30-х гг. XVIII века. – М.: Наука, 1985. – С. 270.

¹⁶ *Павленко Н. И.* Вокруг трона. – М.: Мысль, 1999. – С. 528.

¹⁷ *Кизеветтер А. А.* Исторические силуэты. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 104.

¹⁸ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

¹⁹ *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Отдел 2. Глава 21.

²⁰ *Валишевский К.* Царство женщин...

²¹ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

²² «Кондиции» // Хрестоматия по истории СССР 18-го в. / Под ред. Л. Г. Бескровного и Б. Б. Кафенгауза. – М.: Изд-во социально-эконом. лит-ры, 1963. – С. 434.

²³ *Валишевский К.* Царство женщин...

²⁴ *Павленко Н. И.* Анна Иоанновна. Немцы при дворе... – С. 36.

²⁵ *Миллюков П. Н.* Верховники и шляхетство // Из истории русской интеллигенции. – Ростов-на-Дону, 1905.

²⁶ *Кузьмин А. Г.* Первые попытки ограничения самодержавия в России // Советское государство и право. – 1980. – № 7. – С. 86.

²⁷ *Васильева Л. Н.* Жены русской короны... – С. 126.

²⁸ *Седов А. Н.* Попытка государственного переворота 1730 г. // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 49.

²⁹ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

³⁰ *Кузьмин А. Г.* Василий Никитич Татищев. – М., 1981.

³¹ *Анисимов Е. В.* В борьбе за власть: страницы политической истории России. – М., 1983. – С. 9.

³² Хрестоматия по истории СССР 18-го в. / Под ред. Л. Г. Бескровного и Б. Б. Кафенгауза. – М.: Изд-во социально-эконом. лит-ры, 1963. – С. 432.

³³ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

³⁴ *Валишевский К.* Царство женщин...

³⁵ *Башилов Б.* Русская Европа // Неизвестные страницы Русской истории. – 1998.

³⁶ *Павленко Н. И.* Анна Иоанновна. Немцы при дворе... – С. 50.

³⁷ *Василевский И. М.* Романовы: портреты и характеристики. – Новосибирск: Малое предприятие «Маяк», Б. г. – С. 81.

³⁸ *Анцыферов Ф.* Иной путь или к чему могли привести петровские реформы // Вокруг света. – 2004. – № 7.

³⁹ *Павленко Н. И.* Анна Иоанновна. Немцы при дворе... – С. 51.

⁴⁰ Там само. – С. 52.

⁴¹ *Кузьмин А. Г.* Василий Никитич Татищев. – М., 1981.

⁴² *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

⁴³ *Петтич С. Л.* Русская историография XVIII в. Ч. 1–3. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1961–1981. – С. 128.

⁴⁴ Произвольное и согласное разсуждение и мнение собравшегося шляхетства русского о правлении государственном // Хрестоматия по истории СССР. – С. 436.

⁴⁵ Там само. – С. 438.

⁴⁶ *Кузьмин А. Г.* Василий Никитич Татищев. – М., 1981. – С. 162.

⁴⁷ *Изымов Е. А.* Их имена забыться не должны. – Л., 1989.

⁴⁸ *Валишевский К.* Царство женщин...

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Ключевский В. О.* Курс русской истории. – М., 1958. – Т. 4. – С. 221.

⁵¹ *Валишевский К.* Царство женщин...

⁵² *Миллюков П. Н.* Верховники и шляхетство // Из истории русской интеллигенции. – Ростов-на-Дону, 1905. – С. 14.

⁵³ *Эпштейн Е. М.* Артемий Петрович Волынский – государственный деятель и дипломат / Дис. на зв. к. и. н. ... – Л., 1949. – С. 171.

⁵⁴ *Геллер М. Я.* История Российской империи... – Т. 2.

⁵⁵ *Заичкин И. А., Почкаев И. Н.* Русская история. – М.: Мысль. – С. 688.

⁵⁶ *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика XVIII – I пол. XIX века. – М.: Наука, 1991. – С. 116.

⁵⁷ *Валишевский К.* Царство женщин...

⁵⁸ *Плотников А. Б.* Ограничение самодержавия в России в 1730 г.: Идеи и формы // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 64.

⁵⁹ *Василевский И. М.* Романовы: портреты и характеристики. – Новосибирск: Малое предприятие «Маяк», Б. г. – С. 28.

⁶⁰ *Кузьмин А. Г.* Василий Никитич Татищев...

⁶¹ *Ключевский В. О.* Сочинения. – М., 1989. – Т. 4.

⁶² *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1885. – Т. 19.

⁶³ *Анисимов Е. В.* Анна Ивановна // Вопросы истории. – 1993. – № 4.

⁶⁴ *Юхт А. И.* Государственная деятельность В. Н. Татищева в 20-х – начале 30-х гг. XVIII века. – М.: Наука, 1985.

⁶⁵ *Седов А. Н.* Попытка государственного переворота 1730 г. // Вопросы истории. – 1998. – № 8.

III. Джерелознавчі галузі знань

⁶⁶ Кузьмин А. Г. Первые попытки ограничения самодержавия в России // Советское государство и право. – 1980. – № 7.

⁶⁷ Плотников А. Б. Ограничение самодержавия в России в 1730 г.: Идеи и формы // Вопросы истории. – 2000. – № 1.

⁶⁸ Милуков П. Н. Верховники и шляхетство // Из истории русской интеллигенции. – Ростов-на Дону, 1905.

⁶⁹ Павленко Н. И. Вокруг трона. – М.: Мысль, 1999.

⁷⁰ Дворцовые перевороты в России 1725–1825 гг. – Ростов-на Дону: Феникс, 1998. – С. 85.

⁷¹ Мнение историка. «А была ли альтернатива?» // Вокруг света. – 2004. – № 7.

⁷² Павленко Н. И. Анна Иоанновна. Немцы при дворе... – С. 50.

⁷³ Там само. – С. 67.

⁷⁴ Васильева Л. Н. Жены русской короны... – С. 127.

⁷⁵ Дворцовые перевороты в России 1725–1825 гг. – Ростов-на Дону: Феникс, 1998. – С. 88.

⁷⁶ Валишевский К. Царство женщин...

⁷⁷ Анисимов Е. В. Анна Ивановна // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 21.

Радомир Б. Білаш

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В АЛЬБЕРТІ (КАНАДА): ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІСЦЕВОСТІ НА ОФОРМЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНЦІВ

Понад сто років тому в багатокультурній історії Канади з'явилося нове поняття «буковинці» та «галичани», яке згодом було узагальнене до поняття «українці». Організована еміграція українців до Канади, особливості облаштування вихідців із Буковини і Галичини на новій землі неодноразово привертала увагу як канадських, так і українських науковців з тією різницею, що дослідження питань, пов'язаних із еміграцією чи емігрантами, розпочалося в Україні значно пізніше, ніж в Канаді. Різні за обсягом і науковою значущістю перші праці канадських авторів (Івана Боберського, Василя Чумера¹, Івана Німчука²) друкувалися в газетах, календарях-альманахах і окремими виданнями й містили інформацію про українських піонерів, труднощі їхнього облаштування в Канаді. Зокрема, Іван Боберський³ збирав і публікував у часописах спогади піонерів про прибуття до Канади, фактично відкривши шлях, яким згодом помандрували збирачі усної історії. Надалі фольклор перших українських поселенців науково досліджував Ярослав Рудницький⁴, а на початку 1960-х рр. з'явилися досить детальні праці про історію українців у Канаді Михайла Марунчака⁵, де висвітлювалися сторінки української канадіани, містилися фотографії та ілюстрації, що додавало цінності виданню. Разом із виданням «Біографічний довідник до історії українців Канади»⁶ ці праці стали найвідомішими виданнями з досліджуваної проблеми. В цей час науковим центром досліджень історії українців у Канаді стає Канадський інститут українських студій Альбертського університету, започатковуються нові напрями досліджень, відбуваються наукові конференції⁷. При цьому питанням матеріальної культури українців у Канаді приділялося недостатньо уваги до створення музею «Село спадщини української культу-

ри» та започаткування спеціальної програми наукових досліджень⁸. Важливе значення в цьому контексті мали проведені КІУСом та іншими науковими інституціями конференції: «Continuity and Change» (1985 р., спільно з Відділом охорони історичних пам'яток Міністерства культури Альберти)⁹, «Міграція українців до західної Канади після 1891 р.: конференція з нагоди сторіччя» (1990–1991 рр., Чернівці – Едмонтон, спільно з Відділом охорони історичних пам'яток Міністерства культури Альберти та Чернівецьким університетом, ІМФЕ НАН України) та ін.¹⁰ В 1990-х рр. дослідження внеску українців у розвиток Канади (в тому числі історії перших поселень і поселенців) продовжили Орест Мартинович¹¹ і Франсес Свиріпа¹², зосереджуючи більше уваги на процесі адаптації українців у Канаді та ролі жінок у житті української громади.

В Україні питання, пов'язані з процесом еміграції українців до Канади, українською етнографією та фольклором, від початку 1990-х рр. досліджували Степан Качараба¹³, Юрій¹⁴ та Олександр Макари¹⁵, Георгій Кожолянко¹⁶, Олена Ковальчук¹⁷ та ін. Поглибленню таких досліджень сприяє створення Центру канадських студій у Чернівецькому університеті та Музею буковинської діаспори у Чернівцях.

При цьому вивчення матеріальної історії українських піонерів, яке базується на польових дослідженнях, архівній інформації та усній історії, зберігає актуальність донині, оскільки комплексної праці з цього питання ще не створено.

Завдання цієї статті полягає в з'ясуванні особливостей процесу оформлення життєвого простору українців: облаштування фарм, сільських поселень, будівництва доріг, необхідних для повноцінного функціонування в неосвоєному просторі.

III. Джерелознавчі галузі знань

Фармерські садиби

Гомстедна система землевласництва¹⁸ вимагала від українських поселенців зміни принципів організації життєвого простору. Відтак типові українські села в східно-центральної Альберти не створювалися, але це особливо не вплинуло на планування індивідуальних фермерських подвір'їв. В Галичині і Буковині хата та інші будівлі розташовувалися на тому самому подвір'ї. Територія подвір'я мала дві частини: будинки та город¹⁹. Хата розташовувалася ближче до вулиці, але не більше, ніж за 10 метрів до неї²⁰. Саме хата і суміжна вулиця відігравали головну роль в орієнтації інших споруд на подвір'ї. Оскільки фасад хати зазвичай був орієнтований на південь, повніше використовувалося сонячне проміння для освітлення та тепла, що забезпечило хаті більшу міцність. З огляду на те, з якого боку хати проходила вулиця, господарські будівлі розташовувалися по периметру двору, утворюючи відкриту центральну частину²¹.

Основні риси галичанського і буковинського сільського двору виявлялися в поселеннях східно-центральної Альберти, з огляду на те, що вони помітно не відрізнялися від планування фермерських садиб у Західній Канаді й не суперечили правилам земельного заселення. Двори перших українських емігрантів мали достатньо обмежену площу, хоч і більшу порівняно з дворами на материзні. Будівлі були розташовані по периметру двору і орієнтовані навколо хати. Городини розміщувалися в кінці двору. Такі особливості збереглися на фермах східно-центральної Альберти донині, що засвідчує традиційність планування садиб у Канаді.

Результати проведених нами польових обстежень фермерських садиб показують, як фарми змінювалися напочатку і/або порівняно з традиційними зразками. Хати і будівлі тут не завжди розташовувалися близько дороги. Навіть, якщо вони і були збудовані близько до межі, то дуже рідко підходили до неї так близько, як на Галичині та Буковині. Може бути декілька пояснень цієї зміни. По-перше, на фермах жили навіть до того, як розмірили дороги. Оскільки землеміри позначали тільки кути маєтку (загальна площа становила чверть квадратної милі), то при точному визначенні чисісь півмильної межі могли статися помилки²². В районі Смокі Лейк, наприклад, найстаріші подвір'я розташовувалися в центрі маєтку з довгими під'їздними приватними дорогами до державних доріг. У цьому районі поселенці селилися на землях до того, поки дороги були остаточно розмічені землемірами, і це було причиною

розташування будинків у центрі. І тому, за приказкою «Береженого Бог береже», подвір'я розташовували далі від шляху. Відтак кожен фермер змушений був будувати свої дороги.

Інші пояснення центрального, віддаленого від дороги, розташування подвір'я пов'язані з правилами садибної системи, а також із наявністю води. Більшість садиб східно-центральної Альберти створювалася на залісненій цілині. З огляду на появу фактів спекуляції землею Закон гомстедів вимагав, щоб землі навколо садибної ділянки поступово культивувалися впродовж кількох років заселення, а хати та господарчі будівлі були збудовані як доказ заселення виділеної для поселенця землі²³. Легше й швидше виконати вимоги закону поселенці могли, обравши територією свого життєвого простору безлісні місця подалі від дороги, оскільки відтак непотрібно було витратити час на розчищення землі та корчування лісу. Необхідною умовою оформлення садибної ділянки була наявність води. Ці дві умови були домінуючими порівняно із близькістю запланованої майбутньої дороги до садиби поселенця. Для будівництва дороги, як правило, передбачалася територія шириною шістьдесят шість футів. Однак дороги ніколи не займали відведеної для них площі, й розмірена територія виходила за межі дорожнього полотна, що ще більше ізолювало садиби одну від одної.

Інтегруючись до економічної системи Канади, українські фермери східно-центральної Альберти почали змінювати свої садиби: хати розташовувалися ближче до дороги, а нові господарські будівлі часто прилягали до старих. Таким чином, виник новий тип планування, в якому хати стали ще більш віддалені від господарських будівель. З появою автогужового транспорту і техніки, а тим самим потреби для їх зберігання і легкого доступу, для господарчих будівель на фермах почали відводити більше території. На кінець 1920-х рр. двори поселенців з Галичини та Буковини подвоїлися в розмірі порівняно із первісними, і вже мало чим нагадували маленькі сільські подвір'я, на взірць яких вони створювалися.

Дороги

В Західній Канаді топографи послуговувалися давно відомою шаблонною квадратною системою доріг, але деякі з цих доріг зрештою набули значення основних через їхню важливість для розвитку нових економічних відносин. Первісно, коли східно-центральна Альберта населялася вихідцями з Галичини та Буковини, дороги майже не будувалися на зазначених землемірами місцях. Хоча федеральний уряд був серйозно зацікавлений

III. Джерелознавчі галузі знань

*Церква й читальня в Альберті, на початку 1920-х рр.
Типова сцена в українських поселеннях (Архів Івана
Боберського, Осередок української культури й освіти,
Вінніпег, Канада)*

в розвитку Західної Канади шляхом будівництва залізниці та виділенні земельних маєтків, наприкінці XIX ст. він передав відповідальність за будівництво доріг, зазначених топографами, провінційним урядам.

На початку століття східно-центральна Альберта була складовою провінції Північно-Західні Території (North-West Territories). Уряд Територій, через мізерний бюджет, був неспроможний успішно виконати завдання з будівництва доріг²⁴. Навіть після реорганізації Територій і створення провінції Альберта (1905), будівництво місцевих доріг не розпочалося негайно. В роки становлення провінції, уряд зміг взяти на себе відповідальність тільки за «головні дороги»²⁵.

Найстарішими шляхами сполучення були прокладені індіанами стежки. Вони були ямисті та вузькі, шириною ледве з віз. Ці шляхи не мали ніякого геометричного взірця чи обміру, а радше визначалися місцем призначення. Вони копіювали існуючу топографію і вибирали найбільш сухі, рівні і часто найкоротші сполучення між двома місцями. Поселенці не завжди могли їхати цими шляхами, і дуже часто, в дощовий сезон, переживали неймовірні труднощі²⁶. Водночас через будівництво доріг вони мали можливість частково розраховуватися з державними податками. Місцеві фермери використовували таку можливість, добудовуючи до індіанської системи шляхів свої дороги. Нові приватні дороги були кращими за індіанські, але не мали належної якості. Стихійна система доріг, що складалася, була зумовлена топографічними особливостями території: наявністю боліт, ярів, озер, лісів тощо. Подібність ландшафту східно-центральної Альберти до ландшафту Буковини та Галичини психологічно спрощувала організацію робіт переселенцями. Дороги будувалися там і тоді, де і коли вони були необхідні, і якщо дозволя-

ла топографія. Вони обходили маєтки і сполучалися з іншими місцевими шляхами²⁷. Поспіль із новими локальними дорогами, необхідними для інтенсифікації контактів між сусідніми фермами, зменшення ізоляції поселень та їхнього розвитку, робилися спроби дотримуватися визначених земельними місць і розмірів доріг. Проте квадратну систему доріг не було вповні реалізовано впродовж ще кількох десятиліть. Утворена локальна система доріг забезпечувала соціально-економічні потреби громади (відвідування бабок-повитух, ковалів, ткачів, олійників, мельників, церков, народних домів, читалень тощо, учащення на весіллях, похоронах та календарних святах по хатах). Тоді як система доріг федерального уряду переважно орієнтувалася на економічні потреби в залізничних містечках (продаж збіжжя, придбання будівельних матеріалів, обслуговування елеваторів тощо).

Отже, основною функцією системи доріг, розвинутої під час становлення поселення в східно-центральної Альберти, було поєднання окремих ферм, фермерських околиць та більш віддалених залізничних містечок. Первісна система доріг, утворена галичанськими та буковинськими імігрантами-поселенцями, нагадувала систему доріг, яка з'єднувала села на їхній Батьківщині.

Водночас психологія українського селянина, який їхав до Канади для життя, а не для створення бізнесу, не стимулювала швидке включення їх у розвиток нових економічних відносин на канадській землі. Пріоритетним завданням українського поселенця залишалося планування життєвого простору (корчування лісу, яке вимагала держава, надаючи кожному поселенцеві чи родині 160 акрів землі) і забезпечення життєдіяльності родини переважно шляхом ведення натурального господарства. Така потреба виникала поступово: з часом українці почали більше вирощувати сільськогосподарської продукції і змушені були доставляти її до містечок. Однак лише на дорогу до Едмонтона з околиць Альберти ґрунтовими дорогами треба було витрати близько 5 днів в одну сторону. Поява залізниці на життєвому просторі українців, де вони існували вже близько 10 років, спростила доставляння зерна до елеваторів. При цьому будівництво залізниці (як правило зі сходу на захід) було розтягнуто в просторі і часі: першу колію (південну) було збудовано 1905–1906 рр., другу (північну) – 1912–1918 рр., третю (центральну) – 1927–1928 рр. Елеваторні ферми намагалися будувати елеватори у найбільш економічно обґрунтованих місцях – у деяких містечках таких споруд було 9–10, а в деяких – 1. Основною причиною нерівно-

мірного розподілу було спрямування поселенців зі своїм товаром до таких містечок, де вони сподівалися не лише продати зерно, але й придбати в крамницях товар, чи скористатися послугами коваля, придбати упряж або фермерський реманент. Водночас такі контакти стимулювали розвиток містечок.

З розвитком регіону, враховуючи систематичне поповнення емігрантського середовища аж до 1914 р. й відповідну потребу розвитку системи доріг, деякі дороги набували значення основних торговельних шляхів регіону і прямували до тих місць на залізничній колії, де розташовувалися зернові елеватори і торговельні містечка. Такі дороги переважно будувалися з півночі на південь з огляду на те, що залізничні шляхи йшли зі сходу на захід. На в'їзді до залізничного містечка вони сполучалися з в'їздною дорогою (як правило, однією в кожному містечку). В районах, віддалених від залізниці, деякі дороги зі сходу на захід з'єднувалися з основними північно-південними торговельними шляхами. Це давало можливість фермерам не обмежувати економічні контакти одним містечком, із яким було добре сполучення, але й диференціювати свої поїздки, користуючись послугами інших містечок. Надаючи фермерському населенню доступ до залізничних містечок, торговельні шляхи також сприяли постачанню товарів з тих самих містечок до навколишніх поселень.

Із завершенням будівництва залізничних шляхів наприкінці 1920-х рр. у східно-центральної Альберті остаточно склалася система торговельних шляхів²⁸. Лише відтоді спостерігається посилення уваги уряду до менш важливих другорядних доріг, конфігурація яких зумовлювалася топографічними особливостями ландшафту, і переробити які було не зовсім легко. Окремі з цих доріг залишилися в первісному стані до початку 1970-х рр. Єдиною важливою зміною в системі доріг, яка відбулася після завершення будівництва 1928 р. пізнішого крила залізниці в східно-центральної Альберті, була та, що декілька доріг, які досі вважалися другорядними, стали торговельними шляхами до нових містечок на залізничній колії.

Сільські поселення

Виконуючи вимоги закону, який забороняв створювати вуличні села, українці східно-центральної Альберті, як і загалом в усій західній Канаді, первісно організовували свій життєвий простір у формі сільського поселення. Термін «сільське поселення» для називання розширеного поселення або місцевості з українським населенням в Західній Канаді було залучено до суспільного і нау-

Пошта поселення Стрій (Stry) в Альберті, фото приблизно 1925-20 р. (Національний музей пошти, Оттава, Канада)

кового обігу на початку 1917 р.²⁹. Такі населені пункти за своїми функціями значно відрізнялися від залізничних містечок, задовольняючи «українські» потреби українських поселенців.

Кожне сільське поселення мало добре знані місцевим населенням межі, але вони переважно не були офіційно зафіксовані на картах й широко відомі. Не існувало також ніяких позначень назви поселення. Хоча в межах поселення й існували деякі написи на будинках спеціальних закладів, той факт, що всі громадські служби кожного поселення не зосереджувалися в одному місці, утруднювало з'ясування належності тієї чи іншої служби до конкретного поселення. Навіть, коли і можливо було знайти школу, церкву, народний дім, читальню або пошту, визначити, якому сільському поселенню вони належать через відсутність написів було не просто.

Школи, церкви, громадські заклади, пошти і магазини спершу часто розташовували в приватних будинках. Так само типовою була ситуація, коли особа, досвідчена в ковальстві, відкривала майстерню для себе і сусідів в межах своєї ферми. Подібно діяли фермери – власники млина чи олійниці. Більше того, природа самих послуг диктувала, щоб вони виконувалися в маєтку постачальника: власники лісопилки чи теслі швидше використовували для організації бізнесу свої помешкання, ніж якісь спеціальні споруди.

Згодом більшість цих служб було перенесено до спеціалізованих приміщень із прикметними особливостями архітектури. Наприклад, за приписами Міністерства освіти провінції Альберті, будинки шкіл були однокамерними, з великими вікнами на східних і/або західних стінах та входом з північної або південної сторони. Пошти розташовувалися переважно в будинках з однією кімнатою із відповідним написом на фасаді. Будівлі народних домів мали досить великі розміри, подвійні вхідні двері, три (чи більше) вікон на

III. Джерелознавчі галузі знань

бокових стінах, двосхильний дах та елементи декору у вигляді колон по фасадних кутах. Перші церкви мали простішу форму тридільного типу з неповною центральною банею й швидше мали вигляд каплички, ніж церкви.

Загалом німецьку частину східно-центральної Альберти наприкінці 1930-х рр. утворювала низка взаємопов'язаних сільських поселень, організація яких залежала від кількості громадських закладів і служб. Існували різноманітні конфігурації таких служб. Одні поселення мали школу, церкву, один або два магазини, кузню, представництво продажу фермерського реманенту, олійницю, народний дім тощо. Другі – тільки школу. Попри нерівномірність розподілу видів громадських послуг у поселеннях, кожне з них зберігало певну ідентичність, засвідчуючи факт свого існування у разі необхідності. Йдеться про змагання між школами, виступи в народному домі сусіднього поселення, повідомлення в газетах про певну місцевість тощо. Щоправда, це не поширювалося, наприклад, на питання, пов'язані з організацією церковних громад, коли мешканці того чи іншого поселення, де не було церкви, відвідували церкви сусіднього поселення. Так само у разі відсутності в поселенні народного дому мешканці поселення записувалися до народного дому сусіднього поселення, але могли брати участь у роботі й інших сусідніх народних домів. Зважаючи на те, що на кілька поселень могла бути одна пошта, мешканці поселень, де її не було, послуговувалися адресою найближчої пошти. В усіх згаданих випадках вони вважалися членами тієї громади і тієї місцевості, де розташовувалася церква, народний дім чи пошта.

Незважаючи на наявність тих чи інших громадських служб, кожне сільське поселення було достатньо самостійним. Воно мало свою назву і кордони, і часом функціонувало незалежно, пропонуючи комплекс послуг, більше притаманний селам у Галичині чи Буковині, ніж типових для західно-канадської ринкової системи.

Найпростішою формою сільського поселення з точки зору надання соціальних послуг слід вважати поселення, в якому існувала лише школа. Кордони такого поселення співпадали з кордонами шкільної округи, а назву шкільної округи використовували для назви поселення. Єдину будівлю громадського закладу використовували в такому разі не лише за призначенням. Шкільний будинок міг використовуватися для інших громадських функцій (концерти, сходи, церковні служби)³⁰. Інші послуги (робота коваля, шевця тощо) не були помітні в такому поселенні, попри те, що могли існувати в приватних будинках. При цьому

не було можливості задовольнити всі потреби місцевих фермерів. Вони потребували ширшого спектру послуг, які могли знайти в сусідніх більших поселеннях.

Не всі мешканці маленьких шкільних поселень залежали від одного й того самого більшого поселення. Беручи участь у роботі народного дому, житті церковної громади, послуговуючись роботою пошти, фермери ставали формальними членами тих установ чи закладів, де вони отримували такі послуги. Популярнішими серед фермерів були поселення, здатні ширше задовольнити попит на необхідні їм послуги. Наприклад, один фермер міг відвідувати найближче до нього поселення з поштою, магазином і телефоном. А його сусід, можливо, походив із іншого галицького села, і бажав відвідувати інше поселення, де мешкали його односельчани. Водночас цей «сусід» міг проживати всього лише на відстані півмилі до другого поселення і мати туди кращу дорогу, але він звертався за послугами до обраного ним поселення. Наявність фракцій, які базувалися на кровній спорідненості чи віровизнанні, також відіграла роль помітного чинника під час визначення належності до того чи іншого сусіднього поселення. Наприклад, релігійні непорозуміння могли спричинити прийняття мешканцем конкретного шкільного поселення членства в конкуруючій церкві сусіднього поселення³¹.

Порівняно з найменшими поселеннями свою специфіку мали поселення найскладнішого типу. Центром організації їхнього простору була пошта, котра часто функціонувала в одному будинку з магазином. Зазвичай вона обслуговувала не лише територію того самого поселення, але й сусідніх. Територія пошти переважно включала кілька поселень, до яких належало кілька церковних парафій, кілька народних домів, магазинів. Як правило, одна школа, церква і будинок розташовувалися в безпосередній близькості до пошти і вважалися складовими одного і того самого поселення. Належачи до тієї самої місцевості, пошта й ці установи мали ту саму назву.

Назви деяких сільських поселень східно-центральної Альберти після припинення їх функціонування збереглися донині в назвах околиць. Ці назви відображали передусім походження місцевого населення. Такі сільські поселення, як Радимно, Ярослав, Броди, Бучач, Шишківці чи Львів були названі відповідно до назв сіл, містечок і міст на Галичині та Буковині. Інші, такі як Прут, були названі відповідно до назв річок східної Європи. Такі назви поселень, як Василь, Шандро чи Шалка вказували на перших поштарів в околиці,

III. Джерелознавчі галузі знань

прізвища чи імена яких відображали назви пошт, де вони працювали. А такі назви, як Олеськів, Богдан, Франко чи Шептицький виникли на відзначення важливих осіб в українській літературі чи історії. Інші назви, такі як Слава, Свобода, Воля, Мирнам чи Згода віддзеркалювали ті вигоди, які іммігранти знайшли чи сподівалися знайти на новій батьківщині.

Оскільки придорожні написи були відсутні, мешканці сільських поселень виробляли свої локальні дорожні орієнтири за певними географічними особливостями району. Вони були добре відомі місцевому населенню, але зовсім незрозумілі для чужинців. Наприклад, церкви офіційно називалися іменами святих, або за найближчою поштою чи шкільною околицею, але дуже часто їх місцезнаходження визначалося за іменем власника найближчої до церкви ферми. Так наприклад, українська католицька церква Св. Миколая неподалік від містечка Іннісфрі в поселенні Бучач, була відома місцевому населенню як церква коло Глусів, бо була збудована на землі, спершу заселеній сім'єю Глузь³².

Подібні причини пояснюють такі локальні назви, як «церква коло Фаруса» чи «церква коло Ханасика». Інші орієнтири давалися за легко пізнаваними географічними ознаками. Наприклад, етимологія назви поселення Ніску, розташованого нині в районі Едмонтонського міжнародного аеропорту, в розумінні українських поселенців пов'язана саме з особливостями ландшафту. Первісно індіанська назва поселення Ніску чулася українцям як «Низьки», тому асоціювалася з низинним ландшафтом. Іншим прикладом перетворення локальної назви на офіційну назву району є Белліс. Це колишнє залізничне містечко, яке швидко занепадає, але до того часу, коли збудували в тому районі залізницю, цю місцевість знали, як таку, де ліс «білий» через велику кількість білих тополь, що там росли, і називали її «там, де білий ліс». З побудовою залізниці і створенням міста, початкова назва змінилася шляхом скорочення фрази («біл'-ліс»), а під час заснування залізничного містечка перетворилася на Белліс (Bellis). У старших жителів цього району вимова і наголос назви ще нагадує початковий український варіант. Тенденція робити посилення на географічні назви використовувалася також місіонерами Методистської церкви, які змішували українські та англійські слова, створивши такі назви, як школа «Колокріка» (Kolocreeka; «крік» означає «струмок, річечка») або школа «Дикийбуш» (Dickiebush; «буш» означає «кущуватий ліс»).

Таким чином, процес оформлення життєвого простору українців відбувався поступово й залежав від топографії околиць, наявності води в міс-

цях поселення, наявності індіанських стежок, вимог закону про гомстедну систему землевласництва. Найголовніше завдання поселенців, згідно з законом, полягало упродовж не менше трьох років у корчуванні лісу та розчищенні місцевості для створення полів, будівництва садиби для набуття права власності на цю землю. Не менш важливого значення у процесі розвитку поселень набувало будівництво доріг як шлях реалізації можливості контактів із зовнішнім світом та консолідації сусідніх поселень, а згодом – участі в нових економічних відносинах. Зі стабілізацією системи торговельних доріг змінився характер функціонування сільських магазинів та пошт. Вони почали втрачати свою винятковість і набули значення пунктів-посередників для послуг і товарів, доставлених із сусіднього залізничного містечка. Форма українського поселення в Канаді базувалася на прикладі сіл гуртового типу Галичини й Буковини, давала можливість українцям легше пристосуватися до умов існування в новій країні.

¹ Чумер В. А. Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді. – Edmonton [s. n.], 1942.

² Німчук І. Початки організаційного життя канадійських українців. – Едмонтон: Б-ка католиків, 1952.

³ Боберський І. Як перших двох українців заїхало до Канади, в р. 1891 // Календар канадійського фермера. – Вінніпег, 1937. – С. 122, 124–133.

⁴ Ukrainian-Canadian folklore: texts in English translation / compiled and edited by J. B. Rudnyckij. – Winnipeg; Man.: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1960.

⁵ Марунчак М. Зустрічі з українськими піонерами Альберти. – Вінніпег: Б-ка піонера, 1965. – 88 с.; Студії до історії українців Канади (Вінніпег: Укр. вільна академія наук, 1964–1965) та ін.

⁶ Марунчак М. М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег: Вид. накладом Укр. вільної академії наук в Канаді, 1986.

⁷ Visible symbols: cultural expression among Canada's Ukrainians / edited by Manoly Lupul. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984.

⁸ Білаш Р. Б. Євшан-зілля в Канаді: Село спадщини української культури 1971–2007 рр. // Пам'ятки. – 2007. – Т. 7. – С. 208–229.

⁹ Continuity and change: the cultural life of Alberta's first Ukrainians / edited by Manoly R. Lupul – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies and Historic Sites Service; Alberta Culture and Multiculturalism, 1988.

¹⁰ Migrations from western Ukraine to western Canada: Proceedings of the joint conferences / Alexander Makar and Radomir Bilash, editors. – Edmonton: Canadian Centre for Ukrainian Culture and Ethnography and Historic Sites Service, Alberta Community Development, 2002.

¹¹ Martynowych Orest T. Ukrainian bloc settlement in east central Alberta, 1890–1930: a history including bibliographic annotations. – Edmonton: Alberta Culture, 1985; Martynowych Orest T. Ukrainians in Canada: the formative years, 1891–1924. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1991.

III. Джерелознавчі галузі знань

¹² *Swyripa Frances*. Oral sources for researching Ukrainian Canadians: a survey of interviews, lectures and programmes, recorded to December 1980. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985; *Swyripa Frances*. Wedded to the cause: Ukrainian-Canadian women and ethnic identity, 1891–1991. – Buffalo: University of Toronto Press, 1993.

¹³ *Качараба С.* Трудова еміграція із Західної України: історіографія проблеми // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 13: Міжвідом. зб. наук. праць, присвячений пам'яті д-ра істор. наук, проф. І. М. Кулинича / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004; *Качараба С.* Щоденник Івана Дорундяка (До історії української еміграції в Канаду) // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Вип. 37. Ч. II. – Львів, 2002.

¹⁴ *Макар Ю.* Українсько-канадська проблематика в дослідженнях істориків України // Migrations from western Ukraine to western Canada: proceedings of the joint conferences / Alexander Makar and Radomir Bilash, editors. – Edmonton: Canadian Centre for Ukrainian Culture and Ethnography, 2002. – С. 60–66.

¹⁵ *Макар О.* Українсько-канадський архів-музей Альберти в Едмонтоні (УКАМА) // Західноканадський зб. / Канад. наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Едмонтон, 1998. – Ч. 3. – С. 156–169. – ([Вид.] Канадського НТШ. Т. XXXVII).

¹⁶ *Кожоляно Г.* Матеріальна культура українців Буковини та українців-емігрантів до Західної Канади (на прикладі народної архітектури) // Migrations from western Ukraine to western Canada: proceedings of the joint conferences / Alexander Makar and Radomir Bilash, editors. – Edmonton: Canadian Centre for Ukrainian Culture and Ethnography, 2002. – С. 169.

¹⁷ *Ковальчук О.* Освітня діяльність українців Північної Америки (кінець XIX ст. – 40-і рр. XX ст.) // Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 13: Міжвідомчий зб. наук. праць, присвячений пам'яті д-ра істор. наук, проф. І. М. Кулинича / Відп. ред. С. В. Віднянський. – С. 278–295. – Бібліогр.: 36 назв; *Свтух В. Б., Ковальчук О. О.* Українці в Канаді / Центр пам'яткознавства АН України; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; Відп. ред. С. З. Заремба. – К.: Будівельник, 1993. – 144 с.: іл.

¹⁸ Гомстедна система землевласництва – система землевласництва, згідно якої відповідно до Акту про землі Домінії (1872) надавалося у власність 160 акрів землі тому, хто зобов'язувався її обробити та побудувати ферму впродовж щонайменше трьох років.

¹⁹ *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 73.

²⁰ Там само. – С. 78.

²¹ *Самойлович В.* Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К.: Держвидав л-ри з будівництва й архітектури УРСР, 1961. – С. 18.

²² Letter from Rev. C. H. Lawford, M.D. Missionary. – Bulletin, 1905 – С. 204.

²³ Official Hand Book of Alberta. – Edmonton: Department of Agriculture, 1907. – P. 57.

²⁴ *Morton Arthur S.* History of Prairie Settlement. Canadian Frontiers of Settlement, Vol. II. – Toronto: MacMillan Co of Canada Ltd., 1938. – P. 131.

²⁵ Official Hand Book of Alberta. – Edmonton: Department of Agriculture, 1907. – P. 7.

²⁶ *Svarich Peter.* The Trek to Edna // Ukrainians in Alberta. Vol. 2. – Edmonton: Ukrainian Pioneers Association of Alberta, 1981. – P. 68

²⁷ *Knight R. H.* District East of Vegreville. – Ottawa: Department of the Interior, 1923.

²⁸ *Knight R. H.* Report on District East of Vegreville, Alberta: A Guide for Intending Settlers. – Ottawa: Department of the Interior, 1925.

²⁹ Ukrainian Rural Communities / Woodsworth J. S., ed. – Winnipeg: Bureau of Social Research, 1917.

³⁰ *McAllister John W.* The rural school as a community center: Master's thesis. – Edmonton: University of Alberta, 1925.

³¹ *Німчук І.* Початки організаційного життя канадійських українців. – Едмонтон: Б-ка катол. акції, 1952.

³² *Makuch Andrij.* Hlus' Church : a narrative history of the Ukrainian Catholic Church at Buczacz, Alberta. – Edmonton: Alberta Culture & Multiculturalism, 1989.

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Віктор Лаврус

ЕЛЕКТРОННІ ФОРМИ В СИСТЕМІ ДОКУМЕНТООБІГУ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Система вузівської документації складається з двох основних підсистем: управлінської документації та навчальної документації. Управлінська документація – це сукупність службових управлінських документів (організаційно-розпорядчих, первинно-облікових, планових, звітно-статистичних, бухгалтерсько-облікових тощо), які забезпечують функціонування вузу як і будь-якої іншої юридичної особи. Навчальна документація є специфічною, притаманною тільки навчальним закладам документацією, що забезпечує управління навчальним процесом у закладі. Вважають, що підсистему навчальної вузівської документації можна поділити на такі групи: навчально-організаційна, навчально-дослідна та навчально-контрольна¹. До навчально-організаційної групи відносяться, зокрема, навчальні плани зі спеціальностей, навчальні програми з курсів, програми практик тощо. Навчально-дослідна – включає документацію із вимог щодо виконання кваліфікаційних навчальних робіт (бакалаврських, магістерських) та документацію щодо проведення досліджень студентами у межах наукових гуртків, лабораторій тощо. Документація навчально-контрольної групи – це вимоги до організації контролю знань студентів та звітні (облікові) відомості щодо результатів цього контролю, тобто дані про поточну та підсумкову успішність студентів.

Впровадження електронного документообігу у вузах зумовило необхідність розроблення уніфікованих електронних форм службових документів різних груп навчальної документації, аналогів паперових форм. Водночас, наприклад звітні електронні форми, на відміну від паперових, дають змогу оперативно зробити зведений підсумок успішності як за окремими студентами, так і у цілому за академгрупами, окремими кваліфікаціями, спеціальностями, за кафедрами. Слід зауважити,

що обрахування успішності ускладнюється у зв'язку з впровадженням у вузах кредитно-модульної системи навчання, а тому функціонування відповідних електронних форм є необхідною умовою для забезпечення організації навчального процесу.

Саме з метою документування поточної та зведеної успішності студентів за кредитно-модульною системою в Європейському університеті було розроблено уніфіковану електронну форму з назвою «електронний журнал» (ЕЖ). Його форму та порядок ведення розроблено Центром впровадження інформаційних технологій університету відповідно до структури «Положення про проведення експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу в Європейському університеті»². З вересня 2006 р. ЕЖ використовується для електронного документування поточної та зведеної звітності ведення навчального процесу за кредитно-модульною системою студентів I–V курсів денної форми навчання Європейського університету. Коротко охарактеризуємо зазначену електронну форму.

Структура ЕЖ відповідає побудові зв'язків навчальних підрозділів університету, тобто відтворює зв'язки: Факультет > Кафедра > Дисципліна > Спеціальність. З іншого боку кожний напрям підготовки за спеціальністю містить перелік дисциплін різних кафедр згідно із структурою робочих навчальних планів (див. рис. 1).

Структура ЕЖ максимально наближена до структури паперового журналу обліку роботи академічної групи за кредитно-модульною системою. Усі розрахунки виконуються автоматично. Застосовані скорочення такі ж як у паперовому журналі.

ЕЖ складається з:

– файлів академічних груп (мають назву «№ групи.xls»);

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

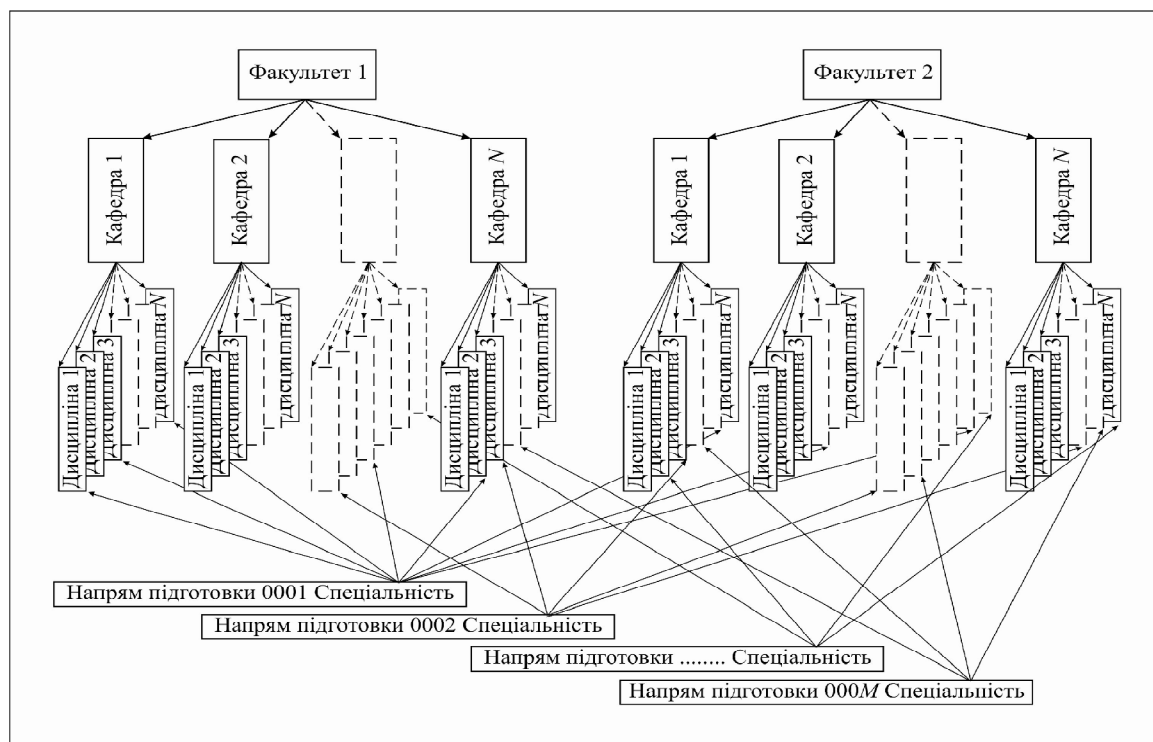

Рис. 1. Відображення зв'язків: Факультет > Кафедра > Дисципліна > Спеціальність

– файлів підсумкової звітності груп по факультетах (мають назву «Students Назва факультету.xls»).

ЕЖ розміщено в комп'ютерній мережі Європейського університету. Доступ до відповідних файлів мають:

– файлів академічних груп – викладачі відповідних дисциплін, методисти кафедр, навчальна частина, Центр впровадження інформаційних технологій;

– файлів підсумкової звітності груп по факультетах – декани та методисти факультетів, навчальна частина, Центр впровадження інформаційних технологій.

Файли академічних груп розміщено в папках з транслітерованими назвами дисциплін кафедр відповідно до структури робочих навчальних планів: Назва кафедри > Назва дисципліни > № групи.xls.

Розміщення файлів відображено на рис. 2.

Назви папок кафедр та дисциплін мають транслітеровані назви відповідно до наказу ректора Європейського університету «Про розподіл навчальних дисциплін між кафедрами університету».

У файлах академічних груп, розміщених у папках з відповідними назвами дисциплін, фіксується:

– присутність та підсумки поточної успішності на практичних, семінарських та лабораторних заняттях;

– підсумки перевірки самостійної роботи та модульних контрольних робіт, участі у наукових конференціях, студентських олімпіадах та конкурсах;

– загальна сума балів яку набрав студент протягом семестру з відповідної дисципліни.

Файли академічних груп, розміщені в папках з відповідними назвами дисциплін, відкриті до спільного доступу. Вони містять чотири електронних документа (ЕД) (див. рис. 3):

– «Journal» – відомість поточної успішності групи;

– «МК» – відомість модульного контролю;

– «Залік» – залікова відомість;

– «Екзамен» – екзаменаційна відомість.

Кожен документ подано на окремому листі.

Лист «Journal» заповнюється викладачем з будь-якого комп'ютера університету (вміст до 200 об'єктових записів занять). У листі фіксується:

– напрям підготовки, назва дисципліни, прізвище та ініціали викладача;

– список студентів (посилання на список студентів);

– підсумкова звітність успішності групи, включаючи результати модульних контролів;

– абсолютна та якісна успішність групи*;

* Абсолютна успішність – відношення кількості оцінок добре, відмінно та задовільно до їх загальної кількості, якісна – відношення кількості оцінок добре та відмінно до їх загальної кількості.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

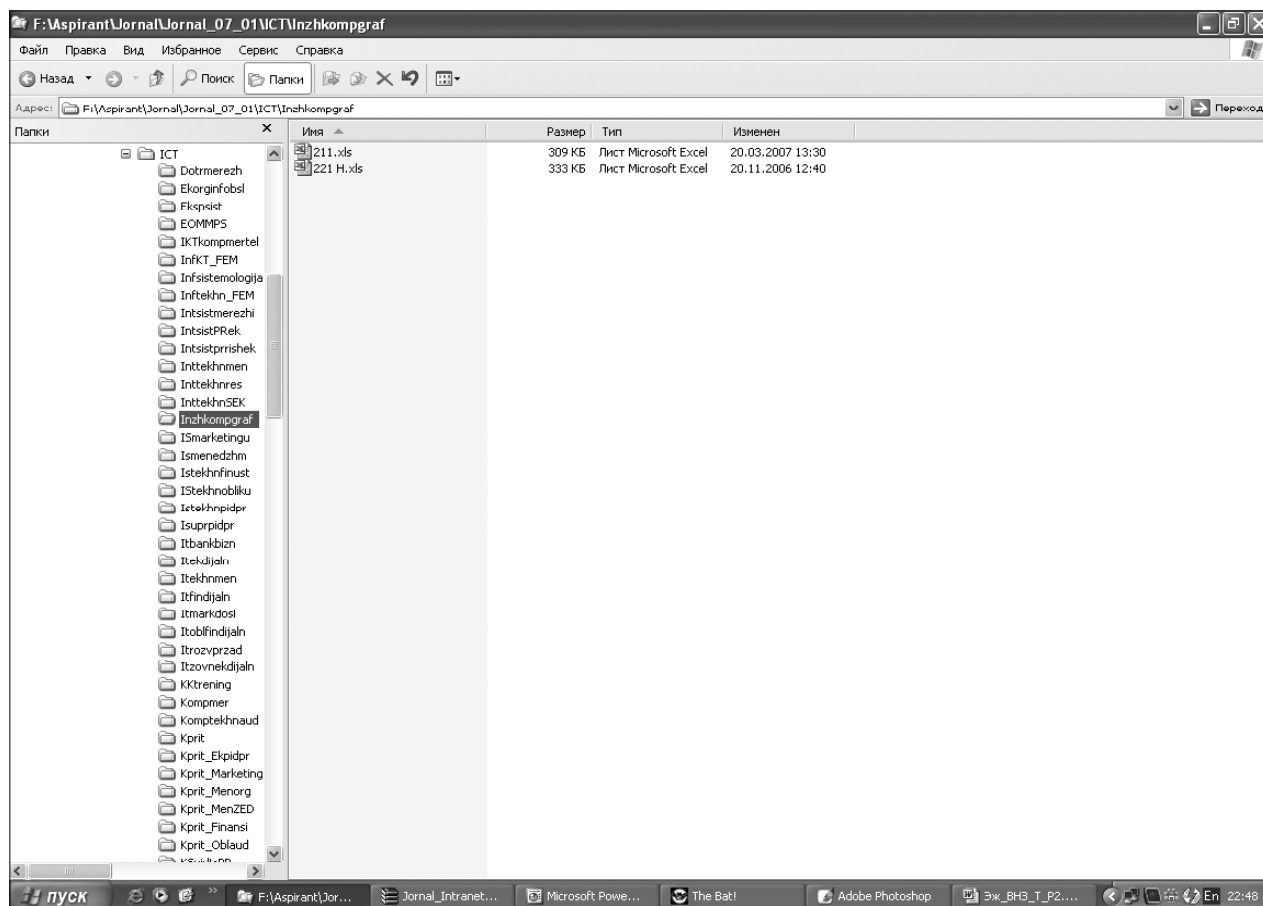

Рис. 2. Розміщення файлів електронного журналу

The screenshot shows a Microsoft Excel spreadsheet titled 'Microsoft Excel - 254.xls'. The spreadsheet contains an academic record for a group of students. The main header is 'Факультет Інформаційних систем та технологій, м. Київ'. The subject is 'Електронне документознавство' by 'Лаврус В.С.'. The table lists students with their IDs, names, and various scores. A tooltip is visible over the 'Результати' column, showing a legend for the results: A (відмінно), B (добре), C (добре), D (задовільно), E (задовільно), FX (незадовільно) з можливістю повторного складання, F (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням.

№	ПІБ студента	Дисципліна	Сума балів	Кількість	Напрямок підготовки	Результати	Результати	Результати	Результати	Результати
1	Білан Микола Миколайович		31	1	F					
2	Білокінь Олександр Віталійович		30	1	F					
3	Борщенко Іван Михайлович	66	27	3	E	16	16	19	15	Н
4	Верещака Андрій Анатолійович		30	1	F					НД
5	Воловик Віктор Олександрович		31	1	F					Н
6	Волошин Руслан Володимирович		31	1	F					Н
7	Вусатий Станіслав Юрійович	80,5	17	4	C	19	21	20,5	20	Н
8	Горбунов Юрій Миколайович		22	1	F					Н
9	Гурбанова Ярослава Ісфендіярівна	84,5		4	B	19	23	22,5	20	
10	Зубік Оксана Михайлівна	77		4	C	18	19	20	20	
11	Коваленко Євген Миколайович	68,5		3	D	18	19	21,5	10	0,5
12	Ковальов Роман Вадимович	1	19	1	F		0,5	0,5		НД
13	Коноплянка Ганна Юрївна	95,5		5	A	20	25	25,5	15	10
14	Кравченко Юрій Сергійович		4	1	F					Н

Рис. 3. Сторінка «Journal» файлу академічної групи

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

№ п/п		ПІБ	№з/к	Об'єктне - орієнтоване програмування											
				Сума	Пропуски	Інтер. нац	Інтер. ECTS	№ екзамен. білету	МК 1	МК 2	МК 3	Наукова робота	Підсумковий контроль	Сума	Пропуски
1	1	Алексеев Александр Володимирович	2102/05	18	9	1	F		8	10					
2	2	Бендик Євген Миколайович	2107/05	2	27	1	F		2						
3	3	Бетін Віталій Костянтинівич	2108/05	84	18	4	B		20	23	17	15	9		
4	4	Власик Анатолій Анатолійович	2133/05		29	1	F								
5	5	Глінський Олег Анатолійович	2120/085	69	6	3	D		21	24	17		7		
6	6	Голоцван Олексій В'ячеславович	2124/05	4	19	1	F		2	2					
7	7	Гончаров Олег Олегович	2122/05	2	26	1	F		2						
8	8	Горбунов Євгеній Олександрович	2123/05		29	1	F								
9	9	Гриненко Олег Вікторович	2114/05	62	14	3	E		17	21	17		7		
10	10	Декун Андрій Володимирович		2	27	1	F		2						
11	11	Зінченко Павло Андрійович		67	26	3	E		21	19	20		7		
12	12	Євтушенко Дмитро Васильович	2112/05	77	15	4	C		16	16	16	20	9		
13	13	Іванік Владислав Станіславович	2126/05	3	23	1	F		3						
14	14	Ільчук Олексій Васильович	2131/05	15	19	1	F		3	2		10			
15	15	Йосипенко Грина Миколаївна	2103/05	3	23	1	F		3						
16	16	Каракозов Костянтин Сергійович	2113/05		29	1	F								
17	17	Кирілішин Євгеній Вікторович	2111/05	2	27	1	F		2						
18	18	Кірей Павло Володимирович			29	1	F								

Рис. 4. Файл підсумкової зведеної звітності ФІСТ

– поточна успішність що заповнюється викладачем під час або після кожного заняття.

Усі заголовки полів записів мають примітки з підказками (див. рис. 3). Поля, що не потребують заповнення або що заповнюються автоматично, захищені від змін. Під час заповнення ЕЖ викладач може користуватись робочими навчальними планами та описом дисципліни в електронній формі.

Відомість модульного контролю, залікова та екзаменаційна відомість заповнюються автоматично. Усі ЕД мають фіксований формат друку.

Файли підсумкової зведеної звітності розміщені в папках з відповідними назвами факультетів. У них фіксують підсумкову звітність успішності групи з усіх дисциплін, включаючи результати самостійної роботи та модульних контролів (див. рис. 4). У ці файли заносяться списки груп студентів. У разі зміни списків студентів групи серед семестру список виправляють тільки в одному файлі підсумкової зведеної звітності. У файлах академічних груп списки виправляються автоматично.

Доступ до ЕЖ мають декани, завідувачі кафедр та навчальна частина, які можуть оглянути результати підсумкової зведеної звітності за групами.

Підсумкова успішність студента розраховується згідно з національною та міжнародною (ECTS – European Credit Transfer and Accumulation System) інтервальними шкалами оцінок. Для зручності поточна успішність (результати модульних контролів) виділяється за допомогою умовного форматування.

Створення ЕЖ здійснюється кожного семестру за наказом навчальної частини, відповідно до наказу ректора «Про розподіл навчальних дисциплін між кафедрами університету». Для цього використовують дві компілятивні форми (шаблони): файл-шаблон академічної групи і файл-шаблон підсумкової звітності факультету.

В корені папок кафедр розміщуються файли розподілу дисциплін, в яких відповідно до переліку дисциплін проставляються номери груп та прізвище й ініціали викладачів. У цій відповідності з файлу-шаблону академічної групи створюються файли відповідних груп. У них встановлюються зв'язки з списком групи у відповідному файлі підсумкової зведеної звітності факультету. Згідно із переліком дисциплін файли-шаблони груп копіюються у папки дисциплін.

Електронна навчально-організаційна (ЕНОД) та навчально-дослідна (ЕНДД) документація забезпечує навчальний процес усього закладу і має бути доступною викладачам, студентам та працівникам університету. Вона є незмінною протягом одного навчального року, повинна мати зручний розповсюджений формат для відтворення електронними засобами та на паперовому носії. У якості формату для ЕНОД вибрано Portable Document Format (PDF) фірми Adobe. ЕД у форматі PDF мають звичний для користувачів вигляд сторінок і однозначно відтворюються на папері. Формат представлення ЕНДД не може бути уніфікованим у зв'язку з тим, що містить різні документи – комп'ютерні програми, бази даних, графічні та текстові документи тощо.

Структура розташування ЕНОД та ЕНДД відповідає зв'язкам: Факультет > Кафедра > Дисципліна. Серед ЕНОД представлені: робочі програми з дисциплін з курсів; робочі навчальні плани за напрямом підготовки по спеціальностях; робочі навчальні плани з кредитно-модульної системи.

Для ЕНОД та ЕНДД визначені такі реквізити:

- назва – назва документа;
- тема – дисципліна;
- автор – автор документа;
- категорія – кафедра.

Петро Марченко

ПРОЕКТ СХЕМИ МЕТАДАНИХ АРХІВНОГО ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТА

Ця розробка містить пропозиції щодо складу елементів схеми метаданих архівного електронного документа. Підготовка її зумовлена необхідністю створення вітчизняного аналога стандарту ISO/TS 23081-1 Information and documentation – Records management processes – Metadata for records (Інформація та документація – Керування документаційними процесами – Метадані службових документів)¹. Обговорення та прийняття схеми метаданих архівного електронного документа «IED XML SCHEMA UNDIASD» відкриє можливість виробити концепцію гармонізованого стандарту і підготувати його за замовленням Держспоживстандарту України. Застосування цього стандарту є необхідною умовою для впровадження систем електронного документообігу та зберігання архівних електронних документів. Використання схеми забезпечить уніфікацію формату архівного електронного документа як інформаційного об'єкта, який передається до архівного підрозділу установи, організації, а також до державних архівів.

Бази даних і програми повинні супроводжуватися ЕД (файлом) Readme.txt, у якому повинні бути зазначені: автор, дисципліна, кафедра, короткий опис програми або бази даних.

Для роботи з ЕД створено інструкції: по створенню резервних копій у підрозділах, архівів ЕД; мережного ресурсу «Навчальні завдання»; розкладу занять на веб-сайті університету.

Отже:

1. Впровадження електронних форм у вузі кредитно-модульної системи навчання є необхідною умовою для документаційного забезпечення організації навчального процесу.
2. Уніфікована електронна форма ЕЖ створюється за допомогою двох компілятивних шаблонів.
3. Розташування усіх груп електронних документів має єдину структуру.
4. Усі електронні документи мають фіксований формат друку.
5. Визначені реквізити для ЕНОД та ЕНДД.

¹ Кулешов С. Г. Управлінське документознавство: Навч. посібник. – К.: ДАКККІМ, 2003. – С. 22.

² Положення про проведення експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу в Європейському університеті / За ред. першого проректора проф. Тимошенко З. І. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 37 с.

Вибір і обґрунтування того чи іншого рішення у розробці здійснювалося згідно з вимогами законодавства України² та з огляду на світовий досвід; враховувалася необхідність вирішення проблеми довготривалого (50 і більше років) зберігання архівних електронних документів на рівні «створити і зберегти назавжди»³ як цілісні та автентичні документи.

У результаті опрацювання публікацій, які репрезентують світовий досвід вирішення проблеми довготривалого зберігання архівних електронних документів, зроблено обґрунтований вибір моделі архівного електронного документа з XML інкапсуляцію, яка передбачає усі необхідні елементи (інтерфейс, метадані, електронні документи) коректного інформаційного об'єкта для процесів інформаційного обміну та довготривалого зберігання.

У цій розробці терміни використовуються в такому значенні:

архівний електронний документ (АЕД) – електронний документ, що підлягає архівному зберігання;

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

доступ – процедура встановлення зв'язку з програмами та файлами з метою отримання даних, введення даних, зміни даних;

електронний документ (ЕД) – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа (обов'язковим реквізитом ЕД є електронний цифровий підпис);

електронний цифровий підпис (ЕЦП) – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується й дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача;

інкапсуляція ЕД – об'єднання метаданих ЕД і самого ЕД в інформаційний об'єкт для забезпечення функціонування ЕД в інформаційному середовищі, яке передбачає обмін та міграцію ЕД у поколіннях програмно-технічних засобів упродовж довготривалого часу;

інформаційний об'єкт – електронний документ або група документів, які представлені завдяки обраному формату даних таким чином, що надають можливість адресування та оброблення їх існуючими програмно-технічними засобами;

метадані ЕД – структурована інформація про ЕД, що описує і/або дає змогу користувачеві здійснити пошук ЕД, доступ до ЕД, керування ЕД в інформаційному середовищі та його зберігання впродовж довготривалого часу;

схема метаданих – еталонна модель створення метаданих як електронного документа;

XML (Extensible Markup Language) – відкритий формат описування інформаційних об'єктів консорціуму W3C, що забезпечує реалізацію обміну інформацією між сервером та клієнтом як в локальній, так і глобальній мережах.

XML схема метаданих – еталонна модель створення метаданих у вигляді XML документа (назви елементів, їх тип, призначення та взаємозв'язок).

Електронний документ (ЕД) характеризується змістом, контекстом та структурою⁴. Зміст ЕД – це текстові та графічні частини, що складають документ. Контекст ЕД – інформація про зв'язки задокументованої інформації з фізичними або юридичними особами та з іншими документами. Структура ЕД: внутрішня (intrinsic) структура – це структура змістовної частини документа; зовнішня (extrinsic) структура – це структура середовища, в якому існує ЕД (носії інформації, формат файла тощо).

Метадані або «дані про дані» – це дані, що описують певний інформаційний ресурс (документ, публікацію, фонд, бібліотеку, архів тощо). В керу-

ванні документацією (стандарт ISO 15489-1: 2001 «Information and Documentation – Records Management – Part 1») метадані визначені як «дані, що описують контекст, зміст і структуру документів та керування ними у часі».

З огляду на те, що метадані є ключем у вирішенні проблеми довготривалого зберігання ЕД, методологія створення їх передусім пов'язана з вибором концепції зберігання ЕД. На сьогодні визначено перспективною концепцією довготривалого зберігання ЕД австралійську концепцію «records continuum», згідно з якою створення метаданих розпочинається разом зі створенням самого документа. Ця концепція вже має реалізацію на практиці в Австралії, США, Канаді, Великобританії, Данії.

Автором запропоновано проект концепції зберігання архівних документів в Україні⁵, який ґрунтується на вищезгаданому передовому досвіді. Згідно з цією концепцією ЕД представлений у вигляді пакета, який складається з наступних елементів: метадані у форматі XML та зміст ЕД у форматі PDF. Саме в контексті запропонованої концепції і розглянуто питання, пов'язані із схемою метаданих архівного ЕД.

По суті метадані є структурованими даними, що характеризуються обраною структурою, синтаксисом та семантикою⁶. Структура метаданих – це спосіб представлення елементів даних у їх взаємозв'язку і об'єднанні для представлення того, заради чого вони створюються. Визначення певної структури та складу метаданих пов'язане із обраною або уже визначеною моделлю АЕД як інформаційного об'єкта та моделлю його функціонування в інформаційному середовищі.

Синтаксис мови представлення елементів і структури загалом визначається синтаксисом обраного формату, наприклад, XML.

Семантика назв елементів визначає смислову відповідність, наприклад з вказівкою на певний термінологічний або мовний словник, стандарт, відомі схеми тощо.

Для визначення методології створення метаданих архівного зберігання ЕД скористаємось прикладами відомих схем метаданих⁷: Австралія – це RKMS (Recordkeeping Metadata Schema), AGLS (Australian Government Locator Service), VERS (Victorian Electronic Record Strategy); США – METS (Metadata Encoding & Transmission Standard (METS)), проект міжнародної ініціативи DC (Dublin Core) та проекту метаданих зберігання ЕД Великобританії CEDARS⁸.

Однією з перших у реалізації на практиці є австралійська модель метаданих, відома як RKMS

(Recordkeeping Metadata Schema) розробки Monash University. Схема метаданих визначає структурований набір RDF/XML даних, зорієнтованих на можливість доповнень та розвитку елементами інших схем метаданих. На такому рівні виконана та реалізована Американська схема метаданих METS (Metadata Encoding & Transmission Standard) з використанням XML кодування. Вихідною точкою їх розроблення слугує еталонна модель, яка запропонована стандартом ISO 14721 – OAIS (Open Archival Information System) та схема Дублінського ядра (DC – Dublin Core)⁹.

У результаті опрацювання наведених вище прикладів можна стверджувати, що в основі методології створення метаданих є виконання наступних вимог, які подані і в стандарті ISO 23081-1:2004 – Metadata for Records and Records Management Processes, Part 1: Principles:

- структурованість за функціональними ознаками;
- гнучкість (здатність до розширення по вертикалі та горизонталі) та керованість (можливість бути об'єднаними з іншими інформаційними об'єктами);
- семантична міжоперабельність або зрозумілість синтаксису та семантики метаданих (корпоративна, Інтернет тощо).

Потрібно зауважити, що на сьогодні стандарти метаданих архівного зберігання ЕД ще знаходяться в стадії апробації і значною мірою визначаються прийнятою стратегією зберігання, а конкретніше визначенням інформаційного об'єкта та дій щодо нього в процесі зберігання. Наявні схеми метаданих на практиці є початковим проектом, який у подальшому підлягає змінам за ознакою

1. Модель архівного електронного документа як інформаційного об'єкта

Найбільш вдалим з огляду на чинне законодавство України (Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис») та ефективність вирішення проблеми довготривалого зберігання електронного документа є ідея його інкапсуляції, яка викладена в проєкті OAIS (Open Archival Information System)¹⁰. Еталонна модель OAIS передбачає при обміні ЕД та їхньому зберіганні інкапсуляцію шляхом формування інформаційних пакетів різного призначення. Відомим прикладом використання інкапсуляції у створенні АЕД як інформаційного об'єкта є стандарт Австралії VERS (Victorian Electronic Records Strategy)¹¹. VERS модель архівного ЕД в стратегії довготривалого зберігання вимагає інкапсуляції ЕД із його метаданими в інформаційному об'єкті з унікальним позначенням VEO

розширення (доповнення нових даних до існуючого блоку даних – зміна кількості елементів) та зміни профілю схеми метаданих (доповнення та зміна блоків інформації за профілем розробника).

Вирішення питання створення власного стандарту метаданих чи запозичення і профілювання наявного стандарту так чи інакше пов'язане з повною формалізацією схеми метаданих, яка відкриває можливість:

- ідентифікувати автора стандарту або профілю схеми метаданих;
- отримати визначення унікальних ідентифікаторів для елементів схеми або словник.

Прикладний профіль може використовувати один або декілька різних схем метаданих («namespaces» в синтаксисі мови RDF), але не можливо вносити нові елементи, що не визначені в даному просторі імен. Якщо розробник бажає запровадити новий елемент, який відсутній в будь-якій іншій з моделей, він має створювати свій власний стандарт та брати відповідальність за його постійну підтримку. З огляду на наявні відмінності діловодства національного від зарубіжного (процесуальні та операційні відмінності створення службових документів та організація роботи з ними) доцільно в Україні мати власний стандарт метаданих архівного ЕД.

Вибір структури та складу метаданих архівного ЕД визначається по суті моделлю архівного ЕД як інформаційного об'єкта з огляду на вибрану стратегію зберігання з забезпеченням його цілісності, автентичності та доступу, що відповідає повноваженням користувача та моделлю його функціонування в інформаційному середовищі (корпоративна мережа, Інтернет).

(VERS Encapsulated Object). Що дає впровадження такої моделі архівного ЕД: перше – це вирішити проблему довготривалого зберігання (ЕД та метадані, що описують середовище його створення та функціонування, існують як одне ціле впродовж усього часу зберігання), друге – це відсутність проблем обміну та використання АЕД у глобальній мережі електронного урядування при широкому використанні різних програмно-технічних засобів створення ЕД та функціонування ЕЦП.

Згадана вище мотивація з посиланням на чинне законодавство України полягає в тому, що в ньому є вимога перевірки цілісності та автентичності ЕД за допомогою ЕЦП у тому форматі, в якому він був створений, відправлений або одержаний. Цілісність та автентичність ЕД згідно з законодавством забезпечується дотриманням ДСТУ 4145-2002

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

«Криптографічний захист інформації: цифровий підпис, що ґрунтується на еліптичних кривих. Формування та перевіряння» та Закону України «Про електронно-цифровий підпис». Зважаючи на те, що в ланцюзі процесів створення, використання та зберігання ЕД нині існує достатньо багато загроз, що призводять до компрометації ЕЦП (недостатньо якісна нормативно-правова база, відсутність практичного досвіду використання ЕЦП). Наприклад, у законодавстві не вказано про обов'язковість забезпечення цілісності та автентичності сертифікатів ЕЦП за допомогою ЕЦП, не визначено обов'язковість та відповідальність посадових осіб щодо перевірки сертифікатів ЕЦП і, нарешті, не гарантовано збереженість сертифікатів упродовж усього життєвого циклу АЕД, яка покладена на центри сертифікації. Таким чином АЕД краще всього сформувані у вигляді інформаційного об'єкта з інкапсуляцією усього необхідно для його функціонування.

Термін «інкапсуляція» визначений в об'єктно-орієнтованому програмуванні і означає створення модуля, який має внутрішню частину (реалізацію) та зовнішню частину (оболонку), яка називається інтерфейсом. Доступ до реалізації можливий тільки через інтерфейс, тобто безпосередній доступ до реалізації відсутній. Таким чином, наприклад, якщо реалізація – це ЕД, то він є схований в капсулу, яка є невидимою. Для вирішення питання цілісності та автентичності ЕД така властивість є дуже слушною, оскільки дає змогу реалізувати відповідний захист як на рівні алгоритмічному (програмному), так і фізичному, коли АЕД як інформаційний об'єкт, що представлений одним цілим (файл), може бути записаний на конкретний носій інформації (оптичний диск стандарту WORM) з відповідним нормативно-правовим статусом щодо захисту інформації.

Враховуючи викладені вище міркування сутність завдання створення інформаційного об'єкта з інкапсуляцією АЕД та його метаданих полягає у вирішенні наступних завдань:

– об'єднання метаданих ЕД і самого ЕД в інформаційний об'єкт певного формату, придатного для його довготривалого зберігання;

– наявність інтерфейсу, що забезпечує реалізацію доступу користувача (клієнта мережі) до певної інформації, що міститься в метаданих та ЕД у відповідності з наданими повноваженнями щодо її використання.

Бажана універсальність, тобто придатність для усіх, або міжоперабельність (забезпечення реалізації на багатьох програмно-технічних платформах) визначається використовуваними форматами

для метаданих ЕД, для самого ЕД, ЕЦП та формату об'єднання їх в інформаційний об'єкт. У вирішенні питання вибору форматів потрібно орієнтуватись на відомі міжнародні стандарти, що використовуються для таких об'єктів і мають необхідну властивість.

Для представлення метаданих ЕД у світовій практиці використовується мова XML як відкритий формат¹² та світовий стандарт для структуризації інформаційних об'єктів, їх оброблення в локальних та глобальній мережах різних платформ. XML дає змогу описування елементів документа та їхніх взаємозв'язків мовою XSD у вигляді схеми метаданих (XML-схема). XML – документ може мати зв'язки з іншими файлами, а також з файлом, що представляє його схему, тобто опис коректної XML структури. Це відкриває можливість перевіряти створювані метадані ЕД як XML-документи на відповідність схем у процесі інформаційного обміну. Важливо також, що для цього вже розроблено програмне забезпечення XML-parsers (XML-аналізatori).

Для ЕД найбільш прийнятним форматом є формат PDF/A для довготривалого зберігання електронних документів¹³. Формат має відкриту специфікацію, є стандартом ISO і характеризується як такий, що має властивості:

– PDF формат відноситься до міжоперабельних;

– PDF документи можуть мати таблиці, графіки та текст;

– PDF документи можуть мати гіпертекстові посилання;

– PDF документи захищені від редагування.

PDF має власний формат вбудованих в ЕД метаданих – XMP, але з огляду на необхідність постійного уточнення метаданих у часі виникає проблема перевірки ЕЦП оригіналу як цього вимагає чинне законодавство. ЕЦП як реквізит ЕД це криптографічне перетворення значення хеш-коду файлу, який уже неможливо редагувати, адже в цьому випадку перевірка ЕЦП утрачає сенс.

Таким чином, АЕД становить сукупність взаємозв'язаних документів різних форматів (метадані, електронний документ, електронно-цифровий підпис). Для того, щоб не втратити логічні зв'язки документів, а також і самих документів у процесі їхнього довготривалого зберігання необхідна їх інкапсуляція, яку можна досягти створенням фізичної або логічної структури, що називаються «контейнером», «оболонкою» тощо.

XML є найбільш прийнятним форматом інкапсуляції і потребує лише створення відповідної XML схеми, що представляє структуру та опис інфор-

маційного об'єкта та включення документів інших форматів у XML документ у вигляді послідовного двійкового коду певного, наприклад CDATA, XML визначення.

Таким чином модель АЕД має такий вигляд (див. рис. 1). Ємко формулу інкапсульованого архівного електронного документа можна сформулювати так: ІЕД = метадані інкапсуляції ((зміст ЕД + ЕЦП створювача) + (метадані ЕД + ЕЦП діловода)). Упродовж усього часу зберігання та вико-

ристання ЕД цілісність та автентичність інкапсульованого ЕД підтверджується фактично двома підписами: підписувача ЕД та діловода (керуючого документацією), а потім архівіста, котрі формують відповідні метадані. Крім цього ЕД може мати додатки, тобто інші документи, в тому числі і ЕД, тобто для інкапсульованих документів характерним є деяка повторюваність елементів метаданих.

Фактично метадані інкапсуляції у форматі XML документа є своєрідною капсулою для зберігання АЕД.

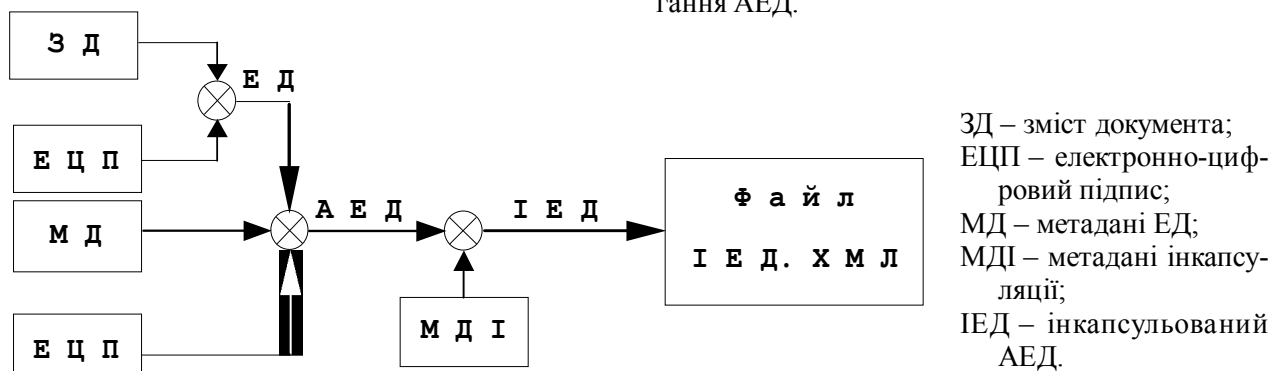

Рис. 1. Модель архівного електронного документа

2. Модель функціонування інкапсульованого архівного електронного документа в інформаційному середовищі «клієнт-сервер»

Інкапсуляція ЕД передбачає певний інтерфейс доступу до нього. XML дає змогу організувати інтерфейс у вигляді DOM (Document Object Model) моделі документа¹⁴. XML DOM інтерфейс в Internet Explorer відкриває можливість реалізувати доступ до різних вершин деревовидної моделі документа. Вершинами такого дерева можуть бути будь-які елементи схеми XML-документа, в тому числі й інкапсульовані документи. Це дає змогу шляхом вибору певних вершин надавати користувачеві-клієнту метадані у різних варіантах XML-документа, наприклад, метадані пошуку ЕД, ме-

тадані змісту ЕД, метадані ЕЦП та безпосередньо ЕД. XML DOM інтерфейс забезпечує організацію багаторівневої структури доступу («клієнт» – «сервер доступу» – «файловий сервер сховища ЕД») та реалізацію діалогу клієнта із сервером шляхом конвертації метаданих за запитом відповідно до рівня повноважень клієнта. Таким чином, використання XML DOM інтерфейсу виконує чіткий функціональний розподіл запиту, оброблення запиту та його задоволення з відповідними заходами щодо захисту файлового сервера (див. рис. 2, де SQL – мова запитів).

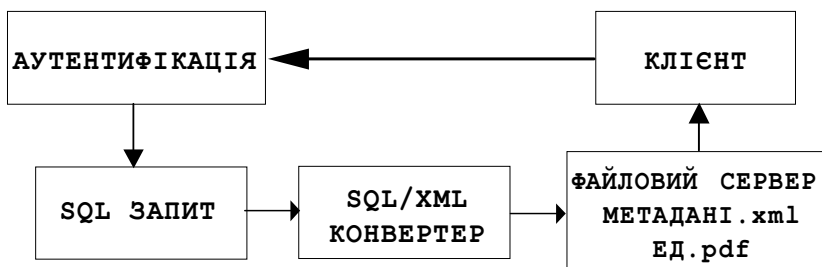

Рис. 2. Схема функціонування в архітектурі «клієнт-сервер»

Використання визначеної таким чином XML інкапсуляції (DOM інтерфейс, XML схема DOM моделі XML документа) дає змогу сформулювати ко-

ректний інформаційний об'єкт, який має усі необхідні складові, котрі необхідні в процесі інформаційного обміну та довготривалого зберігання ЕД.

3. XML схема метаданих архівного електронного документа

Схема – це структура та опис еталонного XML-документа¹⁵, яка створюється засобами самого XML, тобто прийнятими іменами елементів, атрибутів, описом типів даних, що визначають їхнє значення. Вони складаються з основного (кореневого) елемента та піделементів, які також можуть мати свої піделементи. Елементи, які складаються з піделементів або мають атрибути та їх значення, називаються комплексними елементами або контейнерами. Елемент, який має тільки значення, називається простим елементом.

Нині ISO 23081 «Metadata for Records and Records Management Processes» не доведений до визначення конкретного набору елементів, тому перелік елементів схеми метаданих визначаємо відповідно до прийнятої концепції моделі АЕД (інкапсульований АЕД) та вирішення проблеми його зберігання (інкапсуляція + формати для довготривалого зберігання ЕД). При цьому враховуємо вимоги чинних та нормативних документів до створених документів (ДСТУ 4163-2003 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів», Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», Закон України «Про електронний цифровий підпис»), а також англomовний словник загальноприйнятих термінів, які використовуються у найбільш поширених і реалізованих на практиці електронного документообігу метаданих інформаційних об'єктів (VERS, DC, METS).

Словник та схема метаданих VERS є найбільш прийнятними прикладами реалізації, оскільки їхнє розроблення здійснювалось за аналогією варіанту створення прикладного профілю Дублінського ядра (DC), але зорієнтованого на використання моделі інкапсульованого ЕД.

Прийняті позначення для схеми:

(2,25 п) – складний елемент;

(1,5 п) – елемент;

(1 п) – простий елемент;

$E_1, \dots, E_i, \dots, E_n$ (де i – порядковий номер) – індексовані елементи схеми.

Найбільш доцільно подати схему архівного електронного документа у вигляді деревовидної структури: стовбура, гілок та листків (див. рис. 3).

Серед елементів розрізняють складні елементи (контейнер), які позначені як (C), елементи з атрибутами (A) та прості елементи-атрибути (II). Кожен з елементів може бути обов'язково присутній в схемі (O), умовно присутній у схемі (У), не обов'язково присутній в схемі (Ф – факультатив).

IED XML SCHEMA UNDIASD

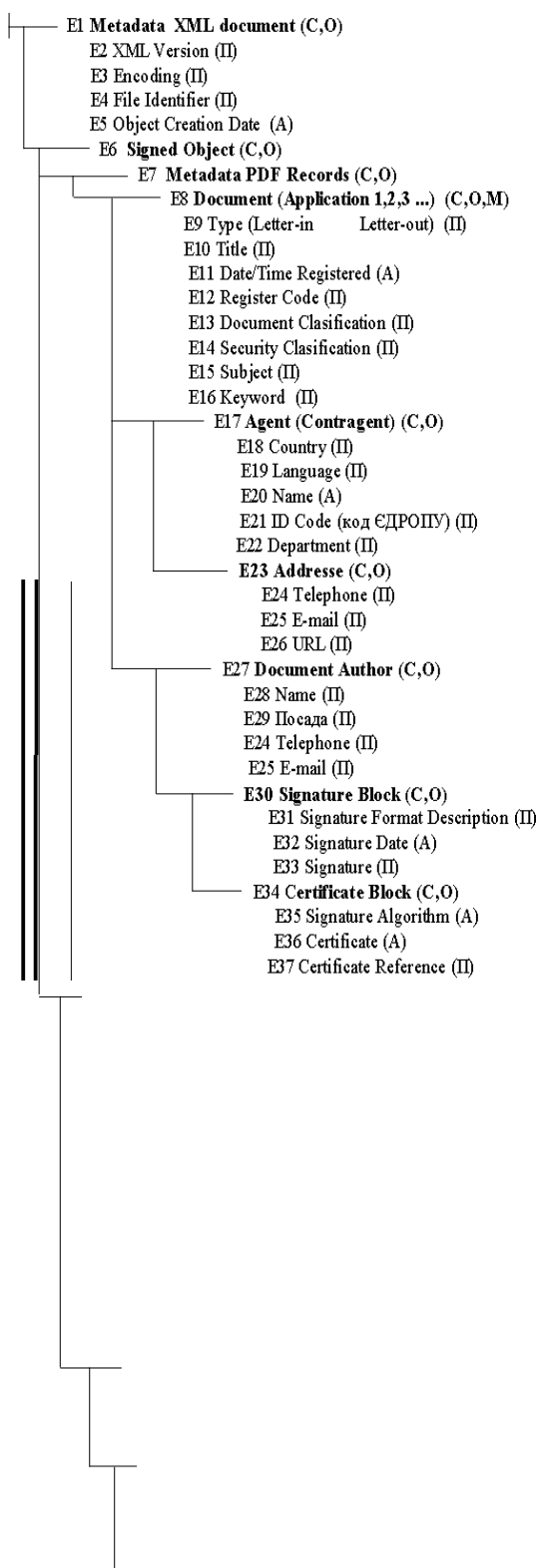

Рис. 3. Схема метаданих

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

тивний). Важливою характеристикою є повторюваність елемента в схемі (М). Нижче в табл. № 1 подано перелік елементів схеми метаданих, які

можуть слугувати в подальшому для розроблення специфікації (точного формального описування) елементів.

Таблиця № 1

Перелік елементів схеми метаданих архівного ЕД

Індекс	Назва	Тип	Обов'язк.	Призначення елемента
E1	Metadata XML document (МетаданіXML документа)	С	О	Контейнер, призначений для АЕД згідно з визначеною моделлю
E2	XML Version (ВерсіяXML)	П	О	Призначений для даних про версію XML схеми
E3	Encoding (Кодування)	П	О	Призначений для даних про формат файла XML документа
E4	File Identifier (Ідентифікатор файла)	П	О	Призначений для даних про ідентифікатор файла
E5	Object Creation Date (Дата створення документа)	А	О	Призначений для даних про дату/час створення АЕД
E6	Signed Objects (Підписані документи)	С	О	Призначений для переліку документів з електронним цифровим підписом
E7	Metadata PDF Records (Мета дані ЕД PDF формату)	С	О	Призначений для елементів метаданих електронного документа (формат документа – PDF)
E8	Document (Application 1,2,3...) (Документ та його додатки 1,2,3,...)	С	О	Контейнер, призначений для елементів метаданих документа з додатками
E9	Type (Letter-in, Letter-out) (Тип документа (вхідний, вихідний))	П	О	Елемент, призначений для даних про тип документа (вхідний, вихідний)
E10	Title (Назва документа)	П	О	Елемент, призначений для даних про назву документа
E11	Date/Time Registered (Дата/Час реєстрації)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про дату/час реєстрації документа
E12	Register Code (Реєстраційний код)	П	О	Елемент, призначений для даних про реєстраційний код
E13	Document Clasification (Код форми документа)	П	О	Елемент, призначений для даних про код форми документа згідно з ДК 010-98 – Державний класифікатор управлінської документації
E14	Security Clasification (Класифікація документів за обмеженнями)	П	О	Елемент, призначений для даних про класифікацію документів за обмеженнями в доступі до інформації (Закон України про інформацію)

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Індекс	Назва	Тип	Обо-в'язк.	Призначення елемента
E15	Subject (Анотація)	П	О	Елемент, призначений для даних про анотацію змісту документа
E16	Keyword (Ключові слова)	П	О	Елемент, призначений для даних про ключові слова
E17	Agent (Contagent) (Автор та співавтори документа)	С	О	Контейнер, призначений для елементів метаданих організації створювача документа та її контрагентів у разі їхньої наявності
E18	Country (Код країни)	П	О	Елемент, призначений для даних про код країни
E19	Language (Мова документа)	П	О	Елемент, призначений для даних про мову документа
E20	Name (Назва організації, назва організації вищого рівня)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про назву організації, назву організації вищого рівня
E21	ID Code (Ідентифікаційний код)	П	О	Елемент, призначений для даних про ідентифікаційний код (код ЄВРОПУ)
E22	Department (Назва структурного підрозділу)	П	О	Елемент, призначений для даних про назву структурного підрозділу або територіального відділення
E23	Adresse (Адресування)	П	О	Контейнер, призначений для елементів метаданих адресування організацій та осіб
E24	Telephone (Номер телефону)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про номери телефонів організацій та осіб
E25	E-mail (Електронна адреса)	П	Ф	Елемент, призначений для даних про електронну адресу
E26	URL (Інтернет сторінки)	П	Ф	Елемент, призначений для даних про адресу Інтернет сторінки
E27	Document Author (Автор документа)	С	О	Контейнер, призначений для елементів метаданих про автора документа
E28	Name (Прізвище та ініціали автора документа)	П	О	Елемент, призначений для даних про прізвище та ініціали автора документа
E29	Ocupation (Посада)	П	О	Елемент, призначений для даних про посаду автора
E30	Signature Block (Група метаданих ЕЦП)	С	О	Контейнер для елементів метаданих електронного цифрового підпису

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Індекс	Назва	Тип	Обо-в'язк.	Призначення елемента
E31	Signature Format Description (Формат електронного цифрового підпису)	П	О	Елемент, призначений для даних про формат електронного цифрового підпису
E32	Signature Date (Дата/Час підпису)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про дату/час підпису
E33	Signature (Електронний цифровий підпис)	П	О	Елемент, призначений для даних про електронний цифровий підпис автора документа
E34	Certificate Block (Група метаданих сертифікату ЕЦП)	С	О	Контейнер для елементів метаданих сертифікату електронного цифрового підпису
E35	Signature Algorithm (Алгоритм ЕЦП)	П	О	Елемент, призначений для даних про алгоритм електронного цифрового підпису
E36	Certificate (Сертифікат)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних сертифіката електронного цифрового підпису
E37	Certificate Reference (Адресні дані сертифікаційного центру)	П	О	Елемент, призначений для даних про адресні дані сертифікаційного центру
E38	Encapsulated PDF Records (Інкапсульований документ PDF формату)	С	О	Контейнер для елементів метаданих інкапсульованого документа PDF формату
E39	Record (Електронний документ)	П	О	Елемент, призначений для даних, що складають електронний документ PDF формату
E40	Encapsulation Data Format (Формат інкапсуляції електронного документа)	П	О	Елемент, призначений для даних про формат інкапсуляції електронного документа PDF формату
E41	Document Data Format (Версія PDF формату)	П	О	Елемент, призначений для даних про версію використаного PDF формату
E42	Access Status (Статус доступу до метаданих та електронного документа)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про статус доступу до метаданих та електронного документа (без обмежень або з певними обмеженнями для осіб та організацій)
E43	Usage Condition (Обмеження щодо використання документа)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про обмеження щодо використання документа

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Індекс	Назва	Тип	Обо-в'язк.	Призначення елемента
E44	On-line Location (Дані інтерактивного режиму доступу)	А	Ф	Елемент з атрибутами, призначений для даних про розміщення АЕД інтерактивного режиму доступу
E45	Identifier URN (Ідентифікатор файла)	П	О	Елемент, призначений для даних про ідентифікатор файла
E46	Server URL (Адреса сервера)	П	О	Елемент, призначений для даних про адресу сервера
E47	Storage location (Розміщення АЕД на носіїв інформації)	С	О	Контейнер для елементів метаданих розміщення АЕД на носіїв інформації, що зберігається в сховищі
E48	Medium Format (Тип та формат носія інформації)	П	О	Елемент, призначений для даних про тип та формат носія інформації
E49	Register Code (Реєстраційний номер носія інформації)	П	О	Елемент, призначений для даних про реєстраційний номер носія інформації
E50	Disposal Coordinate (Адреса місця зберігання носія інформації)	А	О	Елемент з атрибутами, призначений для даних про адресу місця зберігання носія інформації
E51	Record Manager (Керуючий документальними процесами)	С	О	Контейнер для метаданих про керуючого документальними процесами

¹ ISO 23081-1:2004 – Metadata for Records and Records Management Processes, Part 1: Principles (Метадані документів і керування документальним процесом. Ч. 1: Принципи)

² ISO 15489-2001: Information and documentation - Records management (Інформація та документація – Керування документацією); Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис» // <http://www.rada.gov.ua>; Правила описування архівних документів. ДСТУ 4331:2004.

³ Keeping Electronic Records Forever: Records Management Vision Development, Public Record Office and Ernst & Young, 1996 // <http://www.prov.vic.gov.au/vers/kerf.htm>

⁴ Bearman D., Trant J. A Report from Archives Community // URL: <http://www.asis.org/Bulletin/98/Bearman.html>

⁵ Марченко П. Проект концепції архівного зберігання електронних документів // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2005. – Т. 13. – С. 122–128.

⁶ Michael Day. CEDARS: Digital Preservation and Metadata // <http://www.ukoln.ac.uk/>

⁷ Metadata Resources Guide // www.im.gov.ab.ca

⁸ Michael Day. CEDARS: Digital Preservation and Metadata // <http://www.ukoln.ac.uk/>

⁹ Dublin Core Metadata Initiative (DCMI). Using Dublin Core, 2001 // <http://dublincore.org/documents/usageguide/>.

¹⁰ CCSDS 650.0-B-1. (2002). Reference model for an Open Archival Information System (OAIS). The Consultative Committee for Space Data Systems // URL: <http://www.classic.ccsds.org/documents/pdf/CCSDS-650.0-B-1.pdf>

¹¹ PROS 99/007. Standard for the management of electronic records, v. 1.2 // URL: <http://www.prov.vic.gov.au/vers/standards/pros9907.htm>

¹² Extensible Markup Language (XML) // <http://www.w3.org/XML/>

¹³ PDF as a Standard for Archiving // <http://www.adobe.com/products/acrobat/pdfs/pdfarchiving.pdf>

¹⁴ INFO: XML Encoding and DOM Interface Methods // <http://msdn.microsoft.com/xml/default.asp>

¹⁵ XMLschema // <http://www.w3.org/XMLschema.TR/xmlschema-1/>

Любов Чекмарьова

ВЕБ-САЙТ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК ФОРМА НАДАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОСЛУГ ГРОМАДЯНАМ

Функціонування веб-сайтів обласних державних адміністрацій (далі – ОДА) в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких основними є: «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» та «Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади», Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг»¹.

Однією із головних функцій ОДА та завдань створення веб-сайтів є зобов'язання надання через них інформаційних послуг. Чинне законодавство надає можливість надавати інформаційні послуги як з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», так і через власний веб-сайт органу виконавчої влади згідно із основним документом у цій сфері – «Порядком надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» (далі *Порядок*)².

Чинним законодавством передбачено чотири види надання електронної інформаційної послуги:

«... інформування (надання безпосередньо інформації про державні (адміністративні) послуги); одностороння взаємодія (забезпечена можливість користувачу отримати електронну форму документа);

двостороння взаємодія (забезпечена можливість обробки електронної форми документа, включаючи ідентифікацію);

проведення трансакцій (електронна реалізація можливостей прийняття рішень та їх доставка)».

Згідно з п. 4.1 *Порядку* інформування передбачає розміщення на веб-сторінці повної інформації про послугу, а саме: найменування послуги; адміністративний орган, що надає послугу; нормативні документи, що регулюють надання послуги; консультаційні матеріали.

Одностороння взаємодія, як вид електронного надання інформаційної послуги передбачає розміщення на веб-сторінці електронних форм документів, необхідних для отримання відповідної послуги. Забезпечується можливість користувачам послуг отримати та надрукувати ці форми документів, надаються інструктивні матеріали щодо їх заповнення (п. 4.2 *Порядку*).

Двостороння взаємодія полягає у тому, що з боку державного органу здійснюється приймання ор-

ганом виконавчої влади заповнених форм документів в електронному вигляді для надання відповідних послуг (п. 4.3 *Порядку*).

Проведення трансакцій означає, що надання інформаційної послуги, яка згідно з Законом України «Про електронний цифровий підпис» вимагає ідентифікації суб'єктів правових відносин, здійснюється відповідно до цього Закону. Це забезпечує формування належної нормативної бази та виконання функцій органу державної влади.

Надання інформаційних послуг через власний веб-сайт регламентується положенням п.п. 7–14 *Порядку*.

Відповідно до п. 7 *Порядку* для надання інформаційних послуг через власний веб-сайт орган виконавчої влади створює на веб-сайті «Каталог послуг». Останній містить повний перелік державних (адміністративних) послуг, які надає орган виконавчої влади і які систематизовані за сферами їхнього надання – громадянам, юридичним особам, державним службовцям України, міжнародній спільноті. Специфіка інформаційної послуги за сферами забезпечення має відображатися у формах документів.

Державні (адміністративні) інформаційні послуги, які надаються в електронній формі, у розділі «Каталог послуг» виокремлюються шляхом створення гіперпосилань на відповідну веб-сторінку, через яку здійснюється їхнє надання. «Каталог послуг» може містити сервісну інформацію (адреси адміністративних структур, що надають послуги, дні та години приймання тощо). Таким чином, він передбачає не лише формальний перелік послуг органу виконавчої влади, а й вже на першому етапі інформаційного обслуговування подає певний контекст шляхів реалізації цієї послуги, що є значною перевагою надання послуги через електронний ресурс веб-сайту.

У пункті 10 *Порядку* представлено рекомендовану структуру розділу «Каталог послуг»: державні (адміністративні) послуги; інформаційні послуги; підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління органу; довідкова інформація; контактна інформація. Така внутрішня система класифікація послуг відображає функції органів державної влади і дає змогу врахувати специфіку змісту послуги, вже заздалегідь спростити її виконання та оперативне надання послуги замовнику.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Формування інформаційної структури розділу «Каталог послуг» регулюється п. 12 *Порядку*. Надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» передбачає наступні вимоги, що дають змогу зберегти уніфікацію документального забезпечення послуги, зрозумілість для користувачів, зручність та можливість її статистичного опрацювання:

- «повинна бути забезпечена можливість розширення складу та обсягу матеріалів кожної групи без суттєвих змін загальної структури групи;
- класифікація матеріалів повинна мати ієрархічну будову;
- ієрархічна підпорядкованість матеріалів різного рівня має відповідати рівню їх узагальнення та важливості;
- назви класифікаційних рівнів (рубрик) повинні бути зрозумілі широкому колу користувачів;
- розміщення матеріалів на окремих сторінках веб-сайту повинно забезпечувати ефективне їх використання, тобто одна сторінка може відповідати одній або декільком тематичним рубрикам, якщо це забезпечує її цілісність і зручність доступу до даних;
- повинна бути забезпечена однозначна відповідність між елементами меню та стартовими сторінками відповідних розділів».

Надання інформаційних послуг має відповідати також технічним вимогам, що в умовах специфіки електронного документообігу (необхідності захисту інформації та її використання) має принципове значення. До них чинне законодавство (п. 13 *Порядку*) відносить: забезпечення більш швидкого та доступного надання інформаційних послуг для будь-якої категорії користувачів; доступ до інформаційних послуг, що базується на використанні найбільш поширених Інтернет-браузерів (всі інші інтерфейси допускаються як доповнення до браузерних технологій); надання якнайбільше інформації при виконанні якнайменшої кількості дій; наявність комплексної системи захисту інформації, створеної відповідно до вимог та порядку, які визначено законодавством України у сфері захисту інформації.

Важливою рисою веб-сайтів ОДА є можливість слугувати засобом виконання обов'язків відповідних органів. Крім загального обов'язку розміщувати на веб-сайті інформацію визначену підпунктом 2 п. 8 *Порядку* оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, ОДА зобов'язані також розміщувати на веб-сайтах спеціальну інформацію, пов'язану із актуальними питаннями людського життя та діяль-

ності, що мають пріоритетне значення. Одним з таких аспектів є, наприклад, екологічна інформація. Так, згідно з п. 2 Постанови Верховної Ради України «Про інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля» від 4 листопада 2004 р. № 2169-IV³ необхідно: «Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування та місцевим органам виконавчої влади, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям забезпечити щоквартальне інформування населення через засоби масової інформації про:

- об'єкти, які є найбільшими забруднювачами навколишнього природного середовища;
- екологічно небезпечні аварії та надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру, дії, які можуть застосовуватися громадянами для зменшення їх впливу на здоров'я людей та довкілля, а також про заходи, що вживаються для подолання і ліквідації наслідків таких аварій та надзвичайних ситуацій».

Засобом виконання вказаного обов'язку ОДА може бути їх офіційний веб-сайт, де може бути оприлюднена ця інформація.

У такому разі розміщення на веб-сайті ОДА відповідної інформації будучи формою виконання ОДА своїх обов'язків слугує гарантією суб'єктивних прав громадян. Прикладом такого використання веб-сайту ОДА може служити також положення п. 2.2 Положення про порядок надання екологічної інформації, затвердженого Наказом Мінкоресурсів від 18 грудня 2003 р. № 169⁴, згідно з яким це міністерство як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів України та його органи на місцях, інші центральні органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, які мають екологічну інформацію, забезпечують у межах своєї компетенції формування та постійне оновлення електронних баз даних екологічної інформації і забезпечують громадськості вільний доступ до них через мережу Інтернет.

У таких випадках необхідно інформувати відповідні структури та населення про зміст такої інформації. Передбачено й те, що інформація має включати (п. 2.2):

- національну і обласні доповіді та звіти про стан навколишнього природного середовища з висвітленням динаміки його змін;
- перелік, тексти та проекти нормативно-правових актів, що діють у сфері охорони навколишнього природного середовища та звіти про дотримання природоохоронного законодавства;

- документи з питань політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, плани з охорони його, програми та проекти;
- міжнародні угоди в сфері охорони його та стан їх виконання;
- іншу інформацію про стан окремих об'єктів навколишнього природного середовища, якщо за результатами соціологічних досліджень вона виявляється важливою для громадськості.

Оприлюднення певних відомостей у мережі Інтернет на сайтах може бути інтегровано до різноманітних процедур. Порушення вимог щодо строків її оприлюднення або ж вимог щодо повноти такої інформації може призвести до суттєвих соціальних та правових наслідків.

Прикладом такої інтеграції оприлюднення інформації в мережі Інтернет можуть служити норми Положення про порядок організації та проведення міжнародних конкурсів (тендерів) на укладання контрактів на користування надрами, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1998 р. № 841⁵. Пунктом 19 цього положення встановлено: «Оголошення про проведення відкритих тендерів публікуються не пізніше ніж за 90 днів до початку проведення тендеру в газетах «Урядовий кур'єр», «Голос України», а також у спеціалізованих виданнях, іноземних засобах інформації, передаються через мережу «Інтернет», торговельні представництва України за кордоном, а також оголошуються по радіо і телебаченню».

Пунктом 4 Положення про порядок організації та проведення міжнародних конкурсів (тендерів) на укладання контрактів на користування надрами передбачено: «Рішення про проведення тендеру приймає Кабінет Міністрів України за поданням Мінприроди, погодженим з Мінекономіки, Мінпраці (Комітетом по нагляду за охороною праці), відповідною місцевою державною адміністрацією, а також заінтересованими центральними органами виконавчої влади (залежно від виду корисних копалин)».

У п. 1 ст. 9 Кодексу України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94⁶ зазначено: «До відання Верховної Ради Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів на їх території у порядку, встановленому цим Кодексом та іншими законодавчими актами, належить: ... надання надр у користування для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення ...». Віднесення корисних копалин до державного чи місцевого значення здійснюється на основі Переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення,

затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827.

Таким чином, і на ОДА може бути покладено обов'язок оприлюднювати інформацію, передбачену п. 19 Положення про порядок організації та проведення міжнародних конкурсів (тендерів) на укладання контрактів на користування надрами через систему Інтернет.

Порушення ОДА обов'язку щодо оприлюднення оголошення про проведення конкурсу (тендеру) може служити підставою визнання його недійсним.

В окремих випадках чинне законодавство з невиконанням обов'язку оприлюднення відповідної інформації в мережі Інтернет пов'язує суттєві правові наслідки. Наприклад, ч. 1 ст. 4-1 Закону України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» від 22 лютого 2000 р. № 1490-III встановлено: «З метою запобігання проявам корупції та формування ефективного конкурентного середовища у сфері закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти замовник зобов'язаний забезпечити прозорість здійснення державних закупівель шляхом оприлюднення необхідної інформації, передбаченої цим Законом щодо закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти за допомогою інформаційних систем у мережі Інтернет». Забезпечення прозорості діяльності здійснюється за рахунок публікації на сайтах таких документів: річні плани державних закупівель; оголошення про заплановану закупівлю чи про проведення попередньої кваліфікації; протокол розкриття тендерних (цінових) пропозицій; акцент тендерної пропозиції та повідомлення про результати торгів; запит щодо цінових пропозицій (котирувань); звіт про результати здійснення процедури закупівлі, включаючи всі додатки до нього; оголошення про результати проведеної процедури закупівлі. Передбачено й оприлюднення інформації, що стосується розгляду скарги, у разі її надходження.

Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про закупівлю» з метою створення оптимального конкурентного середовища у сфері закупівель публікуються оголошення про заплановану закупівлю чи про проведення попередньої кваліфікації учасників у спеціалізованому друкованому засобі масової інформації із загальнодержавною сферою розповсюдження та в інформаційному бюлетені, що видає Тендерна палата України, в інформаційних системах у мережі Інтернет. Процедура закупівлі не може здійснюватися до публікації у них оголошення про неї, крім випадків застосування замовником у порядку, встановленому цим Законом,

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

процедур торгів (тендера) з обмеженою участю, запиту цінових пропозицій (котирувань) та закупівлі в одного учасника (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти»). Порухення обов'язку здійснити оголошення про процедуру закупівлі в мережі Інтернет тягне за собою скасування результатів торгів і проведення повторних торгів, про що свідчать документи⁸.

Отже, електронна форма реалізації функцій ОДА та інших органів виконавчої влади дає змогу, крім інших переваг, не лише надавати всебічну інформацію, а й контролювати виконання функцій та виявляти порушення законодавства.

Не можна залишити поза увагою значення веб-сайтів як засобів обговорення регуляторних актів та отримання пропозицій щодо зафіксованих у них норм. Виконання цієї функції веб-сайтами органів виконавчої влади слугує засобом удосконалення чинного законодавства, врахування думки громадськості стосовно змісту того чи іншого регуляторного акта.

З цією метою Постановою Кабінету Міністрів України «Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до *Порядку* оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 11 лютого 2004 р. № 150⁹ було внесено зміни до *Порядку* оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади. Ці зміни полягали у встановленні обов'язку для міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (абзаци 9 та 10 підпункту 1 п. 8), а також для Ради міністрів АРК та ОДА (абзаци 9 та 10 підпункт 2 п. 8) на їхніх веб-сайтах розміщувати звіти про відстеження результативності прийнятих органом регуляторних актів, відомості про регуляторну діяльність органу.

Згідно з п. 3.36 Положення про управління інформації та зв'язків з громадськістю Київської обласної державної адміністрації, затвердженого розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 27 жовтня 2006 р. № 877, управління відповідно до покладених на нього завдань: «*Організовує у межах компетенції обласної державної адміністрації опублікування у мережі Інтернет і засобах масової інформації нормативно-правових актів (проектів) та коментарів до них для обговорення широкою громадськістю, узагальнення відповідних матеріалів для урахування в роботі*».

Це сприяє покращенню змісту самого нормативно-правового акта, допомагає виявити рівень його сприйняття громадськістю та відслідковувати потреби та інтереси громадськості у частині правового регулювання її діяльності.

Отже, нормативно-законодавчі документи у галузі регулювання інформаційних послуг веб-сайтів обласних державних адміністрацій як органів виконавчої влади, що нами розглядалися, складають документну базу для реалізації їхніх функцій надання інформаційних послуг та реалізації прав громадян, державних органів та інших користувачів на інформацію, що регулюється Законом України «Про інформацію», передбачається розвитком заходів щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд», іншими офіційними документами¹⁰.

Передбачається контроль за розміщенням на веб-сторінці повної інформації про послугу, адміністративний орган, нормативні документи, що регулюють надання послуги, про наявність консультаційних матеріалів. На сайтах має бути повний перелік державних (адміністративних) послуг, які надає орган виконавчої влади і які систематизовані за сферами їхнього надання – громадянам України, юридичним особам України, державним службовцям України, міжнародній спільноті. Цей перелік послуг подається у спеціальному розділі сайту – Каталог послуг. Надання інформаційних послуг має відповідати також технічним вимогам, що в умовах специфіки електронного документообігу, необхідності захисту інформації та її використання.

Комплекс нормативно-законодавчих документів забезпечує інформаційну діяльність ОДА та інших органів державної влади як одну з державних функцій на базі уніфікованих форм з допомогою відповідної класифікації користувачів інформації, розкриття змісту наданої інформації, що дає змогу повноцінно здійснювати взаємодію з користувачем інформації. Крім того, важливою особливістю веб-сайтів ОДА є можливість слугувати засобом виконання обов'язків відповідних органів, оскільки зобов'язані також розміщувати на веб-сайтах спеціальну інформацію, пов'язану із актуальними питаннями життя людей, як, наприклад, стан екології, процедури куплі-продажу, політичні події тощо.

Електронні ресурси державного документообігу мають значні переваги, бо відкривають можливість забезпечувати виконання державної політики та надавати у цій сфері численні інформаційні послуги, забезпечувати прозорість та юридичну гарантованість їхнього виконання.

¹ Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 9. – Ст. 378; Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – стор. 234. В редакції із змінами: № 905 від 16.06.2003; № 150 від 11.02.2004; № 1700 від 08.12.2006; Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» // ВВРУ. – 2003. – № 36. – Ст. 275; Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України та Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 25 листопада 2002 р. № 327/225 «Про порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади» // Офіційний вісник України. – 2003. – № 2. – Ст. 49.

² Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: Затверджено наказом Держкомзв'язку від 15 серпня 2003 р. № 149 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 48. – Ст. 2547.

³ Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 72.

⁴ Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 358.

⁵ Там само. – 1998. – № 23. – стор. 37.

⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

⁷ Офіційний вісник України. – 2000. – № 13. – Ст. 500.

⁸ Див. такі випадки, що містяться у Протоколах засідання Комісії по розгляду скарг при Тендерній палаті України від 4 листопада 2005 р. № 15/1.

⁹ Урядовий кур'єр. – 2004. – 17 лютого. – № 30.

¹⁰ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650; Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р. № 928/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 31. – Ст. 1300 (344); Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 9. – Ст. 378; Указ Президента України «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» від 17 травня 2001 р. № 325/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 22 травня; Указ Президента України від 14 квітня 2004 р. № 434/2004 «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1035; Постанова Верховної Ради України «Про інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля» від 4 листопада 2004 р. № 2169-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 72.

Галина Швецова-Водка

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Кожна наукова дисципліна, визначаючи свій науковий статус, повинна встановити об'єкт і предмет власних досліджень. Поняття об'єкта і предмета науки пройшли певний шлях розвитку. Якщо раніше деякі вчені ототожнювали їх, то на даний час чітко встановлено їхні значення. Коротке, але доволі повне визначення понять об'єкта і предмета науки подано, наприклад, Валентиною Василівною Бездрабко в її навчальному посібнику «Управлінське документознавство»: «Об'єкт пізнання – це сукупність якісно, чітко визначених явищ і процесів реальності, суттєво відмінних за своєю природою, змістом, законами і закономірностями функціонування та розвитку від інших об'єктів реальності. ... Отже, об'єктом пізнання є певна об'єктивна реальність, а предметом – ті аспекти, риси об'єкта, які охоплені вивченням»¹.

Визначення об'єкта і предмета документознавства залежать від багатьох факторів. Перш за все, від самовизначення документознавства, його місця серед інших наукових дисциплін, його внутрішньої структури.

Як відомо з історії науки, наукова дисципліна під назвою «документознавство» з'явилася в Радянському Союзі в 1960-ті рр. ХХ ст. Першопри-

чиною її виникнення була необхідність історичного і теоретичного вивчення документів, які відкладалися в архівах після виконання свого безпосереднього призначення, тобто тієї мети, з якою вони створювалися. Спочатку документознавство було лише розділом у підручниках з архівознавства, але з розвитком і диференціацією цієї науки набуло самостійного статусу².

Наукові дослідження в галузі документознавства сприяли створенню кількох словників-довідників з архівної термінології, у яких визначалися також поняття, що стали основоположними для документознавства. У 1970-ті та 1980-ті рр. ХХ ст. терміни і визначення понять із галузі документознавства ввійшли до стандартів з діловодства та архівної справи.

Одним з основних термінів, що стандартизувалися, був «документ». Визначення «документа» – безпосереднього об'єкта документознавства – показало, що це поняття трактується доволі широко, охоплюючи різноманітні твори людської думки. Але у визначенні предмета документознавства провідні вчені даної галузі прагнули показати реальні обмеження власних досліджень, обумовлені зв'язком документознавства з архівознавством

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

і його кінцевою метою: дати характеристику документів, які потрапляють на зберігання в архіви. Оскільки такими були переважно документи діловодні або адміністративні, управлінські, то саме на їх вивчення і спрямовувалося документознавство. У 1970-ті роки ХХ ст. до цієї мети додалася інша: сприяти уніфікації та стандартизації управлінських документів з метою вдосконалення поточного діловодства і управління³.

Сучасний російський дослідник Євген Олександрович Плешкевич називає дану версію документознавства «класичним документознавством» і загалом вірно описує еволюцію поглядів на його об'єкт і предмет⁴. Зокрема, він відмічає, що провідний фахівець з теорії документознавства А. М. Сокова об'єктом документознавства вважала «всю сукупність документів», які створюються суспільством, а предметом – «вивчення закономірностей виникнення документів, створення нормативно-методичної бази для підвищення ефективності управління»⁵. Є. О. Плешкевич робить такий висновок: «Незважаючи на спроби розширення меж дисципліни управлінські тенденції і управлінське трактування документознавства як науки збереглися до нашого часу». Як підсумок, Є. О. Плешкевич, відмічаючи «широкий міждисциплінарний потенціал» у трактуванні об'єкта «класичного документознавства», пропонує обмежити його «документованою інформацією, яка циркулює в сфері оперативного управління соціальними процесами», а предметом документознавства вважати «характерні риси та аспекти процесу та підсумків створення документів [вочевидь, управлінських – Г. Ш.]».

Отже, справедливо відзначаючи прагнення «класичного документознавства» до широкого трактування документа як свого об'єкта, Є. О. Плешкевич пропонує звузити цей об'єкт до управлінського документа, підтверджуючи таким чином, що традиційне («класичне») документознавство було, є і має бути переважно управлінським документознавством.

«Звуженням предметної галузі» «класичного документознавства» Є. О. Плешкевич пояснює виникнення в 1990-х рр. «альтернативного документознавства, що поставило за мету теоретичне вивчення всієї сукупності документів»⁶.

На наш погляд, «нова версія» документознавства (або «альтернативне документознавство») виникла якраз на базі традиційного («класичного») документознавства, тому що використала широке трактування документа як об'єкта документознавства. Безумовно, підґрунтям для виникнення «альтернативного документознавства» було не

тільки і не стільки «класичне документознавство», скільки наукова інформатика⁷ і документалістика⁸ 1960–1970-х рр. ХХ ст., соціальна інформатика⁹ і теорія соціальної інформаційної комунікації¹⁰ 1970–1990-х рр. ХХ ст.

Глибші корені «нового» документознавства сягають теорії документації (або документології) початку ХХ ст. Можливо, слід було б з самого початку назвати нову концепцію документознавства цим історичним ім'ям (тобто документологією), щоб уникнути конфлікту з традиційним («класичним») документознавством. Однак, засновник нової концепції документознавства – Юрій Миколайович Столяров – на початку 1990-х рр., вочевидь, бачив більше спільних рис нового документознавства з традиційним, ніж приводів для конфлікту. У 1990-ті рр. ХХ ст. за ініціативою Ю. М. Столярова почалося викладання документознавства як нової дисципліни, з іншим предметом науки, хоча об'єкт досліджень визначався так само, як і в традиційному документознавстві.

Уточнення об'єкта і предмета «нової версії» документознавства відбувається, переважно протягом останніх десяти років (1997–2007 рр.) в публікаціях, присвячених викладанню цієї дисципліни. У всіх характеристиках документознавства загалом або його структурних частин спостерігаємо те чи інше визначення об'єкта і предмета даної науки. Бажано було б об'єднати і скоординувати ці визначення, але це – завдання майбутнього розвитку нашої науки.

Наталя Миколаївна Кушнаренко в підручнику¹¹ зазначає, що «об'єкт науки відповідає на питання: що вивчає документознавство», і дає на це питання таку відповідь: «Об'єктом документознавства як науки є комплексне вивчення документа як системного об'єкта, спеціально створеного для зберігання та розповсюдження (передавання) інформації у просторі та часі. Документ створюється у ході документно-комунікаційної діяльності, тому об'єктом науки є всі види цієї діяльності – створення, виробництво, збереження, розповсюдження та використання документів, створення систем документації». На наш погляд, у визначенні об'єкта тут допущено, по-перше, традиційну помилку, коли об'єкт підмінюється предметом науки. Чи є об'єктом документознавства сам документ чи його «комплексне вивчення»? Гадаємо, що перше. По-друге, що стосується «документно-комунікаційної діяльності», то немає потреби вводити її до об'єкта документознавства, тому що існують інші наукові дисципліни, об'єктами яких є певні види даної діяльності. Щодо предмета документознавства, то Н. М. Кушнаренко цілком

слушно зазначає, що «предмет науки повинен відповідати на питання: яким чином, з якою метою і для чого вивчають об'єкт, а через нього і об'єктивну реальність»¹². Однак, відповіді на ці питання у визначенні предмета документознавства ми не бачимо: «Предметом документознавства є створення наукового знання про документ в єдності його інформаційної та матеріальної складових, про закономірності створення та функціонування документів у суспільстві»¹³. Конкретніше предмет документознавства, тобто ті аспекти, сторони, риси об'єкта, що вивчаються, охарактеризовані далі як зміст документознавства: «Документознавство вивчає документ як предмет [можливо, як об'єкт? – Г. Ш.] на теоретичному, історичному та методичному (практичному) рівнях [скоріше, у відповідних аспектах – Г. Ш.]. Воно досліджує документ як систему, його властивості, параметри, структуру, функції, методи і способи документування, класифікацію і типологізацію документів. Його увагу спрямовано на загальні закономірності створення, розповсюдження, зберігання та використання документів. Причому предметом вивчення [можливо, об'єктом? – Г. Ш.] може служити документ загалом або його окремі аспекти, специфічні риси документно-комунікаційної діяльності»¹⁴. Дана характеристика документознавства точніше відповідає на питання: що є його предметом.

Як правило, визначення об'єкта і предмета наукових досліджень документознавства пов'язується з уявленнями про структуру документознавства.

Н. М. Кушнарєнко в підручнику поділяє документознавство на загальне та особливе¹⁵. Не називаючи об'єкта загального документознавства, вона так характеризує його зміст: «... загальнотеоретичні, історичні та організаційно-методичні проблеми науки про документ і документно-комунікаційну діяльність, тобто її сутність, об'єкт, предмет і структура, термінологія, концепції, установлення співвідношення з іншими науками, закономірності і принципи розвитку та функціонування документа в системі документних комунікацій тощо». Вочевидь, все перелічене і є предметом загального документознавства, який далі конкретизується як предмети складових розділів загального документознавства: теорії та історії документа, історії та теорії документно-комунікаційної діяльності. До теорії документа подано синонімічну назву – «документологія». Разом з тим сам підручник, який, вочевидь, відображає зміст загального документознавства, має розділи: «Теоретичні основи документознавства», «Характеристика окремих видів і типів документів», «Документи на новітніх носіях інформації». Отже, реально загаль-

не документознавство тут складається з теоретичних основ і характеристики основних типів і видів документів.

Крім загального, Н. М. Кушнарєнко виділяє «особливе документознавство» і поділяє його на «спеціальне» та «часткове». До «спеціального» належать дисципліни, які вивчають «особливості документів, що є об'єктами бібліотечної, архівної, музейної справи», але в переліку цих дисциплін («бібліотекознавство, бібліографознавство, архівознавство, музеєзнавство, інформацієзнавство») названо не конкретні дисципліни, що вивчають «особливості документів», а галузі знань, які за самовизначенням мають значно ширші об'єкти вивчення¹⁶. Крім того, до дисциплін спеціального документознавства Н. М. Кушнарєнко зарахувала такі, де предметом є «вивчення специфіки різних процесів документно-комунікаційної діяльності»: документне фондознавство, каталогознавство, вчення про збереження документів, діловодство тощо. Не ставлячи питання, наскільки обґрунтовано виділення саме цих дисциплін, зазначимо, що відповідні розділи чи спеціальні наукові дисципліни існують у межах перелічених вище бібліотекознавства, бібліографознавства, архівознавства, музеєзнавства. Як вони можуть виділятися не в межах, а поряд з такими дисциплінами?

Предметом (чи об'єктами?) часткового документознавства, за Н. М. Кушнарєнко, є «окремі види та різновиди документа», серед яких названі: «книги, патенти, ноти, карти, кінофільми, оптичні диски і т. п.». Відповідно, часткове документознавство формується у «частковонаукові» дисципліни: книгознавство, патентознавство, картознавство і т. п. Отже, книгознавство, за Н. М. Кушнарєнко, входить до складу документознавства як «особливе», «часткове» документознавство. Однак, у більшості перелічених дисциплін предметом вивчення є не тільки особливості відповідного виду документа. Зокрема, книгознавство – це комплексна наука (або комплекс наукових дисциплін), до якої належать окремі наукові дисципліни, що вивчають процеси створення та функціонування книги в суспільстві. Вона не може бути «частковою» у порівнянні з бібліотекознавством, бібліографознавством і т. п. дисциплінами.

Перелічені невідповідності вже були помічені іншими авторами (С. Г. Кулєшовим, М. С. Слободяником) і піддані аргументованій критиці¹⁷.

Розвиток поглядів автора підручника – Н. М. Кушнарєнко – щодо розглядуваного питання і еволюцію наукової думки можна простежити за наступними публікаціями. У них наука «документознавство» поділяється вже не на три, а на чотири

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

частини. Перша – документологія. Це – теорія і методологія документознавства¹⁸ або тільки методологія документознавства¹⁹. Друга частина – загальне документознавство – охоплює «історію формування документної комунікації, а також методику та організацію роботи з документом» або «історію, типологію, класифікацію документа, технологічні основи життєвого циклу документа».

На третьому місці йде «часткове документознавство», до складу якого входять наукові дисципліни, «що вивчають окремі найважливіші процеси роботи з документом», а саме: «теорію та технологію складання документів, їх редагування, тиражування, розповсюдження, захист, обробку, облік, кумулювання, зберігання, використання». Серед відповідних дисциплін названі: документна лінгвостилістика, теорія і практика редагування, діловодство, організація та технологія видавничої діяльності, бібліополістика, документна статистика, інтелектуальне право, захист інформації в автоматизованих системах, аналітико-синтетична обробка документів, документні ресурси, документні інформаційно-пошукові системи, теорія і технологія зберігання документів, реставрація і консервація документів, електронний документообіг, повнотекстові бази даних. Зроблена спроба диференціювати перелічені дисципліни відповідно до процесів, які в них вивчаються, що робить даний перелік певною мірою систематизованим. Але приналежність всіх названих дисциплін саме до документознавства, хоча б і часткового, ще не доведена. Окремі дисципліни на даний час належать до філології, книгознавства, бібліотекознавства, інформатики тощо. Вочевидь, у даному випадку ми спостерігаємо уточнення відповіді на питання: які ж саме частини названих галузей знання можна вважати документознавчими. Тобто вже не все книгознавство, бібліотекознавство, архівознавство тощо проголошуються документознавчими дисциплінами.

Четверту частину запропонованої Н. М. Кушнарєнко нової структури документознавства становлять дисципліни «спеціального документознавства», що виділяються як за видами документів – картографічне, патентне документознавство, так і за «сферами практичної діяльності» – архівне, адміністративне, банківське, бібліографічне, бібліотечне, музейне, інформаційне. Зазначимо, що серед перших вже немає книгознавства і кінознавства (вочевидь, авторка врахувала критику), а серед других названо не галузі знання в цілому (архівознавство, бібліотекознавство тощо), а лише відповідне «документознавство». Однак, не зрозуміло, як співвідносяться ці дисципліни

«спеціального документознавства» з переліченими вище дисциплінами «часткового документознавства». На наш погляд, вони не можуть бути окремими, іншими, ніж дисципліни «часткового документознавства». Скоріше за все, «спеціальне документознавство», що виділяється за сферами практичної діяльності, існує у вигляді відповідних дисциплін «часткового документознавства», про що й треба було б сказати.

Певна особливість викладеної структури документознавства полягає в тому, що тут йдеться не суто про науку, а про цикл навчальних документознавчих дисциплін, що виокремлюються в процесі підготовки фахівців спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність». На наш погляд, структура науки і структура циклу навчальних дисциплін – це різні поняття. У деяких випадках вони можуть збігатися, але може бути й так, що одна навчальна дисципліна охоплює всі аспекти науки або, навпаки, весь цикл дисциплін для певної спеціальності не охоплює науку в цілому. Може бути й такий варіант, коли навчальні дисципліни виділяються не за структурою науки (основними її частинами), а присвячуються різним за значенням і предметом вивчення об'єктам, процесам, операціям тощо.

Структуру документознавства, його об'єкт і предмет детально розглянув Сергій Георгійович Кулешов²⁰. За його поглядами, документознавство поділяється на загальне (синонімом якого у С. Г. Кулешова є документологія) і спеціальне, що диференціюється за видами документів і типами документації. С. Г. Кулешов пише: «Головним об'єктом дослідження загального документознавства є, безперечно, документ. Всі інші об'єкти (або складові об'єкта), зокрема, – сфера створення та функціонування документа, користувач документа та інше, є другорядними»²¹. У визначенні предмета документознавства С. Г. Кулешов погоджується з Н. - М. Кушнарєнко: «формування наукового знання про документ в єдності його інформаційної та матеріальної складових, закономірностей створення та функціонування документів у суспільстві»²², але зазначає, що це є предмет загального документознавства. Зміст загального документознавства (тобто його предмет) С. Г. Кулешов визначає доволі чітко: «документологія це і є загальне документознавство, яке розробляє питання теорії документа, вивчає закономірності генезису та еволюції документа, загальні для всіх наук проблеми функціонування документів, практики їхнього створення і роботи з ними»²³.

Спеціальне документознавство, за концепцією С. Г. Кулешова, складається з обмеженого кола

дисциплін, об'єктами дослідження яких є певні види документів і типи документації: управлінське, науково-технічне, картографічне, електронне документознавство, кінофотофонодокументознавство. Найбільш розвинутим, «єдиним на сьогодні конституйованим напрямком спеціального документознавства» С. Г. Кулешов визнає управлінське документознавство, що «сформувалося з надр теорії і практики справочинства» і до нашого часу називає себе просто «документознавством», без указівки на вид документації, що досліджується. «Предметом кожного напрямку спеціального документознавства можуть вважатися еволюція та сучасний стан характеристик документів, у тому числі в процесах їхнього створення та функціонування як динамічних об'єктів»²⁴.

Щодо інших галузей знань, які спеціалізуються на дослідженні документів, що розрізняються за ознаками змісту, зовнішньої форми, номіналів, жанрів тощо, то їх об'єднання в межах документознавства, на думку С. Г. Кулешова, «наряд чи можливе»²⁵. Підкреслюється, що «книгознавство входить до наук документально-комунікаційного циклу, але аж ніяк не може бути напрямом спеціального документознавства»²⁶.

У навчально-методичному посібнику Нонни Борисівни Зінов'євої²⁷ документознавство характеризується як фундаментальна і, одночасно, прикладна наукова дисципліна. Фундаментальні дослідження в документознавстві спрямовані на вивчення сутності документування, еволюції форми і змісту документа, його функцій в соціумі, соціокультурних, етнонаціональних, історичних особливостей документування, проблем сприйняття документа, вдосконалення семіотичних та семантичних засобів його вираження. Прикладні дослідження документознавства, за Н. Б. Зінов'євою, стосуються питань класифікування документів, їх індексування, реферування, створення пошукового образу документа, організації документообігу, відбору документів, їх збереження, пошуку тощо. Можна вважати, що все перелічене складає структуру предмета документознавства.

На думку Михайла Семеновича Слободяника, документознавство – це «комплекс наукових дисциплін, орієнтованих на всебічне вивчення документа в широкому контексті, а також різноманітних утворень документів, що формують документну інфраструктуру суспільства»²⁸. У цьому визначенні охарактеризовано об'єкт документознавства.

У складі документознавства М. С. Слободяник виділяє, перш за все, документологію – «інтегруючу наукову дисципліну, що має відчутний метанауковий характер» «як для документознавчих

дисциплін, так і для споріднених і суміжних наук, що також вивчають документ як одну із складових власного об'єкту (бібліотекознавства, бібліографознавства тощо)»²⁹. «Предметом документології є закономірності функціонування документів і документоутворень як каналів соціальних комунікацій, які орієнтовані на задоволення потреб суспільства і користувачів у поточній і ретроспективній документній інформації»³⁰. У статті М. С. Слободяника 2003 р. документологія характеризується як наукова дисципліна, що складається з двох частин: 1) теорія документознавства, документа і документної інфраструктури суспільства; 2) історія документознавства і документа; у статті 2005 р. документологія поділяється на дві складові – загальну і галузеву. У межах загальної документології «здійснюється комплексне дослідження документології, документа і документної інфраструктури суспільства»³¹, «предметом галузевого документознавства є закономірності функціонування документів і документоутворень як каналів соціальних комунікацій, які орієнтовані на задоволення професійних потреб суспільства і користувачів у поточній та ретроспективній галузевій документній інформації»³².

Інші документознавчі дисципліни М. С. Слободяник називає спеціальними. На його думку, до них належать: теорія документальних комунікацій, теорія документних потоків, документне фондознавство, електронне документознавство, управлінське документознавство, теорія та історія діловодства. Як бачимо, одна частина цих дисциплін сформована відповідно до видів діяльності, що вивчаються; друга частина – за видами документів.

Деякі уточнення щодо змісту документології подано в наступних публікаціях Н. М. Кушнарєнко³³ і М. С. Слободяника³⁴. Н. М. Кушнарєнко характеризує документологію як фундаментальну наукову і навчальну дисципліну, яка суттєво відрізняється від традиційного (вочевидь, управлінського) документознавства. М. С. Слободяник вважає її «інтегрованою науковою дисципліною, що має відчутний метанауковий характер»; відмічає «збагачення об'єкта науки за рахунок документної інфраструктури суспільства», що дозволяє вивчати «особливості документної діяльності у різних соціальних сферах та інституціях». Але залишається невизначеним співвідношення документології з документознавством. Зокрема, М. С. Слободяник пише: «Важливим результатом розвитку документології буде трансформація документознавства у цілісну інтегровану науку, яка має яскраво виражений метанауковий характер і широку сферу практичного застосування»³⁵. Чи замінить

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

документологія сучасне документознавство, чи залишиться у його складі – не зрозуміло.

Ідею щодо розширення об'єкта і предмета документознавства, трактованого як документологія, позитивно сприйняв і спробував прокоментувати Микола Семенович Ларьков. На його думку, в межах документознавства-документології (яке він пропонує називати загальним документознавством) повинні розв'язуватися не тільки всі питання, що стосуються характеристики всіх видів документа і систем документування, але й будь-яких систем документації і комплексів документів, характеристики системи документних комунікацій і документних технологій, сукупності питань, що вивчаються такими комплексними дисциплінами, як архівознавство та книгознавство тощо. Як висновок, М. С. Ларьков вважає, «що предметна область документознавства охоплює доволі широкий спектр проблем, що вивчаються низкою дисциплін документознавчої орієнтації, які сформувався в різні часи і розвиваються значною мірою самостійно»³⁶.

На наш погляд, документологією слід називати цикл наук про документ, а не окрему наукову дисципліну. Згадаємо, що в працях засновника документології – Поля Отле – впроваджувався саме такий підхід. У коло досліджень документології входили і діловодство, і архівна, і книжкова, і музейна справи. На той час вони ще не мали такого розвитку, як зараз, і не сприймалися як окремі дисципліни. Але сьогодні ми можемо говорити про існування саме циклу документологічних наук. Можливо, в межах цього циклу ще повинна сформуватися «загальна теорія документології». Об'єктом документології має бути система документальних комунікацій в цілому, в усіх її аспектах і деталях, а предметом – створення та функціонування документів різних видів. Більш конкретно предмети досліджень мають визначатися в кожній документологічній дисципліні окремо.

Однією з документологічних дисциплін має бути документознавство, яке поділяється на загальне та спеціальне. Об'єктом документознавства є документ як явище інформаційно-комунікаційної сфери діяльності суспільства. Це означає, що документознавство повинно вивчати не тільки безпосередньо сам документ як єдність інформаційної, матеріальної та знакової його складових (підкреслюємо, не двох, а трьох складових), але й всі складові документальної інформаційної комунікації (не тільки систему «документ-споживач (чи користувач)», але й, наприклад, систему «комунікант–документ», тобто проблеми створення документа, і діяльність комунікаційних посередників

у системі «комунікант - документ - реципієнт» та ін.). Предметом документознавства є визначення видів, структури і властивостей документа, а також закономірностей його створення та функціонування у суспільстві.

Структуру документознавства можна визначити як перетин двох напрямів її диференціації: аспектного і об'єктного. Аспектами є предмети вивчення: теорія документа, історія документа, організація документаційної діяльності, методика (або технологія) документаційної діяльності. Документаційну діяльність (documentation) ми трактуємо тут у відповідності з міжнародним стандартом ISO 5127 як створення і використання документа³⁷.

Об'єктний напрям диференціації документознавства передбачає виділення таких підрозділів:

1. Документ загалом, як явище інформаційно-комунікаційної сфери суспільства.

2. Окремі види документа і системи документації.

3. Окремі процеси і операції документаційної діяльності.

Першому об'єктному підрозділу відповідає загальне документознавство, другому і третьому – спеціальне документознавство. Предмет кожного підрозділу можна побачити у визначенні його мети, пов'язаної з аспектом вивчення того чи іншого об'єкта. Звернемо увагу на те, що процеси і операції документаційної діяльності в межах документознавства вивчаються у тісному зв'язку з особливостями документів (чи систем документації) і таким чином доповнюють характеристику документів.

Прикладом конкретизації об'єкта і предмета в спеціальному документознавстві може слугувати характеристика управлінського документознавства. Зокрема, С. Г. Кулешов, визнаний лідер українського управлінського документознавства, пише: «**Об'єкт** управлінського документознавства має складну структуру. Його центральною ланкою є *управлінська документація*. Власне похідними від центральної ланки є й інші складові об'єкта – *сфера створення управлінської документації та сфера функціонування управлінської документації*. ... **Предметом** управлінського документознавства є *дослідження еволюції і сучасного змісту характеристик управлінської документації та її функціонування у динамічному стані*. Тут слід пояснити, що до складу таких характеристик входять зовнішні та інформаційні характеристики управлінських документів, їхні класифікаційні (типологічні) ознаки, властивості, якості, характеристики їх ролі не тільки в установі, а й в державі та суспільстві у цілому»³⁸.

У межах загального документознавства можна виділити часткові дисципліни, що вивчають всі види документів одночасно, але вирізняються предметом вивчення: теорія документа (у тому числі його типологія та історія), теорія документних ресурсів, документна лінгвістика, документальні автоматизовані інформаційно-пошукові системи (у тому числі документографічні і повнотекстові), технологія збереження документів. У межах спеціального документознавства виділяються дисципліни, що вивчають окремі види документів: теорію документних потоків (що стосується опублікованих документів), управлінське документознавство, кінофотофонодокументознавство, електронне документознавство, картознавство, вчення про науково-технічну документацію, вчення про спецвиди документів. Цей перелік можуть доповнити: музичне документознавство, образотворче документознавство, інші дисципліни, присвячені конкретним типам або видам документів. Усі названі часткові дисципліни вже практично існують і проводять свої дослідження, але не завжди в межах конкретної дисципліни і, навіть, не завжди в межах документознавства. Поданий перелік є умовним, приблизним.

Подальші дослідження об'єкта і предмета документознавства повинні спиратися на чіткі уявлення щодо його місця серед інших наукових дисциплін, а також його диференціацію відповідно до конкретизації об'єкта і предмета досліджень.

¹ *Бездрабко В. В.* Управлінське документознавство: Навч. посіб. / КНУКіМ. – 2-ге вид., зі змін. і доп. – К., 2006. – С. 47.

² *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УНДІАСД; ДАКККіМ. – К., 2000. – С. 26–29.

³ Там само. – С. 100–102.

⁴ *Плешкевич Е. А.* Современные проблемы документоведения: Обзор // Науч. и техн. информ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 2006. – № 11. – С. 4–5.

⁵ Там само. – С. 5.

⁶ Там само.

⁷ *Михайлов А. И. и др.* Основы научной информации. – М.: Наука, 1965. – 655 с.; *Они же.* Основы информатики. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1968. – 756 с.; *Они же.* Научные коммуникации и информатика. – М.: Наука, 1976. – 435 с.

⁸ *Воробьев Г. Г.* Документ: информационный анализ. – М.: Наука, 1973. – 255 с.: ил.; *Воробьев Г. Г.* Информационная теория документа: автореф. дис. ... д-ра техн. наук / Моск. гос. ист.-архив. ин-т. – М., 1979. – 28 с.

⁹ Основные проблемы информатики и библиотечно-библиографическая работа: Учеб. пособ. / Под ред. А. В. Соколова; ЛГИК; Кафедра информатики. – Л., 1976. – 319 с.; *Соколов А. В.* Информационный подход к документальной коммуникации: Учеб. пособ. / ЛГИК. – Л., 1988. – 85 с.

¹⁰ *Соколов А. В.* Библиотеки и социальные коммуникации: // Науч. и техн. б-ки. – 1994. – № 8. – С. 3–14; № 9. – С. 41–55; № 10. – С. 3–11. – № 11. – С. 43–50; *Соколов А. В.* Введе-

ние в теорию социальной коммуникации: Учеб. пособ. / СПб. Гуманитар. ун-т профсоюзов. – СПб., 1996. – 319 с.

¹¹ *Кушнарченко Н. Н.* Документоведение: Учебник. – 6-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2005. – С. 152.

¹² Там само. – С. 152–153.

¹³ Там само. – С. 153.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 153–155.

¹⁶ Там само. – С. 155.

¹⁷ *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи ... – С. 39–42; *Слободяник М.* Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18.

¹⁸ *Соляник А., Кушнарченко Н.* Концептуальні засади викладання дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 1. – С. 25–27.

¹⁹ *Кушнарченко Н. М.* Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – 2003. – Вип. 11. – С. 106–114.

²⁰ *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи ... – С. 39–50.

²¹ Там само. – С. 40.

²² Там само. – С. 43.

²³ Там само. – С. 46.

²⁴ Там само. – С. 104.

²⁵ Там само. – С. 42–43.

²⁶ *Кулешов С. Г.* Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 24.

²⁷ *Зиновьева Н. Б.* Документоведение: учеб.-метод. пособие. – М.: Профиздат, 2001. – 208 с.

²⁸ *Слободяник М.* Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21.

²⁹ Там само. – С. 19.

³⁰ *Слободяник М. С.* Документология: Зміст. Перспективи // Библиотекознавство. Документознавство. Информология. – 2004. – № 4. – С. 6.

³¹ Там само.

³² *Слободяник М. С.* Галузеве документознавство: перспективні напрями досліджень // Документознавство. Библиотекознавство. Информационная деятельность: пробл. науки, освіти, практики: Материалы Другой міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 17–18 трав. 2005 р. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 6.

³³ *Кушнарченко Н. М.* Наука про документ: момент біфуркації // Документознавство. Библиотекознавство. Информационная деятельность: Пробл. науки, освіти, практики: Материалы міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 трав. 2004 р. / ДАКККіМ. – К., 2004. – С. 9–11.

³⁴ *Слободяник М. С.* Документология як наукова і навчальна дисципліна // Документознавство. Библиотекознавство. Информационная деятельность: пробл. науки, освіти, практики: материалы міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 трав. 2004 р. / ДАКККіМ. – К., 2004. – С. 12–15.

³⁵ Там само. – С. 15.

³⁶ *Ларьков Н. С.* О предмете и объекте документоведения как междисциплинарного научного направления // Документ в парадигме междисциплинарного подхода: Материалы Второй Всерос. науч.-практ. конф. (г. Томск, 27–28 окт. 2005 г.). – Томск, 2006. – С. 23.

³⁷ ISO 5127:2001. Documentation and information: Vocabulary. – Geneva: ISO copyright office, 2001. – P. 10.

³⁸ *Кулешов С. Г.* Управлінське документознавство: навч. посібник / Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2003. – С. 10.

Евгеній Плешкевич

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ О ДОКУМЕНТЕ

Теория – это конкретное сущностно-содержательное знание об объекте познания, которое может быть использовано в предметно-практической и познавательной деятельности¹. Будучи наиболее сложной формой выражения научных знаний, теория возникает лишь на достаточно высокой степени развития познания определенной совокупности явлений и включает в себя целый ряд элементов, представляющих собой простые формы выражения знаний. Первоначально формируются теоретические основы и концепции, которые впоследствии кристаллизуются в форме обобщающих теорий.

Теоретические основы в документационной науке преимущественно касаются проблемы определения понятия «документ», рассмотрения его функций, проблемы классификации и типологизации, а также статуса научных дисциплин, изучающих документированную информацию (объект, предмет, междисциплинарные связи). Традиционно основным методическим приемом рассмотрения понятия «документ» выступает разделение понятия на документ в «узком» и «широком» смысле. Понятие в «узком» смысле рождается в практике путем описания объекта конкретной деятельности. Данное определение назовем эмпирическим. «Широкое» понимание направлено на упрощение эмпирического понятия, на его размежевание со сложившимся бытовым восприятием. Безусловно, что широта определения – понятие условное. «Широким» можно считать такое определение, которое учитывает специфические черты двух и более эмпирических определений, либо базируется на характеристике (свойстве) объекта, присущего разным его видам и поэтому являющегося для них обобщающим. «Широкие» определения формулируются на первоначальном этапе теоретического изучения объекта в ходе обобщения знаний об объекте, уже накопленных в различных дисциплинах и областях практической деятельности. Следующим шагом является формулирование теоретических определений, под которыми мы будем понимать такие определения, которые хотя и строятся в конечном счете на эмпирической основе, но всё же содержат в себе элементы, полученные в ходе теоретических исследований, выводя объект за узкие рамки эмпиризма.

Спецификой локальных концепций в документационной науке выступает, во-первых, как пра-

вило, их ориентация на практическую область деятельности, во-вторых, рассмотрение не всего массива документа, а лишь документов определенного вида и отраслевой направленности.

Одной из первых в XIX в. начала формироваться *правовая концепция* документа, ориентированная на правоприменительную практику использования документов. Понятие «документ» вносилось в уголовные кодексы, например, Пруссии 1851 г., однако в силу несовершенства определения от него пришлось отказаться до разработки его теоретических основ. В немецкой правовой науке термин «Urkunde», обозначающий грамоту, акт, документ, начинают использовать в качестве обобщающего, для обозначения письменного доказательства. «Документы, – отмечает российский юрист А. А. Жижиленко в магистерской диссертации, посвященной проблеме подлога, – предназначенные служить с самого момента своего составления удостоверительным средством, и документы, которые сделались таковыми благодаря особым случайным обстоятельствам – понятия не одинаковые. Эти документы собственно только с внешней стороны однородны, но на самом деле коренным образом разнятся друг от друга: общее между ними только то, что как те, так и другие что-нибудь удостоверяют. ... В смысле документа, который становится таковым только случайно, благодаря внешним обстоятельствам, всякий письменный акт, всякое письмо, всякая записка, словом все, что написано, может служить документом, раз по нему можно судить о каком-нибудь обстоятельстве. В таком смысле понимается документ, как письменное доказательство, в процессе уголовном: и здесь он ничем, кроме письменной формы не отличается от других видов вещественных доказательств, являясь только их подвидом. В этом смысле документ особого специфического значения не имеет, он сливается с понятием вещественного доказательства»². Таким образом, понятие «документ» связывается с правовой функцией, наделяемой изначально, а не в силу каких-либо обстоятельств, случайно. По мнению немецких исследователей, документ приобретает способность служить доказательством в силу его специального, целенаправленного создания, составления. Составлением документа, отмечает Моммзен, называется то, когда воздействием человеческого сознания овеществляется опре-

деленная мысль, для продолжительной распознаваемости³. С этого момента документ существует самостоятельно и не зависит от изменения воли составителя или другого лица, пока не изменит его новое воздействие человека или времени. Данная трактовка позволила расширить понимание документа. Если он выражает определенную мысль, безотносительно, каково её содержание, следовательно, он может удостоверять не только правовые события. Такой подход косвенно подтверждается лингвистическим анализом слова «Urkunde», где корень «Kunde» – означает известие, весть, сведение, приставка «ur» – «пра», «первобытный», «древний», т.е. дословно термин можно перевести как «сведения о прошлом».

Таким образом, понятие документ стало использоваться как обобщающее для тех видов письменных свидетельств, которые составлялись с юридическими целями. Границы понятия были расширены и в него были включены другие знаки, выполняющие удостоверительные функции. В делопроизводственной и иной практике в качестве обобщающего понятия использовался термин «бумага». Правовая природа термина отразилась в определении документа в словаре Ефрона и Брокгауза. «В гражданском праве, – писал юрист М. Брун, – так (документ – *прим. автора*) называется всякий материальный знак, служащий доказательством юридических отношений и событий ... в тесном смысле под документом разумеют преимущественно бумаги, способные служить письменными доказательствами юридических отношений»⁴.

В начале XX в. границы термина расширяются, и в него вкладывают не только правовое значение. При этом правовое значение определяется как «узкое», юридическое и сохраняется за документом как доказательством⁵. В рамках правовой концепции первоначально формировалось два подхода к пониманию подлога документа. Согласно первому подходу, документ создается как раз с целью служить доказательством и в этом значении он является объектом подлога. Согласно второму подходу документом считается любой объект, выступающий в качестве доказательства в судебном процессе. Если в первом случае документ – это результат целенаправленного действия, то во втором случае – документ это статус, которым наделяются объекты в силу определенных обстоятельств. Впоследствии от второго подхода отказались, и вместо термина «документ» стал использоваться термин «вещественное доказательство». В рамках первого подхода документ стал объектом изучения криминологии⁶.

Вплоть до 1990-х гг. в правоведении сохранялось понимание документа, предложенное еще в XIX в. Известный советский ученый-юрист В. Я. Дорохов определял документ как письменный акт установленной или общепринятой формы, составленный определенными и компетентными учреждениями, предприятиями, организациями, должностными лицами, а также гражданами для изложения сведений о фактах или удостоверения фактов, имеющих юридическое значение, или для подтверждения прав и обязанностей⁷. Причем письменный акт, исходящий от некомпетентного органа, документом не считался. Данный подход мы условно назовем «документ-доказательство». В определениях, построенных на основе этого подхода, в качестве основы определения выступает способность документа выступать в качестве доказательства.

В 1990-е гг. в правоведении ситуация постепенно начинает меняться. В первую очередь, на наш взгляд, это было связано с информатизацией общества. Понятие информации становится объектом правового регулирования, что требует его более конкретного правового определения. Очевидно, что абстрактные понятия невозможно регулировать правовыми нормами. Выход из этого положения был найден посредством определения понятия «информация» через понятие «документированная информация», как информация, зафиксированная на материальном носителе с реквизитами, позволяющими ее идентифицировать. При этом понятие «документированная информация» и «документ» стали рассматриваться как синонимы.

В XIX в. начинает формироваться концепция документа как источника информации. Данная концепция начала разрабатываться сначала в исторической науке, а позже во вспомогательной исторической дисциплине – источниковедении, разрабатывающей обобщенный термин для обозначения различных носителей исторической информации. В качестве вариантов предлагались термины «источник», «след», «памятник», «документ». В качестве обобщающего, для обозначения письменных источников, в противоположность устному, его использовал в XVIII в. еще В. Н. Татищев⁸. Также в качестве обобщающего, термин «документ» использовал Ш. Сеньобос, определивший его как «след исчезнувшего факта» – иногда в форме материального предмета, но чаще в форме записей, составленных людьми, которые сами видели эти факты⁹. В этом значении документ рассматривался как источник исторического знания. Данный подход нашел отражение в понимании документа в начале XX в. в Новом энциклопеди-

IV. Документозна́вство: історія, теорія, практика

ческом словаре¹⁰. Данный подход условно назовем «документ – источник информации». Определения, построенные на его основе, выделяют в качестве базового свойства документа способность выступать в качестве источника информации.

Это статусный подход: документарным статусом наделяются объекты, вовлеченные в исследовательский процесс. Мы полагаем, что выбор термина «документ» в качестве обобщающего в этом случае был обусловлен, возможно, преобладающим большинством письменных исторических источников в тот период времени над иными видами источников.

В ходе развития методологии истории и видового расширения носителей исторической информации в качестве основного обобщающего термина окончательно утвердился термин «исторический источник». С критикой расширительного использования термина «документ» в источниковедении выступил С. М. Каштанов, по мнению которого складываются тенденции подмены термина «источник» термином «документ»¹¹. Исследователь отмечает необоснованность данной замены, называя этот процесс художественным штампом, стирающим разницу между родами, видами и надвидами источников. Так, определение картины в качестве «документа» нарушает противопоставление изобразительных и письменных родов источников; определение романа как «документа» сводит на нет различие между надвидами повествовательных и документальных источников¹². Термин «документ» он предлагает использовать для обозначения источников правового характера, т. е. в рамках сложившегося бытового восприятия данного термина. Изучая соотношение документа и исторического источника, Г. Н. Швецова-Водка отметила, что для источниковедения характерно значение документа, как записи, созданной в процессе определенной человеческой деятельности, связанной с фиксированием семантической информации, отражающей именно эту деятельность, потому что является её остатком¹³. Мы полагаем, что данное определение больше соответствует понятию «документальный предисточник информации», документальным источником он станет после вовлечения его в процесс исторического исследования.

В начале XX в. начала формироваться *информационно-библиографическая* концепция документа. Автором данного подхода стал Поль Отле, разрабатывающий новое направление, обозначенное им как «Документация». Под документацией, – писал Отле, – мы понимаем совокупность методов опубликования и распространения науч-

ной информации: книги, периодические издания, газеты, циркуляры, каталоги и др.¹⁴ В 1960-х гг. вместо термина «документация» был введен термин «информатика». Сегодня термин «документация», как отмечает Р. С. Гиляревский¹⁵, соответствует в большей степени термину «научно-информационная деятельность». Новое направление носило информационный характер, что обусловило необходимость использования обобщающего термина для различных носителей информации и в первую очередь для произведений письменности и печати, содержащих научную информацию. В качестве обобщающих Отле применял понятия «книга» и «документ», используя их как синонимы и часто употребляя их в связке. Для того, чтобы разделить эмпирическое и обобщающее значение, он использовал разделение понятия «Книга-Документ» на «узкое» и «широкое» понимание. Там, где Отле говорит о книге или документе, как объекте теоретических исследований, он акцентирует внимание на его максимально широком понимании¹⁶, в тех случаях, когда он обращается к практике, он формулирует определение в узком плане¹⁷. Отле в своём научном творчестве предлагал несколько определений понятию «книга-документ». Исследователь его творчества Г. Н. Швецова-Водка отмечает, что «книга-документ» в наиболее широком толковании Отле есть «материализованная память человечества, которая день за днем регистрирует факты, идеи, действия, чувства, мечты, которые запечатлелись в сознании человека»¹⁸, что в целом близко к пониманию документа как источника информации. Изучение проблем документации на теоретическом уровне Отле предложил проводить в рамках «Библиологии» («Документологии»). Как видно, дуализм в определении обобщающего понятия сохранился и в определении названия научной дисциплины.

Информационно-библиографические идеи Отле были поддержаны в России. В 1917 г. доцент Московского университета Э. А. Вольтер определил библиологию (теоретическая библиография) как совокупность теоретических знаний и практических правил, относящихся к книгам и документам¹⁹. При этом под книгой и документом понималось всё, что при помощи графических знаков изображает или выражает какой-либо предмет, действие или мысль.

В понятийном дуэте «книга – документ» в отечественной науке явное предпочтение отдавалось понятию «книга». Причем в определении книги также использовался прием понятийного дуализма. Книга в широком смысле – это есть вместилище всякой мысли и слова человека, взятых вмес-

те и выраженных в видимом знаке, в узком смысле – собрание бумажных листов – рукописных или печатных, – которые выражают мысль и слово одного или нескольких авторов, и объединенных в интересах автора, издателя или владельца, внутренне и внешне в одно целое²⁰.

В 1930-х гг. в издании «Международный путеводитель по архивам»²¹ документ определялся как всякий материальный источник познания, пригодный служить для справки, изучения чего-либо или доказательства. В качестве примеров были приведены рукописи, печатные произведения, графические изображения, иллюстрации, музейные предметы. Анализ определения показывает, что его основу составило сочетание двух концепций «документ – источник» и «документ – доказательство».

В СССР в середине 1930-х гг. Б. С. Боднарский под документом предложил понимать «все, что графическими знаками изображает какой-либо факт или идею»²². Сохраняя источниковедческое понимание документа, он, в отличие от Отле, сузил спектр объектов, наделяемых статусом документа, увязав, во-первых, документальный статус с требованием графической фиксации информации, и исключив, во-вторых, из понятия «идеи и факта» деловое администрирование. При этом документального статуса лишились деловые (канцелярские) бумаги, а также музейные предметы (документы трех измерений) и кинофотофонодокументы. Для обозначения «мелкой» по его выражению документации он предложил использовать термин «литература социального быта», относя к ней «мелкие памятники из жизни как отдельных лиц (адреса, дипломы, поздравления, приглашения), так равно и общественных групп и даже целых государств (прокламации, манифесты, листовки)»²³. В целом данный подход можно обозначить как библиотечно-библиографический. Термин «документ» выступает в данном контексте как обобщающий для произведений письменности и печати.

В 1960-х гг. *информационно-библиографическая* концепция документа получает развитие в рамках информатики и документалистики. Её авторами стали специалисты в области научно-информационной деятельности А. И. Михайлов, А. И. Черный и Р. С. Гиляревский. Исследуя проблемы развития научных коммуникаций, они использовали статусное понимание документа, закрепляя его за любым материальным объектом, который фиксирует или подтверждает какие-либо знания и может быть включен в определенные собрания²⁴. В целом данный подход отражает уже сложившееся статусное понимание документа,

согласно которому один и тот же объект может наделяться, а может и не наделяться статусом документа: все зависит от дополнительных обстоятельств. Таким дополнительным условием в информатике стало вовлечение объекта в процесс познания путем его включения в коллекции и собрания.

В информатике в 1964 г. в СССР документ был определен как материальный объект, содержащий информацию в закреплённом виде и предназначенный для её передачи во времени и пространстве²⁵. Данный подход к пониманию документа пожалуй один из самых расширенных. Согласно ему, документ – это информационный объект в системе коммуникаций: им может быть всё, что угодно, начиная с гонца в древнем мире и заканчивая «гарбузом» в кинофильме «Максим Перепелица». Границы документа в этом значении очертить сложно. На наш взгляд, более подходящим термином в данного контексте выступает термин «коммуникат», т. е. то, посредством чего осуществляется коммуникация.

Теоретическое изучение документа в 1960–1970-х гг. проводилось в структуре документалистики и кибернетики. В рамках документалистики документ – это любая информация, зафиксированная на любом носителе, любом языке и любым способом для последующего обращения в информационной системе²⁶. Новым в данном подходе, стало смещение акцента в сторону указания процесса фиксации информации и связи документа с информационной системой. Мы полагаем, что вынесение в качестве базового элемента определения процесса записи информации свидетельствует о понимании документа как результата некоего информационного процесса. Данный подход в понимании природы документа мы условно определим как информационный, т. е. документ есть продукт некоего информационного процесса и является информационным объектом. К сожалению, авторы данного подхода не акцентировали на этом внимание, отметив, что всякий документ можно рассматривать с точки зрения носителя, способа фиксации и выполняемых им функций²⁷. В кибернетике документ рассматривался с позиций системы управления. Чаще всего, отмечает С. Л. Круглов, документ представляет собой набор (совокупность, последовательность) моделей письменных сообщений, которая содержит «квант информации». Определение документа как модели некоего объекта совпадает с определением сигнала в кибернетике. И документ, и сигнал являются отражением объекта информации²⁸. Данный подход детализирует информационный процесс, опре-

IV. Документозна́вство: історія, теорія, практика

деляя документ как сигнал некоей системы, содержащий информацию об объекте и включенный в некую систему. Это одна из первых попыток информационно-системного рассмотрения документа.

В 1990-х гг. в структуре библиотечно-библиографических дисциплин начинает формироваться коммуникационная концепция документа. В первую очередь, это работы А. В. Соколова и Г. Н. Швецовой-Водки. В качестве основы современной социальной коммуникации, под которой понималось движение смысла в социальном пространстве и времени, А. В. Соколов определил документ. Документ, отмечал он – это «стабильный вещественный объект, предназначенный для использования в социальной коммуникации в качестве завершеного сообщения»²⁹. Данный подход сместил акценты исследования в сторону документных коммуникаций.

Фундаментальный характер носят исследования Г. Н. Швецовой-Водки, посвященные теоретическому изучению феномена документа и документных форм. Автор расширил область исследования, выйдя за пределы книговедения и библиотечно-библиографической науки, и обозначил в качестве предметной области информационно-документационную науку³⁰. Предметом рассмотрения Г. Н. Швецовой-Водки стало понятие «документ» и его соотношение с понятием «книга». В качестве метода исследования содержания понятия «документ» был выбран метод типологической классификации³¹.

Автором были сформулированы восемь основных значений «документа», использующиеся в теории и практике документации, в исторической науке и в бытовом обиходе. На основе этого была построена модель значений документа по принципу «матрешки», когда каждое более широкое определение поглощало в себе менее широкое³². С помощью полученной семантической модели понятия «документ» были исследованы определения документа и книги в различных дисциплинах, а также их функции.

Какое из значений является правильным? Ответа на этот вопрос у автора нет, поскольку, по его мнению, такая постановка вопроса вряд ли является правомерной. Можно выбрать наиболее распространенное или употребительное значение. Таким, по мнению автора, является значение «Документа IV»³³, однако, «правильного» значения быть не может.

Таким образом, определение документа, во-первых, зависит от специфики документальной деятельности, задач, решаемых научными дисциплинами, использующими данный термин в своих

интересах и, во-вторых, абсолютно верного и единственно правильного определения быть не может. К сожалению, за рамками типологической конструкции остался документ в сфере управления. Несмотря на определенную близость к правовому пониманию документа, документы в сфере управления обладают спецификой: посредством них реализуется управление.

В рамках коммуникационного подхода Г. Н. Швецовой-Водки был предложен новый методологический подход к определению понятий «книга» и «документ». В результате сравнительного анализа функций и свойств документа и книги, отмечает она, определения и Документа, и Книги должны быть функциональными, но они должны быть построены не на основе перечисления функций и свойств, а на основе выявления их места в социально-коммуникационных информационных процессах³⁴.

Метод типологической классификации был использован С. Г. Кулешовым при исследовании научных документов³⁵. Одним из базовых понятий исследования выступало понятие «документ», которое анализировалось в контексте «документ – текст». В данном контексте (для библиографии, библиотековедения и книговедения) под документом им понимается текст (как логичная последовательность как языковых, так и неязыковых знаков), зафиксированных на материальном носителе, основной функцией которого является сохранение и распространение (передача) информации во времени и пространстве³⁶. При этом, считает автор, только текст нельзя идентифицировать с документом. Обязательным признаком документа должна выступать целенаправленность его создания с целью передачи информации во времени и пространстве. Мы полагаем, что данный подход раскрывает только одну сторону научных документов – источниковедческую. Вместе с тем, к научным документам можно отнести также документы, в которых информация фиксируется не с целью передачи её во времени и пространстве, а с целью дальнейшей обработки. Одной из базовых функций матричных документов, например, перфокарт, была как раз обработка информации, зафиксированной на них, иначе говоря – производство новой информации-знания.

Общетеоретическими вопросами статуса научной дисциплины, изучающей теорию документа³⁷, а также формирование широкого значения понятия «документ»³⁸, посвящены исследования Ю. Н. Столярова. Спецификой подхода, предлагаемого Ю. Н. Столяровым, является убеждение, что достичь обозначаемой им цели можно только

в рамках общей науки о документе – «документологии», изучающей документ с самых широких позиций. Под «всеобщим» определением документа с учетом трактовки ИСО он предлагает понимать «объект, позволяющий извлечь из него требуемую информацию»³⁹. Данный подход условно был назван нами статическим: документом становится любой объект, вовлеченный в документационное исследование, по сути минуя процесс документирования. «Одно и то же издание, – отмечает Столяров, – в зависимости от обстоятельств, может документом быть или не быть; быть одним или несколькими, или даже многими. Например, непрофильный журнал библиотека документом не считает и от его приобретения откажется»⁴⁰. Таким образом, сам документационный процесс рассматривается как фондирование, т. е. лишь как образование фондов и коллекций. Все зависит от семантического процесса, который по его мнению должен заменить собой документационный процесс⁴¹.

Таким образом, данный подход рассматривает документ как нечто относительное, зависящее от позиции исследователя. Мы полагаем, что это один из вариантов статусного подхода. Методология изучения различных форм документов базируется на сужении понятия «документ»: от максимально широкого «космического», до узкого, прикладного.

Расширительная трактовка термина «документ» и замена понятия «документирование» на «документопроизводство» ведет к расширительному пониманию документоведения как научной дисциплины. В структуру специального документоведения предлагается включить «науки, отрасли деятельности, которые имеют своим предметом те или иные виды записи, т. е. виды документов»⁴². При этом сам Столяров замечает, что основоположники и приверженцы десятков и сотен этих дисциплин, о том, возможно, нимало не подозревают. На тех же позициях находится Н. Н. Кушнарченко⁴³.

На основе правой концепции в середине XX ст. в структуре документоведения начала формироваться *управленческая концепция* документа, где, во-первых, он сохранял свойства выступать в качестве доказательства, и, во-вторых, имел управленческую направленность. Традиционно считается, что термин «документоведение» впервые был использован в 1943 г. К. Г. Митяевым⁴⁴. Необходимо отметить, что термин «документоведение» использован был ранее еще в 1940 г.⁴⁵ для обозначения самостоятельного учения о документах, в противоположность термину «Дипломати-

ка», которым обозначалось учение о документах и актах вспомогательного исторического характера. Развитие теории в документоведении и формирование управленческой концепции можно условно разделить на несколько этапов. Первый этап – это начало 1950 – конец 1960-х гг. В его рамках произошло оформление документоведения как научной дисциплины. Документоведение было определено как научная дисциплина, изучающая в историческом развитии способы, отдельные акты и системы документирования явлений объективной действительности и создаваемые в результате документирования отдельные документы, их комплексы и системы⁴⁶. В определении дисциплины прослеживаются её генетические связи с исторической наукой и, в частности, с архивоведением, в структуре которого оно зародилось.

Спецификой развития теории документоведения на начальном этапе стало формирование дуализма, который выражался в разделении понятия документа на «теоретический» и «эмпирический» контексты. В основе теоретического понимания основателем дисциплины К. Г. Митяевым был заложен документоведческий подход к пониманию документа и документирования. Под документом он предложил понимать материальный результат первоначального целенаправленного документирования различными способами (письмом, изобразительным, звуковым, комплексным) явлений объективной действительности, с обязательным отождествлением (идентификацией) документируемого на языке слов. Т. е. документ – это результат определенной информационной деятельности (процесса), определенной как документирование. Процесс документирования включает целенаправленное восприятие объектов документирования, их воплощение в представления и мысли на основе языкового материала и запечатление тем или другими способами соответствующей информации, представляющей содержание документа⁴⁷. Безусловным шагом вперед стало рассмотрение документа как результата документирования. Позже этот же подход был использован в архивоведении Б. С. Илизаровым, который определил «документ» как результат целенаправленного запечатления (документирования) информации для передачи ее во времени и пространстве⁴⁸.

В рамках узкого, эмпирического подхода под документом Митяев предложил понимать письменные, отвечающие требованиям засвидетельствования, удостоверяющие факты, права, обязанности, и служащие для их доказательства (например, удостоверения, дипломы, договоры, оправдательные документы и т.д.)⁴⁹. Дуализм понятий

IV. Документознаводство: історія, теорія, практика

играл позитивную роль. Выделение узкого контекста отвечало интересам практической деятельности, ориентированной на делопроизводственные процессы и архивное дело, тесно с ним связанное, и ограничивало прикладные исследования сферой управления. Широкий теоретический подход позволял расширить границы явления и посмотреть на него под иным, нежели прикладным углом зрения. Совмещение широкого и узкого подходов было нежелательным, поскольку вносило бы определенную понятийную путаницу и размывало бы понятие.

Организационно Митяев предположил разделение дисциплины на общую и специальную части. Общее документоведение ориентируется на широкий теоретический контекст, специальное – на узкие эмпирические контексты, зависящие от конкретной специфики. При этом общее документоведение должно стать введением в изучение проблем документирования и документации такими дисциплинами, как административное делопроизводство, техническое документирование, фотокинофонодокументирование и т. д.

Однако идея создания общего документоведения, развивающего теорию и ориентированного на широкий контекст, реализована не была. Начиная с 1970-х гг. документоведение и его теоретическая часть в целом «свернули» в сторону документационного обеспечения управления. В начале 1970-х гг. еще сохранялось совмещение широкого и узкого подходов, как в определении дисциплины, так и ее базового понятия «документ». Ярким примером совмещения стало определение дисциплины, предложенное Я. З. Лившицем⁵⁰, который определил документоведение как научную дисциплину, рассматривающую проблемы определения роли и места делопроизводства в управлении деятельностью, значение функциональных и отраслевых систем документации для рационального построения систем документирования и другие. При этом тут же указывал на то, что зачастую границы документоведения неоправданно сводятся к изучению управленческой документации, и отмечалось, что документоведение должно изучать всю совокупность документов, возникающих в деятельности общества. То же касалось и определения документа. Если в первом терминологическом стандарте в 1970 г. документ определялся как «средство закрепления различными способами на специальном материале информации о фактах, событиях, явлениях объективной действительности и мыслительной деятельности человека»⁵¹, то уже в следующем терминологическом стандарте документ определялся как «материальный объект, содержа-

щий в зафиксированном виде информацию, оформленную в установленном порядке, имеющий в соответствии с действующим законодательством правовое значение»⁵². Несмотря на определенную дискуссионность первого определения, оно все же отражало широкий теоретический подход к пониманию документа как информационного объекта, второе определение явно уже первого и отражает делопроизводственный и правовой эмпиризм.

В середине 1970-х гг. управленческая концепция окончательно вытеснила документоведческую. В 1975 г. на конференции во ВНИИДАДе в докладе В. Н. Автократова, В. Д. Банасюкевича и А. Н. Соковой⁵³ было предложено рассматривать документоведение как комплексную интегрированную научную дисциплину, возникшую в результате развития теории и практики делопроизводства как формы управленческого труда. Она разрабатывает способы создания документов, организации документооборота и построения системы документации, а также изучает закономерности образования документов и документных систем в их историческом развитии. Предложенное определение дисциплины сместило акценты в сторону методического и прикладного аспектов, вынося управленческую документацию и работу с ней на первый план в тематике исследований, а саму дисциплину отнесло к наукам об управлении общественными процессами. На первый план вышли методические вопросы по систематизации, унификации и стандартизации управленческой информации.

Управленческая концепция опирались на логику и эмпирику делопроизводства, рассматривая специфику управленческой документации. Зачастую само документоведение определялось как теоретическая часть делопроизводства. Важнейшей его задачей было определено теоретическое обоснование процессов документационного обеспечения аппарата управления⁵⁴. История документоведения подменялась историей делопроизводства в сочетании с историей органов государственной власти и управления. При этом начало теоретических исследований в документоведении, а порой и оно само связывалось с работами Н. В. Варадинова⁵⁵. Так историк Л. Е. Шепелев отмечает, что работа Н. Варадинова дает не только систематическое изложение законодательства и канцелярских традиций, но и является своеобразным исследованием по теории делопроизводства⁵⁶. Делопроизводство не имеет теорию, теоретическим обобщением в нем занимается документоведение. Исходя из этого, мы полагаем, что Л. Е. Шепелев

в этом высказывании имел в виду не делопроизводство, а «документоведение». Мы полагаем, что работа Н. Варадинова, безусловно, содержит некоторые элементы обобщения, однако является не теоретической, а прикладной работой, содержащей комплекс практических правил и норм, действующих во второй половине XIX в. Цель её – ознакомить с методикой составления и работы с документами. Сам Н. Варадинов, разделяя свою работу на теоретическую и практическую части, отмечал, что «Делопроизводство в теоретическом значении излагает правила составления деловых бумаг, актов, самих дел. Делопроизводство в практическом значении есть порядок производства дел в присутственных местах и сословных учреждениях, в камерах судебных следователей, конторах нотариусов и маклеров, по данным формам и по установленным образцам деловых бумаг»⁵⁷. Таким образом, теоретическая часть включала правила составления, т. е. методику документирования, а практическая – порядок движения документов в делопроизводстве.

При анализе развития теории документоведения было отмечено, что она формируется прежде всего как теория документационного обеспечения управления, главной составной частью которой является представление о документации как о системе⁵⁸. Эволюция взглядов на теорию документоведения шла от обобщения опыта делопроизводственного обслуживания работы учреждений, через доказательство самостоятельности и важности этого вида управленческого труда, до отрицания «делопроизводственного подхода» и замены понятия «делопроизводство» более широким и системным «документационным обеспечением управления». В середине 1980-х гг. М. П. Илюшенко определяла документ в документоведении как материальный объект, в котором сознательно закреплена определенная информация, с тем ограничением, что такой документ функционирует лишь в сфере управления⁵⁹. Предложенное определение построено на понимании документа как информационного объекта, действующего в сфере управления.

Научная терминология была заменена терминологией стандартов по делопроизводству и архивному делу, а также терминологией нормативных актов в сфере делопроизводства. В начале 1980-х гг. понятие «документ» определялось через описание объекта и указание его базовой коммуникационной функции⁶⁰, что соответствовало концепции обеспечения управления.

Безусловным достижением управленческой концепции того периода стало признание инфор-

мационной природы документа, однако, при этом сам информационный процесс в тематике исследований не вышел на первое место. Процесс документирования рассматривался не как информационный процесс, а как совокупность работ по подготовке, составлению, согласованию, оформлению и изготовлению документов⁶¹, что в целом соответствует делопроизводственному подходу. Система документирования рассматривалась как «весь процесс подготовки документов в учреждениях»⁶², что тоже отражает не информационный, а делопроизводственный подход. Новым и значительным стал системный подход к пониманию документа и введение в научный оборот понятия «система документации», как совокупности документов либо отраслевого характера, либо по функциям управления.

При этом исследователями практически игнорировались иные, неуправленческие, виды документов, в частности, книга как документ.

В ходе развития документоведческой теории были сформулированы наиболее общие представления об объекте, предмете документоведения и целях этой дисциплины, а также рассмотрены в рамках теории основные понятия документоведения. К основным понятиям документоведения были отнесены понятия документа⁶³, классификации документов⁶⁴, функций документов⁶⁵, что характерно для этапа формирования первичных теоретических знаний.

В 1990-е гг. в структуре управленческой концепции «документа» была создана теоретическая основа для перехода от документационного обеспечения управления к управлению документацией или документационному менеджменту. Определенным итогом исследования управления документацией стала докторская диссертация, подготовленная М. В. Лариным⁶⁶.

Во второй половине 1990-х гг. при переработке терминологического стандарта по делопроизводству⁶⁷ определение документа было взято из Федерального закона РФ «Об информации, информатизации и защите информации»⁶⁸. Несмотря на то, что определение было увязано с текстом конкретного законодательного акта, благодаря тому, что оно соответствовало описанию документов в сфере управления, его стали использовать в документоведении. Кроме того, именно документы в сфере управления становились, как правило, объектами правоотношений.

В начале XXI в. специалистами в области электронного документирования и документооборота В. А. Гадасиным и В. А. Коняевским начала формироваться *концепция электронного документа*.

IV. Документозна́вство: історія, теорія, практика

Исследователи отметили необходимость формирования теории электронного документа, основные положения которой ими были изложены в монографиях⁶⁹, а также кратко освещены в приложениях к терминологическому стандарту⁷⁰, действующему в сфере электронного обмена информацией. «Документ, отмечают они, ранее исключительно прерогатива человека, теряет субъективизм, становится безличным, в каком-то смысле не зависящим от воли и сознания субъектов. Документ перестает восприниматься человеком, но должен отвечать жестким детерминированным стандартам машинного интерфейса. Документированная информация лишается содержания, смысла, знания и превращается в маркированную извне заданным способом последовательность символов. Человек перестает формировать документы, и ограничивается созданием правил формирования и преобразования электронного документа компьютером»⁷¹. Мы полагаем, что данный подход отражает технократическое понимание мира, допускающее существование машинного интеллекта и ставящее человеческий и машинный интеллект на один уровень. Сейчас мы имеем огромное количество ситуаций, отмечают авторы, когда компьютер самостоятельно, без какого-либо вмешательства человека, создает новые электронные документы. Нам представляется, что данный взгляд на природу отношений машины и человека отражает дискуссию о том, кто лучше играет в шахматы, машина или человек. Очевидно, что в ходе данной шахматной баталии человек играет не с машиной, а с программистом, и в данном случае машина – промежуточный механизм, «выбирающий» тот или иной ход на основе алгоритма, созданного человеком.

В контексте данной теории под документом понимается объект информационного взаимодействия в социальной среде, предназначенный для формального выражения социальных отношений между объектами этой среды. Мы полагаем, что данное определение исключает из понятия документа субъекта – творца и основного элемента социальной среды. Нормативное закрепление подобного определения вызывает недоумение.

В приложении к стандарту они меняют свой подход, отмечая, что документ существует только в социальном обществе, есть явление социальное и предназначен для формального обоснования тех или иных действий субъектов, взаимодействующих при его помощи. При этом под документом они понимают «сообщение о факте, которое признается в рамках сектора действительности легитимным (имеющим юридическую силу – прим. авто-

ра) основанием для возникновения, сохранения, изменения, прекращения определенных взаимоотношений между членами сектора»⁷². На наш взгляд, данное определение есть не что иное, как пересказ правового значения термина «техническим новоязом».

Авторы вводят новые термины и понятия, такие как «справочный атрибут документа», «содержимое электронного документа», «содержимое документа», «легитимность документа», «сектор действительности и сектор реализации документа», «разметка (текст)», «дискретный и аналоговый документ». Новые термины слабо согласуются с общепринятыми понятиями и определениями, а некоторые вообще в них не укладываются. Для примера приведем лишь несколько: например, термин «реквизит» понимается как «обязательный для данного класса документов справочный атрибут», при этом атрибут – «это измеримое физическое или абстрактное свойство объекта». Интересно, как авторы стандарта представляют измерение абстрактного свойства объекта, например, той же легитимности. Примером новых терминов являются, например, «Содержимое документа: данные, представляющие информацию документа и предназначенные для восприятия человеком», «Содержимое электронного документа: данные реализации электронного документа уровня представления без учета сервисных атрибутов уровня представления». При этом сервисный атрибут – это атрибут, интерпретация которого зависит от реализации электронного документа.

Авторы вводят понятие «законы электронной среды», при этом не вполне понятно, что они имеют в виду: физические законы или законодательные акты, регламентирующие использование электронных документов. Вводится классификация документов то на две группы – аналоговые и дискретные, то на три группы – аналоговые, дискретные и электронные, не поясняя, чем, по их мнению, отличаются дискретные от электронных. Краткий анализ теории электронного документа свидетельствует о полном разрыве с представлениями о документе, накопленными в документационной науке. Термин «документ» стал столь популярен, что его использование стало данью моде. Мы полагаем, что в процессе электронного обмена информацией общими могут быть термины, отражающие форму организации этой информации с целью последующей коммуникации. Это, в первую очередь, термины «сообщение», как форма организации информации для её последующей передачи, «запись», как результат фиксации информации, «данные», как форма информации,

прошедшая дополнительную семантическую обработку.

Подводя итоги обзора, можно отметить, что «документ» стал теоретическим понятием, используемым в целом ряде научных дисциплин. Он обладает высоким теоретическим потенциалом, являясь базовым для информационно-документационной науки в целом. Сегодня его разработка началась как в концептуальном, так и в общетеоретическом плане. В настоящее время сформировано несколько основных концепций документа. Согласно первой концепции, документ – это объект созданный с целью правового и управленческого обеспечения социальных процессов.

В рамках данной концепции в правоведении и в документоведении сформировалось эмпирическое понимание документа, как средства доказательства и управления. Согласно второй концепции, документ – это статусное понятие. В рамках данной концепции исследуются теоретические аспекты наделения объектов, которые были созданы с иными, не документационными целями, документным статусом. В этом значении – документ это обобщающее понятие. Это, в первую очередь, в исторической науке, музееведении, теоретическом исследовании Ю. Н. Столярова и его школы. Целесообразность использования понятия «документ» как обобщающего зависит от внутренних потребностей научных дисциплин. Сегодня наблюдается тенденция, что происходящим по мере развития дисциплин, использующих понятие «документ» как обобщающее понятие, происходит постепенная замена его более подходящим и соответствующим термином: в источниковедении – это «исторический источник», в правоведении – «вещественное доказательство», в музееведении – «музейный предмет». Нам представляется это закономерным, по мере развития теоретических представлений об объекте в данных дисциплинах и разработке более адекватных теоретических терминов и понятий. Расширенное понимание «документа» не позволяет установить границы, отделить документ от недокумента, а соответственно очертить предметную область в данных дисциплинах. Данная концепция также не соответствует практике работы с документами.

В третьей концепции документ – это результат и элемент некоего информационного процесса, определяемого как «материализация информации», «запись информации», «фиксация информации», «документирование». В рамках этой концепции началось формирование теоретических знаний о природе документа, были созданы методологические основы построения общей теории доку-

мента. Значительным шагом в этом направлении стало рассмотрение документа как элемента информационных коммуникаций и в этом аспекте документные коммуникации – это лишь одна из форм организации коммуникаций, использующих материализацию информации⁷³. В заключение отметим, что сегодня созданы научные предпосылки для формирования не только общей теории документа, но и общего документоведения, в структуре которого общая теория займет центральное место.

¹ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – С. 26.

² Жижиленко А. А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. – СПб., 1900. – С. 543–545.

³ Mommsen. Die Privateurkunde als Gegenstand der Falshung. Gerichtssaal Bd. 36. – 1884. – P. 34; Цит. по: Жижиленко А. А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. – СПб., 1900. – С. 545.

⁴ Брун М. Документ // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 20. – С. 898.

⁵ «Документ в юридическом смысле, – отмечал в энциклопедической статье А. Гойхбарг, – имеются, однако, лишь в таком случае, если он вместе с тем может служить доказательством юридических отношений или событий, причем безразлично как материал из которого состоит документ (камень, бумага, дерево), так и форма сохранившегося в нем следов; См.: Гойхбарг А. Г. Документ // Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона / Под общ. ред. К. К. Арсеньева. Т. XVI. [б. г., б. м.]. – С. 532–533.

⁶ Жижиленко А. А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. – СПб., 1900; Дорохов В. Я. Понятие документа в советском праве // Правоведение. – 1982. – № 2. – С. 53–60; Клепицкий И. А. Документ как предмет подлога в уголовном праве // Государство и право. – 1998. – № 5; Букалерева Л. А. Документы как предмет преступлений против порядка управления // Законность. – 2006. – № 4. – С. 12–15 и др.

⁷ Дорохов В. Я. Понятие документа в советском праве // Правоведение. – 1982. – № 2. – С. 55.

⁸ Илизаров Б. С. Документальная память науки и техники и его роль в формировании самосознания общества // Памятники науки и техники. – 1984. – М., 1986. – С. 200.

⁹ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – М., 1902. – С. 5.

¹⁰ «Документ в обширном смысле, – отмечал в энциклопедической статье А. Гойхбарг, – всякий неодушевленный предмет, содержащий в себе следы человеческой мысли и деятельности»; См.: Гойхбарг А. Г. Документ // Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона / Под общ. ред. К. К. Арсеньева. Т. XVI. [б. г., б. м.]. – С. 532–533.

¹¹ Капитанов С. М. С. О. Шмидт и проблема определения исторического источника // Источниковедение. Проблемные лекции: Учеб.-метод. модуль / Сост.: Р. Б. Казаков, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцев. – М.: РГГУ, 2005. – С. 130–134.

¹² Там же. – С. 134.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

- ¹³ Швецова-Водка Г. М. Співвідношення понять «документ» та «історичне джерело» // Архіви України. – 2001. – № 4–5; <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-2.php>
- ¹⁴ Отле П. Организация научной работы. – М., 1925. – С. 22.
- ¹⁵ Предисловие составителя / Р. С. Гиляревский // Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и фр. Р. С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, ПАШКОВ дом, 2004. – С. 8.
- ¹⁶ Книга – используемый здесь условный термин для обозначение документов любого вида. В это понятие включается не только собственно книга, рукописная или печатная, но также журналы, газеты, оттиски, репродукции, разного рода графические произведения, чертежи, гравюры, карты, схемы, диаграммы, фотографии. См.: Отле П. Трактат о документации // Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и фр. Р. С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, ПАШКОВ дом, 2004. – С. 196.
- ¹⁷ Наиболее общее определение, которое можно бы дать Книге и Документу: носитель определенного размера из определенного материала, который в случае необходимости может быть подвергнут сгибанию или свертыванию, на который нанесены знаки, представляющие некоторые интеллектуальные данные. Как видно из анализа этих определений, в первом случае подчеркивается условность термина, во втором случае термин ближе к практике книговедения. См.: Отле П. Трактат о документации // Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и фр. Р. С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, ПАШКОВ дом, 2004. – С. 257.
- ¹⁸ Швецова-Водка Г. Н. Определение документа в документационно-информационной науке. – Л., 1991. – С. 13.
- ¹⁹ Вольтер Э. А. Что такое библиология? // Библиографические известия. – 1917. – № 1–2. – С. 15.
- ²⁰ Куфаев М. Н. Книга как понятие и предмет науки, и библиография как документальная наука о книге // Куфаев М. Н. Избранное: труды по книговедению и библиографоведению. – М.: Книга, 1981. – С. 43, 47.
- ²¹ Русинов Н. В. Документация на Западе // Сов. библиография. – 1937. – № 3. – С. 59–60.
- ²² Боднарский Б. С. Сущность и значение документации // Сов. библиография. – 1937. – № 1. – С. 45.
- ²³ Там же. – С. 46.
- ²⁴ Михайлов А. И. и др. Основы информатики. – М.: Наука, 1968. – С. 81.
- ²⁵ Терминологический словарь по теории и практике научной информации / ВИНТИ. – М., 1964. – С. 44; Полушкин В. А. К определению понятия «документ» // НТИ. – 1964. – № 5. – С. 9; Митяев К. Г. Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопросы архивоведения. – 1964. – № 2. – С. 28.
- ²⁶ Воробьев Г. Г. Основные проблемы документалистики // Документалистика – 69 (Материалы Первого всесоюз. симпозиума по документалистике). – Вильнюс, 1970. – Т. 1. – С. 6.
- ²⁷ Воробьев Г. Г., Канцлерис А. Ю. К определению понятия «документ» // Сов. архивы. – 1972. – № 2. – С. 68.
- ²⁸ Круглов С. Л. Документ – его свойства и перспективы совершенствования // НТИ. – 1967. – № 8. – С. 7.
- ²⁹ Соколов А. В. Введение в теорию социальной коммуникации: Учеб. пособие. – СПб., 1996. – С. 82.
- ³⁰ Швецова-Водка Г. Н. Співвідношення понять...
- ³¹ Типологической автор называет такую классификацию документов, в которой учитываются разнообразны признаки, по которым можно различать виды документов: особенности носителя информации, особенности знаковых средств фиксации и передачи информации, особенности самой передаваемой информации (её социальное назначение, происхождение, форма) и т. п. См.: Швецова-Водка Г. Н. Некоторые дискуссионные вопросы типологической классификации документов // Книга: исследования и материалы. – М., 2002. – Сб. 80. – С. 186.
- ³² Швецова-Водка Г. Н. Книга и Документ: соотношение понятий // Книга: Исследования и материалы. – М., 1994. – Сб. 68. – С. 19–37.
- ³³ Значение «Документа IV» предлагаемое автором в разных работах имеет отличия, поэтому мы приводим оба варианта. «Документа IV» – любая запись информации. См.: Швецова-Водка Г. Н. Книга и Документ: соотношение понятий // Книга: Исследования и материалы. – М., 1994. – Сб. 68. – С. 21; «Документа IV» – материальный (субстанциональный) объект, на (в) котором социальная (семантическая) информация закреплена способом записи. См.: Швецова Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій: Автореф. ... д. і. н. – К., 2002. – С. 31.
- ³⁴ Швецова-Водка Г. Н. Функциональная сущность и свойства книги // Книга: Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 71. – С. 69–96.
- ³⁵ Кулешов С. Г. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К.: УкрІНТЕІ, 1995; Він же. Типологія наукових документів: історія та сучасний стан: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 1997.
- ³⁶ Він же. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К.: УкрІНТЕІ, 1995. – С. 26.
- ³⁷ Столяров Ю. Н. О соотношении книги с документами, книговедения с документологией // Книга: исследования и материалы. – М., 2001. – Сб. 79. – С. 76–84; Он же. О месте документоведения в системе наук // Документация в информационном обществе: парадигма XXI века: докл. и сообщения на десятой Междунар. науч.-практ. конф. 25–26 нояб. 2003 г. / Федеральное архив. агентство; ВНИИДАД. – М., 2004. – С. 284–288; Он же. Зачем документология нужна документоведению и зачем книговедению? Маленькая картинка для выяснения больших вопросов // НТБ. – 2006. – № 9. – С. 67–73; Он же. Борьба за научную истину, а не за место под солнцем // Библиография. – 2007. – № 2. – С. 48–56 и др.
- ³⁸ Он же. Онтологический статус документа и его практическое значение для библиотек // Библиотековедение. – 1999. – № 4–6. – С. 50–59; Он же. Документ – понятие конвенциональное (в порядке дискуссии) // Делопроизводство. – 2005. – № 3. – С. 11–18; Он же. Взлет и падение документалистики // НТИ. Сер. 1. – 2005. – № 3. – С. 1–3; Он же. Теория относительности документа // Науч.-техн. б-ки. – 2006. – № 7. – С. 73–78 и др.
- ³⁹ Он же. Документ – понятие конвенциональное (в порядке дискуссии) // Делопроизводство. – 2005. – № 3. – С. 17.
- ⁴⁰ Он же. Сущность информации. – М., 2000. – С. 71.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

- ⁴¹ *Он же.* Документ – понятие конвенциональное (в порядке дискуссии) // *Делопроизводство.* – 2005. – № 3. – С. 14.
- ⁴² *Он же.* Номинационная составляющая документа // *Делопроизводство.* – 2005. – № 2. – С. 26.
- ⁴³ *Кушнарченко Н. Н.* Новый этап институализации науки о документе // *Науч.-техн. б-ки.* – 2005. – № 11. – С. 35–42.
- ⁴⁴ *Сокова А. Н.* Развитие советского документоведения в условиях научно-технической революции (1960–1980 гг.): Дис. ... д. и. н. ... 05.25.02 / МГИАИ. – М., 1987. – С. 56.
- ⁴⁵ *Коробков Н.* Русская дипломатика: Краткий очерк // *Архив. дело.* – 1940. – № 1. – С. 25.
- ⁴⁶ *Митяев К. Г.* Документоведение, его задачи и перспективы развития // *Вопросы архивоведения* – 1964. – № 2. – С. 35.
- ⁴⁷ Там же. – С. 30–31.
- ⁴⁸ *Илизаров Б. С.* Источникометрические проблемы архивоведения: Методы измерения объемов письменной информации. Учеб. пособ. – М., 1981. – С. 82.
- ⁴⁹ Цит. по: *Рудельсон К. И.* Современные документальные коммуникации. – М., 1973. – С. 19.
- ⁵⁰ *Лившиц Я. З.* Документоведение как научная дисциплина // *Сов. архивы.* – 1973. – № 6. – С. 17–21.
- ⁵¹ ГОСТ 16487–70. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М., 1971.
- ⁵² ГОСТ 6.10.2–75 Унифицированные системы документации. Термины и определения. – М., 1976.
- ⁵³ *Сокова А. Н.* Развитие советского документоведения в условиях научно-технической революции (1960–1980 гг.): Дис. ... д. и. н. ... 05.25.02 / МГИАИ. – М., 1987. – С. 63.
- ⁵⁴ *Илюшенко М. П.* и др. Документоведение. Документ и система документации. – М.: МГИАИ, 1977. – С. 4.
- ⁵⁵ *Варадинов Н. В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегияльному и однолично письменному, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самых дел, с приложением к оным образцов и форм. – СПб., 1857; *Он же.* Делопроизводство. Руководство к составлению всех родов деловых бумаг и актов, по данным формам и образцам. Второе, по современному законодательству измененное издание. – СПб., 1873.
- ⁵⁶ *Шепелев Л. Е.* Проблемы дипломатического изучения делопроизводственных документов государственных учреждений XIX – начала XX в. // *Источниковедение отечественной истории: Сб. статей 1975.* – М., 1976. – С. 249.
- ⁵⁷ *Варадинов Н. В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство...
- ⁵⁸ *Банасюкевич В. Д., Сокова А. Н.* Вопросы формирования теории документоведения // *Развитие советского документоведения: 1917–1971 // Сб. науч. трудов.* – М., 1983. – С. 27.
- ⁵⁹ *Илюшенко М. П.* К понятию «документ» (эволюция термина и предмета документоведения) // *Сов. архивы.* – 1986. – № 1. – С. 30.
- ⁶⁰ Документ – материальный объект с информацией, закрепленной созданным человеком способом для её передачи во времени и пространстве. См.: ГОСТ 16487–83. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М., 1984.
- ⁶¹ *Лившиц Я. З.* Документоведение как научная дисциплина... – С. 21.
- ⁶² Там же. – С. 22.
- ⁶³ *Илюшенко М. П.* К понятию «документ» (эволюция термина и предмета документоведения) // *Сов. архивы.* – 1986. – № 1. – С. 26–31; *Елпатьевский А. В., Ханнира Э. И.* Еще раз о термине «документ» // Там же. – 1987. – № 1. – С. 52–54 и др.
- ⁶⁴ *Митяев К. Г.* Классификация документов в делопроизводстве советских учреждений // *Вестник архивиста.* – 1961. – № 1. – С. 59–61; *Он же.* О месте, границах и основаниях классификации в советском архивоведении // *Тр. МГИАИ.* – М., 1962. – Т. 15. – С. 173–198; *Он же.* К методологии классификации и экспертизы документов // Там же. – М., 1967. – Т. 25. – С. 118–138.
- ⁶⁵ *Илюшенко М. П.* О социальной функции документа // *Труды МГИАИ.* – М., 1972. – Т. 29; *Он же.* К вопросу о функциях документа // *Сов. архивы.* – 1973. – № 5. – С. 10–17 и др.
- ⁶⁶ *Ларин М. В.* Управление документацией в организациях: проблемы истории и методологии: Автореф. дис. ... д. и. н. ... 05.25.02 / МГИАИ. – М., 2000.
- ⁶⁷ ГСТ Р 51141–98. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М., 1998.
- ⁶⁸ *Демушкин А. С. и др.* Стандартизация в области делопроизводства (К переработке ГОСТ 16487 и ГОСТ 6.38–90) // *Отечеств. архивы.* – 1997. – № 1. – С. 15.
- ⁶⁹ *Гадасин В. А.* От документа – к электронному документу. Системные основы / В. А. Гадасин, В. А. Коняевский; ВНИИ проблем вычисл. техники и информатизации. – М.: РФК-Имидж Лаб, 2001; *Коняевский В. А., Гадасин В. А.* Основы понимания феномена электронного обмена информацией. – Минск: Беллитфонд, 2004 и др.
- ⁷⁰ ГОСТ Р 52292–2004. Информационная технология. Электронный обмен информацией. Термины и определения. – М., 2004.
- ⁷¹ *Гадасин В. А.* От документа – к электронному документу. Системные основы / В. А. Гадасин, В. А. Коняевский; http://edocs.phpclub.net/article/DocsTo_eDocs.html
- ⁷² Приложение Б (справочное) Описание и пояснение терминов, сгруппированных в соответствующих подразделах настоящего стандарта // ГОСТ Р 52292–2004. Информационная технология. Электронный обмен информацией. Термины и определения. – М., 2004.
- ⁷³ *Плешкевич Е. А.* Становление и развитие протодокументных коммуникаций // *Библиотечнознавство. Документознавство. Информологія: Наук. журнал.* – К., 2006. – № 2. – С. 65–71; *Кулешов С. Г.* Некоторые размышления по поводу статьи Е. А. Плешкевича «Становление и развитие протодокументных коммуникаций» // Там само. – К., 2006. – № 3. – С. 65–71; *Плешкевич Е. А.* Бездокументарный документ: начало нового этапа в развитии коммуникаций // Там само. – К., 2007. – № 1. – С. 46–49.

Юрій Палеха

ПІДГОТОВКА ДОКУМЕНТОЗНАВЦІВ-ІНФОРМАЦІЙНИХ АНАЛІТИКІВ – НАГАЛЬНА ПОТРЕБА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У сучасних установах діловодство стає високотехнологічним виробничим процесом, системою організаційного, інформаційного, аналітичного, правового, ретроспективного та прогнозного забезпечення її функціонування, документування управлінської інформації й організації обігу службових документів, в тому числі електронних. Воно об'єктивно виділяється у престижний вид професійної діяльності, отримує відповідне технологічне й організаційне оформлення й вимагає значного обсягу знань. Головна мета служби діловодства – це досконале документальне забезпечення управління, якісне надання документно-інформаційних послуг, вчасна обробка і передання на різні рівні керування необхідної для прийняття управлінських рішень інформації.

Разом з тим, важливість якісної організації інформаційно-документаційного забезпечення управління в ряді підприємств та установ країни недооцінюється. Процеси діловодства реалізують працівники з низьким рівнем оплати, випадково чи в силу певних обставин вимушені працювати в цих службах. Подекуди канцелярії виконують другорядну роль в апараті управління, виконуючи чисто технічні функції. Творча й логічно-послідовна робота з документами начебто розчиняється в діяльності апарату управління. Навіть висококваліфіковані працівники, які отримали системну вищу освіту й мають вирішувати питання керування організацією, витрачають третю частину свого робочого часу не на роботу з документами.

Підбір інформації, опрацювання і оформлення документів нині має здійснювати не фахівець галузі, який приймає важливі управлінські рішення, а спеціально підготовлений для цього спеціаліст – документознавець-інформаційний аналітик.

Нагальною стала проблема кардинальної зміни ролі і місця служб діловодства в апараті управління. В сучасній установі необхідне створення, шляхом об'єднання функцій канцелярії, секретаріату й інформаційного центру, єдиного підрозділу інформаційно-документаційного забезпечення з підпорядкуванням його першому керівникові. Цей підрозділ, оснащений новітніми засобами комп'ютерної та іншої багатофункціональної організаційної техніки, мусить виконувати головну обслуговуючу функцію управління – досконале інформаційно-документаційне забезпечення прийняття управлінських рішень. Цей підрозділ буде відповідаль-

ним за добір та опрацювання службової інформації та службових документів.

Створення спеціалізованого підрозділу інформаційно-документаційного забезпечення приведе до зменшення чисельності апарату управління й ліквідації зайвих посад. Коло обов'язків його провідних співробітників-документознавців інформаційних аналітиків та системотехників буде досить значне й багатогранне. Їх основні функціональні обов'язки – разом з основними фахівцями керівного апарату брати активну участь в моніторингу релевантної інформації, підготовці ефективних управлінських рішень, здійсненні контролю і перевірки завдань організації і розпоряджень керівництва. Для цього вони повинні вміти працювати з усіма видами документної інформації, знати особливості автоматизованих систем діловодства й документообігу, новітні засоби оргтехніки, особливості уніфікації й галузевої стандартизації документно-інформаційної сфери.

Основи підготовки таких фахівців були закладені ще у 1960-х роках кафедрою радянського діловодства Московського державного історико-архівного інституту на чолі з професором К. Г. Мітяєвим, якого 1979 р. замінила професор Т. В. Кузнецова. Нині на території Російської Федерації документознавців готують більше ста вищих навчальних закладів.

А от навчальна спеціальність під найменуванням «Документознавство та інформаційна діяльність» впроваджена тільки в Україні. У Російській Федерації її аналогом є спеціальність «Документознавство та документальне забезпечення управління», яка дещо вужче й зорієнтована лише на підготовку документознавців. Навчання інформаційній діяльності в російській вищій школі об'єднане з бібліотечною й позначається як «Бібліотечно-інформаційна діяльність». У США викладання курсу дисциплін з інформаційної діяльності також інтегровано з бібліотечною.

Популярність підготовки фахівців зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» в Україні невпинно зростає. За останні три роки ця спеціальність відкрита більш ніж в двох десятках вищих навчальних закладів та на їх відокремлених факультетах університетів у Луганську, Луцьку, Миколаєві, Одесі, Рівному, Черкасах.

Відкриття нової спеціальності стало зворотною реакцією на процеси, що відбулись в соціально-ко-

мунікативній сфері країни: активний розвиток систем зв'язку, телекомунікацій, утворення інформаційного системно-мережевого простору. Своєчасність і перспективність цієї спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» зумовлюють: *по-перше*, підвищення ролі документу, в т. ч. електронного, в сучасному світі. Це носій різноманітної інформації і канал соціальної комунікації, засіб збереження, реєстрації і передання інформації у просторі й часі, це й об'єкт охорони інтелектуальної власності та захисту авторських прав. Знання основ документознавства – запорука досконалості як державного управління, так і організації діяльності будь-якої юридичної особи. *По-друге*, це зростання ролі інформаційних процесів у всіх різновидах людської діяльності, прояв спільної основи, притаманній багатьом інтелектуальним напрямам суспільного розвитку, його глобалізації. Створюються інформаційно-аналітичні підрозділи, інформаційно-рекламні агенції, збільшується кількість центрів науково-технічної інформації, патентних бюро, а також посилюється значимість високоякісного інформаційного забезпечення вищого керівництва всіх рівнів і напрямів соціального управління на базі новітніх технологій і застосування глобальних світових мереж.

Підготовку фахівців з спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» вперше в Україні розпочав 1995 р. факультет бібліотекознавства та інформатики *Харківської державної академії культури* (ХДАК) на базі створеної у структурі факультету кафедри документознавства та Івано-Франківський національно-технічний університет нафти та газу. Нині лише в Києві її впровадили три державних і два приватних вищі навчальні заклади: Київський національний університет культури і мистецтв (КНУКіМ), Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв (ДАКККіМ), Національний авіаційний університет (НАУ), Міжнародний університет розвитку людини «Україна» та Європейський університет (ЄУ).

Одне з провідних місць в підготовці фахівців з документознавства та інформаційної діяльності посідає *Київський національний університет культури і мистецтв*, в якому Інститут державного управління, де готують цих фахівців, очолює ректор університету проф. М. М. Поплавський, він же і голова Науково-методичної комісії Міністерства освіти і науки України з цього напрямку.

На високому рівні організована підготовка документознавців в *Державній Академії керівних кадрів культури і мистецтв*, де організована підготовка за такими спеціальностями: документо-

знавець-референт органів державного управління і місцевого самоврядування, документознавець фінансових, банківських та підприємницьких структур, документознавець кадрових служб. До підготовки зазначених спеціалістів Академії підключені провідні фахівці з Державного комітету архівів, Міністерства культури і туризму, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної історичної бібліотеки, Київського міського архіву та інших установ. Відповідальність за випуск фахівців покладена на директора Інституту державного управління та інформаційної діяльності, завідувача кафедри документальних комунікацій д. і. н., проф. М. С. Слободяника, який брав активну участь в розробці державних стандартів на підготовку бакалаврів з документознавства та інформаційної діяльності.

Підготовкою документознавців, інформаційних аналітиків підприємницьких структур займається і *Європейський університет* – це один з найбільших приватних вищих навчальних закладів України четвертого рівня акредитації, який має досить розгалужену систему відокремлених підрозділів, де навчається 30 тисяч студентів. Складовими безперервної системи освіти в університеті є дошкільна установа, школа-гімназія, бізнес-коледж, бакалаврат, магістратура та аспірантура, відділення перепідготовки з набуттям другої вищої освіти. Підготовка фахівців проводиться за денною, недільною та заочною формами навчання за 18 спеціальностями та 28 спеціалізаціями.

Навчання за документно-інформаційною спрямованістю в Європейському університеті розпочато п'ять років тому і вже відбувся перший випуск спеціалістів. В 2008 р. планується випуск документознавців і в відокремленому підрозділі університету в м. Конотопі, де вже зараз за цією спеціальністю вчиться понад 200 студентів. Кафедра документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету була створена 2001 р. за ініціативою провідних фахівців-документознавців. В освітню концепцію підготовки молодших спеціалістів, бакалаврів та магістрів за означеною спеціальністю було ввібрано основні тенденції світового розвитку інформаційно-документних наук з урахуванням міжнародної практики в цій галузі. В підготовці спеціалістів беруть участь вчені з Державного комітету архівів, Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національ-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ного університету імені Тараса Шевченка, Національного банку України та інших установ.

Навчальний план в більшості зазначених вищих навчальних закладів будується за кредитно-модульною технологією навчання відповідно до нормативних вимог Міністерства освіти та науки України. Підготовка документознавців здійснюється відповідно до основних напрямів їх майбутньої діяльності: управлінського, документознавчого, гуманітарно-лінгвістичного, комп'ютерно-технологічного, правознавчого та інформаційно-аналітичного.

Вже з перших курсів навчання майбутні фахівці знайомляться з основами загального документознавства та діловодства, вивчають теорію документно-інформаційних комунікацій, архівознавство, інформатику та комп'ютерну техніку, опановують математичні основи інформаційної діяльності, економічну теорію, основи менеджменту й маркетингу. Враховуючи ті обставини, що розвиток сучасної комп'ютерної техніки орієнтований на високопрофесійного користувача й не потребує ґрунтовної інженерної освіти, комп'ютерно-технологічний блок обмежується вивченням основ комп'ютерних мереж та телекомунікаційних технологій, системного аналізу інформаційних процесів прикладного програмного забезпечення, основ проектування баз даних, Internet-технологій та ресурсів в діловодстві та сучасного електронного документообігу.

Гуманітарно-лінгвістичний блок включає вивчення історії України, філософії, логіки, соціології, психології та педагогіки, політології, документальної лінгвістики, етики та естетики, культурології, ділового етикету. Значна увага приділяється знанню іноземних мов, зокрема вивченню ділової англійської, французької та німецької чи польської мов, які вивчаються протягом п'яти семестрів.

До правознавчого блоку входить вивчення таких дисциплін як основи права, господарське, трудове та адміністративне право, інформаційне право, правові основи підприємництва і бізнесу.

До блоку спеціальних документознавчих на старших курсах додається вивчення таких дисциплін як документні ресурси, документне забезпечення за фаховим спрямуванням (спеціалізацією) прийнятим ВНЗ, юридичне документознавство, патентознавство, стандартизація та сертифікація документної сфери, культура діловодства (новий курс).

Досить емним є інформаційно-аналітичний блок, до якого включено вивчення основ інформаційно-аналітичної діяльності, аналітико-синтектичної обробки та переробки інформації, інформа-

ційного менеджменту, міжнародної інформації, інформаційного сервісу, інформаційної культури, захисту інформації.

Блок управлінських дисциплін включає опанування таких дисциплін як організація праці документознавця, управління персоналом, побудова державних органів влади, управління організаційною культурою та поведінкою, маркетинг інформаційних послуг, який був би неповним без знання природничо-наукових дисциплін екології та охорони навколишнього середовища, охорони праці та виробничої санітарії, безпеки життєдіяльності.

Зазначені блоки дисциплін складають навчальний план підготовки фахівців за спеціальністю «Документознавство та інформаційна діяльність» у всіх ВНЗ. Разом з тим кожен навчальний заклад має можливість вводити свої вибіркові дисципліни (варіативну компоненту за вибором ВНЗ та студента), залишаючи без змін нормативні курси за стандартом.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика підготовки документознавців-інформаційних аналітиків передбачає, що майбутній фахівець в змозі розробити, впровадити та забезпечити функціонування єдиного в організації технологічного процесу документування й роботи з документною інформацією на основі використання сучасних автоматизованих технологій (оформлення й опрацювання документів, їх реєстрація, моніторинг руху, контроль виконання, довідково-інформаційна робота, організація зберігання документів тощо). Він має також брати участь у проектуванні, впровадженні та експлуатації новітніх інформаційних технологій, що будуються на застосуванні комп'ютерної техніки, проектуванні й актуалізації баз і банків даних.

Випускники ВНЗ за вказаною спеціальністю орієнтовані на роботу в державних органах, інформаційних агентствах та інформаційно-аналітичних службах, в центрах науково-технічної інформації, стандартизації та сертифікації; патентних та маркетингових підрозділах підприємств та науково-освітніх установах, в адміністративних, кадрових та службах діловодства державних та комерційних організацій; у сфері засобів масової інформації, рекламних та консалтингових фірмах, управління документального забезпечення фінансових та банківських структур, архівних підрозділах підприємств, організацій, установ, об'єднань тощо різного профілю та форм власності відповідно до галузевого стандарту вищої освіти України. Бакалавр зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» підготовлений обіймати первинні посади відповідно до професійних назв

робіт: документознавець, менеджер з інформації, адміністративний помічник, інспектор, референт-перекладач, помічник керівника, організатор діловодства, інженер науково-технічної інформації, організаційний секретар, архіваріус та інші, а також посади заступників керівників підрозділів з цих видів діяльності.

Професійна діяльність фахівця на первинних посадах буде полягати у: а) виконанні спеціальних функцій, пов'язаних з розробкою та впровадженням технологічних процесів документування, роботи з документами та інформацією, організацією інформаційної діяльності; б) вирішенні стереотипних, діагностичних задач з документознавства та інформаційної діяльності; в) прийнятті оперативних рішень у межах своєї компетенції та функціональної підготовки; г) керівництвом підлеглими, компетенція яких не вище за технічних службовців чи молодших спеціалістів.

Основні напрями професійної діяльності документознавців-інформаційних аналітиків – це діловодна, кадрова, організаційно-управлінська, архівна, референтська, інформаційно-аналітична та консультативна. За умов набуття відповідного досвіду фахівці можуть адаптуватись до таких суміжних напрямів діяльності як маркетингова, рекламна, книгорозповсюджувальна, бібліотечно-бібліографічна, зв'язки з громадськістю, обліково-контрольна тощо.

Перспективи розвитку галузі документознавства та інформаційної діяльності нині визначаються оптимальним поєднанням комплексу фахових знань, вмінь, навичок та високої професійної мобільності спеціалістів. Вирішальне значення тут має управлінська культура, ініціатива, творчість і активність персоналу, адже значна частина професійних знань отримується під час роботи. Гарантією майбутнього сфери документно-інформаційної діяльності повинно бути раціональне спів-

відношення можливостей отримання спеціальної освіти та підвищення кваліфікації фахівців.

Питання підвищення кваліфікації працюючих в службах діловодства повинні вирішуватись за рахунок організації відповідних курсів, тренінгів, інформаційно-консультативних та науково-практичних семінарів. Як, наприклад, організація міжнародних студентських науково-практичних конференцій з сучасних проблем документознавства та інформаційної діяльності, що проводяться Державною академією керівних кадрів культури і мистецтв, науково-практичні дводенні семінари вдосконалення діловодства в установах країни, що проводяться Європейським університетом спільно з Державним комітетом архівів України, проведення семінарів Державним архівом Києва, Видавничим домом «МедіаПро», Міжрегіональним центром підвищення кваліфікації, редакцією журналу «Секретар-референт», організація курсів з відповідної тематики ТОВ «Знання».

Заняття курсів підвищення кваліфікації (як коротко, так і довготермінові) для працівників канцелярій (загальних відділів) підвідомчих підприємств мають регулярно проводити відомства і міністерства країни (наприклад, ефективно працюють в цьому напрямі Міністерство промислової політики України та Міністерство аграрної політики України).

Підготовка кваліфікованих секретарів-референтів з видачею дипломів державного зразка на рівні молодшого спеціаліста здійснюється у ряді коледжів та інших навчальних закладах країни першого рівня акредитації. Перепідготовка документознавців з отриманням диплома про другу вищу освіту може здійснюватись також зазначеними вищими навчальними закладами відповідного рівня акредитації як самостійно (через вільний набір), так і через державні служби зайнятості для осіб, які тимчасово не працюють.

Вікторія Ляшенко

КОРИСТУВАННЯ ДОКУМЕНТАМИ В ІСТОРИЧНОМУ АРХІВІ: ДЕЯКІ ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ (за 1980-ті та 1990-ті роки)

Високоякісна організація користування документами в архіві є одним з головних завдань, на яку спрямована архівна справа сучасної України. За радянських часів технології обслуговування дослідників та її ефективності приділялася досить значна увага з боку переважно архівістів-практиків, про що свідчать їх публікації в архівній періодиці¹. У незалежній Україні ця проблематика

дещо менше обговорюється на сторінках спеціальних видань. Серед публікацій останніх років слід виокремити статтю в «Архівах України» представників керівного складу Держкомархіву Г. В. Боряка та Г. В. Папакіна², в якій охарактеризовано загальні зміни, що відбулися в організації користування документами в архівах, подано класифікацію користувачів, узагальнено розглянуто особли-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

вості запитів кожної групи сучасних користувачів і діяльності архівів щодо їх виконання.

Водночас, необхідно зауважити, що незважаючи на актуальність вивчення стану організації користування документами, в центральних³ та обласних архівах, зокрема у читальних залах, ця проблематика поки не стала об'єктом спеціального дослідження. Особливо потреба в такому вивченні актуальна для умов роботи історичних архівів, де, внаслідок підвищення інтересу до минулого, за останнє десятиліття спостерігається бурхливе зростання кількості користувачів та урізноманітнення їх складу. Це зумовлює необхідність соціологічного та інформаційного аналізу груп користувачів документами історичного архіву, зокрема вивчення їх потреб в первинній архівній інформації, дослідження сучасного стану організації задоволення цих потреб, накопиченого досвіду та інновацій в цій сфері, зокрема за кордоном, визначення засобів для удосконалення зазначеної технології.

На першому етапі зазначеного дослідження було поставлено завдання здійснити порівняльний аналіз контингенту користувачів архівними документами в читальній залі ЦДІАК України у радянський період та у сучасні часи і тематику їх запитів. Було обрано такі періоди: 1980–1985 рр. та 1995–2000 рр. Базою вивчення слугувала алфавітна картотека зазначеного архіву – обліковий документ, що містить в алфавітному порядку прізвища користувачів, а також дані про посаду, ким командировано, мета опрацювання документів, рік, коли працював в архіві, № особової справи. На звороті картки зазначено номери фондів, документи яких використані. Було опрацьовано дані літер А і Б за вказані періоди. Зрозуміло, що це певний зріз інформації на прикладі окремих фрагментів масиву даних, однак коли йдеться про порівняльний аналіз за певні проміжки часу така вибірка є цілком репрезентативною і виправданою, оскільки розподіл прізвищ за літерами у великих масивах даних у процентному співвідношенні є більші чи менші сталим⁴. Таке пропорційне співвідношення зберігається навіть при значних коливаннях даних в масивах, що власне і відбулося з кількістю користувачів в обрані періоди. Так у 1980–1985 рр. працювало в читальному залі архіву близько 60–80 дослідників на рік, які використовували документи архіву (їхня кількість сягала 600–800 справ на рік); у 1995–2000 рр. – ситуація суттєво змінилася: в читальному залі вже щорічно працювало більше 500 осіб.

Опрацювання і представлення результатів дослідження запитів користувачів потребувало прийняття певної класифікації як груп користувачів,

так і їх запитів. Оскільки у нашому випадку йдеться про конкретний архів історичного профілю, то ми дещо скорегували загальну диференціацію на категорії користувачів, подану у згаданій статті Г. Боряка та Г. Папакіна і прийняли поділ користувачів на такі групи: 1) наукові співробітники; 2) аспіранти (та інші пошукувачі наукового ступеня); 3) студенти; 4) посадові та службові особи; 5) ініціативні громадяни. Така класифікація є умовною, оскільки в її основі певною мірою знаходиться не статус користувача (оскільки, наприклад, науковий співробітник, ініціативний громадянин або студент може бути посадовою особою), а більшою мірою статус у поєднанні з основною метою вивчення архівних документів. Зокрема, це виконання планової наукової теми, написання дисертаційної або дипломної роботи, виконання службового завдання, що не є плановим науковим дослідженням (наприклад вивчення історичних відомостей для підготовки історичної довідки, створення експозиції музею), ініціативне особисте звернення до архівних документів, не пов'язане з виконання планових наукових, інших службових або навчальних завдань.

Також за основним тематичним спрямуванням запити на архівні документи було поділено на такі групи: 1) історико-політичні; 2) історико-економічні; 3) історико-соціальні; 4) історико-культурологічні; 5) історико-релігійні. Зрозуміло, що зазначене групування є умовним, зважаючи на можливість поєднання в одному запиті відразу декількох таких тематичних аспектів, однак ми намагалися за формулюванням запиту визначати головний аспект і відносити запит до певної групи.

Слід зауважити, що у цілому як групи користувачів, так і групи їх запитів притаманні обом періодам. Однак, наприклад, у межах груп запитів через зняття ідеологічної заангажованості суспільства, зрозуміло, відбулися певні зміни щодо змісту проблематики.

Кількісні дані щодо проаналізованих карток за періодами становлять 650 карток за 1980–1985 рр. і 1000 карток за 1995–2000 рр.

Стисло охарактеризуємо проблематику у межах тематичних груп запитів за періодами.

1980–1985 рр.

Історико-політичні запити – вивчення за документами революційного руху в Україні, революційного підпілля, народництва, діяльності окремих революційних діячів, політичних партій (націонал-монархістів, есерів та ін.), подій громадянської війни. З цими документами працювали викладачі вузів, студенти, співробітники нау-

ково-дослідних установ (в т. ч. аспіранти), працівники сфери культури, політосвіти для підготовки лекцій, курсових, дипломних робіт, кандидатських, докторських дисертацій; підготовки наукових статей.

Історико-економічні запити – запити на документи, що висвітлювали становлення, розвиток окремих галузей народного господарства, заводів, фабрик (історія розвитку цукрових, соляних заводів, паперових мануфактур, фаянсових фабрик тощо).

Історико-соціальні запити – запити на документи з історії міст і сіл УРСР, (зокрема Києва, Кіровоградщини, Рівненщини, Слобожанщини та ін. областей), історія окремих народів, які проживали на території України (греків, вірмен, болгар, чехів, грузин, азербайджанців, білорусів), історія військових поселень ХІХст.

Історико-культурологічні запити – запити на документи, що містять факти з історії становлення, розвитку культури на території УРСР, зокрема історії театрів, музеїв, бібліотек, а також про видатних діячів культури – художників, композиторів, письменників (зокрема, Гоголя, Буніна та ін.), культуру окремих народів, які проживали на території України (молдаван, литовців, греків та ін.), історії весільних обрядів, побуту селян, будівництво театрів, розвиток освіти, освітніх закладів, діяльність Київського університету, Київського політехнічного інституту; документи, що розкривали історію живопису, графіки – стародавніх портретів; розвиток книгодрукування, музичного життя.

У межах цієї групи запитів можна виокремити підгрупу з історико-архітектурної тематики – запити на справи, що розкривають розвиток архітектури України, присвячені окремим архітектурним пам'яткам, історію будівництва монастирів, церков, соборів, пам'ятників, фонтанів, а також народній архітектурі окремих населених пунктів України, садово-парковому мистецтву. Вивчення цих документів здійснювалося переважно з метою подальшої реставрації пам'яток та описання історії створення будівель.

Історико-релігійні запити – здебільшого вивчалися документи релігійних установ, щоб показати їхню «антинародну діяльність». Порівняно з попередніми групами кількість цих запитів є незначною.

1995–2000 рр.

Тематичні групи запитів ті ж самі, що у період 1980–1985 рр., однак відбулися досить значні

зміни в користувацьких інтересах. Зокрема стали переважати історико-культурологічні запити (тематично подібні до попереднього періоду), серед яких зросла частка запитів на документи з історії розвитку в Україні архітектури, науки та освіти.

Порівняно з 1980–1985 рр. знизився потік запитів з історико-політичної проблематики. В основному досліджувалася діяльність політичних партій в Україні напередодні революції 1917 р., а також ті документи архіву, що характеризували часи УНР та Директорії. Досить високою є кількість історико-соціальних запитів, в основному краснавчого характеру. Але серед цієї групи формується підгрупа, яка раніше була, так би мовити, «прихованою» і в нових умовах існування України набула значного кількісного зростання. Йдеться про так звані генеалогічні запити. Порівняно незначним було у цей період число історико-економічних запитів.

Якщо кількісно ранжувати користувачів документами архіву, то розташування їх за групами у досліджувані два періоди є однаковим. За кількістю їх можна розташувати у такій послідовності: 1) наукові співробітники; 2) викладачі ВНЗ; 3) аспіранти (пошукувачі, здобувачі наукового ступеня); 4) студенти (найбільше з київських, донецьких, дніпропетровських ВНЗ); 5) посадові та службові особи – це директори та заступники директорів установ, завідувачі відділів, секторів установ, редактори; 6) ініціативні громадяни (їхня кількість порівняно з радянським часом значно зросла, але у період 1995–2000 рр. залишається все ж незначною серед інших груп користувачів).

¹ За нашими підрахунками у журналі «Советские архивы» було опубліковано з цієї тематики 31 статтю, а в республіканському часопису «Архіви України» – 22.

² Боряк Г. В., Папакін Г. В. Архіви України і виклики сучасного суспільства: штрихи до колективного портрета користувача архівної інформації // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 48–52.

³ У зазначеній вище публікації Г. В. Боряка та Г. В. Папакіна зауважувалося про необхідність обов'язкової наявності даних двох найпопулярніших архівів – ЦДАВО України та ЦДАК України.

⁴ Такий розподіл підтверджується, наприклад, під час проведення виборів, коли у різних районах міста пропорційне співвідношення кількості мешканців-виборців за першою літерою прізвища є майже однаковим. Це є одним з виявів так званих закономірностей щодо рангового розподілу об'єктів та інформації у великих масивах (громадян за кількістю прибутків у місті або міст та кількість населення в країні).

ІСТОРІЯ УСТАНОВ, ТОВАРИСТВ І ОБ'ЄДНАНЬ

Алла Желєзко

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВНИХ УСТАНОВ НА КИЇВЩИНІ У 1917–1925 рр.

Важливою базою інформаційно-документального забезпечення розвитку держави, господарства, науки і культури є архіви. Саме вони володіють величезними інформаційними ресурсами, які відкривають перед користувачами можливості вивчення усіх сфер людського буття.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувалися розвитком процесів демократизації суспільства, розсекреченням значних масивів архівних документів, розвитком національної свідомості народу, а також ростом інтересу громадськості до історії рідного краю. Саме це й визначає актуальність нашого наукового дослідження.

Значну роль у становленні та розвитку історичного краєзнавства відіграли архівні установи. Особливо це стосується 20-х рр. ХХ ст. Саме в цей період у розвитку архівної справи, як і в усіх галузях краєзнавства, відбулись значні зміни: в Україні було проведено архівну реформу, створено нормативно-правову базу діяльності архівної галузі, проведено централізацію архівної справи, сформовано Єдиний державний архівний фонд та уконституйовано це поняття в архівознавстві, розроблено нормативно-методичне забезпечення основних напрямків роботи архівів, здійснено перші кроки щодо підготовки архівістів¹.

Незважаючи на широке коло наукових праць з архівної справи, історико-краєзнавчу діяльність архівних установ Київщини зазначеного періоду висвітлено недостатньо. Тому мета статті полягає в тому, щоб дослідити історико-краєзнавчу діяльність архівних установ на Київщині у 1917–1925 рр., попередньо проаналізувавши законодавчу базу, на основі якої була проведена архівна реформа в Україні, показавши чинники, які вплинули на розвиток архівної справи, а також висвітливши методичне забезпечення основних напрямків роботи архівів.

Перші спроби аналізу наукових проблем архівістики зроблено безпосередніми учасниками архівного будівництва на Україні. У 1917–1919-х рр.

О. С. Грушевський², П. В. Клименко³, В. В. Міяковський⁴, М. І. Петров⁵ та ін. у своїх працях наголошували на необхідності державного підходу до питань архівістики, а також звертали увагу на нагальні проблеми архівної справи, зокрема на умови зберігання архівних документів, на необхідність наукових досліджень у цій галузі. Архівісти О. Г. Водолажченко і В. О. Барвінський у своїх працях проаналізували новітній етап історії архівної справи⁶. В. О. Романовський та І. П. Крип'якевич висвітлювали ранні періоди розвитку архівної справи⁷. М. Тищенко у праці «Фонди установ Київщини ХVІІІ віку» дослідив діловодні фонди різних урядових установ Київщини з часів утворення Архіву давніх актів, звернувши увагу на дослідження їх різними архівістами у післяреволюційний період⁸. Процес розвитку архівної справи також висвітлювався в періодиці 1920–1930-х рр.: науково-популярний журнал «Архівна справа», бюлетень Київського губарху «Червоний архівіст», «Архівознавчий збірник», «Радянський архів» тощо.

У 1975 р. вийшла монографія О. Г. Мітюкова⁹. Автор на основі тодішньої компартійної ідеології, використавши архівні документи, розкрив процес розвитку правових принципів і організаційних форм архівного будівництва за роки радянської влади. Особливої уваги заслуговують праці І. Б. Матяш. Автор, ґрунтуючись на різних джерелах уперше в українській історіографії дослідила історію архівної періодики в Україні 1920–1930 рр.¹⁰, висвітлила архівну освіту і науку в Україні, показала розробку теоретичних засад архівознавства та концепції архівної освіти¹¹, а також у біографічних нарисах висвітлила роль особи в українській архівістиці¹².

Отже, тема, якій присвячена наша стаття, в українській історіографії розроблена фрагментарно, лише в контексті розвитку архівного будівництва всієї країни.

З 1917 р. архівне будівництво на Київщині, як і в усій Україні, пройшло складний шлях станов-

лення і розвитку. Воно здійснювалося на основі радянського законодавства. Відправним пунктом для вироблення основ радянського архівознавства, організації уніфікованої системи архівних установ став Декрет 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР»¹³. Ним проголошувався принцип державної централізації архівної справи і створення єдиного державного архівного фонду. Відмінялось постійне зберігання документів у відомствах, вони перетворювались у загальнонародну власність і були поставлені на службу широких мас трудящих¹⁴. У «Архівознавчому збірнику» 1938 р. з'явилася стаття «Ленінський декрет у дії», в якій наголошувалося: буквально на другий день після Жовтневої революції за завданням Леніна, а потім Сталіна, почалася публікація найважливіших архівних документів; перед архівними органами України на найближчий час ставилися конкретні завдання – якомога швидше повністю закінчити впорядкування архівних документів, а також зразково провести суворий облік усіх їх за новою системою обліку, єдиною для всього Радянського Союзу¹⁵.

Ще під час громадянської війни уряд України вжив заходи, спрямовані на впорядкування архівної справи. У січні 1919 р. у Харкові утворено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). До його складу ввійшла архівна секція на чолі з істориком В. О. Барвінським. Це була перша всеукраїнська установа з керівництва архівною справою¹⁶.

Наприкінці березня 1919 р. архівну секцію ВУКОПМИСу переведено до Києва. Очолив її відомий історик та архівіст В. Л. Модзалевський¹⁷. 1 квітня 1919 р. прийнято декрет РНК УСРР «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти». Третій пункт його наголошував: «Визнати, що архіви знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти. Жодне відомство або установа, закріплюючи за собою користування архівом, не має права знищувати документи без дозволу Народного комісаріату освіти»¹⁸. Це стало юридичною підставою для роботи архівної секції.

Державна охорона архівних документів в УСРР почалася лише з 1920 р., з ухваленням Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р. «Тимчасового положення про архівну справу»¹⁹. Народний комісаріат освіти на основі цього ухвалив рішення про виділення зі складу комітету головного архівного управління (Головархів).

На початку 1920 р. архівною секцією Київського губернського КОПМИСу прийнято ухвалу про заснування Українського головного архіву у м. Ки-

єві. У пояснювальній записці до неї було вказано, що найбільша кількість архівів, порівнюючи з іншими містами України, знаходиться в Києві, тому Український головний архів має бути заснований, без сумніву, саме тут. Архівним управлінням у Києві, за два роки його існування, було зосереджено 9 архівних фондів, які склалися кожний з кількох архівів, що наближалися один до одного за характером справ. Архівні фонди такі: 1. Адміністративних установ. 2. Судових установ. 3. Селянських установ. 4. Фінансово-економічний. 5. Просвітних установ і закладів. 6. Релігійних установ. 7. Військових установ. 8. Історико-революційний. 9. Земського та міського самоврядування.

Як зазначено у пояснювальній записці: «Всі 9 фондів увійдуть у склад Головархіву разом з Центральним архівом давніх актових книг, який міститься в Київському університеті, та Центральним військовим архівом у Києві, а також всі українські архівні збірки, які знаходяться поза межами України і будуть повернені до неї. Всі архіви і архівні фонди будуть зосереджені в одному будинку колишньої Софійської духовної школи. Цей будинок передано Головному архіву місцевою владою»²⁰.

Архівне управління за часи перебування Наркомосу в Києві входило як Головне архівне управління в різні його частини, відділи, комітети. У лютому-березні воно було секцією у ВУКОПМИСі, далі Управлінням у складі того ж таки ВУКОПМИСу, нарешті – Головним управлінням в позашкільному відділі. В Київській губернській наросвіті з грудня 1919 р. Архівне управління входило в підвідділ «Книга», за скасуванням якого в квітні 1920 р. Архівне управління було прилучено безпосередньо до Губнаросвіти, як самостійний орган. Паралельно у Харкові теж існувало Головне архівне управління, як самостійна частина Наркомосу.

20 липня 1920 р. у доповіді про місце Архівного управління в схемі Наросвіти його голова В. Міяковський зазначив, що попередня практика довела недоцільність перебування Архівного управління в складі ВУКОПМИСу та позашкільного відділу. На його думку, мало з ними зв'язане Архівне управління в грошових справах і діловій роботі зустрічало великі перешкоди через зайві інстанції, які мусила проходити кожна справа, коли воно було лише секцією комітету або підвідділу. Хоча Головне архівне управління номінально знаходилося в Харкові, але реально центр архівної справи знаходився у Києві. Тут знаходився Головний архів і лише тут можна було зв'язуватись з іншими регіонами України для налагодження архівної роботи. Тому, Архівне управління, як секція

підвідділу, відзначив він, виходило за рамки будь-якого підвідділу, до якого б його не прилучили²¹.

У 1920 р. Архівне управління Києва зареєструвало 75 архівів Київщини, прийняло 11 архівів: губернського земства, ліквідованих закладів військового часу, казенної палати, судової палати, окружного суду, нотаріату, з'їзду мирових суддів, губернського правління, з селянських питань присутствія, колишньої духовної консисторії, піклувальника округу²².

7 лютого 1920 р. у Харкові у зв'язку з гострою паперовою кризою в країні Всеукраїнський революційний комітет постановив: уповноваженому по налагодженню паперової промисловості терміново почати використовувати документи колишніх державних, громадських та приватних архівів, які не мають історичної та іншої цінності. Порядок використання їх встановлювався особливою комісією при Всеукрревкомі. До її складу входили: голова Всеукрревкому Бутвін, голова архівної секції ВУКОПМИСу проф. Багалій та уповноважений по налагодженню паперової промисловості Маковський.

У постанові Особливої комісії по вилученню та утилізації для державних потреб зайвих архівних матеріалів від 17 лютого 1920 р. наголошено: всім радянським та громадським закладам, а також приватним особам у триденний термін, з дня оголошення постанови, зареєструвати архіви, що зберігаються у них, з точною вказівкою: 1) місце зберігання архіву; 2) в який термін формувался архів; 3) описи архіву в 2-х екз.; 4) відповідальна особа за архів. Відомості мали направлятися до Харківського відділу народної освіти в Комітет з охорони пам'ятників старовини та мистецтва.

Рада народних комісарів (РНК) УСРР від 9 березня 1920 р. постановою присвоїла комісії назву: Особлива всеукраїнська архівна комісія (ОВАК). Широке повноваження, які надавалися їй урядом республіки, фактично перетворили її на загально-республіканський орган по керівництву архівним будівництвом, головним завданням якого у цей час були насамперед реєстрація, концентрація і охорона архівних матеріалів. Для розгортання своєї діяльності у всеукраїнському масштабі ОВАК порушила перед урядом республіки питання про організацію своїх місцевих органів²³. 24 квітня 1920 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про організацію губернських комісій по вилученню та утилізації непотрібних архівних матеріалів», а також обіжник до всіх губернських прокурорів «Про прийняття заходів з охорони архівів». Губернські комісії виконували такі завдання: спостерігали за своєчасним та точним виділенням з архівів доку-

ментів історичної та іншої цінності, які потрібно зберігати; відбирали з секціями губернських КОПМИСів при губернських відділах народної освіти документи, які мають наукове значення; відбирали та відсилали на переробку архівні матеріали, які не мали наукової цінності. До складу таких комісій входили: голова за призначенням губернського виконавчого комітету та три члени: представник архівної секції губернського КОПМИСу, представник паперової промисловості та представник робітничо-селянської інспекції²⁴.

Помітну роль у збереженні й становленні архівів України відіграли академіки УАН – ВУАН: М. П. Василенко, В. І. Вернадський, М. С. Грушевський, О. С. Єфремов, А. Ю. Кримський та ін. Великий внесок їх у формування Національної бібліотеки. За їхньої підтримки у Всенародній бібліотеці України (ВБУ) було створено Відділ рукописів (нині Інститут рукопису НБУВ), який займався збиранням архівних фондів і документів особового походження, архівних колекцій, унікальних історичних документів²⁵.

У 1921 р. архівну секцію ВУКОПМИСу реорганізовано у Головне управління архівами (Головарх) при Наркомосвіті УСРР²⁶. Керуючись законодавчими актами уряду України та відповідними постановами місцевих органів влади, губернські архівні управління розгорнули роботу по обстеженню і реєстрації архівів, концентрації і впорядкуванню архівних документів. Вживалися заходи щодо охорони архівів, які тимчасово зберігалися в приміщеннях ліквідованих установ²⁷. У зв'язку з утворенням Головарху в складі Наркомосвіти, ОВАК припинила свої повноваження з 31 січня 1922 р. постановою РНК УСРР від 13 січня 1922 р. Всі права та зобов'язання ОВАК перейшли до Головарху як єдиного центрального архівного органу в УСРР²⁸. У проекті Положення Головарху від 11 квітня 1922 р. було вказано, що для організації архівної справи в Україні та наукових досліджень на основі архівних документів у складі Наркомосвіти УСРР засновується Головне архівне управління у Харкові. А в примітках уточнено, що у Києві, після ухвали Головарху і за утвердження Наркомосу, може бути відкрито тимчасово філіальне відділення Головарху, внутрішня структура якого, належні до його відома справи та відносини з Головархом визначаються окремою інструкцією останнього, затвердженою Наркомосом²⁹. У травні 1922 р. у Києві на базі Всеукраїнського головного архіву організовано Центральний історичний архів у складі 4-х відділів: архів давніх актових книг, обласний архів, архів релігійних культів та військовий архів³⁰.

Протягом 1922 р. Головарх розробив інструкції з основних напрямків діяльності архівних установ, зокрема ті, що стосувалися організації роботи губернських архівних управлінь і різного роду комісій, які розбирали архівні документи. Він вів облік архівних документів, які зберігалися у відомствах, і передавав їх губархівам; виділив із загальних фондів історико-революційні матеріали для утворення архівів з історії революції³¹.

Проте, загальний стан архівної справи в Україні, на Київщині зокрема, залишався незадовільним. Не вистачало кваліфікованих працівників, необхідних коштів для обладнання архівосховищ та перевезення архівних документів до них. 28 серпня 1922 р. колегія Наркомосвіти УСРР затвердила штат губархівів у такій кількості: Київ – 5, Харків і Одеса – по 3, Чернігів, Полтава, Миколаїв, Поділля, Кременчук, Запоріжжя, Катеринослав, Донбас, Волинь – по 2. Штат Головарху разом з технічним персоналом становив 12 осіб³².

У доповідній записці в Колегію Головарху про організацію курсів з архівознавства було вказано, що стан архівної справи в Україні є незадовільним. Причина цього – у широких колах населення немає усвідомлення цінності архівних документів та необхідності їх ретельного збереження. Крім того, у країні дуже мало архівістів, які отримали спеціальну освіту та які можуть брати участь у розвитку архівної справи, а також мало людей, які можуть виконувати допоміжну роль, працюючи під керівництвом архівістів. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у підготовці кваліфікованих кадрів, які б могли виконувати копійку роботи рядових співробітників, а також висококваліфікованих кадрів архівістів для керівництва складною справою архівного будівництва. З цією метою було запропоновано відкрити короткотермінові курси у таких містах: Київ, Харків, Полтава, Катеринослав, Одеса, Херсон. Предметами викладання повинні бути: 1) теорія архівної справи в Росії та в Україні; 2) місцеві та взагалі українські архіви; 3) новітня палеографія; 4) місцева історія та історія місцевого адміністративного управління.

Проте короткотермінові курси були нагальною потребою тільки для того моменту. Необхідно було готувати постійних робітників з належною науковою підготовкою. З цією метою планувалось при Головарху відкрити постійний навчальний заклад під назвою «Курси архівознавства»³³.

Наприкінці 1922 р. організаційне становище Головарху погіршилося у зв'язку з його підпорядкуванням Головному комітету професійної освіти (Головпрофвіті) Наркомосвіти УСРР. Його

штат було зменшено до 7 одиниць, не вистачало коштів, відчувалась обмеженість прав і обов'язків³⁴.

31 жовтня 1922 р. РНК УСРР оголосила Постанову «Про охорону архівів»³⁵ і створення Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ). До складу останнього передбачалося включити документи всіх ліквідованих установ, а також закінчені у діловодстві справи урядових і громадських установ та організацій. Архівні документи військових установ та організацій не включилися до складу ЄДАФ УСРР і підлягали передачі у Військово-вчений архів Центрархіву РСФРР. У жовтні 1922 р. колегія Головарху при Наркомосвіті УСРР розробила і передала на розгляд ВУЦВКу проект реорганізації Головарху в Центральне архівне управління з підпорядкуванням його безпосередньо ВУЦВКу³⁶.

3 січня 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет затвердив «Положення про Центральне архівне управління»³⁷, згідно з яким Головарх при Наркомосі УСРР (Головпрофосі) реорганізовувався в Українське Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВКу. Положення визначило основні завдання Укрцентрархіву: 1) загальне керівництво архівною справою в країні і організація архівної частини поточного діловодства в установах; 2) централізація документів в архівосховищах; 3) наукова класифікація документів. Для виконання покладених на Укрцентрархів завдань у його складі створювалися два відділи: архівознавства і секретаріат. Основну увагу Укрцентрархів у цей час приділяв питанню концентрації документів у сховищах державних архівів. ВУЦВК зобов'язав його перевезти до Київського центрального історичного архіву документи загальноукраїнського значення з Кам'янець-Подільського та Вінниць³⁸. Низка організаційних та науково-методичних заходів, здійснених Укрцентрархівом у 1923–1924 рр., позитивно позначилася на розгортанні діяльності архівних установ республіки.

Основними напрямками роботи Київського центрального історичного архіву були облік, реєстрація і впорядкування фондів генерал-губернатора, військово-окружного суду, охоронного відділення, губернського жандармського управління³⁹.

Важливе місце у діяльності Укрцентрархіву займала підготовка архівних кадрів. 3–19 серпня 1923 р. у Києві при Центральному історичному архіві працювали курси⁴⁰. Слухачам прочитали лекції з архівознавства, історії революційного руху, архівного законодавства, історії України

тощо. Також проводились практичні заняття з палеографії, архівної техніки, філігранології, дипломатики⁴¹. Важливою формою підготовки архівістів із числа студентів інститутів народної освіти (ІНО) були історичні гуртки та архівні семінари, які діяли при Центральному історичному архіві у Києві. Слухачі їх набували практичних навичок роботи з різними видами документів, вчилися читати складні тексти XVII–XVIII ст., археографічно обробляти документи, орієнтуватися у фондах архівів, стисло і правильно передавати зміст документів⁴².

За рішенням ВУЦВКу з 1 жовтня 1924 р. до системи Укрцентрархіву включено Київський центральний архів давніх актів. У 1924 р. в ньому було заінвентаризовано 5998 актових книг, які характеризували соціально-економічне, політичне і культурне життя Правобережної України в XVI–XVIII ст. Тут також були зосереджені документи частини фондів губернських установ Київщини початку XVIII – першої чверті XIX ст., статистично-економічні матеріали з історії скарбових маєтків кінця XVIII – початку XIX ст., 365 документів колишньої Київської археографічної комісії XIV–XVIII ст., частина фондів Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Київського намісницького правління та інших установ XVIII ст. Над документами Київського центрального історичного архіву, Київського центрального архіву давніх актів у 1923–1925 рр. працювало 116 дослідників⁴³.

Станом на 1 січня 1925 р. у Києві при губарху замість губістархіву було створено архів-регістратуру для прийому документів від діючих установ і організацій після трирічного строку.

Напрями праці губархів та губістархівів визначалися завданнями, які стояли перед архівними органами республіки в цілому. На першому етапі їхньої діяльності особливого значення набувала реєстрація архівів. Вона розглядалася як першочергове завдання і проводилася двома шляхами: з допомогою спеціальних анкет, які розсилалися всім установам губернії, та через безпосереднє обстеження архівів установ своїми працівниками. У 1924 р. в республіці було зареєстровано 4249 архівів, у Київській губернії – 700 архівів⁴⁴.

16 грудня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли Постанову «Про Єдиний державний архівний фонд УСРР»⁴⁵. У ній вказувалося, що документи всіх ліквідованих і діючих державних та громадських установ й організацій, які перебувають в архівосховищах або поза ними, складають Єдиний державний архівний фонд УСРР. Керівництво ним покладалося на Укрцентрархів та його місцеві органи.

Отже, у період з 1917 по 1925 рр. в Україні, у тому числі на Київщині, було проведено архівну реформу: здійснено централізацію архівної справи, сформовано Єдиний державний архівний фонд, здійснено перші кроки щодо підготовки архівістів та закладено початок розробленню нормативно-методичного забезпечення основних напрямків роботи архівів. Ці заходи сприяли формуванню нового етапу в історії архівної справи, в українському радянському законодавстві були остаточно закріплені провідні принципи організації архівної справи, проголошені в Декреті від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР».

¹ *Московченко Н.* Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 5.

² *Грушевський О. С.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Кн. IV/VI. – С. 126–133; *Він же.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. 1/2. – С. 81–82.

³ *Клименко П. В.* Архівна справа на Україні // Українська старовина. – 1919. – № 1. – С. 2.

⁴ *Міяковський В. В.* Доля архівної справи // Слово. – 1919. – 19 жовт.

⁵ *Петров Н.* О положении архивного дела на Украине // Віра і держава. – 1918. – 23 листоп.

⁶ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. // АС. – 1925. – Кн. 1. – С. 45–72.

⁷ *Романовський В.* Київський центральний архів давніх актів // АС. – 1925. – Кн. 1. – С. 86–100; *Він же.* До історії архіву «Малоросійської Колегії» // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 3–5; *Крип'якевич І.* До історії українського Державного архіву в XVII ст. // ЗНТШ: Праці історично-філософської секції. – 1924. – Т. СXXXIV/СXXXV. – С. 67–68.

⁸ *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Києві: 36. ст. за ред. В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 175–223.

⁹ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – 271 с.

¹⁰ *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920–1930 рр.: Історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – 480 с.

¹¹ *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархівів України, УНДІАСД. – К., 2000. – 591 с.

¹² *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – 228 с.

¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

¹⁴ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 3–4.

¹⁵ Архівознавчий збірник. – К., 1938. – С. 3–9.

¹⁶ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. – К., 1975. – С. 22.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, арк. 44.

¹⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. (Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917–1959). – К., 1959. – С. 44.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 24.

- ²⁰ Там само, спр. 6, арк. 11–12.
²¹ Там само, спр. 5, арк. 1.
²² Там само, спр. 6, арк. 7–8.
²³ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 33.
²⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 12, арк. 1–27.
²⁵ Історія Національної академії наук України 1918–1933 рр. Науково-довідковий апарат. – К.: НБУВ, 2002. – С. 9.
²⁶ *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР. – К., 1973. – С. 145–146.
²⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 71, арк. 55.
²⁸ Там само, спр. 21, арк. 12.
²⁹ Там само, арк. 18.
³⁰ Там само, спр. 90, арк. 16.
³¹ Там само, спр. 54, арк. 15, 30, спр. 119, арк. 19.
³² Там само, спр. 72, арк. 90, 97.
³³ Там само, спр. 35, арк. 1–4.
³⁴ Там само, оп. 2, спр. 975, арк. 20.
³⁵ ЗУ УСРР. – 1922. – № 46. – С. 681.
³⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 53, арк. 54.
³⁷ ЗУ УСРР. – 1923. – Відділ перший. – № 1. – С. 7.
³⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 112, арк. 1.
³⁹ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 49–50.
⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 110, арк. 24.
⁴¹ Там само, спр. 88, арк. 26.
⁴² *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 55.
⁴³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 47.
⁴⁴ Там само, спр. 119, арк. 69 зв.
⁴⁵ ЗУ УСРР. – 1925. – Відділ перший. – № 101. – С. 556.

Сергій Міщук

КНИЖКОВО-РУКОПИСНА СПАДЩИНА ВОЛИНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ, ОПИС, ДОЛЯ

Розвиток камеральних методів опису рукописних та стародрукованих книг в Україні другої половини XIX ст. був пов'язаний з розвитком історико-філологічних студій у галузі історії книжкових пам'яток й необхідністю наукового бібліографічного та археографічного опису рукописів і стародруків як історичних та літературних джерел. Значна роль у пошуках пам'яток старовини належить церковним діячам та історикам церкви. Камерально-археографічна діяльність проводилася й краєзнавчими осередками, заснованими при єпархіальних історико-статистичних комітетах, які проводили значну роботу щодо історико-статистичного опису єпархій. Ця діяльність, зокрема збирання історичних відомостей про розвиток церкви, вимагала глибокої розробки питання щодо обліку та дослідження значних рукописно-книжних і документальних пам'яток. Розвиток польової та камеральної діяльності в галузі розшуків та описування історичних книг та документів, інших старожитностей, таким чином, була необхідним підґрунтям церковно-історичних досліджень.

У цей час створювалися різні наукові інституції, які брали на себе проведення пошуків та збирання історичних пам'яток, архівних стародавніх документів та книжкових раритетів. Серед них – Санкт-Петербурзька академія наук, яка проводила експедиції та мала спеціальне відділення, що вивчало мову та літературу; університети, археологічні інститути; наукові товариства, передусім, історико-філологічні та церковно-археологічні, архівні та археографічні комісії, що створювалися з ініціативи провідних вчених того часу. Тоді виникло багато регіональних наукових товариств, що

проводили різноманітні науково-краєзнавчі дослідження, здійснювали розшуки та дослідження історичних та літературних джерел, публікувалися значна кількість оглядів та повідомлень щодо знайдених джерел та надходжень у бібліотечні та архівні сховища у спеціальних часописах, широко досліджуються окремі пам'ятки, з'явилися спеціальні видання, зокрема, наукові праці та археографічні збірники різних організацій і товариств. У цей період працювало багато археографів, які описували фонди старожитностей.

Багатуша волинська книжково-рукописна спадщина привернула значну увагу дослідників наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., відбувалося становлення різних напрямів історико-краєзнавчих досліджень¹. Волинь була регіоном, де активно розвивалася ця діяльність, де збирацькі традиції мали Почаївська лавра та Волинська духовна семінарія, створена ще в 1796 р. після приєднання волинських земель до Російської імперії і де існували потужні бібліотеки з церковними пам'ятками рукописної та книжкової культури².

Вказана спадщина зазнала різної участі в останні півтори сотні років. Певні втрати її із волинських книгосховищ відбулися не лише у зв'язку з пожежами, різними умовами зберігання, а й з переміщеннями книжок і рукописів як пам'яток до центральних книгосховищ, де вони зберігаються й донині. Зокрема, у 70-х роках XIX ст. після створення Церковно-археологічного музею при КДА йому були передані деякі церковні фонди, в тому числі волинські, зокрема Почаївської лаври та єпархіальної бібліотеки. Створення Волинського єпархіального давньосховища також супроводжу-

валося переміщенням до його складу найцінніших книжок, що вийшли з церковного ужитку, з тих книгосховищ епархії, де вони не мали відповідного забезпечення збереженості та вивчення. Тому нині дуже важливо звернутися до вивчення того періоду, коли бібліотечні фонди ще не пережили катаклізмів ХХ ст., а історична книжкова спадщина була описана археографами, які мали спеціальну освіту. Це надасть змогу провести наукову реконструкцію складу зібрань кінця ХІХ – початку ХХ ст., дослідити рівень науково-археографічної та бібліографічної роботи у цей період.

Волинська православна духовна семінарія (далі – ВПДС) посідала важливе місце в історії та культурній спадщині Волині. На скарби волинських книжкових та архівних сховищ одним з перших звернув увагу М. І. Петров, який після закінчення Київської духовної академії викладав словесність у ВДПС у м. Кременці. Під час викладання у семінарії він очолив редакцію започаткованого у 1867 р. часопису «Волинские епархиальные ведомости». Розвитком наукових досліджень останній значною мірою був зобов'язаний передусім своєму редактору³. Цьому сприяли власні розвідки М. І. Петрова. У ті роки його увагу привернув архів семінарського правління ВПДС, а також багаті архіви і бібліотеки м. Кременця, Почаївської лаври, Братського Богоявленського монастиря, відомості про які увійшли до авторської праці «Очерк истории православной духовной школы на Волыни», опублікованої в «Трудах КДА». Він зазначав, що, у зв'язку з переміщенням у 1833 р. бібліотеки Кременецького ліцею до Університету св. Володимира у Києві, головна збірка книжок та рукописів опинилася в університетській бібліотеці, однак деякі стародруки і рукописні книги, що належали ліквідованому духовно-навчальному закладу, потрапили до складу бібліотеки ВПДС⁴. Кременецька бібліотека – це своєрідна доля книжкових фондів, які нині зберігаються у складі зібрання Університету св. Володимира у Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського. Цією бібліотекою у свій час завідував видатний бібліотекар П. Ярковський, який зробив великий внесок у її збирання та організацію⁵.

Розповідаючи про долю семінарської бібліотеки, М. І. Теодорович спеціально підкреслив, що вона в 1825 р. була майже повністю знищена пожежею і лише незначна частина її фондів збереглася завдяки діям семінаристів та викладачів⁶. Після цього бібліотека частково поповнювалася за рахунок різних надходжень. За відомостями М. І. Петрова, після закриття Кременецького базилианського монастиря в 1839 р. його бібліотека, яка налічу-

вала 1607 примірників книг, була передана до ВПДС⁷. На основі досліджених документальних джерел з'явилися публікації М. І. Петрова «Очерк истории православной духовной школы на Волыни»⁸, «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих»⁹, «Очерки истории Базилианского (чина св. Василия) ордена в бывшей Польше», в яких подано відомості про наявність рукописних та книжкових фондів, що там зберігалися.

М. І. Петров, за його власними спогадами, багато часу провів під час викладацької діяльності у ВПДС над описуванням та розбором фондів рукописних та книжкових фондів книгосховища Почаївської лаври. Тоді він набув перші навички палеографічного та бібліографічного опису рукописних книг і стародруків¹⁰. Пізніше, в 1882 р., за запрошенням духовного собору Почаївської лаври він атрибутував, текстологічно дослідив та опублікував цінну рукописну пам'ятку ХVІ–ХVІІ ст. «Повчання преподобного Іова» (ігумена Почаївського), яка знаходилася в її бібліотеці¹¹.

Разом з відомим українським етнографом і фольклористом П. П. Чубинським М. І. Петров, як член Російського географічного товариства (з 1870 р.), провів декілька експедицій на Волинь. Внаслідок цього у 1872 р. зібраний ним матеріал було опубліковано у 3-му томі «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». За це він отримав від указанного товариства подяку.

Першим із дослідників, який здійснив бібліографічний опис книжкової спадщини ВПДС, був І. Тихомиров. Він видав систематичний каталог книг фундаментальної семінарської бібліотеки на церковно-слов'янській та російській мовах¹². Складений побіжно, цей каталог відобразив склад бібліотеки на час, коли найцінніша її частина, як відомо, була у період створення ЦАМ передана до бібліотеки КДА. Хоча, на думку деяких дослідників, цей каталог про найціннішу частину бібліотеки – рукописи та стародруки містив «відомісті розкидані, неповні й неточні»; нині він є єдиним історичним джерелом про склад і зміст бібліотеки¹³.

Однією із перших ґрунтовних публікацій, яка дає змогу скласти реальне уявлення щодо стану та змісту рукописних фондів книгосховища ВПДС, є звіт В. М. Перетца про наслідки археографічної експедиції (екскурсії) студентів Університету св. Володимира, членів семінарію російської філології, в Житомир 21–26 жовтня 1910 р., під час якої було проведено обстеження та оцінку різних фондів¹⁴. У ньому відзначалося, що рукописи семінарської бібліотеки нечисленні, однак серед

них є цінні. Цей звіт містив, окрім опису експедиції, перелік рукописів. Він складався із 21 позиції, занотовано переважно богослужбові книги XVII–XIX ст. У пошуках студенти семінарію та він сам спиралися на відомості каталогу І. Тихомирова, застарілість якого на той час В. М. Перетц спеціально відзначив, оскільки між діяльністю семінарії з філології та часом створення цього каталогу пройшло двадцять років¹⁵. Оглядаючи рукописний фонд, В. М. Перетц, разом з тим, приділив увагу найдавнішим – «Діоптрі» початку XVII ст., що мала різночитання з такою ж, виданою в 1604 р., та «Богослов'ю та логіці Іоанна Дамаскіна» у перекладі князя Андрія Курбського¹⁶. Згадуючи рукопис перекладу А. Курбського, слід підкреслити його краєзнавчу цінність, оскільки життя і творчість цього відомого політичного діяча XVI ст., письменника і публіциста, перекладача і захисника православ'я було пов'язане із Волинню. У звіті опубліковано розділ «Логіки» – «Діалектика» у перекладі А. Курбського (с. 28–29). Проживаючи у власній резиденції біля Ковеля, А. Курбський переклав на церковнослов'янську мову низку творів отців і вчителів церкви Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна. Але, на думку дослідників, найбільшу цінність становлять його власні твори, багато з яких безслідно зникли, як, наприклад, власноручний варіант загальновідомого твору «Истории о великом князе Московском», написаної у 1573 р., як припускають дослідники, також на Ковельщині¹⁷. У додатку звіту подано також опис кирилических стародруків 1581–1800 рр., який ґрунтувався переважно на попередньому описі їх, надрукованому у каталозі І. Тихомирова. Згадуючи стародруковані видання з бібліотеки семінарії, В. М. Перетц виокремив серед них найбільш рідкісні: Острозька Біблія 1581 р., Віленське Євангеліє 1575 р., Книга Василя Великого про пісництво (Острог, 1594); Маргарит Острозький 1595 р., Діоптра, Вчительне Євангеліє, Євангеліє патріарха Каллиста 1616 р. Проте, незважаючи на здебільшого дефектний стан примірників стародруків, В. М. Перетц оцінював їх як найстаріші та рідкісні зразки книгодрукування на Україні¹⁸. Як пізніше зазначав Е. Хвалевік, збірка семінарії мала також багато документів стосовно запровадження церковної Унії на Волині, однак нині їхня доля невідома¹⁹.

Фонди ВПДС після революційних подій 1917 р. і подальшої націоналізації зазнала декількох перепідпорядкувань та переміщень. 12 липня 1920 р. рішенням бібліотечної секції підвідділу позашкільної освіти, яку очолював П. К. Абрамо-

вич, і за його пропозицією роботу з охорони та упорядкування бібліотеки, з огляду на її велику цінність, було доручено В. Я. Малахову²⁰, який опікувався нею усі подальші роки.

Надалі фонди ВПДС увійшли складовою до Бібліотеки Інституту народної освіти (далі – ІНО) у м. Житомирі, де були сконцентровані документи конфіскованих духовних навчальних закладів. Проте вони перебували там недовго. У вересні 1925 р. (у зв'язку з реформою вищої школи, коли інститути народної освіти, створені в 1919 р. в Україні, були реорганізовані або скасовані) фонди семінарії передано до Волинського науково-дослідного музею у Житомирі, створеного радянською владою, яка сконцентрувала там усі конфісковані видання книгосховищ дореволюційного походження. До музею надійшла значна частина наукової бібліотеки ІНО у Житомирі, який діяв у місті з 1919 р. і був першим вищим навчальним закладом на Волині у цей період²¹.

Передана частина бібліотеки ІНО складалася зі значних історико-культурних зібрань Волині – православної та римо-католицької духовних семінарій та інших дрібніших бібліотек приватних власників і державних установ. Це переміщення величезних за обсягом фондів було підготовлено у липні-вересні 1925 р. за розпорядженням НКО, як видно з наказу № 72 від 28 вересня 1925 р. по Житомирському окружному ІНО. До бібліотечно-го відділу музею передано всі книжки науково-дослідного характеру католицької духовної семінарії, а також книжки подібного характеру православної духовної семінарії²².

У зв'язку з цілеспрямованою політикою радянської влади щодо концентрації колекцій стародруків і книг та документів дореволюційного часу в декількох центральних бібліотеках (за регіональним принципом це були ВБУ, Одеська, Харківська, Дніпропетровська наукові бібліотеки) 2 червня 1928 р. президія Укрнауки, а 2 липня 1928 р. – колегія Наркомосу прийняли рішення про передачу найціннішої частини бібліотеки Волинського науково-дослідного музею до Всенародної бібліотеки України. У 1932 р. до Києва було відправлено 8 вагонів книжок та рукописів для ВБУ та 1 вагон – для Харківської центральної наукової бібліотеки з книжками, брошурами, газетами, нотними та картографічними виданнями²³. Таким чином, найцінніша частина ВПДС, що перебувала у складі Волинського науково-дослідного музею, за розпорядженням урядових органів була переміщена в Київ, у Всенародну бібліотеку України (ВБУ, нині – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, далі – НБУВ). Це відбулося в 1932–1934 рр.

Для опису та оцінки цих книжок залучили відомих книгознавців – Ф. Т. Максименка, П. М. Попова, О. А. Назаревського, М. В. Геппенера, музикознавця О. Т. Дзбановського. Найціннішим фундам Волинської духовної семінарії, як суттєвої складової книгозбірні Волинського науково-дослідного музею у Житомирі, приділяв увагу український філолог і славіст, дослідник стародрукованої спадщини українських книгозбірень П. М. Попов, який описував їх наприкінці 1920-х – початку 1930-х років у зв'язку з переміщенням частини фондів вказаного музею в ВБУ при ВУАН. П. М. Попов ретельно опрацював ці фонди, про що свідчить його рукопис, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), «Огляд стану книжкових фондів Волинського музею»²⁴. Він же підготував для Президії ВУАН звіт про відрядження та доповідну записку про наукове відрядження для ознайомлення з рукописними та книжковими фондами Волинського музею²⁵.

П. М. Попов на той час був одним з найкращих знавців історії української літератури, особливо давньої (XI–XVIII ст.). Він, будучи ще студентом у семінарії В. М. Перетца, починав свої студії з вивчення оригінальних рукописів. Ще у молоді роки значну кількість важливих літературних пам'яток ним вперше виявлено і досліджено завдяки археографічним експедиціям. Він обстежував монастирі та бібліотеки і склав багато описів рукописів, що знаходилися в різних провінційних сховищах України. Серед них можна відзначити описи невідомих або маловідомих збірок рукописів, зроблені у різні роки: бібліотек Київської духовної академії, Курської, Харківської духовних семінарій, Софроніївського, Пустинно-Миколаївського, Межигірського монастирів, Києво-Печерської лаври, Волинського музею, Університету св. Володимира, а також рукописних і стародрукованих збірок м. Курська та Смоленська тощо. Нині вони зберігаються в ІР НБУВ²⁶.

У Житомирі він також атрибутував і описав деякі цінні рукописи збірки Волинської духовної семінарії, зупинившись на особливостях їхнього змісту та побутування, зокрема, рукописної «Логіки» у перекладі А. Курбського, «Діоптри» тощо. П. М. Попов писав, що, крім опублікованого В. М. Перетцом розділу «Діалектики», А. Курбському належить також 56-й, передостанній, розділ книги, який має заголовок «Сказ Андрея, чесо раді сия написанны», переклад трактату про силогізми І. Спаненберга, з його Краківського видання 1544 р. та 1552 рр. та в Будишні 1569 р.²⁷. На думку П. М. Попова, списки перекладів А. Курб-

ського мають різночитання з опублікованою працею А. Попова «Описания рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова»²⁸.

Дослідження П. М. Попова слугували підґрунтям для виявлення та наукового опрацювання рідкісних документів та книжок. Опис, складений ним, відносно точний і відкриває можливість простежити долю волинських рукописних книг та стародруків у складі Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Важливим аспектом розвідки П. М. Попова було те, що він включив до звіту про відрядження повну на той час бібліографію, присвячену дослідженням науковців XIX–XX ст. матеріалів житомирських збірок²⁹. Він залишив нам неопубліковану працю «Рукописи й стародруки житомирських фондів» [1934 р.], в якій приділив увагу переважно тим рукописам та стародрукам, які залишилися поза межами наукового огляду семінарія з філології В. М. Перетца³⁰.

Рукописи з Волинського науково-дослідного музею, що належали колишній Волинській духовній православній семінарії, здебільшого надійшли до ВБУ у Києві у 1934 р., коли загалом із музею було передано 1101 одиницю документів³¹. За списком від 23 січня 1934 р. «Рукописи Волинського державного музею», складеного М. В. Геппенером, який на той час був завідувачем відділу рукописів і комплектував фонди новими матеріалами, серед переданих документів із музею до відділу зафіксовані рукописні богослужбові книги з Волинської семінарії³².

Нині в НБУВ, у відділі історичних колекцій та зібрань, а також у відділі стародруків та рідкісних видань, проведено реконструкцію бібліотечного фонду Волинської православної духовної семінарії, де є ті книжки, що надійшли на початку 30-х років до ВБУ. Реконструкція здійснювалася за штампами. В її складі багато цінних книг, зокрема тих, що належали ще острозькому періоду семінарії. У збірці колишньої Волинської православної духовної семінарії нині ідентифікується і масив рукописів XVI–XIX ст. – близько 30 одиниць зберігання, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ.

Важливу інформацію про конкретний склад книжок бібліотеки Волинської духовної семінарії містять каталоги семінарської бібліотеки, що нині зберігаються також в ІР НБУВ. Серед них форматно-систематичний 1826 р. (ф. I, № 4722), що стосується книжок кінця XIX – початку XX ст. (ф. I, № 4725–4726), каталоги часописів (1900–1907 р.) (ф. I, № 4727–4728), списки книжок, які вибули із фондів (1906 р.) (ф. I, № 4730), а також звіт про

працю в бібліотеці у 1920 р. співробітника музею В. Я. Малахова та документи до цього звіту (ф. І, № 4729–4730). Як свідчить звіт, В. Я. Малахов виконував у бібліотеці у той час значний комплекс робіт: від суто технічної копії праці – «миття шаф і виготовлення полок» до безпосередньої бібліотечної праці – розстановка та підбір книжок за номерами з так званої латинської і російської бібліотек (ймовірно, маються на увазі частини зібрання латинською і російською мовами), а також звіряння видань за каталогами³³.

У 1979 р. велику кількість документів збірки було передано із Центральної наукової бібліотеки (колишня ВБУ) до Центрального державного історичного архіву України у м. Києві³⁴. Серед інших документів туди потрапили й архівна частина, й каталоги бібліотеки семінарії: передусім, Хронологічний каталог бібліотеки Волинської духовної семінарії (1889 р.), систематичні каталоги книг Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії (кінець XIX – початок XX ст.)³⁵.

Збережені рукописні каталоги бібліотеки семінарії хронологічно охоплюють період з 80-х рр. XIX ст. до 10-х рр. XX ст. і є базовим джерелом інформації щодо конкретного її складу, тематичної структури та комплектування її фондів. Згідно з відомостями каталогу (№ 126) складеному у 1899–1906 рр. на 126 аркушах, у структурі книгозбірні були виокремлені за мовною ознакою такі розділи: I) Німецька. II) Французька. III) Англійська. IV) Єврейська. V) Польська. VI) Різні мови.

У межах кожного мовного розділу, у свою чергу, бібліографічні позиції розподілено відповідно до типової бібліотечної систематизації за такими тематичними рубриками – «Богослов'я», «Філософія», «Словесність», «Цивільна історія та право» тощо.

Збірка ВПДС була значною за складом та мала рідкісні й цінні у історико-бібліографічному відношенні видання XVI–XIX ст. Так, у розділі «Словесність» зафіксовано бібліографічні позиції видань-раритетів класичних авторів, наприклад стародрук 1591 р. Діонісія Галікарнаського, виданий відомою французькою видавничою фірмою XVI ст. Етьєнів. Суттєвим моментом цього каталогу в історико-книгознавчому відношенні є те, що в його рубриках поряд із прізвищем авторів, назвою та вихідними даними видання вказані джерела надходження книжок до бібліотеки. Завдяки цим записам вдалося довідатися, що книжки надходили різноманітними шляхами, тобто, як із зібрань приватних бібліофілів (з книг А. Ф. Артемоновича), так і з бібліотечних зібрань духовних інституцій Правобережної України (з бібліотеки

Острозької єзуїтської колегії, Луцького та Почаївського монастирів, Кременецького монастиря базилиан тощо)³⁶.

Згідно з відомостями каталогу, у ньому, поряд із бібліографічними позиціями друкованих видань, зафіксовано також й рукописні матеріали, виокремлені у рубрику «Рукописи»³⁷. За тематикою – це переважно латинські навчальні курси лекцій і трактати XVIII ст. з теології, філософії, риторики тощо. Вказані шляхи надходження до книгозбірні семінарії рукописів аналогічні джерелам надходження видань – тобто вони влилися до книгозбірні бібліотеки з Кременецького базилианського монастиря, Острозької єзуїтської колегії, Гошанської колегії.

Ретельно зафіксовані у каталозі джерела надходження рукописних матеріалів дають змогу археографові виявити та атрибутивувати конкретні рукописи у сучасних зібраннях архівних і рукописних сховищ України, а також первісний склад збірок, зокрема, «Tractatus theologicus de gratia» із колишньою власницькою ознакою – рукописним записом «Ex libris A. I. Йодко»³⁸. Принагідно зауважимо, що Олександр Йодка, архимандрит Дерманський, Дубненський, був не лише бібліофілом, а й жертводавцем – у 1763 р. він подарував Дубненському монастирю рукопис теологічного трактату³⁹. Рукопис нині зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ (ф. І, № 4519–4520).

Навіть побіжно проаналізувавши склад збережених рукописних каталогів, зазначимо, що за тематикою в бібліотеці семінарії переважали богослужбові книги, видрукувані кирилицею – служебники, псалтирі, ірмологіони, акафісти, требники, твори з догматичного та морального богослов'я, філософії. У цілому це було зумовлено відповідним провідним напрямом комплектування православного духовного навчального закладу. Серед них такі церковні твори: згадана В. М. Перетцом: «Діоптра» (ф. І, № 4001), твори Іоанна Дамаскіна «Богослов'я» та «Логіка» у перекладі та з передмовою князя Андрія Курбського (XVI–XVII ст.), «Освященник святительський» (XVI ст.) (ф. І, № 3983), Служебник (XVII ст.) (ф. І, № 3984), Устав церковної служби, який належав Білостоцькому монастирю (XVII ст.) (ф. І, № 4054), Триодь пістна (XVIII ст.) (ф. І, № 4066), Триодь цвітна (XVIII ст.), [Збірник уніатський чинів сповіді розрешення гріхів, слова та виписки з патерика] українською мовою (перша пол. XVIII ст.) (ф. І, № 3993), [Ірмологіон на крюкових ногах] поморським півставом початку XIX ст. (ф. І, № 3999) тощо. Також у цій низці зустрічаємо рукописні одиниці, де частково текст написаний латинською

та польською мовами, наприклад, як у збірнику віршів, промов, статей (ф. I, № 4033).

Таким чином, пам'ятки бібліотеки Волинської духовної семінарії описували М. Петров, І. Тихомиров, В. Перетц, П. Попов, М. Геппенер. М. І. Петров вивчав зібрання та пам'ятки писемности волинського походження, І. Тихомиров склав перший бібліографічний покажчик її стародруків, В. Перетц, хоча й описав коротко рукописні фонди, приділив увагу найціннішим пам'яткам, проводячи ґрунтовний аналіз їхнього змісту.

П. Попов та М. Геппенер описували лише ту частину пам'яток, що передавалася до ВБУ, тому ці описи носили реєстраційно-охоронний характер, за винятком найбільш цінних з них, що дало змогу простежити їхній шлях у ХХ ст. і з'ясувати сучасне місцезнаходження. Такі описування мають не лише теоретичне (з огляду на розвиток кодикології, книгознавства, мовознавства, історії книги), а й важливе практичне значення – вони відкривають можливість оцінити історико-культурну спадщину Волині, а також простежити надзвичайно складну її долю в ХХ ст.

Нині відкривається перспектива проведення науково-бібліографічної реконструкції багатьох книжкових зібрань України. Для Волинської православної духовної семінарії ця перспектива є цілком реальною, оскільки у складі НБУВ та ЦДІАК України збереглися бібліотечні каталоги семінарії. Значну наукову цінність мають, передусім, рукописні каталоги ХІХ ст. Усі найцінніші волинські книжкові пам'ятки і каталоги зберігаються в ІР НБУВ. Вони не постраждали під час Другої світової війни, а тому їх можна використовувати як цінне джерело з історії рукописно-книжної спадщини Волині, а також історико-бібліографічне джерело з історичного бібліотекознавства та книгознавства.

¹ *Ярмошик І. І.* Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть. – Житомир, 2006; *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид-во М. А. К., 2001.

² *Теодорович Н. І.* Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственные ей духовные училища. Списки воспитанников, окончивших в ней курс, а также начальников и наставников в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев: 1901. – 1022 с.; *Хойнацкий А. С.* Почаевская Успенская лавра. – Почаев, 1897.

³ *Манько М. П.* Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези наук.-практ. конф. – Рівне, 1994. – С. 200–202. Див. також: *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині... – С. 40–42; *Баженов Л. В.* Академік М. І. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали

VII Всеукр. наук. конф. Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 57–59.

⁴ *Петров М.* Очерк истории православной духовной школы на Волини // Труды КДА. – К., 1867. – Т. 1. – С. 192.

⁵ *Ковальчук Г.* Книгознавча концепція П. Й. Ярковського (до джерел історії вітчизняної бібліологічної науки) // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 167–175. Переміщення цих фондів ретельно вивчали дослідники НБУВ – *Булатова С. О.* Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – С. 160–170; *Мяскова Т.* Бібліотека Імператорського Університету св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.). – К., 2005. – С. 49–62.

⁶ *Теодорович Н. І.* Волинская духовная семинария... – С. 26–27.

⁷ *Петров М. І.* Очерк истории православной духовной школы на Волини // Труды КДА. – К., 1867. – Т. 1. – С. 180–242.

⁸ Там само.

⁹ Волинские епархиальные ведомости. – 1867–1868. – № 1–8.

¹⁰ *Петров Н.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования // Чтения ЦАО. – К., 1883. – Вып. 1. – С. 3.

¹¹ Пчела Почаевская, Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преподобным Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581–1651), изданный в переводе с славянского на русский язык, по собственной рукописи преподобного, под редакцией профессора Киевской духовной академии Н. И. Петрова. – Почаев, 1884. Рец. *С. Голубева* // КС. – 1885. – № 1. – С. 157–167.

¹² *Тихомиров И.* Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волинской духовной семинарии. – Почаев, 1889. – С. 1–22.

¹³ *Попов П. М.* Рукописи і стародруки Житомирських фондів. Рукопис. [1933]. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 105.

¹⁴ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1911. – 141 с.

¹⁵ Там само. – С. 22–29, 136–141.

¹⁶ Там само. – С. 22–29; *Пауцук О. І. А. М.* Курбський на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези II регіональної наук.-теор. конф. 18–20 груд. 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 10–12.

¹⁷ *Пауцук О. І. А. М.* Курбський на Волині. – С. 11–12.

¹⁸ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии. – С. 22–23; *Тихомиров И.* Систематический каталог книг... – С. 1–22.

¹⁹ *Chwalewik E.* Zbiory polskie w ojczyznie i na obczyznie. – Kraków; Warszawa, 1927. – Т. 1–2. – 547 с.

²⁰ Матеріали бібліотечних секцій підвідділу позашкільної освіти Волинського відділу народної освіти. 1920–1921 рр. – Держархів Житомирської обл., ф. Р-31, оп. 1, спр. 1, арк. 255.

²¹ Житомир // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 96, 105.

²² Звіт Волинського науково-дослідного музею за IV квартал (липень-вересень) 1924–1925 рр. – Держархів Житомирської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 182, арк. 77–94.

²³ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 160–161.

²⁴ Попов П. М. Огляд стану книжкових фондів Волинського музею. 1931. – ІР НБУВ, ф. 285 (архів Попова П. М.), № 516, 60 арк.

²⁵ Попов П. М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4, арк. 1–43; Попов П. М. Доповідна записка [щодо стану книжкових фондів Волинського музею]: 1931. – ІР НБУВ, ф. 33 (Маслов С. І.), № 2787, 34 арк.

²⁶ ІР НБУВ, ф. 285, № 495–557.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 285, арк. № 516, 177 (17); П. М. Попов посилається на статтю К. Харламповича «Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. М. Курбского: «От друга диалектики Иоана Спанинбергера о силлогизма вытолковано» (Киевская старина. – 1900. – Июль-авг. – Т. LXX. – С. 221).

²⁸ Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1872. – С. 116–118.

²⁹ Попов П. М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4, арк. 1–43.

³⁰ Там само, арк. 100–186.

³¹ Рукописи Волинського державного музею. Список, складений М. В. Геппенером 23 січня 1934 р. – Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 40.

³² Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 41–67.

³³ ІР НБУВ, ф. 1, 2749, арк. 1.

³⁴ Акт передачі документів від відділу рукописів до ЦДАК України. – Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 135, арк. 24, 29.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2227, спр. 414–415, 424–425, 427.

³⁶ Там само, ч. 2, арк. 241–243.

³⁷ Там само, арк. 217–233 зв.

³⁸ Там само, арк. 176.

³⁹ Мишук С. М. Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XIX ст. Волинського державного краєзнавчого музею в Житомирі // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 125–133.

Валерій Власенко

КОСТЬ МАЦІЄВИЧ І УКРАЇНСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КЛУБ У ПРАЗІ

Кость Адрианович Мацієвич (1873–1942) – відомий учасник українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., державний діяч періоду Української революції 1917–1921 рр., один з ідеологів і провідників Української радикально-демократичної партії й Української партії соціалістів-федералістів, громадсько-політичний діяч української еміграції міжвоєнного періоду, фахівець у галузі сільськогосподарської економії, кооперації та громадської агрономії, професор українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині, керівник низки громадсько-політичних і фахових організацій.

Його життя й діяльність частково відображено в енциклопедично-довідкових виданнях¹, мемуарно-документальних працях учасників українського національно-визвольного руху, національного державотворення 1917–1921 рр. та політичної еміграції міжвоєнного періоду².

У працях російських науковців першої чверті ХХ ст. показано роль К. Мацієвича на ниві сільськогосподарської науки³, дослідники з української еміграції та діаспори відзначили його роль у галузі кооперації та економіки сільського господарства⁴. З початком відомої «перебудови» другої половини 1980-х рр. інтерес до постаті К. Мацієвича посилюється. Його почали згадувати як одного з яскравих представників так званої «школи Чаянова»⁵. В останнє десятиліття з'явилася низка публікацій, присвячених фаховій діяльності вченого⁶, його роботі на дипломатичній ниві⁷, науковим студіям⁸. У цей же час опубліковано розвідки біографічного характеру⁹.

Проте, незважаючи на посилення інтересу до постаті К. Мацієвича, багато сторін його життя, діяльності і наукового доробку залишаються невідомими або недостатньо висвітленими. Передусім, малодослідженою є громадсько-політична діяльність Костя Адриановича в еміграції. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті української еміграції, сприяв утворенню та розвитку різноманітних громадсько-політичних організацій, наукових установ, деякі з яких очолював. У цій статті спробуємо показати роль К. Мацієвича у становленні та розвитку однієї з таких організацій – Українського республікансько-демократичного клубу (УРДК).

Український республікансько-демократичний клуб виник 1925 р. у Празі з ініціативи відомих діячів Української революції 1917–1921 рр., які опинилися в еміграції. Вони підтримували Державний Центр УНР в екзилі й належали до Української радикально-демократичної партії (УРДП). Саме створення Клубу було одним з виявів публічної політичної діяльності УРДП. Він об'єднував представників різних політичних напрямів, але основну масу його членів складали радикал-демократи. Статут Клубу, який підготували до затвердження у червні того ж року, підписали члени ініціативної групи професори О. Білецький, К. Лоський, О. Логоцький, О. Шульгин, доцент А. Яковлів¹⁰. Установчі збори його відбулися 22 грудня 1925 р.¹¹, хоча в архівних документах натрапляємо й на іншу дату – 21 грудня того ж року¹². На нашу думку, перша дата є більш вірогідною, оскільки первісний документ – протокол установчих

зборів – датується саме цим числом, тоді як 21 грудня наводиться у документах, що стосуються відзначення 10-літнього ювілею Клубу. Головував на зборах Федір Щербина, привітальне слово виголосив Олександр Лотоцький, оприлюднив статут Кость Лоський. До фундаторів Клубу, яких було понад 30 осіб, належав і К. Мацієвич¹³.

Керівним органом УРДК була управа у складі голови, його заступників, членів, секретаря та скарбника. Очолювали організацію професори Олександр Лотоцький (1925–1928), Кость Мацієвич (1928–1931), Максим Славінський (з 1931 р.)¹⁴. Костя Адриановича обрали головою УРДК 26 жовтня 1928 р. Його кандидатуру запропонував О. Лотоцький, який виїжджав у Варшаву. А 14 квітня 1931 р. загальні збори Клубу обрали новий склад управи на чолі з М. Славінським. Проте Кость Андрианович залишався заступником голови ще майже 5 років поспіль. З листопада 1929 р. по 1 березня 1930 р. К. Мацієвич перебував у відпустці, замість нього виконував обов'язки голови Валентин Садовський.

У різний час членами управи були М. Битинський, Б. Бутовський, Є. Гловінський, П. Головка, Л. Грабина, В. Демиденко, І. Зварічук, П. Зленко, В. Зонь, А. Зубенко, В. Кибальчич, А. Кмета, В. Кучеренко, Б. Лисянський, З. Мірна, Т. Олесінок, П. Пархоменко, Т. Пихтін, Є. Приходько, О. Покрасен, В. Садовський, Б. Туник, П. Феденко, Л. Чикаленко, С. Шишковський, А. Яковлів та ін. За часів головування К. Мацієвича у складі управи працювали Борис Бутовський (секретар), Євген Гловінський (заступник), Петро Головка (член), Петро Зленко (скарбник), Артем Зубенко (член), Василь Кучеренко (член), Зінаїда Мірна (заступник), Валентин Садовський (заступник), Панас Феденко (член), Степан Шишківський (член).

Структурними підрозділами Клубу в перші роки його існування були секції (пізніше вони називалися відділами): літературно-музична (літературно-артистична) на чолі із Зінаїдою Мірною, потім долучився до її роботи Євген Маланюк; військово-історична у складі Т. Пихтіна, О. Ковалевського, О. Покрасена; Бюро праці, до складу якого спочатку входили П. Пархоменко, І. Боровик, В. Філонович¹⁵. Крім того, створювалися комісії. Так, у 1930 р. сформовано комісію з організації свят у складі З. Мірної, П. Головка та А. Зубенка.

Загальна кількість членів Клубу постійно зростала. На початку 1926 р. їх налічувалося 38 осіб, 1927 р. – 83, 1928 р. – 94, 1929 р. – 133, 1930 р. – 146, 1931 р. – 151, 1932 р. – 153, 1933 р. – 159, 1934 р. – 161, 1936 р. – 163 особи¹⁶. Уповільнен-

ня темпів зростання кількісного складу організації на початку 30-х рр. пояснювалося кількома причинами. По-перше, скрутним матеріальним становищем значної частини українських емігрантів у період світової економічної кризи 1929–1932 рр., коли важко було знайти роботу та засоби до існування, не кажучи вже про сплату членських внесків. По-друге, згортанням чеською владою допомоги українським вищим школам. Заборона нею набору нових студентів призвели до ліквідації Української господарської академії (1922–1935), Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (1923–1933). Значна частина емігрантів змушена була шукати кращого життя в інших країнах Європи і Америки, внаслідок чого зв'язки з Клубом поступово втрачалися. Територіально члени УРДК розподілялися таким чином: на 1 січня 1931 р. на Прагу та її околиці припадало 64 особи, Подебради – 12, інші місцевості ЧСР – 12, поза межами ЧСР проживало 63 особи¹⁷, а на 1 січня 1936 р. відповідно 40, 2, 41 і 80 осіб¹⁸.

У 1928 р. з ініціативи К. Мацієвича Клуб став колективним членом Українського об'єднання в ЧСР, яке тільки-но виникло¹⁹. Головою організації був член УРДК і УРДП Андрій Яковлів. Об'єднання утворилося на протигагу Українському комітету в ЧСР, де переважали українські есери. Крім політичних, ця організація займалася культурно-просвітницькими справами. У другій половині 1930-х рр. вона мала 158 індивідуальних членів. Її осередки діяли у Празі, Подебрадах, Мельнику та на Закарпатті. Проіснувала організація до 1939 р.²⁰ Інтереси УРДК в Українському об'єднанні представляв його голова. Співпраця двох організацій давала позитивні результати у справі працевлаштування українських емігрантів у країнах Європи та Америки, про що йтиметься нижче.

Кошти Клубу формувалися із членських внесків, добровільних пожертв, що збиралися під час проведення громадських заходів, грошей, зібраних за так званими «підписними листами» (добровільні внески на певні потреби), та позичок з допомогового комітету Клубу. Наприкінці 1926 р. доходна частина складала 3711 чеських крон, 1927 р. – 3348, 1928 р. – 2171, 1929 р. – 2413, 1930 р. – 8600 крон²¹. Збільшення доходів у 1930 р. пов'язане з інфляційними процесами під час світової економічної кризи та збиранням пожертв на ювілейний дар Олександру Олесю.

Головним завданням УРДК було забезпечення умов здійснення культурної і політично-освітньої діяльності як для своїх членів, так і широкого за-

галу української еміграції. Організація влаштовувала академії, на яких виголошувалися доповіді, подавалися реферати, присвячені національним святкам, відомим подіям чи особам. Це – Шевченківське свято, ювілей І. Франка, проголошення незалежності УНР (IV Універсалу), Акту Злуки УНР і ЗУНР, 10-річчя перебування українців в еміграції, 10 років існування Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), 80-річний ювілей першого Президента ЧСР Т. Масарика, 40-ліття літературної діяльності О. Кобилянської, 50-річчя з дня народження Олександра Олеса, роковини смерті Симона Петлюри, пам'яті М. Галушинського, М. Грушевського, М. Левицького, Є. Чикаленка, П. Холодного та ін.

На таких академіях виголошувалося вступне слово голови Клубу, а потім – окремі доповіді. Впродовж 1926–1935 рр. відбулася 41 академія, на яких зроблено 106 доповідей²². Доповідачами були відомі громадсько-політичні діячі української еміграції, професори українських вищих шкіл, військові, зокрема, О. Алмазов, О. Безпалко, Л. Білецький, І. Бочковський, Д. Дорошенко, М. Левицький, Р. Лісовський, М. Літвицький, П. Лисянський, О. Лотоцький, [М]. Омелянович-Павленко, В. Приходько, В. Прохода, С. Сірополко, М. Славінський, С. Смаль-Стоцький, П. Феденко, В. Філонович, А. Чернявський, О. Шульгин, А. Яковлів, чеські науковці І. Хорват, Ф. Лома.

За час головування у Клубі К. Мацієвич зі вступним словом виступав на академіях, присвячених 10-літтю ЧСР та 10-літтю відновлення УНР (1928)²³, 11-й і 12-й річницям проголошення самостійності України (1929, 1930)²⁴, четвертим роковинам смерті С. Петлюри (жалобна академія, 1930)²⁵, а також на урочистих сходах щодо 80-ліття від дня народження Президента ЧСР Т. Масарика (1930)²⁶, Шевченківському святу (1931)²⁷. Кость Адріанович виголошував на академіях також доповіді, а саме: «Націоналізм С. Петлюри» (1929)²⁸, «Є. Чикаленко як тип українського хлібороба» (1929)²⁹, «Галушинський як громадський і політичний діяч» (1931)³⁰, «С. Петлюра та сучасність» (1933)³¹, «IV Універсал у світлі сучасності» (1935)³².

Упродовж 1926–1935 рр. стараннями Клубу відбулося 83 товариські сходи, присвячені поточним проблемам української еміграції, міжнародному становищу, окремим особам чи подіям. На них було прочитано 97 доповідей та рефератів³³. Порушувалося широке коло питань. Так, Кость Адріанович виступав на такі теми: «Земельна справа на Україні» (1926)³⁴, «Стан хліборобства на Україні» (1928), «Про діяльність О. Лотоцького до революції» (1928)³⁵, «Роковини Т. Шевчен-

ка в українському життю» (1928)³⁶, «Головна еміграційна рада та національний податок» (1930, у співавторстві з О. Шульгином та А. Яковлівим)³⁷, «Діяльність Клубу (УРДК – В. В.) за 5 років» (1931), щодо справи скликання «Українського національного конгресу» (1934), «Розподіл Росії – проблема нових держав на Близькому і Далекому Сході» (1934, у співавторстві з М. Славінським), «Криза демократії» (1934, у співавторстві з І. Бочковським та В. Садовським)³⁸.

Іноді через політичні уподобання доповідачів, приналежність їх до певної політичної групи чи партії на сходах виникали непорозуміння. Так, 22 березня 1929 р. на Шевченківському святі Л. Білецький виголосив політичну агітаційну промову, в якій негативно оцінив Варшавський договір 1920 р. На засіданнях управи і загальних зборах Клубу цей виступ було засуджено³⁹. Траплялися випадки заборони чеською владою сходів або загальних зборів із політичних мотивів. Так, 1930 р. місцева адміністрація не дозволила провести загальні клубні збори, на яких професор А. Ковалів збирався доповісти про «харківський процес»⁴⁰.

Клуб влаштовував просвітницькі акції для емігрантів. Так, у 1929 р. для членів української громади управа Клубу організувала дві серії викладів з різних галузей українознавства. Професори і доценти вищих українських шкіл у ЧСР прочитали для членів української колонії у Празі 21 лекцію. У лютому-травні щонеділі в Подебрадах поважні викладачі прочитали лекції на такі теми: «Головні моменти української історії» (доц. П. Феденко), «Властивості української мови» (проф. В. Сімович, 2 лекції), «Україна – Росія в їхніх економічних взаємовідносинах» (проф. В. Тимошенко), «Українське народне господарство за часів совітської влади» (доц. В. Садовський), «Українське мистецтво: будівництво» (проф. С. Тимошенко, 2 лекції), «Історія української національної думки» (проф. О. Лотоцький), «Світова думка про Україну» (доц. І. Бочковський), «Українська церква» (проф. О. Лотоцький), «Нація та держава в історії України» (М. Славінський), «Головні моменти української філософської думки» (проф. Д. Чижевський), «Українське мистецтво: головні періоди українського театру» (проф. Д. Антонович)⁴¹.

Наприкінці товариських сходів часто відбувалися літературно-музичні виступи, в яких брали участь відомі літератори, поети, артисти, музиканти – В. Барвінський, Б. Гомзин, Н. Дорошенко, Л. Дяконенко, Д. Левитський (Левицький), Н. Ліндфорс, Є. Маланюк, О. Маланюк, С. Нагірна, Нестор Ніжанківський, Олександр Олесь, Л. Садов-

ська, М. Славінська, брати Самоїловичі, Р. Сімо-вич, О. Стефанович, М. Теліга, Український академічний хор під керівництвом Платоніди Щуровської-Россіневич та ін.⁴² Крім того, організовувалися вечірки, забави. У 1926–1935 рр. відбулося 9 таких заходів⁴³.

Другим важливим завданням УРДК була участь у різноманітних сферах громадсько-політичного життя української еміграції. Клуб завжди підтримував акції різних громадських організацій у загальнонаціональних справах. Так, наприкінці 1929 р. УРДК приєднався до акції протесту Українського об'єднання у ЧСР щодо означення національності у паспортах, виданих Нансенівським комісаріатом у справах емігрантів. Обидві організації вимагали визнати українців як окрему націю із зазначенням цього у паспортах⁴⁴. У звіті управи Клубу за 1930 р. зазначалося, що УРДК підтримував акції протесту проти терору в Україні і «судового процесу 45»⁴⁵, заходи Головної Ради щодо об'єднання еміграції і стягнення національного податку, приєднався до акцій протесту Українського товариства Ліги Націй щодо захисту національних прав українського населення Східної Галичини, привітав інші емігрантські організації у зв'язку з 30-літнім ювілеєм виникнення Револьюційної української партії, погодився на обмін доповідями і рефератами, що читалися у Празі, з іншими громадсько-політичними організаціями. У звіті наголошувалося, що управа Клубу «в своїй діяльності весь час трималася суто державницько-національної лінії, уникаючи будь яких ухилів у бік вузької груповості, а тим більш дешевої демагогії, разом з тим дбаючи про можливу консолідацію живих національних сил»⁴⁶. До цієї сфери діяльності Клубу можна віднести і справу відзначення 50-літнього ювілею відомого українського поета Олександра Олеся (Олександра Івановича Кандиби). Він не тільки матеріально, а й організаційно сприяв реалізації цього заходу. Його зусиллями ліквідовано борг поета фірмі Шенкера у 10 тис. чеських крон за склад книжок, зібрано понад 4100 крон на подарунок Олеся та виділено кошти на друкування збірки його нових творів з авторським підписом, яка потім розповсюджувалася серед українських бібліотек різних країн⁴⁷. Зауважимо, що значну роль у реалізації цих заходів відіграв Кость Адрианович. З його ініціативи було створено організаційну комісію щодо святкування ювілею, він особисто доклав чимало зусиль у справі погашення боргу поета, сприяв залученню до збирання коштів на придбання ювілейного дару Олеся різних громадських організацій Європи і Америки та влаштуванню урочистого святкування ювілею.

Клуб прилучився також до справи створення Комітету допомоги голодуючим в Україні⁴⁸. Його участь полягала, по-перше, у підтримці ініціативи Генеральної Ради у Франції щодо створення Центрального комітету допомоги голодуючим на Україні на чолі з О. Шульгиним. Наприкінці 1928 р. до акції долучилися Український Центральний Комітет у Варшаві, Український громадський комітет у Празі, Український допомоговий комітет у Румунії (його головою на той час залишався К. Мацієвич). По-друге, Клуб сприяв залученню до збирання коштів студентів і викладачів українських вищих шкіл у ЧСР. Кость Адрианович проводив таку роботу в Українській господарській академії в Подєбрадах, П. Феденко – в Українському вільному університеті та Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова у Празі⁴⁹. По-третє, до складу Центрального комітету допомоги голодуючим в Україні від УРДК було обрано К. Мацієвича, І. Мірного, Ст. Сірополка, П. Феденка та Є. Вирового⁵⁰. По-четверте, у 1929 р. Клуб зобов'язався перерахувати Комітету одноразово 50 і щомісяця 15 чеських крон із коштів національного оподаткування⁵¹.

У середині 1930-х рр. Клуб брав участь у спільних заходах емігрантських громадських організацій. У 1934–1935-х рр. він підтримував акцію Товариства прихильників Української господарської академії проти ліквідації цього навчального закладу та діяльність Головної еміграційної ради зі стягнення національного податку, брав участь у скликанні та проведенні Головною еміграційною радою конференції (лютий 1934 р.), Всеукраїнського національного конгресу, у роботі комітетів (з ушанування пам'яті М. Грушевського, з організації ювілейної академії до 85-річчя з дня народження Т. Масарика, із зустрічі делегатів на Український жіночий конгрес), організовував спільно з іншими організаціями національні заходи, наприклад, Шевченківське свято⁵².

Важливе завдання УРДК – працевлаштування своїх членів, випускників українських вищих шкіл та українців-емігрантів. Зцією метою у 1927 р. Клуб відкрив Бюро праці. Ще напередодні створення цього підрозділу О. Лотоцький вів бесіди з поважними діячами української еміграції про працевлаштування співвітчизників. Так, на початку 1927 р. він мав про це розмови з генералом Володимиром Сікевичем, який мешкав тоді у Канаді, та головою Українського допомогового комітету у Румунії Костем Мацієвичем. Обидва зголосилися допомогти у цій справі⁵³. З квітня 1929 р. Бюро праці діяло під егідою УРДК та Українського

об'єднання в ЧСР. У 1928–1935 р. його головою був К. Мацієвич, секретарем – Б. Бутовський. Членами (референтами) Бюро в різний час були О. Безпалко, С. Гловінський, К. Дудар (Дударів), Зайців, О. Кандиба (Ольжич), П. Козирський, М. Миколаєнко, В. Садовський. У Подєбрадах Бюро мало своє відділення.

З 1927 р. по 1 січня 1936 р. Бюро праці допомогло 318 особам, у тому числі 25-м було надано позички для переїзду в інші країни, 179-м – візи, 114-ти здобуто посади. Найкраще справи йшли у 1927–1930 рр., коли позичками Бюро скористалися 19 чоловік (76% від загальної кількості бажаних отримати цю послугу), візи отримала 171 особа (95,5%), посади здобули 114 чоловік (100%)⁵⁴. Більшість із тих, хто шукав роботу поза межами ЧСР, прямували здебільшого в Польщу, а також у Бельгію, Румунію, Францію та США. У 1929 р. у Польщі працевлаштовано 30 чоловік, у Франції на вагоноремонтний завод у Ліоні – 7 чоловік. Надано візи до Польщі 42-м особам, Румунії – 3-м. Всі знайшли роботу. Позички для переїзду в інші країни отримало 8 чоловік, у тому числі 2 – у Польщу, 2 – у Францію і 4 – в Америку⁵⁵. Знаходили роботу переважно інженери, таксатори, агрономи, меліоратори і лісівники, попиту на фахівців гуманітарного профілю майже не було. У 1930 р. на посади у державних підприємствах у Польщі було влаштовано 3 чоловіки, надано віз 40-ка особам, у тому числі 34-м до Польщі, одному до Франції і п'ятьом до Румунії. Позички для переїзду в США здобули 6 чоловік, Бразилію – 2 особи⁵⁶.

Кошти для надання позичок Бюро праці отримувало двома шляхами. По-перше, наприкінці 1928 р. було створено допоміжний фонд, що формувався з обов'язкового податку на тих, хто був працевлаштований за межами ЧСР за допомогою Бюро праці. На 1 січня 1930 р. фонд мав 1219 чеських крон, 1931 р. – 900, у 1932 р. його кошти було цілковито вичерпано⁵⁷. По-друге, завдяки зусиллям О. Шувльгина Бюро праці налагодило стосунки з Нансенівським комісаріатом у справах емігрантів при Лізі Націй. З 1929 р. кошти від цієї організації почали надходити до Бюро праці. Комісаріат надавав їх лише під гарантії певних організацій. У ЧСР такою організацією був Український республікансько-демократичний клуб. Співпраця Бюро з представництвом комісаріату у Празі на чолі із Гессен тривала і в наступні роки.

Проте виникали і негаразди. Люди, які виїжджали на роботу в інші країни, не повертали позички, тому у Бюро виникали проблеми щодо здійснення цієї операції в майбутньому і повернення коштів Нансенівському комісаріату. У звіті Бюро

праці за 1932 р. К. Мацієвич зазначав, що «наші клієнти не виконують тих зобов'язань, які дають в хвили, коли потребують допомоги Бюра праці. Так із допоміжного фонду Бюра видано позик на суму біля 1500 Кч. (чеських крон – В. В.), деякі позики видано ще в 1929 році. Але до цього часу не можна їх стягнути. (Особи, що випозичили гроші перебувають за кордоном, не дають своїх адрес, так що навіть листами не можна нагадати їм про їх обов'язок). Ця недбайливість, коли не сказати більше, наших клієнтів шкодить тим особам, котрі би тепер потребували на нагальні потреби часто мінімальної суми 50–100 Кч., але на жаль Бюро праці є безрадне, бо фонд цілковито вичерпано. В минулому році з допомогою фонду було видано останню позику в розмірі 300 Кч на подорож на студії до Бельгії»⁵⁸.

Керівництво Бюро праці шукало нові засоби для вирішення справи працевлаштування співвітчизників. Воно намагалося викликати зацікавленість емігрантів у заснуванні власних підприємств чи ремісничих майстерень. У зв'язку із заборонаю емігрантам під час економічної кризи в'їзду до США за сприяння Бюро Нансенівський офіс переорієнтував свою роботу саме на цю справу. З цією метою Бюро здобуло дві позички у сумі 6 тис. і 3 тис. чеських крон, а за сприяння Українського жіночого союзу – позичку на суму 1 тис. швейцарських франків. Крім того, Бюро праці спільно з Українським об'єднанням намагалося заручитися підтримкою Нансенівського комісаріату у справі надання коштів (44 тис. чеських крон) для допомоги хворим і безробітним у Подєбрадах⁵⁹. Проте відчутних наслідків ці заходи не дали.

Погіршення справи із працевлаштуванням на початку 30-х рр. пояснювалося тим, що із загостренням світової економічної кризи та зростанням безробіття кожна країна намагалася захистити свій ринок праці. В цих умовах працевлаштування емігрантів ставало неможливим. Крім того, емігрантів і звільняли з роботи в першу чергу. Тому в середині 30-х рр., за визначенням керівництва УРДК, «діяльність Бюра праці припинилась. Спричинилась до цього гостра світова економічна криза, яка абсолютно виключає які-будь заходи Бюра праці в напрямі влаштування українських емігрантів на посади, як то було в добах господарської кон'юнктури»⁶⁰.

Клуб намагався матеріально підтримувати просвітницькі організації. У 1930 р. Товариству «Рідна мова» у Ржевицях було надано субвенцію на допомогу учням місцевої української гімназії, які не отримували стипендії. Щомісяця УРДК виділяв таку субвенцію у розмірі 50 чеських крон⁶¹.

Клуб намагався створити і власне Бюро преси. На початку 1929 р. його управа доручила П. Феденку зайнятися цією справою. До її реалізації долучили Костя Осауленка та Бориса Бутовського⁶². Того року Бюро преси не було створено, проте К. Осауленко та Б. Бутовський опублікували низку статей про українське питання та поточні проблеми української еміграції у чеській пресі. Було вирішено видавати двічі на місяць бюлетень чеською мовою для чеської преси, збирати й опрацьовувати усі публікації на українські теми та про Україну у чеських засобах масової інформації з метою спростування неправдивої інформації⁶³. Керівництво Клубу ставило завдання на зближення українських емігрантів з чеським громадянством. «Донині, – зазначалося на звичайних загальних зборах УРДК, що відбулися 17 січня 1929 р., – цього не досягла ні одна з існуючих українських організацій. 3) Крім місцевих сил чеських й українських притягнути для співпраці визначних діячів з широко відомими іменами. 4) Систематичне інформування чеського громадянства про українську працю, тим більш необхідного, що тут не існує Бюро преси й пропаганди, наслідком чого бракує відповідних систематичних інформацій в чехословацькій пресі. Друге було би потрібно закласти при Клубі таке невелике Бюро... 6) необхідно зорганізувати невелику українську культурну виставку, для якої зібрати та представити ширшому огляду працю української еміграції»⁶⁴.

На жаль, і в 1930 р. Бюро преси не було створено, хоча його склад і визначився. У березні цього року він був таким: К. Мацієвич, Б. Бутовський, К. Осауленко, В. Садовський та С. Шишковський⁶⁵. Навесні 1932 р. управа Клубу знову порушила питання про заснування Бюро преси. Відповідальність за його реалізацію покладалася на М. Славінського та К. Мацієвича. Було запропоновано налагодити зв'язки з Союзом чеських журналістів⁶⁶. Проте, як свідчать архівні документи, справа створення Бюро преси так і не знайшла свого остаточного вирішення.

У 1935 р. прізвище Костя Адриановича в документах майже не згадується. Вірогідно, це було пов'язано, по-перше, з певним занепадом Клубу, у тому числі й через брак коштів, по-друге, з тим, що у 1936 р. К. Мацієвич очолив Українську наукову асоціацію у Празі.

Український республікансько-демократичний клуб припинив своє існування наприкінці 1930-х років.

Протягом більш ніж 10-річного існування він здійснював важливу роль у справі підтримки діяльності Державного Центру УНР і Української

радикально-демократичної партії, організації культурно-освітньої роботи серед своїх членів та широкого загалу української еміграції. Спільно з Українським об'єднанням у ЧСР Клуб надавав організаційну і матеріальну допомогу у справі працевлаштування українців-емігрантів у країнах Європи й Америки, налагоджував зв'язки з іншими українськими громадсько-політичними організаціями з метою вирішення нагальних потреб української еміграції. Він намагався поширювати у чеській пресі незаангажовану інформацію про Україну й українську громаду у ЧСР. Провідну роль у здійсненні цих акцій Клубу відіграв його другий голова Кость Адрианович Мацієвич. Сподіваємося, що сказане про акції УРДК у цій статті спонукає дослідників до з'ясування нових напрямків діяльності Клубу і його структурних підрозділів та ролі окремих його членів і керівників.

¹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1495; Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Вип. III. – Львів, 1996. – С. 211–213; *Верстюк В., Осташико Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 126–127; Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. 2-ге видання. – Суми, 2004. – С. 298; Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – Т. 2. – К., 2004.

² *Винниченко В.* Відродження нації: У 3 ч. – К., 1990; *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. В 2 т. – К., 2002; *Іванів В.* Стежками життя (Спогади). – Кн. V. На чужині. – Новий Ульм, 1962; *Мазепа І.* Україна в огні і революції. – К., 2003; *Марголін А.* Украина и политика Антанты // Революция по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – М.; Л., 1930; *Онацький Є.* По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Ч. 1. – Мюнхен, 1944; *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва).* – К., 2004; *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. – Т. 2: (1918–1919). – К., 2004; *Він же.* Щоденник, 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005 та ін.

³ *Будрин П. В.* Предисловие ко 2-му полутому IV тома «Народной Энциклопедии» (Земледелие) // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. IV. Сельское хозяйство. 2 полутом. Земледелие. – М., 1912. – С. V–VI; *Макаров Н.* Крестьянское хозяйство и его эволюция. – М., 1910. – С. 46–47; *Чаянов А. В.* Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века. – М., 1927; *Основные идеи и методы работы общественной агрономии // Он же.* Избранные произведения: Сб. / Сост. Е. В. Серова. – М., 1989. – С. 57–180 та ін.

⁴ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів (1919–1964). – Мюнхен, 1965.

⁵ *Кабанов В. В.* Школа Чайнова, или организационно-производственное направление русской экономической мысли // История СССР. – М., 1990. – № 6. – С. 86–99; *Горкіна Л. П., Тимочко Н. О.* Историчні витоки та методологічні засади кооперативної школи О. В. Чайнова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 71–78.

⁶ Плисюк В. Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). – Львів, 1999. – Кн. 1. – С. 218–222.

⁷ Власенко В. М. Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. – К., 2002. – № 10. – С. 78–86; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – С. 210–227.

⁸ Власенко В. М. Науковий доробок К. Мацієвича на сторінках петербурзького журналу «Земское дело» // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. X. – С. 180–190; До творчої спадщини Костя Мацієвича / Передмова, упорядкування і коментарі В. М. Власенка // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII–XIX. – С. 48–64.

⁹ Власенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. – 1997. – № 1. – С. 25–30; Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. – К., 2000. – С. 23–24; Власенко В. М. Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. Сер.: Гуманітарні науки. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 67–78;

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 1, арк. 1–5.

¹¹ Там само, спр. 2, арк. 93, 210.

¹² Там само, арк. 20, 21; Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 86.

¹³ Дані щодо кількості учасників установчих зборів різняться. В архівних документах наводяться дві цифри – 33 і 38. Див.: ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 2, арк. 93, 210.

¹⁴ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – С. 86; Троцицький В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 72.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 3, арк. 20.

¹⁶ Там само, спр. 2, арк. 13, 38, 47, 93.

¹⁷ Там само, арк. 80.

¹⁸ Там само, арк. 13.

¹⁹ Там само, арк. 131 зв.

²⁰ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3412; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – С. 80.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 2, арк. 95–95 зв.

²² Там само, спр. 2, арк. 22.

²³ Там само, спр. 3, арк. 85.

²⁴ Там само, спр. 2, арк. 86, 113.

²⁵ Там само, арк. 86; спр. 10, арк. 14.

²⁶ Там само, арк. 86; спр. 4, арк. 3 зв.

²⁷ Там само, спр. 10, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 2, арк. 113.

²⁹ Там само, арк. 114.

³⁰ Там само, спр. 2, арк. 70.

³¹ Там само, арк. 40.

³² Там само, арк. 16.

³³ Там само, арк. 22.

³⁴ Там само, спр. 3, арк. 17.

³⁵ Там само, арк. 82, 94.

³⁶ Там само, спр. 2, арк. 128 зв.

³⁷ Там само, арк. 86.

³⁸ Там само, арк. 15, 40, 69; Стрелець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К., 2002. – С. 285.

³⁹ Там само, спр. 3, арк. 129, 138–139.

⁴⁰ Там само, спр. 2, арк. 81. Йдеться про судовий процес над групою української інтелігенції, яка звинувачувалася у створенні «Спілки визволення України».

⁴¹ Там само, арк. 129 зв.

⁴² Там само, арк. 69, 86, 128 зв., 129; спр. 3, арк. 54; спр. 4, арк. 8.

⁴³ Там само, арк. 22.

⁴⁴ Там само, спр. 3, арк. 171.

⁴⁵ Йдеться про судовий процес над групою української інтелігенції, яка звинувачувалася у створенні «Спілки визволення України». Засуджено було 45 чоловік.

⁴⁶ Там само, спр. 2, арк. 83.

⁴⁷ Там само. Детальніше про взаємовідносини УРДК й О. Олесь див.: Власенко В. М. Український республікансько-демократичний клуб у Празі й Олександр Олесь // Сумська старовина. – 2006. – № XX.

⁴⁸ Такий комітет існував з 1922 р. Його керівництво перебувало у Берліні. З часом комітет майже припинив свою діяльність. Наприкінці 1920-х років з ініціативи кількох українських емігрантських організацій його робота відновилася.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 3, арк. 89–90, 98.

⁵⁰ Там само, арк. 103.

⁵¹ Там само, спр. 2, арк. 131 зв.

⁵² Там само, арк. 18.

⁵³ Там само, спр. 3, арк. 34.

⁵⁴ Там само, спр. 2, арк. 25.

⁵⁵ Там само, арк. 124–124 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 82, 84–85.

⁵⁷ Там само, арк. 54, 82, 84–85.

⁵⁸ Там само, арк. 53–54.

⁵⁹ Там само, арк. 52.

⁶⁰ Там само, арк. 18–19.

⁶¹ Там само, спр. 4, арк. 8.

⁶² Там само, спр. 3, арк. 123.

⁶³ Там само, спр. 2, арк. 117.

⁶⁴ Там само, арк. 131–131 зв.

⁶⁵ Там само, спр. 4, арк. 6.

⁶⁶ Там само, арк. 42 зв, 44.

Андрій Чуткий

КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ: ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ

Сучасна вітчизняна історична (та й економічна) наука знову надає ваги вивченню економічної складової історичного поступу суспільства. Вчені звертаються до спадщини дореволюційних вчених, а також залучають праці закордонних спеціалістів у цій сфері наукових студій. Проте ще й досі

слабко вивчено історію власне економічної освіти. Натомість вона є невід'ємною складовою економічної історії і знання її може значною мірою допомогти кращому розумінню останньої.

Саме цій складовій економічної історії й присвячено цю статтю, точніше – найстарішому вузу

економічного профілю в Україні – Київському національному економічному університету, який восени 2006 р. відзначив своє перше сторіччя¹. По цій темі, по суті не опубліковано спеціальних досліджень, за винятком низки заміток, а також ювілейних збірників², хоча джерельна база для її опрацювання достатня.

У київських архівах є багато джерел, пов'язаних як з історією названого ВНЗ, так і з особою М. В. Довнар-Запольського – його засновника. Так, у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігається особовий фонд М. В. Довнар-Запольського³. Документи, пов'язані з діяльністю Київського комерційного інституту та його співробітників відклались також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Це: навчальні програми та пропозиції щодо покращення освітнього процесу в інституті, зроблені О. О. Русовим⁴, К. Г. Воблим⁵, А. І. Ярошевичем⁶; офіційне листування та інша документація установи⁷. Основний же масив документів зберігається у Державному архіві м. Києва. Тут є документи, що стосуються Київських вищих комерційних курсів (бухгалтерські звіти, різного характеру прохання слухачів, умови прийому на навчання слухачів, розклад занять, звіт про діяльність курсів, програми викладання, списки слухачів, циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості)⁸. Відносно повно зберігся архів Київського комерційного інституту за 1908–1920 рр.⁹ (фонд 153, який має 14 описів). В опис 1 (нараховує 421 справ) включено особові справи співробітників інституту. У ньому ж значаться документи правління установи. Опис 2 (251 справа) охоплює особові справи студентів, що завершили повний курс навчання в інституті упродовж 1912–1919 рр. Опис 3 (4071 справа), опис 4 (5870 справ), опис 5 (9068) та опис 6 (1270 справ) включають справи студентів, що навчались у ньому протягом 1909–1920 рр. Серед них – низка відомих у подальшому військових та державних діячів, зокрема, К. В. Островитянов (один з визначних економістів СРСР), М. М. Ковалевський (міністр УНР), І. Н. Дубовий (український генерал, командувач Харківським військовим округом); визначні пізніше українські поети та письменники (В. М. Еллан-Блакитний, О. П. Довженко, Ю. К. Смолич, П. Г. Тичина); маловідомий на батьківщині, але знаний за кордоном вчений-ентомолог, поет, художник, перший з-поміж українських емігрантів, що став професором у США, О. А. Неприцький-Грановський¹⁰; чимало інших згодом помітних осіб. Зазначимо, що особові справи студентів самі по собі є надзвичайно цінним

джерелом, незалежно від подальшої долі цих вихованців, оскільки містять їхні метричні виписки, атестати, свідоцтва про благонадійність, характеристики, фото тощо. В описі 7 зафіксовано справи (2411 од. зб.) студентів, що пройшли повний курс навчання протягом 1912–1919 рр. Важливі документи включає опис 8 (1996 справ за 1908–1920): правила прийому до інституту, дані про закордонні відрядження студентів, опис нагрудного знака випускника навчального закладу; протоколи засідань учбового комітету, програми навчальних дисциплін та розклади занять, екзаменів та інша документація, пов'язана з навчальним процесом; циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості; устава різноманітних організацій, що діяли при інституті тощо. Опис 9 має дві частини: перша (1982 справи) включає матрикули студентів, а друга (556 справ) – курсові роботи студентів за 1912–1919 рр. До опису 10 (50 справ) віднесено списки особового складу, екзаменаційні протоколи, посвідчення та списки студентів за 1919–1920 рр., документацію щодо стану приміщень, а також звіти про діяльність інституту. В описі 11 зафіксовано 74 справи за 1920 р. – списки викладачів та матрикули студентів. В описі 12 (495 справ) перелічено особові справи студентів за 1917–1921 рр. В описі 13 (всього 4 справи за період 1914–1919 рр.) названо закони у сфері освіти, прийняті Центральною Радою, урядом гетьмана П. Скоропадського, першими українськими радянськими урядами. У № 14 включено екзаменаційні листи за 1911–1918 рр. (всього 6625 справ).

Вичерпну інформацію щодо професійної кар'єри викладачів Київського комерційного інституту можна почерпнути із документів збережених їхніх особових справ¹¹. З-поміж них – документи про таких визначних вчених у різних галузях наукових знань: К. Г. Воблий, Д. О. Граве, О. О. Богомолець, О. М. Гіляров та ін. Вони викладали в інституті як у дореволюційний період, так і після революції, коли його (з 1920 р.) перейменували на Київський інститут народного господарства ім. Є. Бош (тому їхні особові справи зберігаються у фондах цього періоду).

Отже, джерельна база для висвітлення історії інституту достатня, зокрема питання щодо його заснування.

Бурхливий розвиток економіки в умовах утвердження капіталістичних відносин об'єктивно стимулював розвиток відповідного напрямку освіти, що давало змогу забезпечити різні сфери економічного життя суспільства кваліфікованими працівниками. Наявна з середніх віків практика підготовки осіб з економічною освітою у ремісничих

школах або корпоративно (коли батьки навчали своєї професійної діяльності дітей) вже у XVIII ст. не витримувала запитів часу. Потрібні були спеціалізовані навчальні заклади. Причому не лише середнього, але й вищого типу. Натомість у наявних на той час ВНЗ перевага надавалась гуманітарним, природничим, правовим та математичним наукам. Таким чином, усе диктувало необхідність створення спеціальних навчальних закладів економічного профілю.

Щодо Києва, де на початку XX ст. виник університет, то він був адміністративним центром Київського генерал-губернаторства, яке, окрім Київщини, включало також і Правобережну Україну та Волинь. Цей регіон традиційно був важливою аграрною базою не лише Російської імперії, а й цілої Європи. Утвердження капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. надало додаткового стимулу розвитку тут сільського господарства, а ще більше стимулювало розвиток промисловості, транспорту, торгівлі і такої нової сфери економічних відносин як кредитно-банківська. Київ став також важливим промисловим та фінансовим центром Російської імперії¹². Цілком природно, що він мав забезпечувати цей регіон необхідними фахівцями, зокрема економістами різної спеціалізації. Спочатку цей запит задовольнявся за рахунок запрошення іноземних фахівців. Проте бурхливий розвиток економіки вимагав великої їхньої кількості, що можна було вирішити лише створивши вітчизняні навчальні заклади економічного профілю. Місцеві кола промисловців та купецтва загалом були зацікавлені у створенні розгалуженої мережі освітніх закладів економічного, або, використовуючи тогочасну термінологію, – комерційного профілю¹³, щоб задовольнити дефіцит у кваліфікованих працівниках.

У Києві, з ініціативи місцевих бізнесових кіл, виникла низка товариств, які мали сприяти відкриттю навчальних закладів комерційного профілю. У 1909 р. на їхній основі створено Товариство сприяння вищій комерційній освіті у м. Києві¹⁴, а у 1910 р. – Київське товариство сприяння розповсюдженню комерційних знань, яке проіснувало практично до 1917 р.¹⁵ Як наслідок, уже наприкінці XIX ст. в Києві заснуються приватні навчальні заклади комерційного профілю: Київське жіноче комерційне училище П. Д. Новицької, Київське комерційне училище першого товариства викладачів (діяло впродовж 1896–1919)¹⁶, Київське перше комерційне училище (1897–1920), Київська жіноча торгівельна школа імені Терещенка (1898–1919)¹⁷, Київське друге комерційне училище (1899–1920)¹⁸, Київське комерційне училище

Товариства розповсюдження у місті Києві середньої комерційної освіти (1907–1920)¹⁹ та ін. Проте був конче потрібний і вищий навчальний заклад економічного профілю.

Значний внесок у розвиток комерційної (і загалом) освіти зробила й київська професура, що було обумовлено її високим суспільним статусом і впливом на вирішення питань освітньо-культурної сфери²⁰. Саме завдяки їй активізувався інтерес громадськості до питань освіти, саме вона ставала викладачами новостворених навчальних закладів. Зокрема, перший з вищих навчальних закладів, заснований у Києві місцевою громадськістю – Київські вищі жіночі курси – створено саме завдяки професорам з Університету св. Володимира, які домоглися дозволу на відкриття цих курсів, розробили їхній статут²¹, навчальні програми і здійснювали викладання в них²². Причому, тогочасні київські професори не нехтували й справою створення навчальних закладів середнього типу, різного роду освітніх курсів, недільних шкіл тощо. Так, професор Університету св. Володимира Т. Д. Флорінський був директором Київського жіночого комерційного училища П. Д. Новицької²³, колишній доцент цього ж університету А. І. Линниченко – інспектором Фундуклеївської гімназії у Києві тощо. Зусиллями місцевих професорів було засновано й Київський політехнічний інститут. Тому не дивно, що і біля витоків найстарішого в Україні вищого навчального закладу економічного профілю також стояв визначний представник професорської корпорації М. В. Довнар-Запольський.

М. В. Довнар-Запольський²⁴ народився 2 червня 1867 р. Враховуючи величезну роль цього вченого у багатьох сферах наукової думки та в справі поширення вищої освіти, в березні 2007 р. з нагоди 140-річчя від дня його народження у Києві за ініціативи місцевих наукових кіл та вчених Білорусі було проведено міжнародну наукову конференцію, присвячену його особистості. Багатогранними були життя та діяльність Митрофана Вікторовича. Народившись у м. Речиця Мінської губернії, він у 1887 р. переїхав разом з батьками в Київ, де навчався спочатку у Київській першій гімназії, а у 1889–1894 рр. – на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Уже в цей період він почав приділяти особливу увагу історії Білорусії та України, передусім, їхній економічній історії. Після закінчення Університету науковець у 1899–1901 рр. викладав у жіночих гімназіях Москви, а також як приват-доцент у Московському університеті.

У 1901 р. М. Довнар-Запольський повернувся у Київ, який фактично став для нього другою бать-

ківщиною. Як відзначив сучасний російський історик С. І. Михальченко: «Якраз в Києві, де історик працював близько 20 років, виявився його талант педагога»²⁵. Тут він викладав в Університеті св. Володимира, у 1905 р. захистив докторську дисертацію, став професором. Педагогічні й наукові успіхи, громадська діяльність перетворили його на помітну постать серед науковців, дали змогу налагодити необхідні контакти у владних ешелонах²⁶. Усе це посприяло у реалізації його задуму: заснувати у Києві вищий навчальний заклад економічного профілю. Як згадував сам Митрофан Вікторович у своїй біографії, вже у 1903–1904 рр. він «начал хлопотать об утверждени в Кieve вечерних высших коммерческих курсов, но только в 1905 г. получил разрешение от Министерства народного просвещения на открытие высших женских курсов с коммерческим отделением»²⁷. Затягування з вирішенням цієї справи було обумовлено традиційним небажанням імперської влади відкривати вищі навчальні заклади у національних окраїнах, оскільки такі установи розглядалися владою як осередки поширення вільнодумства та сепаратистських настроїв; плюс давалася взнаки особа самого ініціатора справи – свого часу М. Довнар-Запольського було виключено із гімназії за зберігання забороненої літератури і тому його підозрювали в опозиційних поглядах.

Однак, все ж гору взяв здоровий прагматизм – потреба у великій кількості кваліфікованих спеціалістів з вищою економічною освітою переважила побоювання у можливості перетворення нового ВНЗ на осередок антиурядової діяльності. До того ж на той момент М. Довнар-Запольський, уже позбувся юнацького радикалізму і став лояльним щодо влади, що засвідчувалось і даними охоронних структур. Так, у таємному донесенні секретної частини МВС Київської губернії від 5 травня 1906 р. зазначалось, що, «как оказалось по собранным сведениям, профессор Университета св. Владимира Митрофан Викторович Довнар-Запольский в нравственном и политическом отношениях ни в чем предосудительном не замечен»²⁸. У справі відкриття курсів допомогли й особистісні контакти Митрофана Вікторовича (курси було створено на приватні капітали) та обставини часу: в Російській імперії відбувалась демократична революція. Цьому ж сприяла й та обставина, що на той час у Російській імперії вже було створено перший навчальний заклад подібного типу – Вищі комерційні курси в Москві (1903), тобто, було зроблено прецедент.

Отже, попри затягування справи з відкриттям у Києві вищого навчального закладу комерційно-

го профілю, у 1905–1906 рр. її нарешті вдалося реалізувати. У 1905 р. було отримано «высочайшее соизволение» на відкриття таких курсів. Проте держава не виділяла для цього ані коштів, ані приміщення. Гроші можна було отримати від місцевих бізнесових кіл як в якості пожертв, так і як кредит, що й було зроблено. Кредит розраховували повернути, одержавши кошти від студентів як плати за навчання. Придбання приміщення (або побудова на придбаній землі) відразу ж було справою практично неможливою через істотне подорожчання землі та нерухомості у Києві на початку ХХ ст. Тому М. Довнар-Запольський звернувся до Опікунської ради Київського першого комерційного училища з проханням дозволити тимчасово розмістити Вищі комерційні курси (які планувалося зробити вечірніми) в приміщенні цього училища. Однак, остання відхилила його. Тоді восени 1905 р. він, за посередництва міністра народної освіти, отримав дозвіл на заснування в Києві жіночих курсів, які б мали у своєму складі й економічне відділення. Проте подібна спрямованість навчального закладу була не зовсім доцільною. По-перше, на той момент у Києві вже почалася підготовка до відновлення Вищих жіночих курсів, які діяли до кінця 1880-х рр. і з 1906 р. поновили свою роботу. Тобто виникала конкуренція, в якій новостворені курси неминуче б програли. По-друге, тоді в економічній сфері (та й у більшості інших) перевага віддавалась особам чоловічої статі, тобто жіночі курси не могли б стати ВНЗ економічним.

Усе це змусило М. Довнар-Запольського домогатись дозволу на відкриття в Києві Вищих комерційних курсів у підпорядкуванні Міністерства торгівлі та промисловості: вищих навчальних закладів подібного профілю тут у той час не існувало (отже він був би поза конкуренцією і це забезпечило б стабільний потік абітурієнтів), а державна підпорядкованість могла б забезпечити фінансову та іншу підтримку держави. У новостворюваному закладі могли навчатися представникам обох статей. Проте тут виникла нова проблема: чи можна дозволити приватній особі засновувати навчальний заклад, в якому б спільно навчалися особи чоловічої та жіночої статі (у той час існував поділ навчальних закладів за гендерним принципом). Держава також не вважала за потрібне створювати ще один державний ВНЗ (що вимагало значних бюджетних витрат), до того ж – у національній окраїні імперії. І якщо перше ускладнення вдалось усунути (урядові структури погодились на спільне навчання чоловіків та жінок), то друге – державне підпорядкування – початково вирі-

шити не вдалося. Тому Київські вищі комерційні курси відкрито у 1906 р. як приватний навчальний заклад. У них не діяв принцип поділу студентів у навчальному процесі за гендерною ознакою. Офіційний дозвіл на їхнє відкриття отримано 4 лютого 1906 р., а М. Довнар-Запольський став його першим керівником і обіймав цю посаду незмінно до початку 1917 р. Планувалося, що курси готуватимуть товарознавців, бухгалтерів, викладачів комерційних дисциплін для середніх і вищих навчальних закладів, а термін навчання в них становитиме (як і в інших ВНЗ імперії) 4 роки. Влітку 1906 р. почався перший набір абітурієнтів до щойно створеного закладу, а з вересня 1906 р. Київські вищі комерційні курси у складі двох відділень – комерційного та економічного – почали свою роботу. Тоді у них навчалися 221 дійсний та 104 вільні слухачі²⁹.

Проте навіть після отримання дозволу на відкриття Київських вищих комерційних курсів та початку їхньої роботи Митрофану Вікторовичу не вдалося уникнути клопотів. З приводу цього М. Довнар-Запольський згадував: «На административном поприще мне пришлось провести такую работу, которая редко приходится на долю других. Высшее учебное заведение началось без средств, без определенной программы, без определенного состава преподавателей. Пришлось разрабатывать программу, устанавливать предметы преподавания, подбирать преподавательский персонал, налаживать учебную машину»³⁰. Як свідчать архівні документи, йому доводилось і в подальшому самотужки відстоювати права інституту, «вибивати» для нього новий статут, реалізувати справу його перетворення на державний ВНЗ тощо. Наприклад, на засіданні вченої ради Київського комерційного інституту від 30 травня 1910 р. вченому довелося виступити з критикою на адресу колег, які не підтримали його клопотань перед владою щодо надання йому всіх прав вищого навчального закладу³¹.

Однак, незважаючи на численні труднощі, а часом і нерозуміння колег, М. Довнар-Запольський нарешті повністю реалізував на практиці свій задум щодо створення вищого навчального закладу економічного профілю у Києві. 4 липня 1908 р. Київські комерційні курси одержали статус інституту³², який 3 червня 1912 р. отримав статус державного³³. Зусиллями педагога і вченого було сформовано кваліфікований викладацький колектив (з-поміж викладачів інституту були такі визначні вчені – К. Г. Воблий, Д. О. Граве, М. Б. Делоне, П. В. Тихомиров та ін.). У 1914 р. споруджено нове, чотириповерхове приміщення закла-

ду (на розі вулиці Пироговської та Бібіківського бульвару). За його участю створено потужну навчально-методичну базу (в структурі інституту діяли: кабінети – статистичний, геологічний, залізничного транспорту, фізичний, хімічний, гігієни, мінералогічний; лабораторії – технічної та аналітичної хімії; музей товарознавства). З 1909 р. почав видаватися науковий журнал «Известия Киевского коммерческого института». Діяла бібліотека, в якій у 1914 р. нараховувалося понад 25 000 томів³⁴. Кількість студентів зросла з 221 (у 1906–1907 навчальному році) до 4200 (у 1913–1914 навчальному році)³⁵. Причому серед них були не лише вихідці з України та інших місцевостей Російської імперії, а й з інших країн (Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та деяких балканських держав)³⁶. Інститут встановив наукові контакти з низкою ВНЗ інших країн.

Таким чином, за перші 8 років свого існування Київський комерційний інститут (перший український ВНЗ економічного профілю) став другим в Російській імперії економічним навчальним закладом вищого типу і здобув визнання як в Україні, так і за кордоном. Науковий та педагогічний авторитет забезпечили змогу Київському комерційному інституту вистояти в складні роки Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр. і продовжити свій подальший поступ. Славні традиції минулого свято шанують та примножують і в наш час працівники спадкоємця Київського комерційного інституту – Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана.

¹ Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 4–8.

² Вчені записки Київського національного економічного університету (спеціальний випуск). – К., 2006. – 79 с.; Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – 23 с.; Шляхом до Національного економічного / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакулєнко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 160 с.; Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – 272 с.

³ ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 1–205.

⁴ ІР НБУВ, ф. II, спр. 506, 587–590.

⁵ ІР НБУВ, ф. 159, спр. 23.

⁶ ІР НБУВ, ф. 56, спр. 103–105, 110.

⁷ ІР НБУВ, ф. I, спр. 6516–6517, 11030–11033; ф. II, спр. 591; ф. XXXVII, спр. 172; ф. 56, спр. 93–102, 108; ф. 159, спр. 21–22, 24; ф. 167, спр. 27, 101; ф. 230, спр. 85; ф. 240, спр. 8.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 229, спр. 1–23.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 153.

¹⁰ *Черняхівський Г. І.* Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 417 с.

¹¹ Держархів м. Києва, ф. 871, оп. 2.

¹² *История Киева.* – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 2. – С. 189–196, 310–315; *Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсарен*

V. Історія установ, товариств і об'єднань

ко А. Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 343–349, 394–397; Історія України: нове бачення. – К.: Україна, 1995. – Т. 2. – С. 274–279.

¹³ Тут і далі ми вживаємо терміни «економічний» та «комерційний» як синонімічні для позначення профілю навчального закладу.

¹⁴ Держархів м. Києва, ф. 228, спр. 1 – 6.

¹⁵ Держархів м. Києва, ф. 227, спр. 1 – 6.

¹⁶ Держархів м. Києва, ф. 192, спр. 1–112.

¹⁷ Держархів м. Києва, ф. 170.

¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 183.

¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 173.

²⁰ *Іванов А. Е.* Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX – начала XX века: общественно-политический облик // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 60–76.

²¹ Положение о Высших Женских курсах, учрежденных в Киеве. – К.: В Университетской типографии, 1881. – 10 + III с.

²² *Чуткий А.* Професура Університету св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 89–90.

²³ ІР НБУВ, ф. 219, спр. 7–11.

²⁴ Про нього див.: *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 80–98; *Alma mater.*

Університет Св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 178–179; *Михальченко С. И.* М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162–170; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 197.

²⁵ *Михальченко С. И.* М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 164.

²⁶ Там само. – С. 166.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

²⁸ Держархів м. Києва, ф. 90, оп. 1, спр. 1306.

²⁹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв.

³⁰ *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 88.

³¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 3, арк. 2–4.

³² Там само, спр. 129, арк. 148.

³³ Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 12.

³⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1154, арк. 83, оп. 8, спр. 129.

³⁵ Там само, спр. 891, арк. 91.

³⁶ Там само, спр. 891, арк. 55.

Розділ VI

АРХІВНА УКРАЇНІКА

Володимир Потульницький

АРХІВНА УКРАЇНІКА В ЯПОНІЇ

Джерела і література про Україну зосереджені в Японії головним чином і концентровано у двох визначних університетських центрах – університеті Хоккайдо у місті Саппоро і у столичному Токійському університеті.

САППОРО. У Саппоро книжки про Україну, написані українською або іншими мовами, або такі, що мають відношення до України, її історії та культури, зберігаються у трьох діючих осередках університету Хоккайдо – у Слов'янському дослідницькому центрі, відділенні російської літератури і у фондах головної бібліотеки Хоккайдського університету. Література, яка є у цих трьох осередках, поділена на вісім головних груп або підрозділів.

Група перша. Мовознавчі джерела. До цієї групи потрапили словники, граматики і мовознавчі дослідження. Серед словників, поряд з 4-х томним словником Б. Грінченка і з численною кількістю російсько-українських, українсько-російських, польсько-українських, англійсько-російських та інших словників віднаходимо такі цікаві аналоги як: *Andrusyshyn C. H. and Krett J. N. Ukrainian-English Dictionary* (Toronto, 1957) і *Rudnyckyj Jaroslav B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* (Winnipeg, 1972–1973).

Серед граматик і мовознавчих досліджень наявні й такі вітчизняні праці: *Булаховський Л. А. Питання походження української мови* (К., 1956), *Дурново Ник. Ник. Хрестоматия по малорусской диалектологии: пособие преподавания русского языка в высших учебных заведениях. С приложением карт* (М., 1913).

До зарубіжних джерел цієї групи, поряд з іншими граматиками та мовознавчими дослідженнями, потрапили такі праці: *Lehr-Splawiński T., Zwoliński P. and Hrabec S. Dzieje języka Ukraińskiego w zarysie / Pod redakcją T. Lehr-Splawińskiego* (Warszawa, 1956); *Luckyj G. and Rudnyckyj J. B. A Modern Ukrainian Grammar* (Minneapolis, Minnesota,

1950); *Rudnyckyj J. B. Lehrbuch der ukrainischen Sprache* (Wiesbaden, 1964); *Shevelov G. Y. In and around Kiev: Twenty two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Philology* (Heidelberg, 1991); *Idem: The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century. 1900–1941; Its State and Status* (Cambridge, Mass, 1989); *Він же. Нарис сучасної української літературної мови* (Мюнхен, 1951).

Група друга. Історія та культура. Ця група забезпечена літературою чи не найбільш широко. Серед фондів є збірники праць Інституту історії партії у Києві, Інституту історії та Інституту археології АН УРСР, Українського наукового інституту в Берліні, який функціонував там як еміграційний дослідницький осередок у 1926–1945 рр. Тут же зберігаються збірники праць кафедри історіографії Дніпропетровського державного університету, Української академії мистецтв і наук у США, а також багатотомні видання «Історія Києва» (у трьох томах), «Історія УРСР» (у восьми томах), «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945» (у трьох томах), «Гражданская война на Украине» (у трьох томах).

Окрім збірників праць і документів до цієї групи увійшли численні твори вітчизняних істориків, культурологів і публіцистів (як дореволюційних, так і еміграційних): М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Ключевського, М. Костомарова, В. М'якотіна, В. Липинського, І. Срезневського, Д. Дорошенка, О. Назарука, С. Петлюри, Н. Полонської-Василенко, С. Рудницького, В. Січинського, С. Томашівського, І. Борщака. Тут же – праці українських радянських істориків, зокрема І. Л. Бутича, В. І. Стрельського, В. А. Дядиченка, В. О. Голобуцького, І. О. Гуржія, В. Н. Сарбея, С. М. Королівського, Ю. Ю. Кондуфора, Н. Н. Лещенка, А. В. Лихолата, Г. І. Марахова, В. В. Мусієнка, А. І. Пашука, О. О. Поліщука, І. К. Рибалки, Г. Я. Сергієнка, Д. Ф. Вірника, А. К. Волощенко. Сюди ж входять праці: *Белан Ю. Я. Отечествен-*

VI. Архівна україніка

ная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году (К., 1960); Достопримечательности Украины. Второе, переработанное и дополненное издание (К., 1960); *Калугин Ю.* Декабристы на Україні / Переклад з російського рукопису Валентина Кузьменка (К., 1971); *Осипов К.* Полтавская битва. Исторический очерк (М.; Л., 1952); *Шухевич Степан.* Спомини з української-галицької армії: 1918–1920 (Львів: Червона Калина, 1929); *Загоруйко В.* По страницам истории Одессы и Одешины. Вып. 1 (Одесса, 1957); *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть (К., 2002).

Зарубіжні історики і культурологи представлені у цій групі працями таких відомих дослідників як Джон Басараб, Ярослав Білинський, Роберт Конквест, Олег Федішин, Тарас Гунчак, Павло Магочі, Кларенс Маннінг, Іван Мірчук, Олександр Оглоблін, Петро Потічний, Омелян Пріцак, Владислав Серчик, Орест Субтельний та ін. Серед праць зарубіжних дослідників назвемо книги німецьких і американських сучасних істориків: *Halm Hans.* Gründung und erstes Jahrzehnt von Festung und Stadt Cherson. 1778–1788. – Wiesbaden, 1961; *Herliny Patricia Ann.* Odessa: A History 1794–1914. – Cambridge, Mass, 1986; *Hoffman Jerry Hans.* The Ukrainian Adventure of Central Powers: 1914–1918. – Pittsburg, 1967. University of Pittsburg. Ph. D. Dissertation; *Luciani Georges.* Le livre de la genese du peuple Ukrainien. – Paris, 1956; *Malet Michael.* Nestor Makhno in the Russian Civil War. – London, 1982; *Portal Roger.* Russes et Ukrainiens; questions d'histoire. – Paris, 1970; *Ternon Yves.* Makhno, la revolte anarchiste. 1917–1921. – Bruxelles, 1981.

Група третя. Політика і урядування. У цю групу увійшли джерела і література, які стосуються історії української політичної думки, українських політичних партій і блоків, праці з історії міжнародної політики стосовно України, різноманітні політологічні роботи. Окрім загальнотеоретичних робіт, виданих Інститутом історії партії у Києві, Інститутом держави і права і Інститутом філософії Академії наук УРСР, стенографічних звітів з'їздів КПУ, у цій групі наявні книги вітчизняних авторів на політологічну і загально-політичну проблематику: *Драгоманов М. П.* Лібералізм і земство в Росії. – Женева, 1889; *Пушкар К.* «Націоналізм», критика фраз. – Львів, 1933; *Римаренко Ю. І.* Антикомуністичний альянс: критика ідеологічних і соціально-політичних доктрин міжнародного сіонізму і українського буржуазного націоналізму. – К., 1981; *Шевченко І. І.* Коммунистическая

партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян: 1919–1920. – К., 1958; *Варварцев Н. Н.* Национализм в обличчє советологии: критика современной буржуазной историографии Украины. – К., 1984; *Потульницький В. А.* Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992; *Він же.* Теорія української політології. – К., 1993; *Він же.* Нариси з української політології. – К., 1994.

Значно численніше у даній групі представлені наукові праці західних авторів. Серед них віднаходимо твори відомих американських політологів і дослідників націоналізму неукраїнського походження (Джон Армстронг, Кеннет Фермер, Джеффри Хозінг, Девід Марплз, Лінда Олівер, Януш Радзейовські, Роберт Салліван), так і українського (Надія Дюк, Олег Федішин, Зиновій Книш, Борис Левицький, Павло Магочі, Василь Маркус, Олександр Мотиль, Костянтин Савчук).

До групи «політика і урядування» потрапили також такі роботи: *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – К., 1981; Організація українських націоналістів: 1929–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж, 1955; *Світ Іван.* Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження. – Нью-Йорк, 1972; *Majstrenko Iwan.* Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. – New York, 1954; *Markus Vasyl.* L'Ukraine Sovietique dans les relations internationales et son statut en droit international: 1918–1923: Etude historique et juridique. – Paris, 1959.

Наявні у цій групі також видання комітету іноземних справ Сенату і Конгресу США, зокрема його напрацювання щодо вивчення проблеми голоду в Україні у 1932/1933 рр.: *Ukrainian Famine of 1932 and 1933; Hearing before the Committee on Foreign Relations. United States Senate. Second Session. A Bill to Establish a Commission to Study the 1932–1933 Famine Caused by the Soviet Government in Ukraine. August 1, 1984.* – Washington D.C., 1984.

Група четверта. Література і фольклор. Ця група також представлена порівняно численною кількістю видань. Серед праць, виданих в Україні і за кордоном, є твори із спадщини Лесі Українки, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Юрія Федьковича, Євгена Гребінки, Івана Карпенка-Карого, Ольги Кобилянської, Івана Котляревського, Михайла Коцюбинського, Марка Кропивницького, Григорія Квітки-Основ'яненка, Осипа Маковея, Панаса Мирного, Тараса Шевченка, Михай-

ла Старицького, Архипа Тесленка, Олександра Довженка, Андрія Головка, Олесь Гончара, Сергія Єфремова, Олександра Корнійчука, Андрія Малишка, Петра Панча, Володимира Самійленка, Юрія Смолича, Володимира Сосюри, Степана Тудора, Олександра Гаврилюка, Павла Тичини, Степана Васильченка, Володимира Винниченка.

До групи «література і фольклор» увійшла також низка літературознавчих та інших праць: *Рассказы украинских писателей-классиков / Ред. Билецкий А. И.* – М., 1954; *Грищенко Алекса Иванович. О связях русской живописи с Византией и Западом XIII – XX века: Мысли живописца.* – М., 1913; *Народні думи, пісні, балади / Ред. Яременко В. В.– К., 1970; Кривошапова С. А. Концепция демократического героя в творчестве М. Ю. Лермонтова.* – К., 1987; *Украинская классическая комедия / Ред. Островский А. Г.* – М., 1954; *Великому Сталіну: народні пісні та думи, поетичні, прозові, драматичні твори письменників України.* – К., 1949; *Український етнографічний збірник. Т. 1.* – К., 1914; *Український науковий збірник. Вип. 1–2.* – М., 1915–1916; *Величко Самойло Васильевич. Сказание о войне казацкой с поляками.* – К., 1926. Зарубіжні дослідники з проблем літератури і фольклору України представлені у цій групі, зокрема, такими роботами: *Chyzevs'kyj Dmytro. A History of Ukrainian Literature.* – Littleton; Colorado, 1975; *Du Pre Derek. When Poland Smiled. A Chapter on Ukrainian Folk Music by Iris Greep.* – London, 1940; *Malczewski Antoni. Marya: A Tale of Ukraine. Translated from the Polish.* – New York, 1935; *Manning Clarence A. Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors.* – New Jersey, 1944.

Група п'ята. Загально-довідкові роботи. У цю групу входять енциклопедії, довідники, словники, а також бібліографічна література. Серед радянської довідково-інформаційної літератури тут заслуговують на увагу: *Радянська енциклопедія історії України. У 4-х томах.* – К., 1969–1972; *Українська літературна енциклопедія. У п'яти томах.* – К., 1988–1990; *Словарь языка русских произведений Шевченка. В двух томах.* – К., 1985–1986, а також авторські роботи: *Гольденберг Л. I. Українська радянська літературна бібліографія.* – К., 1971; *Грамоти XIV століття / Ред. Пещак М. М.* – К., 1974; *Максименко Ф. Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України: 1847–1929.* – К., 1930. Серед зарубіжної та еміграційної літератури у цій групі наявні загальновідомі праці вчених-емігрантів Д. Дорошенка, В. Кубійовича, О. Оглобина та сучасних американо-канадських дослідників українського походження (Джон Поль Химка, Пауль Роберт Магочі, Ярослав Пелен-

ський, Богдан Винар). Тут же є й такі роботи як, наприклад: *Myroniuk Halyna. Ukrainians in North America: A Select Bibliography.* – Toronto, 1981 і *Ucrainica at the University of Toronto Library: A Catalogue of Holdings.* – Toronto, 1985.

Група шоста. Економіка. Ця група літератури, зібрана японськими дослідниками історії України і дотичних до неї питань і проблем, є найменш численною, оскільки останні розуміли, що проблеми цієї країни кореняться аж ніяк не в економіці. Тут знову ж таки, окрім загальнотеоретичних праць, виданих Інститутом економіки Академії Наук УРСР, його Львівським відділенням і Інститутом економіки промисловості АН УРСР, віднаходимо розвідки вітчизняних і зарубіжних дослідників проблем економічного розвитку України, мікро- і макроекономіки, економічних ресурсів України в історичній ретроспективі у післявоєнну добу. Тут серед праць вітчизняних авторів слід відзначити такі: *Шмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921–1925 гг.).* – М., 1959; *Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века.* – М., 1954; *Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.* – К., 1957. У цій же групі є довідково-інформаційні видання та каталоги з економіки, складені у радянську добу: *Економічні райони УРСР: Довідник / Ред. С. М. Бухайло.* – К., 1965; *Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году: Статистический ежегодник.* – К., 1978; *Украинская ССР. Экономические районы.* – М., 1972; *Украинская ССР в цифрах в 1975 году. Краткий статистический справочник.* – К., 1976 тощо.

Серед зарубіжних авторів у групі «Економіка» представлені своїми працями відомі американські економісти, головним чином українського етнічного походження Всеволод Голубничий, Кость Кононенко, Іван Коропецький, Зиновій Мельник, а також Девід Марплз зі своєю дослідницькою роботою: *Marples David R. Ukraine under Perestrojka. Ecology, Economics and the Worker's Revolt.* – Basingstoke, 1991.

Група сьома. Журнали і газети. У цій групі, дуже малочисельній порівняно з кількістю друкованої продукції, яка виходила в Радянській Україні та за кордоном і стосувалася різноманітних проблем насамперед україніка, японські дослідники звернули увагу на часописи, які виходили п'ятьма мовами: німецькою, англійською, українською, російською і французькою.

VI. Архівна україніка

Німецькомовні журнали представлені виданнями Українського наукового інституту в Берліні, які друкувалися там у 1920-х – 1930-х рр. Це, насамперед: *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Band I–III.*

Серед англomовних журналів назвемо три: *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States (New York)*; *Harvard Ukrainian Studies / Ukrainian Research Institute. Harvard University (Cambridge, Mass)*; *Ukrainian Quarterly. Ukrainian Congress Committee of America (New York).*

Україномовні газети і журнали представлені тими, які виходили в Російській імперії, СРСР та Україні у дореволюційний, радянський і пострадянський періоди. Дореволюційні україномовні видання: *Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал.* – К., 1907; *Записки Українського наукового товариства у Києві.* – К., 1908–1914. Серед радянських часописів є: *Наука і культура. Україна. Щорічник / Академія Наук УРСР (1982–1990)*; *Український історичний журнал / Інститут історії Академії Наук УРСР.* – К., 1959–1998; *Записки історичної секції Всеукраїнської академії наук.* – К., 1925–1930; *Філософська думка. Журнал Інституту філософії АН УРСР.* – К., 1989–1991; *Радянська Україна.* – К., 1943–1991. Із пострадянських видань тут наявні окремі журнали і газети, які почали виходити в Україні з 1991 р. або були перероблені з колишніх радянських українських часописів: *Дзвін. Часопис Співки письменників України.* – Львів, 1991–1994; *Демократична Україна. Громадсько-політична газета.* – К., 1991–1992; *Літературна Україна. Газета письменників України.* – К., 1993–1994; *Україна: Наука і культура / Академія Наук України; Товариство «Знання» України.* – К., 1991–1993 тощо.

Із російськомовних часописів є один дореволюційний: *Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал.* – К., 1882–1906 і один радянський – *Философская и социологическая мысль. Республиканский научно-теоретический журнал.* – К., 1991.

Нарешті, французькомовні часописи про Україну представлені, як і німецькомовні, лише однією позицією. Це часопис *La Revue ukrainienne.* – Lausanne, 1915.

Група восьма. Різне. Вона представлена тими виданнями, для яких японські вчені не могли з певністю визначити належність ані до якоїсь із семи попередніх груп, ані до україніки в повному розумінні цього слова взагалі. Серед них є праці авторів дореволюційного та радянського періодів, які вийшли з друку українською та російською мо-

вами. Із дореволюційного часу заслуговує на увагу така робота: *Беляев И. Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе.* – М., 1903.

Праця авторів радянської доби значно більше: *Затонський В. Національна проблема на Україні. Доповідь на червневому пленумі Центрального Комітету Ленінського комуністичного союзу молоді України (Нью-Йорк, 1926)*; *Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX века.* – К., 1955; *Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древних времен до XVII века.* – М., 1946; *Дзюба І. М. Интернаціоналізм чи русифікація? С приложением выступления Дзюбы в Бабьем Яре 29 сентября 1966 года. Перевод с украинского.* – Мюнхен, 1973 тощо.

Книги українських емігрантів так само можна віднайти в останній групі, наприклад: *Липинський В. Релігія і церква в історії України.* – Філадельфія, 1925; *Мудрий В. Український університет у Львові. 1921–1925.* – Нюрнберг, 1948; *Багрянний Іван. Чому я не хочу вертатися до СРСР?* – Вінніпег, 1946.

Потрапили до цієї групи і такі колективні російськомовні праці, видані в Радянській Україні: *Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов. XVII–XVIII век.* – К., 1978; *Становление советского народа и развитие социалистической нации / Академия Наук УССР. Институт философии.* – К., 1978; *Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма.* – К., 1987. Серед іншомовних праць у цій групі є деякі твори, що стосуються різноманітних проблем україніки, німецькомовних авторів.

Токіо. Порівняно з колекцією україніки, розміщеною на острові Хоккайдо, українознавчі осередки столиці Японії Токіо мають значно меншу колекцію книг про Україну і на українську тематику. Тут вони зосереджені в двох місцях – у бібліотеці столичного Токійського університету і у бібліотеці Японської асоціації україністів, створеної 1994 р. у Токіо як відділення Міжнародної асоціації україністів, заснованої у 1988 р.

У загальній університетській бібліотеці Токійського університету поряд з загальновідомими інформаційними працями про Україну віднаходимо окремо раритетні видання, як наприклад, «Українсько-Ніппонський Словник», видрукований у Харбіні в 1944 р. українськими монархістами А. Дібровою і В. Одинцем, які працювали у часи Другої світової війни у японській адміністрації у Маньчжурії; брошуру «Японія», видану у Львові у 1937 р. її автором Петром Воїном. Насамкінець

слід зазначити, що у бібліотеці Токійського університету наявні праці й зарубіжних авторів про Україну, зокрема дослідження скандинавського автора Гаральда Йенсена, який присвятив низку своїх досліджень епосі гетьмана Мазепи.

Початок утворенню спеціалізованої бібліотеки Японської асоціації українців поклав завідувач кафедри соціальних і міжнародних відносин Токійського університету професор Казуо Накай, автор кількох монографічних досліджень з історії України японською мовою. Він і очолив вищезгадану Асоціацію. Ще перебуваючи два роки з 1980 по 1982 рр. на стипендії Фулбрайта у Гарвардському університеті професор Накай, за порадою свого американського куратора, директора Україн-

ського наукового інституту Гарвардського університету професора Омеляна Пріцака, закупив дві тонни книжок про Україну у власника книжкового магазину «Сурма» у Нью-Йорку Мирона Сурмача і відправив їх у Японію. Ці книги стали фундаментом україністики у Токіо і є досить різноманітними за своїм характером, оскільки охоплюють дореволюційні, еміграційні і радянські видання. Всі вони зберігаються у бібліотеках Токійського університету, хоча й не були ще ані у 1998 р., ані у 2003 р., на час обох поїздок автора цієї статті до Японії, науково систематизовані за порядковими групами і тематичними розділами, на відміну від українознавчих колекцій університету Хоккайдо у Саппоро.

Дмитро Бурім, Олексій Кураєв, Юрій Мицик, Тетяна Себта

УКРАЇНКА В АРХІВАХ І БІБЛІОТЕКАХ НІМЕЧЧИНИ

В архівосховищах та бібліотечних зібраннях Німеччини зберігається багато джерел з історії України, починаючи головним чином від козацької доби. Це, передусім, різноманітні писемні джерела (літописи, спогади, повідомлення, донесення, листування тощо), карти, плани, малюнки, періодика, фото- та кінодокументи. Географія їхнього зберігання широка. Насамперед, це – Федеральний архів Німеччини з відділами в Берліні, Кобленці, Фрайбурзі; державні архіви та бібліотеки, у першу чергу, в Мюнхені, Берліні, Вольфенбютелі; архівні та бібліотечні збірки університетів – в Гейдельберзі, Берліні, Тюбінгені, Бремені тощо.

Найбільші центри, в архівосховищах і книгозбірнях яких наявна україніка – Берлін і Мюнхен. У Берліні головними з них є: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Політичний архів Міністерства закордонних справ), Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Таємний державний архів пруської культурної спадщини), Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (Федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде); у Мюнхені – Bayerisches Hauptstaatsarchiv (Головний державний архів Баварії), Staatsarchiv München (Мюнхенський державний архів), Archiv der Stadt München (Архів міста Мюнхена), Die Bayerische Staatsbibliothek (Баварська державна бібліотека), Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини).

Джерела з історії України XVI–XIX ст.

Найважливіші зібрання знаходяться у Берліні, Бремені, Вольфенбютелі й Мюнхені. Справжній скарб джерел з історії України XVI–XVIII ст. збе-

рігається в т. зв. *Presseforschung (Пресафоршунг)* – Інституті дослідження старонімецької преси, що при науковій бібліотеці Бременського університету. Тут є найбільше у світі (понад 700 томів) зібрання німецькомовної преси XVI–XVIII ст. не лише в німецьких державах, а й у Австрії, Швейцарії, Чехії, Росії, прибалтійських країнах тощо. Практично у кожній газеті знаходимо відомості про Україну. Німецькомовні газети та «летючі листки» вміщували матеріали, насамперед, з історії запорозького козацтва, зокрема, про участь його у Тридцятилітній війні, в боротьбі проти агресії Османської імперії, розповідали про Національно-Визвольну війну середини XVII ст., добу Руїни. Матеріали «Пресафоршунг» доповнюються зібранням, яке міститься у відділі стародруків наукової бібліотеки Бременського університету.

Важливі зібрання є у *Баварській державній бібліотеці* (далі – БДБ), що має відділи рукописів (понад 40 тис. рукописів), стародруків та картографічний. Тут зберігаються близько двох десятків карт України XVII–XVIII ст., кілька десятків рукописів слов'янськими мовами XV–XVIII ст., численні німецькі, французькі та італійські рукописи, в т. ч. донесення французьких та венеціанських послів до Османської імперії, папських нунцій до Польщі, унікальний альбом невідомого італійського художника середини XVII ст., створений автором під час перебування його в Османській імперії. Тут наявні також листи (в італійському та латинському перекладах) гетьманів України Петра Дорошенка, Стефана Куницького, тексти Зборівського (1649) та Гадяцького (1658) мирних договорів, документи, що стосуються православної

VI. Архівна україніка

та уніатської ієрархії в Україні, вірменської общини у Львові, Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. та Руїни, походів запорожців проти Османської імперії та Кримського ханства у XVI–XVIII ст.

Не менш важливим у БДБ є зібрання відділу стародруків, опис якого складає 60 томів. Тут знаходяться історичні хроніки з відомостями про Україну, наприклад Г. Шеделя, німецький переклад італійської брошури про повстання 1642 р. українських невільників на турецькій галері Анти-паші, латинська брошура Самійла Кушевича (Гданськ, 1645), у котрій подано латинський переклад твору С. Твардовського з описом посольства князя Збараського до Туреччини у 1622 р. та ін.

Найважливіші джерела з історії України XVI–XVIII ст. у БДБ відклалися в італомовних рукописах, оскільки через Мюнхен нерідко надсилали свої звіти і реляції папські нунції у Польщі, а тут із них часом знімали копії. Наприклад, у збірнику II.90 зберігаються реляції та інші документи XIV–XVI ст. про події у Східній Європі (Україна, Білорусія, Росія, Литва, Польща, Молдавія, Османська імперія).

Зібрання БДБ доповнюються джерелами бібліотеки Мюнхенського університету і Мюнхенського державного архіву. В останньому є документи про дипломатичні контакти баварських курфюрстів із Річчю Посполитою та ін., фамільний архів правлячої династії Вітельсбахів за 1583–1761 рр., матеріали якого висвітлюють боротьбу проти агресії Османської імперії.

У Бібліотеці герцога Августа у Вольфенбютелі під Брауншвайгом зберігаються стародруки та карти, що мають безпосереднє відношення до історії України XVI–XVIII ст., насамперед Північної війни. Є тут також 24 слов'янські рукописи, альбом малюнків угорського художника Балаша Чобора Сигетварі, зроблених під час його перебування у Стамбулі 1570 р. Його доповнюють турецькі малюнки, зроблені під час походу султана Сулеймана II на Угорщину і Сербію. Особливу цінність має велике (кілька тисяч) зібрання портретів, у тому числі незнаний портрет гетьмана Д. Апостола (А. 487), копії портретів гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, київського полковника М. Кричевського та ін.

У Вольфенбютелі знаходиться також *Staatsarchiv Wolfenbüttel* (Державний архів), який має значне зібрання рукописів та стародруків. Саме тут зібрано фамільні та зовнішньополітичні архіви герцогів Брауншвайг-Люнебургських, Вольфенбютелів та князів Бланкенбургів. У Державному архіві м. Брауншвейга зберігається колекція теат-

ральних афіш Російської імперії за 1808–1916 рр., які допомагають довідатися про театральне життя Одеси, Сімферополя, Харкова XIX ст.

В інших містах Німеччини (Гейдельберг, Дармштадт, Кьольн, Фульда, Штуттгарт та ін.) можна віднайти лише окремі джерела, які стосуються середньовічної та ранньомодерної історії України. Так, у Штуттгарті зберігається два українських літописи XVIII ст., в *Історичному архіві м. Кьольна* у фонді «Köln und das Reich-Briefe» («Кьольн та імперські листи») налічується 809 листів 1357–1474 рр., що містять дані щодо Польщі, боротьби проти агресії Османської імперії. У Фульді, в *Бібліотеці землі Гессен*, наявні потужна колекція дисертацій, зібрання стародруків XV–XVIII ст., серед них – хроніки Г. Шеделя, Дж. Ботеро, «Театр Європи» та ін., що містять дані з історії України XV–XVII ст. В *Бібліотеці Гейдельберзького університету* є велика колекція стародруків та рукописів, що торкаються насамперед історії країн Західної та Центральної Європи у XIV–XVIII ст. Частина з них, передусім хроніки, мають певне значення як джерела з історії східнослов'янських країн.

Джерела з історії України кінця XVIII–XIX ст. слід шукати серед матеріалів, пов'язаних з історією Росії та Австрії, оскільки територію України у цей час остаточно було поділено між Російською і Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) імперіями.

Джерела з історії України XX ст.

Перша світова війна і міжвоєнний період (10-ті–30-ті рр. XX ст.)

У *Політичному архіві Міністерства закордонних справ* в Берліні є декілька малодосліджених груп джерел періоду Першої світової війни, що мають відношення до української тематики. Зокрема це документи фонду «Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde: Ukraine» («Заходи та підбурювання проти наших ворогів: Україна»), який налічує 24 томи щодо України (справи R 20 950–20 973).

Документи про ситуацію на окупованих німецькими військами українських землях (Північній Холмщині, Західній Волині, Берестейщині) наявні у фонді «Verwaltung der besetzten Gebiete: Rußland, August 1914 – September 1919, спр. R 21 323 – R 21 360» («Управління окупованими територіями: Росія, серпень 1914 р. – вересень 1919 р.»).

Діяльність українських делегацій, що провадили переговори з представниками Центральних держав до та після підписання мирного договору від 9 лютого 1918 р. у Бресті, відобразилася в до-

кументах Німецько-Українського політичного комітету (Brest-Litowsk: Deutsch-ukrainisches politisches Komitee, спр. R 22 787, R 22 794, R 22 823).

Матеріали постів радіоперехоплення німецького війська, які стосуються ситуації в Україні на заключному етапі окупації, містяться у справі R 20 662 «Weltkrieg, Funksprache. Ukraine. Oktober 1918» («Світова війна. Радіопереговори. Україна, жовтень 1918 р.»).

У цьому ж архіві зберігаються документи, які висвітлюють діяльність Українського наукового інституту в Берліні (1925–1936) (Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin, спр. R 30 770 k – R 30 772 k).

Матеріали про діяльність українських партій, громадсько-політичних організацій, відомих українських політичних, громадських, культурних діячів на території Польщі, а також про їхні зв'язки з державними, партійно-політичними структурами та окремими діячами Німеччини містяться у 9-ти томах справи «Politische Beziehungen Polen – Ukraine (1920–1936)», спр. R 30 761 k – R 30 769 k («Політичні відносини Польщі та України»).

У *Тасмному державному архіві прусської культурної спадщини* зберігається двотомна збірка «Ukrainische Frage 1903–1931» («Українське питання 1903–1931 рр.») до якої входять документи Німецької спілки східних прикордонних областей (ф. R-195, спр. 185).

Тут же наявні також документи щодо діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні, а саме: у фонді Rep. 208 A – Seminar für orientalische Sprachen (Семинар східних мов), у фонді I HA Rep. 151 I c – Preußisches Finanzministerium (Міністерство фінансів Пруссії), у фонді I HA Rep. 76 V c – Preußisches Kultusministerium – Reichs- und Preußisches Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung (Міністерство у справах культур Пруссії).

У *Федеральному архіві в Берліні-Ліхтерфельде* у фонді DEU-ADS-3, Auswärtiges Amt (Міністерство закордонних справ) є справи «Міжнародні відносини: Україна, 1919 р.» (спр. 733), «Економічна угода з Україною 1922 р.» (спр. 782), «Господарські стосунки з Україною» (спр. 766), «Україна: Союз німецьких імперських земель, 1916–1944 рр.» (спр. 1559). В іншому подібному фонді, R 901, Auswärtiges Amt (Міністерство закордонних справ), цього архіву можна ознайомитися з документами щодо Радянської України за 1919–1938 рр. (спр. R 123 088).

Крім іншого, у названому вище архіві зберігаються документи німецьких консульств, що пра-

цювали в Україні в першій половині ХХ ст. Це – Генеральне консульство Німеччини у Харкові (R-9305, 1928–1937 рр., 15 од. зб.), Консульство Німеччини у Києві (R-9313, 1882–1914 рр., 1923–1940 рр., 24 од. зб.), в Одесі (R-9327, 1923–1939 рр., 37 од. зб.), у Львові (R-9319, 1926 р. – серпень 1939 р., 36 од. зб.), у Чернівцях (R-9308, 1921–1938 рр., 49 од. зб.). Їхні документи відображають міграцію українського населення та політичне становище в Україні наприкінці ХІХ ст. – в 30-х роках ХХ ст.

У фонді R 58 «Reichssicherheitshauptamt» («Головне управління імперської безпеки») із *Федерального архіву Берлін-Ліхтерфельде* є низка справ, документи яких висвітлюють діяльність української еміграції в Німеччині в міжвоєнний період, діяльність польських та українських комуністичних організацій у Німеччині. Тут же наявні великий аналітичний матеріал про Україну (спр. 37), підготовлений напередодні вторгнення німецьких військ на територію СРСР у дослідному Інституті у Ваннзее, подібний аналітичний матеріал щодо Карпатської України (спр. 135), матеріали нагляду за російськими, українськими, білоруськими та кавказькими емігрантами, документи щодо візиту в Берлін колишнього прем'єр-міністра Карпатської України Волошина.

У фонді R 55 «Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda» («Імперське міністерство народної освіти та пропаганди») зберігаються документи Товариства допомоги Російського наукового інституту в Берліні, аналітичний матеріал «Україна та її значення у Європі», документи, які висвітлюють діяльність російських, українських, білоруських емігрантів у Німеччині, аналітичні матеріали про становище українців у Польщі, листування, зокрема Івана Полтавця-Остряниці, видання Української пресової служби 1938–1939 рр.

Фонд NS 43 «Außenpolitisches Amt der NSDAP» («Зовнішньополітичне відомство НСДАП») містить матеріали, в яких йдеться про участь німецьких урядових та партійних структур в організації та діяльності Українського наукового інституту в Берліні, звіти про політичні процеси в Бессарабії за 1928–1941 рр.

Чотири справи фонду NS 43, які об'єднані в групу матеріалів під назвою «Deutsche Minderheit in Polen. Politische Lage» («Німецька меншина в Польщі. Політичне становище») містять матеріали про українську православну церкву в Польщі 1938–1939 рр., діяльність Українського комітету у Варшаві та української еміграції в Польщі.

У двох групах справ цього ж фонду, об'єднаних під назвою «Ukraine: Politische Lage: Nationa-

VI. Архівна україніка

listische Bestrebungen und Organisationen» («Україна: Політичне становище: націоналістичні прагнення та організації, 1932–1941 pp.») і «Ukraine. Nationalistische Bewegungen» («Україна: Націоналістичні рухи, 1933–1935») є документи про діячів українського націоналістичного руху, ОУН, Української громади в Німеччині, Української установи довіри в Німеччині, діяльність Українського наукового інституту в Берліні, про український гетьманський рух, тощо.

У фонді NS 8: «Kanzlei Rosenberg» («Канцелярія Розенберга») зосереджено документи, які висвітлюють німецько-українські відносини, діяльність Української установи довіри у Німеччині, зокрема, листування співробітників Зовнішньополітичного відомства НСДАП в українських справах, листування полковника Івана Острияниці з рейхсканцлером А. Гітлером тощо.

У фонді R 43 «Reichskanzlei» («Імперська канцелярія») наявна група справ, об'єднана загальною назвою «Ukraine: 1920–1944» («Україна, 1920–1944 pp.»). У них зберігаються документи про діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Української громади в Німеччині, Українського національного об'єднання (УНО), ОУН, про Український національний козацький рух, український гетьманський рух, документи, що висвітлюють діяльність Генерального консульства у Харкові, політичне та економічне становище Радянської України, українських земель Польщі та Румунії, а також питання створення незалежної української держави.

У фонді R 4901 «Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung» («Імперське міністерство науки, виховання та народної освіти») натрапляємо на документи, в яких йдеться про діяльність Інституту міжнародних відносин Берлінського університету, студії з українознавства в системі навчальних та науково-дослідних установ Третього Рейха, а також на особові справи українських вчених та викладачів, які працювали в наукових та освітніх закладах Німеччини.

Документи німецьких військових інстанцій, які стосуються української проблематики, містяться у «Militärarchiv Freiburg» («Військовому архіві у Фрайбурзі»), який є одним з відділів Федерального архіву Німеччини, зокрема, у фонді «Reichsmarineamt», скорочено RM («Імперського воєнно-морського відомства»). У них містяться документи 1915 р. про закордонні акції дипломатичного відомства щодо політичної перебудови Східної Європи (RM-5, Bd. 2642), доповіді про перебіг мирних переговорів у Брест-Литовському (RM-5, Bd. 2677) та про дії німецьких військ після їхньо-

го введення в Україну на початку 1918 р. (RM-40, Bd. 254).

Матеріали з історії України, українсько-німецьких взаємин періоду Першої світової війни та міжвоєнних років, з історії діяльності українських емігрантських організацій Німеччини, їхніх стосунків з німецькими державними та політичними структурами зберігаються також в архівних та бібліотечних збірках Баварії, головним чином у Мюнхені: в Головному державному архіві Баварії, Мюнхенському державному архіві, Архіві м. Мюнхена, Баварській державній бібліотеці.

У Мюнхенському державному архіві, зокрема у фонді «Polizei-Direktion München» («Дирекції поліції Мюнхена») наявні документи Німецько-Української економічної спілки періоду 1918–1929 pp. та Українського освітнього товариства всього періоду існування цієї громадської організації (23 березня 1911 р. – 14 лютого 1913 р.).

У Головному державному архіві Баварії в Мюнхені є справа «Акти королівського державного міністерства королівського Дому та закордонних справ. Стосовно України. 1917 р.» (спр. MA 95088). В ній відкриті документи берлінських та мюнхенських урядовців з українського питання (літо 1917 р.).

Листування Німецької спілки прихильників української незалежності «Вільна Україна» та редакції часопису «Osteuropäische Zukunft» з референтом з питань преси Королівського баварського воєнного міністерства щодо організації в Мюнхені публічних заходів на підтримку українського руху зберігається у справі 13 874 фонду «Presse während des Krieges» («Преса під час війни») «Kriegsarchiv München» («Воєнного архіву в Мюнхені»), який є відділом Головного державного архіву Баварії.

У «Landesarchiv Berlin» («Земельному архіві міста Берліна») сконцентровано документи з історії українських товариств, які були засновані та діяли в Берліні – Німецьке товариство з вивчення Східної Європи, Українська Громада в Німеччині, Українське товариство Червонохресної допомоги в Берліні, Товариство підтримки української науки та культури, УНО, Українське товариство в Німеччині та ін. Вони зосереджені у фондах: A Rep 001–02 «Magistrat von Berlin. Generalbüro» («Магістрат Берліна: Генеральне бюро»), B Rep 042 «Amtsgericht Charlottenburg, Sonderinventar, Vereinsregister» («Суд Шарлоттенбургу. Спеціальний інвентар. Реєстр товариств»).

В *Universitätsarchiv der Humboldt-Universität Berlin* (Архіві Університету ім. Гумбольдта в Берліні) зберігаються документи з історії Українсько-

го наукового інституту в Берліні, зокрема його річні звіти про наукову та науково-організаційну діяльність за 1927–1938 рр., особові справи українських вчених, які викладали в університеті – З. Кузелі, В. Леонтовича, І. Мірчука, а також німецьких професорів, діяльність яких була пов'язана з українознавством (Антон Пальме, Макса Фасмера та ін.).

У *Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz* (Берлінській державній бібліотеці прусської культурної спадщини) наявні річні звіти про діяльність Українського наукового інституту в Берліні за 1928–1937 рр. (Signatur 1 a: 4 0 A a 2157 / 98: Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin).

Друга світова війна (1939–1945 рр.)

Головний масив документів цього періоду зібрано у трьох відділеннях Федерального архіву Німеччини – Федеральному архіву у Берліні-Ліхтерфельде, Військовому архіві у Фрайбурзі та Фільмархіві (Filmarchiv).

Федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде опікується, серед іншого, документами німецького рейху (1867–1945 рр.), що становлять окремий відділ «R» (Reich). Військовий архів у Фрайбурзі має документи німецьких збройних сил різних періодів історії Німеччини. Тут серед іншого у великій кількості відкладся воєнні щоденники командувань армій та штабів дивізій Вермахта до 1943 р., документи Ваффен-СС, архів Військово-Морського флоту нацистської Німеччини. Фільмархів у Берліні зберігає та збирає фільми усіх жанрів лише німецького виробництва. Для українських дослідників інтерес становлять хронікальні та документально-пропагандистські фільми періоду Другої світової війни.

Значна кількість документів зберігається у Федеральному архіві в Берліні-Ліхтерфельде. Ці джерела стосуються етнічних німців (фольксдойче) з України, окупаційної політики і практики нацистської Німеччини на теренах України. Наприклад, документи фонду R 69: «Einwandererzentrale Litzmannstadt (1925–1945 pp.)» («Імміграційного центру в м. Ліцманштадті»), польське м. Лодзь, висвітлюють міграцію фольксдойче, які прибували на постійне поселення до нацистського рейху, головним чином, зі Східної та Південно-Західної Європи. Найбільша кількість особових справ належить етнічним німцям із Радянського Союзу, передусім з України. Оскільки у документах йдеться про міграцію сім'ї або окремої особи протягом великого проміжку часу, як правило з кінця XIX – до 30–40 рр. XX ст., тому архів Імміграційного цент-

ру є важливою джерельною базою для дослідження міграційних процесів в Україні у цей період.

Різноманітні сторони окупаційної політики нацистів на території Рейхскомісаріату Україна висвітлюють документи фондів R-94 «Reichskommissar Ukraine» (1941–1944 рр.) «Рейхскомісар України») та R-6 «Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete» (1941–1945 рр.) («Рейхсміністерства окупованих східних територій»).

Окрему збірку фонду R-6 складають документи численних підрозділів Рейхсміністерства окупованих східних територій, серед яких виділяються чотири великі групи документів – канцелярії міністра, I головного відділу політики, II головного відділу управління, III головного відділу господарства. У них наявна інформація про економічне та політичне становище на підпорядкованій рейхсміністерству території, звіти про настрої населення, заходи щодо військовополонених та оstarбайтерів, результати дослідження німецьких поселень в Україні, складних списків етнічних німців і переміщення їх до Німеччини.

Численні документи фонду R-1506 «Reichsarchiv», (1914–1956 рр.) («Рейхсархіву») висвітлюють архівну політику та практику нацистського архівного керівництва в окупованих країнах Європи, у тому числі в дистрикті Галичина Генерального губернаторства, Рейхскомісаріату Україна та українських областях військового управління.

Теми економічної експлуатації та пограбування України нацистською Німеччиною, в тому числі т. зв. теми «нацистського золота», стосуються документи фондів: R-2 «Reichsfinanzministerium» (1849 р., 1879–1945 рр., 1961 р.), («Рейхсміністерство фінансів»), R-3901 «Reichsarbeitsministerium» (1879–1970 рр.) (Рейхсміністерство праці), R-2104 «Reichshauptkasse – Beutestelle» (1940–1945 рр.) («Головна каса рейху – пункту прийому трофеїв»), R-2501 «Deutsche Reichsbank» (1862 р., 1876–1954 рр.) «Німецький рейхсбанк».

Документи фондів R-58 «Reichssicherheitshauptamt» (XVII ст. – 1960 р.) (Головного імперського управління безпеки (РСХА)), R-70 «Polizeidienststellen in der Sowjetunion» (1941–1945 рр.) («Поліцейські служби в Радянському Союзі»), NS-4 «Konzentrationslager» (1933–1945 рр.) («Концентраційні табори») висвітлюють політику і практику терору та гноблення, які здійснювала нацистська Німеччина на окупованих територіях, зокрема в Україні.

Про долю українських культурних цінностей у роки Другої світової війни розповідають документи фондів NS-30 «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg» (1940–1945 рр.) («Оперативний штаб

VI. Архівна україніка

рейхсляйтера Розенберга), NS-21 «Lehr- und Forschungsgemeinschaft “Das Ahnenerbe”» (1928–1945 pp.) («Навчально-дослідницьке товариство “Спадщина”»), фонду під назвою «Research Ahnenerbe» (дослідження «Спадщини») і вже згадуваного фонду РСХА (R-58). У відомстві РСХА діяли дві організації, які були причетні до вивезення культурних цінностей із України – Воєнізовані геологічні групи СС і VI-й відділ «G».

Безпосередньо названої теми стосується також фонд «Dokumentensammlung über geraubte Kunstschätze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten» («Колекція документів про пограбування німецькими фашистами художніх цінностей на тимчасово окупованій території СРСР») із *Der Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen (Центру зберігання документів ШТАЗІ)*, що знаходиться в Берліні.

У зв'язку з названою темою слід згадати фонд «Sonderkommando von Künsberg, 1939–1943 pp.» («Зондеркоманди фон Кюнсберга») із *Політичного архіву Міністерства закордонних справ*. Адаже спеціальна команда «Потсдам» Зондеркоманди Кюнсберга діяла в 1941–1942 pp. на території України і відзначилася вивозом бібліотечних та музейних колекцій із Києва, Харкова, Одеси.

У *Федеральному архіві в Берліні-Ліхтерфельде* з точки зору україніки важливі також документи із фондів:

R-50 I «Organisation “Todt”» («Організація “Тодт”») (1938–1946 pp.). Її численні будівельні підрозділи діяли в усіх окупованих країнах Європи.

R-1509 «Reichssippenamt» («Імперське управління генеалогії») (1835–1945 pp.), яке відповідало за дослідження генеалогічних зв'язків, головним чином етнічних німців. У центрі його уваги знаходилися церковні книги та інші генеалогічні документи.

Окремі фонди розділу R-52 «Regierung des Generalgouvernements» («Уряд Генерального губернаторства»).

R-52 II «Kanzlei des Generalgouverneurs» («Канцелярія генерального губернатора») (1939–1945 pp.). Документи про різноманітні заходи (конфіскація, переміщення, евакуація) щодо художніх та культурних цінностей музеїв, бібліотек, архівів, приватних колекцій на території Генерального губернаторства.

R-52 III: «Hauptabteilung Innere Verwaltung des Generalgouvernements» («Головний відділ внутрішніх справ Генерального губернаторства») (1940–1944 pp.). Серед документів звіти про економічне та політичне становище у Генеральному губернаторстві, поліцейські заходи та ін.

R-52 IV «Institut für deutsche Ostarbeit» («Інститут німецької діяльності на Сході») (1940–1945 pp.).

R-52 X «Hauptverwaltung der Bibliotheken im Generalgouvernement» («Головне управління бібліотек в Генеральному губернаторстві») (1940–1944 pp.).

Окремий відділ Федерального архіву в Берліні становить *Stiftung «Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv» (Фундація «Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві»)*. При ній знаходиться колишня бібліотека Соціалістичної Єдиної партії Німеччини, в якій, зокрема, зберігається збірка службових періодичних видань німецької цивільної влади в Рейхскомісаріаті Україна за 1941–1943 pp. Це вісники рейхскомісара України та генеральних і окружних комісарів, в яких оприлюднювалися накази і розпорядження вищої та місцевої німецької цивільної адміністрації.

У *Bildarchiv «Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz» (Фотоархіві «Берлінської державної бібліотеки пруської культурної спадщини»)* зберігається велика колекція фотографій періоду Другої світової війни, з яких більше тисячі було зроблено у містах та селах України. Ці фотографії знаходяться у розділі *Історія / Друга світова війна / Радянський Союз* та у фондах військових кореспондентів, які працювали на східному фронті та окупованих східних територіях.

У додаток додаємо список літератури, що стосується теми статті: *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. Вип. 1. – К., 1998; *Кунцевич Г. З.* Перечень русских рукописей герцогской библиотеки в Вольфенбюттеле. – СПб., 1912; *Куряев О. О.* Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 pp. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 8. – 2006. – С. 141–149; *Він же.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 247 с.; *Мицик Ю. А.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4 – С. 110–140; *Він же.* Виправлення поміченої помилки // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 508–509; *Песчаній О. О.* Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 124–132; *Себта Т.* Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під

час Другої світової війни // АУ. – 1995. – № 1–3. – С. 69–76; *Вона ж.* Україніка в Берлінській державній бібліотеці пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // АУ. – 2007. – № 1–3. – С. 215–249; *Строев М. М.* Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. – М., 1841; Archive und Archivare in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz. – Darmstadt, München, 1983; *Bruhn P.* Gesamtverzeichnis russischer und sowjetischer Periodika und Serienwerke. – in 3 Bd. – Berlin, 1973; Deutsche Zeitungen des 17 bis 20 Jahrhunderts. – München, 1972;

Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München / Hg. K. Schneider. – Wiesbaden, 1978; Die deutschen Zeitungen des 17 Jahrhunderts / Bearb. von Else Bogel und Elger Blümm. – Bd. 1. – Bremen, 1971. – 308s., Bd. 2. – Bremen, 1971. – 321 s., Bd. 3. – München, 1985. – 308 s.; Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland / Bearb. von Elke Matthes. – Wiesbaden, 1990; Münchener Bibliotheken: Bestände und Benutzung. – Wiesbaden, 1975; Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete: Bestand R-6 / Bearb. H. Hagner. – Koblenz: Bundesarchiv-Verlag, 1987. – 265 s. – (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs in 32 Bänden. – Bd. 26).

Андрій Харук

ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТІВ АРХІВІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ З МЕТОЮ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АВІАЦІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

З огляду на тривалу залежність України від імперського центру і підпорядкованість розташованих на її території установ і організацій російським імперським (згодом – союзним) органам, величезна кількість документів, що стосуються найрізноманітніших аспектів вітчизняної історії, виявилися зосередженими в архівах Російської Федерації (далі – РФ). Особливо це характерно для підприємств і установ військово-промислового комплексу, які завжди знаходились у центральному підпорядкуванні. До них належали й авіазаводи та споріднені з ними підприємства (наприклад, авіа моторні). Тож вивчення історії української авіаційної промисловості без опрацювання документів фондів, що зберігаються в архівах РФ, неможливе. На жаль, доводиться констатувати, що досі небагато потрібних дослідникам історії авіації документів було опубліковано у відповідних збірниках. Передусім, це – це серія збірників документів і документів «Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 гг.»¹, що видавалась у 60–70-х рр. ХХ ст. У них опубліковано низку документів, здебільшого із Центрального державного військово-історичного архіву (нині Російський державний військово-історичний архів), які стосуються раннього етапу зародження і розвитку авіаційної промисловості України. 1998 р. Міжнародним фондом «Демократія» видано у двох книгах збірник документів «1941 год»². У ньому надруковано документи із різних російських архівів, що висвітлюють розвиток авіаційної промисловості в Україні напередодні та на початку німецько-радянської війни.

Метою цієї розвідки є аналіз фондів архівів РФ, у передусім Російського державного військово-

історичного архіву (далі – РДВІА) та Російського державного архіву економіки (далі – РДАЕ) з точки зору використання їхніх документів для вивчення історії авіаційної промисловості України.

Із фондів РДВІА для нас найбільший інтерес становить фонд 493 «Управление военного воздушного флота» (далі – УВПФ). Ця установа, утворена 30 червня 1916 р.^{*}, керувала військовою авіацією Росії. Саме через неї здійснювалися закупівлі авіатехніки, фінансувалась робота підприємств авіаційної промисловості, розроблялись плани розвитку галузі. Цими питаннями займалися 3-тє відділення УВПФ (із заготівель авіаційно-повітроплавного майна), 4-тє (з постачання майна в частини) та приймальна комісія. У зв'язку із розширенням державних програм стимулювання розвитку авіаційної промисловості в січні 1917 р. було утворено 8-тє відділення («по заводському хозяйству»). Останні документи у фонді датовано весною 1918 р. – вже після того, як УВПФ перейшло під контроль більшовиків.

У вказаному фонді є важливе інформативне з точки зору дослідника листування УВПФ з авіаційними підприємствами стосовно закупівель авіаційної техніки. Це – рішення Військової ради про придбання тих чи інших типів літаків у конкретного виробника, проекти контрактів і самі контракти, а також відомості щодо виконання контрактів – рапорти військових представників на підприємствах про приймання готової продукції. Найбільший масив подібних документів стосується відносин з фірмою «Анатра», що є цілком зрозумілим, оскільки вона була найбільшим вироб-

* Усі дати до 1 березня 1918 р. подано за старим стилем.

VI. Архівна україніка

ником авіатехніки в Україні. Як типовий приклад можна розглянути листування за контрактом № 7122/2163, укладеним 6 квітня 1915 р. Відповідно до нього, ця фірма зобов'язувалась виготовити на заводі в Одесі 15 біпланів «Фарман» XXII та 40 монопланів «Ньюпор» IV (за французькими проектами) із комплектами запчастин на загальну суму 703 324 крб. 50 коп. (із терміном поставок перших – до 27 травня 1915 р., а других – партіями по 10 одиниць щомісяця упродовж червня-вересня 1915 р.)³. Укладенню цього контракту передувала відповідна постанова Військової ради від 18 березня 1915 р.⁴ Проте виконання його затягнулось – передбачені ним 15 «Фарманів» було здано військовому представнику у період із 31 грудня 1915 р. до 10 лютого 1916 р.⁵ Стосовно ж «Ньюпорів», то замість 40 літаків виготовили лише половину, здавши їх замовнику з 24 листопада 1915 р. до 31 березня 1916 р.⁶ Замість решти 4 січня 1916 р. було ухвалено виготовити таку ж кількість літаків «Моран-Парасоль»⁷. Та керівництво фірми, не бажаючи впроваджувати у виробництво ще один морально застарілий тип літака французької розробки, 16 лютого цього ж року звернулося до УВПФ із проханням замінити замовлені заводу «Анатра» літаки «Моран» біпланами «Анаде» власної розробки у співвідношенні 3:2⁸. 26 березня 1916 р. це прохання було задоволено⁹.

Подібного роду інформація наявна і в інших контрактах, причому за архівними документами можна наочно простежити зростання обсягів військових замовлень: якщо у 1914–1915 рр. йшлося про десятки літаків, то в 1916–1917 рр. їхня зросла до сотень. Наприклад, 26 березня 1916 р. фірмі «Анатра» було замовлено 150 літаків «Анаде», а рівно за місяць – ще 90 літаків цього типу¹⁰. 30 січня 1917 р. для виготовлення на новому заводі в Сімферополі фірмі «Анатра» замовили 100 винищувачів «Ньюпор» XVII¹¹.

Розібратись у численних контрактах та змінах до них, пов'язаних із наданням відстрочок, заміною одних типів літаків іншими тощо, досить складно. У цьому дослідникові суттєво допоможе зведений перелік замовлень УВПФ, що перебували в стадії виконання, складений, очевидно, на початку 1918 р. (точна дата на документі відсутня)¹². Відповідно до нього, фірма «Анатра» виконувала контракти на постачання 540 літаків «Анаде», 400 «Анасаль», 80 «Фарман» XX та 40 «Кодрон». Реально було здано за вказаними контрактами 225 літаків «Анаде», 46 «Анасаль», 34 «Фармани» і жодного «Кодрона». На сімферопольському заводі цієї фірми мали виготовити 300 літаків «Ньюпор» XVII (реально було пред'явлено

військовому представнику 50, але без моторів), 50 – «Анадва» (жодного не виготовлено) і 200 авіамоторів «Іспано-Сьюїза» (теж жодного не виготовлено).

Поряд із великими підприємствами на території України діяли й значно дрібніші авіаційні заводи та майстерні. Їхню діяльність та стосунки з військовим відомством також докладно відображено у документах фонду УВПФ. Заслугує на увагу блок документів, пов'язаних з діяльністю заводу Ф. Ф. Терещенка в маєтку Червоному Волинської губернії. Зокрема, у фондах РДВІА наявний контракт від 31 січня 1914 р. за № 2560/144, що передбачав поставку восьми літаків «Фарман» XXII¹³, а також лист ліквідатора майна цього підприємства від 22 травня 1916 р. з пропозицією військовому відомству придбати залишки майна заводу Ф. Терещенка¹⁴. Відносно повно у документах архівних фондів висвітлено історію співпраці з військовим відомством підприємця В. Ф. Адаменка, який мав невеликий авіазавод у містечку Карасубазар поблизу Сімферополя. В РДВІА зберігається лист В. Адаменка від 7 липня 1915 р. з проханням завантажити підприємство військовими замовленнями, контракти на виготовлення партій літаків, а також листування стосовно виконання їх упродовж 1915–1916 рр.¹⁵ Значний інтерес становлять аналогічні документи за 1917 р., в яких відображено непрості взаємини підрядника із замовником (військовим відомством)¹⁶, та доповідь про стан заводу, датована 31 січня 1918 р.¹⁷

Одним з основних осередків розвитку авіаційної науки і техніки в Російській імперії в роки Першої світової війни був Київський політехнічний інститут. Його навчально-виробнича майстерня виконувала замовлення УВПФ, що знайшло відображення в архівних документах. У РДВІА є відомості про виготовлення у вказаній майстерні повітряних гвинтів для літаків різних типів¹⁸, будівництво навчальних літаків «Фарман» IV та ремонт трофейних літаків «Альбатрос»¹⁹, доповідна записка завідувача майстерні проф. Воропаєва з детальним, але так і не реалізованим, планом створення в Києві казенного авіаційного заводу²⁰.

Ескаляція бойових дій у 1916–1917 рр. та ускладнення постачання авіатехніки з-за кордону змусили урядовців Російської імперії вживати заходи щодо розбудови власного авіапромислового комплексу. При цьому практикувались два основні підходи – надання субсидій та пільгових кредитів приватним підприємцям або ж пряме державне фінансування будівництва казенних підприємств. Прикладом першого підходу є перепрофілювання заводу сільськогосподарських знарядь «Маті-

ас» у Бердянську. З кінця 1916 р. велись роботи з розширення підприємства і переведення його на випуск літаків. У фонді УВПФ збереглося значне за обсягом листування з цього приводу²¹. Тоді було укладено контракти на виготовлення 100 літаків «Фарман» ХХХ²² та 200 – «Спад»²³. Проте, зрештою, незважаючи на величезні капіталовкладення, завод так і не розпочав авіаційне виробництво. Прикладом іншого підходу є спроба створити авіаційний осередок у Херсоні, який мав включати науково-дослідну і випробувальну установу (т. зв. «Головний аеродром»), а також літакобудівний і авіа моторний заводи. В архіві наявні постанови «Особого совещания по обсуждению и объединению мероприятий по обороне государства» від 17 березня 1917 р. про будівництво в Херсоні авіазаводу потужністю 200 літаків на рік²⁴, документи, що стосуються обладнання «Головного аеродрому» та його завдань, графік створення цієї установи, розрахований на період з 1 січня 1917 р. до 1 липня 1918 р.²⁵

Документи фондів РДАЕ стосуються радянського періоду. Для вивчення історії авіабудування в Україні суттєвими є фонд 8328 «Учреждения по руководству самолетостроением в СССР», де відклалися документи Державного тресту авіаційної промисловості (Авіатресту, утвореного 1925 р.) та установ, що прийшли йому на зміну, – Всесоюзного авіаційно-промислового об'єднання (з березня 1930 р.) і Головного управління авіаційної промисловості (далі – ГУАП, з грудня 1931 р.), а також підприємств, підпорядкованих цим органам.

У 20-х рр. ХХ ст. єдиним українським підприємством, підпорядкованим Авіатресту, був Державний авіаційний завод № 9, перейменований 1927 р. в завод № 29. Це підприємство, розташоване в Запоріжжі, виготовляло авіаційні мотори. Наявні у фонді 8328 документи (місячні, кварталні і річні звіти, листування тощо) дають змогу відносно повно відтворити організацію виробництва, простежити еволюцію виробничої програми. Спочатку підприємство займалось, головним чином, ремонтом імпортованих авіа моторів, паралельно налагоджуючи із значними труднощами випуск двигунів М-6 за французьким взірцем. У вказаному фонді є відомості стосовно планових завдань на ремонт і виготовлення авіа моторів та звіти щодо їх виконання²⁶. Цінними для дослідників є відомості про співпрацю ДАЗ № 9 із приватними підприємцями у добу НЕП, а також дані щодо обладнання підприємства і його виробничих підрозділів²⁷. У цей час велись пошуки взірців потужніших двигунів, придатних для випуску в Запоріжжі. Як варіанти розглядалися мотори фірм

«Кертісс», «Райт»²⁸, «Іспано-Сьюїза»²⁹. Зрештою вибір зупинили на моторі «Юпітер», на випуск якого поступово переводилось підприємство, починаючи з 1928 р.³⁰ Поряд із цим велось впровадження у виробництво двигуна малої потужності М-11, що й відобразилося в архівних документах³¹.

На початку 30-х рр. ХХ ст. на заводі № 29 широким фронтом велись дослідні роботи із створення низки нових авіа моторів – М-22У (М-58), М-48, М-51, 3М-11, але впровадженням їх у виробництво не сталося. Хід цих робіт відображено у звітах заводу з дослідного виробництва³². Численні невдачі, якими супроводжувалось як серійне, так і дослідне виробництво, зриви графіків випуску продукції цілком у дусі того часу пояснювались «шкідництвом» інженерно-технічних працівників. Протоколи засідань заводської комісії з боротьби з «шкідництвом» добре передають напружену атмосферу тих часів³³.

На початку 30-х рр. до складу ГУАП передали низку підприємств, що раніше входили до інших відомств. Документи, пов'язані з їхньою діяльністю, також відклалися у фонді 8328. Їх досліджено ще далеко не повністю. Серед них можна назвати київський авіазавод № 43. У 30-х рр. він займався дрібносерійним виробництвом пасажирського моноплана ХАІ-1, але, зрештою, цю машину зняли з виробництва. Це керівництво заводу розцінило як позитив, бо завдяки цьому вдалося зосередити обмежені ресурси підприємства на головному завданні – ремонті авіатехніки³⁴. У 1937–1938 рр. підприємство ремонтувало виключно військову авіатехніку – літаки Р-5, І-5, І-16, та авіа мотори М-17, М-22, М-22, що встановлювались на цих машинах. Хід робіт та проблеми, пов'язані з налагодженням ремонту нових типів літаків, відображені в документах³⁵. Поряд із цим, на заводі № 43 діяв конструкторський колектив – дослідно-конструкторський відділ (російська аббревіатура – ОКО) під керівництвом В. Таїрова. Виконання проектних робіт і хід побудови дослідних зразків літаків ОКО-1 (6-місний пасажирський), ОКО-3 (10-місний), ОКО-4 (винищувач), ОКО-5 (санітарний) та ОКО-6 (важкий двомоторний винищувач) відображено у звіті заводу про дослідне виробництво³⁶.

Поряд із цивільним Авіатрестом у 20-х рр. ХХ ст. деякі підприємства авіаційної промисловості знаходились у віданні Управління фабрично-заводських підприємств Військово-повітряних сил Робітничо-селянської Червоної Армії, яке скорочено іменувалось «Промповітря» (російською – Промвоздух). Документи цього Управління зосе-

VI. Архівна україніка

реджені у РДАЕ в фонді 8367 «Управление ВВС РККА РВС Наркомата по военным и морским делам СССР». Серед них – різного роду звіти та листування з авіаремонтними підприємствами, підлеглими Промповітря. На території України провідне місце серед них займав Київський авіаремонтний завод № 6, який частіше іменувався РПЗ-6 (російською – «Ремвоздух-6»). Виходячи з наявних у фонді 8367 документів, можна досить повно встановити завантаження заводу впродовж 1922–1928 рр. Зокрема, з жовтня 1922 р. по березень 1923 р. тут було відремонтовано 18 літаків та 22 авіамотори³⁷. Тобто, середньомісячна продуктивність заводу по ремонту літаків становила 3 одиниці. На 1927/28 операційний рік (о. р.; тоді операційний рік починався 1 жовтня) план по ремонту становив 72 літаки – у середньому шість одиниць на місяць, тобто продуктивність зростає удвічі³⁸. Крім того, завод налагодив виробництво цілих вузлів для ремонтів імпортованих літаків «Фоккер» – крил і радіаторів³⁹. У червні 1928 р. підприємство змінило свою назву на завод № 43 – вперше ця назва з'явилася у документі від 9 червня⁴⁰. Відносно повно стан підприємства у цей період характеризує акт передачі заводу № 43 від директора М. В. Бавтуто новому керівнику С. І. Фролову⁴¹. У документах фонду подано аналіз розвитку виробничих потужностей заводу у 1925/26–1927/28 о. р. Проаналізовано стан обладнання, яке характеризувалося як вкрай зношене, і визначено потребу у нових верстатах⁴².

Таким чином, можна констатувати, що в архівах Російської Федерації зберігаються важливі для дослідників документи, що стосуються історії авіаційної промисловості України. Зокрема, у фондах РДВІА зосереджено джерела, присвячені розвитку авіаційного виробництва у дорадянський період (до 1918 р. включно). У РДАЕ наявні документи радянського періоду. Залучення документів фондів вказаних архівів відкриває можливість відносно докладно і повно встановити суттєві моменти історії авіаційної промисловості в Україні: історію створення та розвитку підприємств галузі, їхні виробничі програми (типи та обсяги виробництва і ремонту літальних апаратів та комплектуючих), а також хід дослідних робіт із створення нових типів авіатехніки. Однак слід відзначити, що подальшого дослідження заслуговують інші фонди вказаних архівів. Насамперед це стосується фондів 2000 «Главное управление Генерального Штаба» та 2008 «Полевое уп-

равление авиации и воздухоплавания» у РДВІА, а також фонду 8044 «Минавиапром СССР» та низки фондів окремих управлінь Народного комісаріату (згодом – Міністерства) авіаційної промисловості СРСР у РДАЕ.

¹ Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 гг. (Сб. док. и материалов). В 7-ми вып. – Вып. 1: 1907–1909. – М., 1966. – 143 с.; Вып. 2: 1910. – М., 1968. – 148 с.; Вып. 3: 1911. – М., 1969. – 177 с.; Вып. 4: 1912. – М., 1971. – 225 с.; Вып. 5: 1913. – М., 1972. – 188 с.; Вып. 6: До авг. 1914. – М., 1972. – 142 с.; Вып. 7: Указатель. – М., 1977. – 79 с.

² 1941 год: В 2-х кн. / Сост. Л. Е. Решин и др.; под ред. В. П. Наумова. – М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. – Кн. 1. – 832 с.; Кн. 2. – 752 с.

³ Російський державний військово-історичний архів, ф. 493, оп. 4, спр. 9, арк. 63–63 зв.

⁴ Там само, арк. 159.

⁵ Там само, оп. 11, спр. 42, арк. 115 зв.–117.

⁶ Там само, арк. 119 зв.–121

⁷ Там само, оп. 4, спр. 9, арк. 69.

⁸ Там само, арк. 88.

⁹ Там само, арк. 76.

¹⁰ Там само, арк. 113.

¹¹ Там само, оп. 11, спр. 200, арк. 5.

¹² Там само, арк. 69 зв.

¹³ Там само, спр. 2, арк. 1.

¹⁴ Там само, оп. 4, спр. 69, арк. 169.

¹⁵ Там само, спр. 27, арк. 1–89.

¹⁶ Там само, спр. 399, арк. 5–28.

¹⁷ Там само, спр. 307, арк. 60–68.

¹⁸ Там само, оп. 11, спр. 305, арк. 31.

¹⁹ Там само, оп. 4, спр. 541, арк. 1–37.

²⁰ Там само, спр. 351, арк. 3–13.

²¹ Там само, спр. 57, арк. 56–448.

²² Там само, арк. 33.

²³ Там само, арк. 46.

²⁴ Там само, оп. 6, спр. 11, арк. 127.

²⁵ Там само, арк. 162–166.

²⁶ Російський державний архів економіки, ф. 8328, оп. 1, спр. 267, арк. 150–246.

²⁷ Там само, спр. 38, арк. 11–27.

²⁸ Там само, спр. 127, арк. 88.

²⁹ Там само, спр. 11, арк. 25.

³⁰ Там само, спр. 541, арк. 250 зв.

³¹ Там само, спр. 267, арк. 256–260.

³² Там само, спр. 716, арк. 3–160.

³³ Там само, спр. 1067, арк. 1–25.

³⁴ Там само, арк. 67.

³⁵ Там само, арк. 66–72.

³⁶ Там само, арк. 50.

³⁷ Там само, спр. 1, арк. 140.

³⁸ Там само, спр. 21, арк. 3.

³⁹ Там само, арк. 8.

⁴⁰ Там само, арк. 120.

⁴¹ Там само, арк. 222–262.

⁴² Там само, спр. 26, арк. 3–5 зв.

Ольга Ямкова

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЕМІГРАНТІВ В АРХІВАХ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Історія українсько-білоруських зв'язків емігрантів у Чехо-Словаччині (ЧСР) 1920–1930-х рр. – новий напрямок досліджень у сучасній українській та білоруській історіографії. Впродовж декількох останніх років його активно освоюють історики, архівісти України і Білорусі в межах загальної теми історії міжвоєнної української і білоруської еміграції. У цьому вже досягнуто перші вагомні результати: завдяки ґрунтовному вивченню архівних джерел з'явилися спеціальні публікації на сторінках періодичних видань, наукових збірників у деяких країнах, присвячені різним аспектам зазначеної проблеми¹.

Виявлення та вивчення джерел з історії українсько-білоруських зв'язків емігрантів є надзвичайно актуальним й понині. Адже без ґрунтовного аналізу та вивчення їх, на нашу думку, не можна відтворити не лише історію українсько-білоруських взаємин, але й цілісну історію української та білоруської міжвоєнної еміграції у Чехо-Словаччині.

Питання виявлення та аналізу джерел з історії української та білоруської еміграції у ЧСР уже відображено у низці праць як українських та білоруських, так архівістів й істориків з інших країн². Окремо слід відзначити особливу увагу до цієї проблеми чеських дослідників. Їхня копітка дослідницька праця завершилася декількома науково-довідковими виданнями та збірниками документів з архівних колекцій Чехії, в яких, з-поміж іншої інформації, висвітлюється політична, культурна, наукова діяльність українських та білоруських емігрантів у 1920–1930-х рр.³

Однак, білоруськими та зарубіжними науковцями ще не створено спеціального науково-довідкового видання, в якому б систематизувався та аналізувався відомий нині весь масив документів з історії білоруської еміграції, наявний в архівах України, Чехії, Білорусі та Росії. Також немає спеціальних наукових досліджень з історії міжвоєнної білоруської еміграції.

Єдиним білоруським науково-довідковим виданням, із якого можемо довідатися про життя білоруської громади в міжвоєнній Чехо-Словаччині, є Каталог виставки, організованої у Національному музеї історії і культури Білорусі з 27 травня по 3 липня 2002 р., а опісля – в Москві. Завдяки самовідданій праці авторського колективу, який підготував до друку вказаний каталог, дослідни-

ки міжвоєнної білоруської еміграції мають змогу ознайомитися з окремими документами архівів та бібліотек Білорусі і Росії, в яких йдеться про громадсько-культурну і наукову діяльність білоруської громади в Чехо-Словаччині⁴.

Використання наявної джерельної бази все ж має нині фрагментарний характер. Історики залучають її до наукового вжитку переважно у тому чи іншому контексті вивчення українсько-білоруських зв'язків. Тому метою нашої статті є аналіз та класифікація за видовою належністю відомих нам документів з архівів Республіки Білорусь, а також визначення ступеня важливості кожної з виділених груп документів для вивчення історії українсько-білоруської співпраці емігрантів у міжвоєнній Чехо-Словаччині.

Найбільша кількість джерел з історії української та білоруської міжвоєнної еміграції, а відтак – з історії її співпраці в ЧСР нині знаходяться в архівних колекціях Чехії, України та Росії.

У Чехії більшість документів, в яких відображено діяльність української і білоруської еміграції, зібрано у кількох архівах: Державному центральному архіву Чеської Республіки, м. Прага, Столичному архіву у м. Празі, а також Слов'янській бібліотеці (м. Прага). Вони також зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Для дослідження українсько-білоруської проблематики важливими є окремі архівні збірки ДАРФ тому, що вони сформовані на основі фондів Російського закордонного історичного архіву (РЗІА), що діяв в Празі з 1923 р. Окремими установами при РЗІА у свій час були Український історичний кабінет (УІК) та Білоруський закордонний архів (БЗА). Після закінчення Другої світової війни документальні колекції РЗІА вивезено з Праги в СРСР і вони частково розпорошилися по архівосховищах союзних республік. Однак, основний масив документів осів у Москві. Треба зауважити, що якщо колекція документів Українського історичного кабінету збереглася до наших днів, то доля Білоруського архіву дослідникам досі невідома. «Празькі збірки» в архівах України знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у м. Києві та Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДАЛІ

VI. Архівна україніка

України). Архівні колекції українських та білоруських емігрантських науково-освітніх установ, громадсько-культурних, студентських організацій і товариств, політичних партій, періодичних видань та ін., що зберігаються в архівах Чехії, Росії та України, є безперечно найважливішими для вивчення історії української і білоруської еміграції. Вони містять надзвичайно важливу інформацію, а головне – дають змогу виокремити та досліджувати українсько-білоруський аспект.

Значно менше, порівняно з архівними установами інших країн, документальних джерел з історії білоруської міжвоєнної еміграції та українсько-білоруської співпраці емігрантів є в архівосховищах Республіки Білорусь. До архівів Білорусі після «розподілу» багатого документального спадку емігрантських установ після закінчення Другої світової війни потрапили лише «крихти». Останні зберігаються у фондах Національного архіву Республіки Білорусь (НАРБ), Білоруського державного архіву-музею літератури і мистецтва (БДАМЛіМ), збірках Національної бібліотеки Республіки Білорусь.

У Національному архіві Республіки Білорусь відомості з історії українсько-білоруських зв'язків містяться у невеликій кількості документів в особових фондах білоруських громадсько-культурних діячів Василя Русака⁵ (ф. 459) та Кастуся Єзавітова⁶ (ф. 458). У фонді останнього також зберігаються рукописи праць та окремі документи, що висвітлюють празький період життя та праці Т. Гриба. На думку білоруських архівістів О. Гесь та В. Ляховського, фонд В. Русака та комплекс документів Т. Гриба, який пізніше було включено до фонду К. Єзавітова, «мають «празьке» походження» і потрапили до Мінська з Москви в 1947 р., із білоруських фондів РЗІА⁷.

Принципово важливе значення мають документи, зібрані у справах фондів Товариства білоруської школи (ф. 883), Білоруського студентського союзу (ф. 884), Ради Народних Міністрів Білоруської Народної Республіки (ф. 325).

Важливі документи для висвітлення історії українсько-білоруських взаємин наявні у фонді «Коллекция документов отдела рукописей Белорусского музея имени И. Луцкевича в г. Вильно» (ф. 3) Білоруського державного архіву-музею літератури і мистецтва. Зауважимо, що цей фонд передано до Мінська Державним архівом Литовської РСР 1960 р.

Документи зазначених фондів, в яких відображені різні аспекти українсько-білоруських зв'язків емігрантів, хронологічно обмежені 1922–1939 рр. За видовою приналежністю класифікувати їх можна так:

1. Актіві джерела. Вони представлені програмними документами та статутом білоруських емігрантських студентських організацій (ф. 3, оп. 1, спр. 180 тощо), що співпрацювали з українськими студентськими організаціями. Зокрема, йдеться про співробітництво між Об'єднанням білоруських студентських організацій (ОБСО) з Центральним союзом українського студентства (ЦЕСУС) та налагодженням контактів останнього з Білоруським студентським союзом у м. Вільно.

2. Важливу групу становлять документи діловодства білоруських емігрантських установ і товариств, українсько-білоруських молодіжних організацій, у яких відображено засади, принципи та мету новоутворених установ, товариств та організацій. Вони також відкривають можливість з'ясувати персональний склад тієї чи іншої організації, товариства. Передусім, це «Протокол конференції білоруського студентства із Західної Білорусі та еміграції», що проходила у серпні 1924 р. у Празі (ф. 3, оп. 1, спр. 181), на якій було прийнято рішення про створення ОБСО. У цьому документі є відомості про присутніх на конференції делегатів від українських емігрантських товариств – Української академічної громади, ЦЕСУСу та ін. (ф. 3, оп. 1, спр. 181, арк. 31–38); Матеріали, що стосуються підготовки і проведення зазначеної конференції, (запрошення, протоколи засідань тощо) (ф. 3, оп. 1, спр. 181, арк. 3–26); Декларація Товариства студентів малоросів і білорусів «Єдинство русской культуры», створеного у 1925 р. (ф. 459, оп. 1, сп. 6, арк. 15) та ін.

3. Офіційне і приватне листування білоруських громадсько-політичних діячів. Воно, на нашу думку, є найважливішим для виявлення контактів українських і білоруських емігрантів. Найбільш репрезентативними з-поміж інших є листи М. Вершиніна⁸, адресовані до Центральної Білоруської шкільної ради у м. Вільно⁹ (ф. 883, оп. 1, спр. 18, арк. 25–26, 66, 113), Представництва Білоруської Народної Республіки у Литві (ф. 325, оп. 1, спр. 1, арк. 8, спр. 200, арк. 60–60 зв.), та окремий лист М. Вершиніна до невідомого адресата (ф. 883, оп. 1, спр. 18, арк. 111), датовані 1922–1923 рр. У них наявна важлива інформація про навчання білоруських студентів у вищих школах ЧСР, на українських матуральних курсах у Йозефові, в Українській господарській академії, отримання білоруськими студентами матеріальної допомоги від державної влади та стипендій від Чесько-Українського комітету допомоги українським та білоруським студентам (ЧУК), про можливість прибуття на навчання нових студентів із Західної Білорусі, створення у Празі товариства письменників

і журналістів «Народів Сходу Європи», членами якого були українці, білоруси, грузини та представники «інших підневільних народів» тощо. Важливим для розуміння окремих аспектів українсько-білоруських стосунків є лист М. Вершиніна до О. Цвікевича (ф. 325, оп. 1, сп. 1, арк. 44–45), в якому з-поміж іншої інформації повідомлялося й про спроби «[...] роз'єднання з українцями і створення свого комітету». Тут йдеться про бажання створити окремий білоруський комітет допомоги студентству на зразок ЧУК. Певна інформація, необхідна для дослідження громадсько-культурної діяльності білоруської еміграції у ЧСР, життя студентської громади, українсько-білоруських молодіжних товариств в ЧСР тощо є в листах М. Вершиніна до Б. Тарашкевича¹⁰ 1925 р. (ф. 3, оп. 1, спр. 227, арк. 103–104) та Я. Станкевича¹¹ до В. Ластовського¹² 1924 р. (ф. 3, оп. 1, спр. 256, арк. 103–128)¹³ та ін.

Окрему підгрупу становить офіційне листування українських та білоруських молодіжних товариств з організаційних питань – Українського республікансько-демократичного клубу у Празі з ОБСО (ф. 3, оп. 1, сп. 185, арк. 20), ЦЕСУСу з Білоруським студентським союзом у м. Вільно з інформацією про власну діяльність та пропозиціями налагодження співпраці між обома організаціями (ф. 884, оп. 1, сп. 3, арк. 113), між «Гуртком українських студентів у Вільно» та «Білоруським студентським союзом у Вільно» (ф. 884, оп. 1, спр. 6 а, 6 б, 27, 36) у 1928–1939 рр. та ін. Зокрема, у листі-відповіді від Білоруського студентського союзу до українського гуртка увага акцентувалася на необхідності білоруській та українській молоді «з поневолених народів», котрих «об'єднує тісним вузлом однакова доля», вести спільну боротьбу за «відродження свого народу [...] єдиним спільним шляхом» (ф. 884, оп. 1, сп. 6б, арк. 147).

4. Періодична преса. Білоруська емігрантська періодика зберігається, окрім зазначених вище архівів, також у Національному музеї історії і культури Білорусі та Національній бібліотеці Білорусі у м. Мінську. На сторінках періодичних видань «Беларускі студэнт», «Перавясла», «Іскры Скарыны», які, на жаль, лише частково збереглися, відображено громадсько-політичну, культурно-наукову діяльність білоруської еміграції в ЧСР, інших емігрантських громад, зокрема української, а також співробітництво і контакти між ними.

У БДАМЛіМ окремою справою зберігається «Бюлетень Українського пресового бюро в Ч.С.Р.» за 1924–1925 рр. (ф. 3, оп. 1, спр. 308). Невідомо, яким чином українське емігрантське видання по-

трапило до білоруської архівної збірки, однак, можемо припустити, що «Бюлетень» був у власній колекції когось із білоруських громадсько-політичних діячів або ж організації чи товариства, що співпрацювали з українцями-емігрантами у Празі.

В архівних білоруських фондах незначною кількістю представлені джерела мемуарного походження, особисті документи, наукові праці відомих білоруських громадсько-політичних діячів, світлини представників наукових, політичних, літературних та мистецьких кіл білоруської еміграції, доля яких з тих чи інших життєвих обставин переплелася з життям та діяльністю українського еміграційного осередку у Чехо-Словаччині в 1920–1930-х рр.

Отже, короткий аналіз відповідних документів, які зберігаються в архівних установах Республіки Білорусь, засвідчив, що вони мають важливе значення для вивчення історії українсько-білоруських зв'язків емігрантів міжвоєнного періоду в Чехо-Словаччині. Кожний із них у виділених нами групах, є унікальним свідченням складних і водночас важливих процесів, які відбувалися в емігрантському білоруському та українському середовищі. Проте, нині необхідно прискіпливіше вивчати архівні збірки не лише Білорусі, а й України та Росії, адже, на наш погляд, невиявлених науковцями документів з історії українсько-білоруських зв'язків збереглося ще чимало. Також, сподіваємося, що плідні архівні пошуки спонукають українських та білоруських істориків й архівістів до підготовки та видання наукових довідників, покажчиків джерел з історії української і білоруської еміграції та українсько-білоруських зв'язків емігрантів зокрема.

¹ Ямкова В. Беларуская студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэха-Славаччыне ў 1920–1930-я гг. // Спадчына. – 2002. – № 5–6. – С. 109–121; *Вона ж.* Ліставаньне Кляўдуша Дуж-Душэўскага зь Мікітам Шапавалам за 1923–1924 гг. // Там само. – С. 101–103; *Вона ж.* Культурно-асвітная і навукава білоруська-украінська співпраця емігрантів у Чехо-Словаччині в 1920–1930-х роках (сучасна історіяграфія) // Зб. Міжнар. наук.-практ. конф. студэнтаў, аспірантаў та моладых вчених «Шевченкіўска весна. Сучасны стан навуки: дасягненні, праблеми та перспектывы развітку» (10–11 березня 2005 р.). – К., 2005; *Ляхоўскі Ў.* Грамадска-культурная чынасць беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі у 1921–1938 гг. // Ёсць на карце месца... Грамадска-культурная чынасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі 1921–1938. Каталог. – Мн., 2002. – С. 21–31; *Ляхоўскі Ў., Селяменеў В.* Праграмныя дакументы Сацыялістычнай Лігі Новага Усходу // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – С. 47–56; *Васілеўскій Ю.* Таварыства студэнтаў маларосаў і беларусаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мн., 2001. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 493 та ін.

² *Палієнко М.* Архівы української еміграції – важлива складова національної історико-культурної спадщини // Десять

VI. Архівна україніка

років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наук. доповідей міжнар. наук. конф. (Бердянськ, 24–25 трав. 2001 р.). – К., 2001. – С. 66–68; *Мартиненко О.* Документи і матеріали про діяльність української музичної еміграції міжвоєнного періоду в Чехословаччині у фондах празьких архівів // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Матеріали музичної спадщини. – К., 1999. – Вип. 13. – С. 95–103; *Сурмач А.* Белорусский заграничный архив // Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Сб. докладов. – Прага, 14–15 августа. – С. 85–90; *Вона ж.* Пошуки страчених архіваў па гісторыі беларускай дзяржаўнасці (Прага, Масква, Парыж) // Рэзультаты культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты): Матеріали міжнар. навук. канф. (Мінськ, 19–20 чэрвня 1997 г.). – Мн., 1997. – С. 185–188; *Стужынская Н.* Матэрыялы па гісторыі Беларусі ў Рускім замежным гістарычным архіве // Там само. – С. 188–192; *Мушинка М.* Архівы української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наук. діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С. 532–545; *Грімстед П.* «Празькі архіви» у Києві та Москві. – К., 2005 та ін.

³ Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами: Сб. док. – Т. 2. – Прага, 1995; Документы к истории русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1918–1939) / З. Сладек, Л. Белошевская и кол. авт. – Прага, Славянский институт АНЧР, 1998; *Копрілова А.* Російська, українська і білоруська еміграція в Празі. – Прага, 1999 та ін.

⁴ Ёсць на карце месца... Грамадска-культурная чыннасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі 1921–1938. Каталог. – Мн., 2002.

⁵ *Русак Василь* (1896–1946), білоруський громадсько-політичний діяч. Навчався на агрономічному факультеті Вищої політехнічної школи в Празі. Під час навчання у вищій школі був членом ОБСО, Білоруської Ради у Празі, брав участь у діяльності культурного товариства ім. Ф. Скорини. Фінансував видання часопису «Скры Скарыны».

⁶ *Єзавітов Кастусь* (1893–1946), білоруський громадсько-політичний діяч. Учасник проголошення незалежності БНР, член ради БНР. З 1921 р. проживав у Латвії, займався освітньою діяльністю. В 1945 р. заарештований у Берліні, помер у в'язничному шпиталі у Мінську.

⁷ Ёсць на карце месца... – С. 30.

⁸ *Вершинін (Веремей) Микола* (1878–1934), білоруський громадсько-політичний діяч. З 1918 р. – повноважний представник Уряду БНР у Чехо-Словаччині. Один з ініціаторів створення Білоруської Ради у Празі – білоруської громадсько-політичної організації у ЧСР, що діяла в 1924–1941 рр. Засновник і перший директор Білоруського закордонного архіву.

⁹ Центральна Білоруська шкільна рада – керівний орган культурно-освітньої організації «Товариство білоруської школи», створеної у м. Вільно 1921 р.

¹⁰ *Тарашкевич Броніслав* – входив до складу Білоруського національного комітету у м. Вільно, згодом – голова Білоруського посольського клубу у польському Сеймі.

¹¹ *Станкевич Янка* (1891–1976), білоруський громадський діяч, філолог, історик, педагог. Навчався у Карловому університеті Праги, один із засновників у 1922 р. Білоруського селянського союзу – студентської організації правого спрямування, редактор часопису «Беларускі студэнт», брав участь у діяльності білоруського культурного товариства ім. Ф. Скорини.

¹² *Ластовський Вацлав* (1883–1938), білоруський громадсько-політичний діяч, історик, філолог, публіцист, письменник. Член Ради БНР, БПСР, Закордонного комітету БПСР. З 1923 р. жив і працював у Каунасі, видавав часопис «Кривич». У 1927 р. переїхав до БРСР, працював директором Державного музею, обіймав посаду завідувача кафедри етнографії Інституту білоруської культури. У 1937 р. заарештовано. За звинуваченням у «шпигунстві» та участі у «націонал-фашистській організації» розстріляний у 1938 р.

¹³ Комплекс листів Я. Станкевича до В. Ластовського вже опрацьовано та з коментарями опубліковано. Див.: Ліставаньне Янкі Станкевіча да Вацлава Ластоўскага з Прагі-Чэскае (травень-кастрычнік 1924 г.) / Публікацыя, заўвагі й камэнтары, пасляслоўе Ў. Ляхоўскага // Спадчына. – 2001. – № 3. – С. 115–165.

Розділ VII

ОГЛЯДИ АРХІВНИХ ФОНДІВ

Олександр Безручко

ДОКУМЕНТИ РЕЖИСЕРСЬКОЇ ЛАБОРАТОРІЇ О. П. ДОВЖЕНКА У ПРИВАТНИХ ТА НЕДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ

У середині 30-х рр. ХХ ст. О. П. Довженко заснував на Київській кінофабриці режисерську лабораторію (далі – РЛККФ), метою якої було освоєння кінематографічної специфіки театральними режисерами. Через різні обставини, передусім арешти учнів РЛККФ, ця сторінка історії українського кінематографа декілька десятиліть була забороною. Безпосередні учасники тих подій, серед яких, насамперед, потрібно відзначити самого О. Довженка, намагалися не згадувати про цей цікавий педагогічний і мистецький експеримент.

За розповідями близьких режисерів-лаборантів (так називали студентів РЛККФ), після сталінського погрому фільму «Україна в огні» майже всі документи (довідки, сценарії, записні книжки тощо) знищувалися самими учнями О. Довженка, аби при можливому трусі їх не використали проти авторів. Тим більше прецедент був – при арешті одного з режисерів-лаборантів Т. Ференца звичайні студентські сценарії було використано як докази «антирадянської діяльності». Зважаючи на це, молоді митці ретельніше і обачливіше оберігали власні твори, принаймні жоден із сценаріїв більше не потрапив до слідчих справ, хоча режисери-лаборанти писали плідно. Скоріше за все, така обережність врятувала життя деяким із учнів Довженка, а, можливо, й безпосередньо Олександрові Петровичу. З іншого боку, це призвело до того, що до наших часів майже не збереглося документів РЛККФ. Тим більше цінним для науковців є кожен із вцілілих документів, доля яких різна.

Отже, долучені до слідчої справи сценарії Т. Ференца більше 60-ти років пролежали в архіві НКВС-МДБ-КДБ-СБУ, а на початку 90-х рр. ХХ ст. були розсекречені і передані до ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань) України. Після запиту дружини Т. Ференца – Неоніли Францевої вони передані їй. Остання наприкінці 80-х – початку 90-х провела пошук та здійснила публікацію серії статей «Доля однієї шко-

ли». Головний акцент у них робився на відновленні пам'яті загиблих у сталінських таборах учнів О. Довженка, серед яких був також її чоловік Т. Ференц. У приватному архіві Н. Францевої документи зберігалися до її смерті, опісля частина архіву зникла, деякі документи, здебільшого копії, опинилися в недержавних архівах, решта, серед яких і оригінали сценаріїв Т. Ференца, у приватному архіві сина Т. Ференца – Ю. Конанчука.

Інші розглянуті нами документи (наприклад, сценарії режисера-лаборанта В. Галицького) чекала не менш драматична доля. Адже протягом багатьох десятиліть (особливо за сталінської доби) В. Галицький зберігав їх із острахом, і лише у 80-х – на початку 90-х, після публікації його книги «Театр моеї молодости» про режисерську лабораторію О. Довженка, він заповів частину свого архіву, зокрема оригінали студентських сценаріїв («Две судьбы», «Две встречи», «Уход Ганы», «Гарас Бульба», «Конпелия» («Девушка с эмалевыми глазами»), «Петрусь и Катруся», «Неразделенная любовь») музею Кіностудії художніх фільмів. Окрім цього, продовження книги В. Галицького «Театр моеї молодости» – машинопис «Бессоница памяти» і деякі варіанти студентських сценаріїв зберігаються у приватному архіві Л. І. Череватенка.

Із дванадцяти режисерів-лаборантів виявлено твори лише трьох – Т. Ференца, В. Галицького та В. Довбишенка, який декілька сценаріїв написав у співавторстві із Галицьким. У процесі пошуку опрацьовано розсекречені нині слідчі справи інших режисерів-лаборантів (Б. Дробинського, Ю. Нікітіна та ін.), знайдено дітей і онуків уцілілих учнів О. Довженка. Проте з багатьох причин на цей час вдалося виявити лише названі твори. Інші режисери-лаборанти не наважилися написати спогади про навчання в О. Довженка.

Сценарії зберігаються у:

1. Музеї Національної кіностудії ім. Олександра Довженка, фонд Володимира Галицького –

Галицький В. Две судьбы. – Машинопис з правками автора, 1936–1959. – 54 арк.

Галицький В. Две встречи. – Машинопис з правками автора, (кінофантазія). Остаточний (після редагування О. Довженка) варіант сценарію «Воздушные шары», 1936. – 4 арк.

Галицький В. Уход Ганы. – Машинопис з правками автора, на 1 стор. напис «Режиссерская мастерская А. П. Довженко, рук. напис – «Этот эпизод сделан раньше, чем стал ясным сюжет всего сценария (Две судьбы), поэтому может рассматривать как этюд» – 4 арк.

Галицький В. Тарас Бульба. – Машинопис з правками автора. – 12 арк., 2 варіант на 5 арк.

Галицький В., Довбищенко В. Конпелия («Девушка с эмалевыми глазами»). Драматическая редакция и дополнения Галицкого и Довбищенко. – 15 арк.

Галицький В. Петрусь и Катруся, для рисованного фильма, построено на материале украинских сказок-небылиц. – Рукопис, 1936. – 5 арк.

Галицький В., Довбищенко В. Неразделенная любовь, 1937–1938. – Машинопис з правками автора. – 35 арк.

2. Приватному архівному зібранні Л. В. Череватенка –

Галицький В. Бессоница памяти. – Машинопис.

Галицький В. Воздушные шары. – Машинопис.

Галицький В. Еще о лаборатории. – Машинопис.

Галицький В. Петрусь и Катруся (небылица). – Машинопис.

Галицький В. Тарас Бульба. Экранизация 12 глав. – Машинопис.

3. Приватному архівному зібранні Ю. Є. Конанчука –

Ференц Т. Було літо, 9–10 берез. 1936 р. – Машинопис.

Ференц Т. На світанку, 28 лип. 1936 р. – Машинопис.

Ференц Т. Тарас Бульба. – Машинопис.

О. Довженко вважав за потрібне ґрунтовне вивчення студентами-режисерами сценарної справи в набагато більшому обсязі, аніж передбачували офіційні норми в тогочасних кінозакладах. Режисери-лаборанти вважали, що «ще був найцікавіший період. Ми слухали його лекції з кінорежисури, писали етюди, новели і навіть цілі кіносценарії»¹. Багато їх було зачитано на заняттях. І хоча більшість із зробленого нами «кануло в Лету», все ж можемо тепер проаналізувати деякі з них. Завдяки цьому маємо щасливу можливість краще зрозуміти засади педагогічного методу Довженка.

Наприклад, В. Галицького і В. Довбищенка приваблював моральний світ сучасника, лірика,

а не епос. Їхні новели О. Довженко слухав з глибокою зацікавленістю. Одну з навчальних новел Галицького Олександр Петрович не тільки схвалив, а й придумав для неї своє продовження. Після заборони Сталінінм абортів, в пресі ця тема якщо й порушувалась, то лише в розділі кримінальної хроніки, а В. Галицький вирішив у своїй навчальній роботі розібратися в моральному і етичному аспекті цього явища, в художній площині, певна річ. Сюжет її був такий – молодий робітник, який заборонив своїй дружині зробити підпільно аборт, зустрічає її з благополучно народженою дитиною біля пологового будинку. По дорозі через сад малюк вилазив з пелюшок, потім ставав на ніжки, поступово дорослішав, підтримуючи своїх постарілих батьків. «Знаєте, Галицький, у цьому щось є!» – підсумував О. Довженко.

Олександр Петрович прищеплював своїм учням вміння колективної творчості – всі роботи зачитувалися в майстерні, обов'язково обговорювалися лаборантами. У РЛККФ він планував «основу викладання будувати навколо сценарію»²: «Тому я на сьогоднішній день вважав потрібним для себе учити молодих своїх студійців сценарній справі. Я не вважаю обов'язковим виховувати сценаристів, але мені потрібно виховувати таких людей, ... які разом з письменником могли б робити сценарії»³.

О. Довженко використовував «Тараса Бульбу» в педагогічному процесі ще на початку тридцятих⁴. Весною 1936 р. він дав завдання режисерам-лаборантам написати сценарій «Тараса Бульби» для того, аби учнівські роботи перетворилися в кінороботу, що й було зазначено в тематичному плані Київської кінофабрики на 1937 р.: «Тарас Бульба» за Гоголем – ставитиме студія Довженка»⁵.

Під керівництвом О. Довженка молоді режисери повинні були пройти всі етапи кіноробництва – сценарій глави, режисерська розробка, втілення цієї глави на знімальному майданчику під його загальним керівництвом. Він вважав, що перші роботи не повинні бути великі, достатньо 1–3 частини, аби процес було завершено якнайліпше⁶.

Педагогічний експеримент О. Довженка по об'єднанню перших кіноробіт режисерів-лаборантів в єдиний фільм був ризикованим, тому що кожний учень намагався проявити власну режисерську неповторність. Така несхожість підходила для короткометражок, не об'єднаних однією темою, а в єдиному творі вони могли виглядати еkleктично. Студентські уривки мав об'єднати в цілісний фільм Олександр Петрович, який у лек-

ції 1936 р. порівнював цю роботу із майстернею епохи Ренесансу⁷.

Після уривків «Тараса Бульби» режисери-лаборанти отримали б право на зйомки власної короткометражки, в якій вони в повній мірі змогли б проявити власну індивідуальність, а «коли режисер зробить 2–3 такі картини, тоді можна вважати, що він закінчив школу і йому можна приступити до великих картин. Без попередньої перевірки творчої роботи на короткометражках давати серйозні, великі картини ні в якому разі не можна. Ось основа викладання, що я тут ставлю»⁸.

На жаль, зміни тематичних планів через арешт директорів Київської кінофабрики, арешти режисерів-лаборантів, численні переробки «Щорса» призвели до хвороби О. Довженка і завадили завершитися цьому цікавому педагогічному експерименту.

О. Довженко, який полюбляв експерименти, підтримав зачин В. Довбищенка та В. Галицького, які після короткометражок вирішили, на відміну від інших режисерів-лаборантів, розпочати спільно писати сценарій повнометражного фільму «Нерозділене кохання»: «Мені байдуже, скільки осіб будуть працювати над цією річчю, мені важливо, щоб це була по-справжньому гарна річ. Адже вся кінематографія це винятково колективна праця»⁹.

Поштовхом до створення сценарію вказаного фільму була фраза Ф. Енгельса «І при комунізмі буде нерозділене кохання» з книги «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Сюжет ліричної драми-комедії розігрувався в інституті енергетики. Група випускників їхала на озеро Іссик-Куль будувати гідроелектростанцію. Студентський сценарій, на відміну від тодішньої моди, що перетворилась вже на штамп, не мав щасливого закінчення. «Тут також позначився великий вплив на нас Олександра Петровича, цнотливість і безкомпромисність його художньої особистості»¹⁰.

На початку зйомок «Щорса» О. Довженко відправляв своїх учнів у відрядження, зокрема В. Галицького в Полтавську область¹¹. З позиції сьогодення здається дивним направлення учнів із знімального майданчика, на якому, за деклараціями митця, найбільш ефективно проходило навчання професії кінорежисера. Проте ця зовнішня нелогічність зникає після вивчення реалій 1937 р.: він намагався захистити учнів лабораторії від можливих репресій.

Іншою, вже чисто педагогічною метою цих відряджень було намагання майстра, який сам добре знав побут і звичаї українського народу, з великою теплотою і любов'ю розповідав і показував сцен-

ки з народного життя, привчав студентів уважно спостерігати за найменшими дрібницями, з яких і складається життя: «Вам потрібно вивчати село, їздити туди частіше. Там велика кількість сюжетів для режисера, що вміє думати»¹². Студенти режисерської лабораторії поверталися із цих ознайомлювальних поїздок з величезною кількістю спостережень. «Скарбом» В. Галицького стало п'ять записних книжечок спостережень і невеличких замальовок, що лягли в основу драматичної кіноповісті «Дві долі». Головною героїнею цього твору, що мав стати дипломною роботою В. Галицького, була жінка, «її життя й життя її чоловіка, що розійшлися по різних шляхах»¹³.

Постійні зміни керівництва, яке не бажало брати на себе відповідальності за педагогічні експерименти О. Довженка, призвели до того, що жоден з учнів не міг «запуститися» у виробництво з повнометражним сценарієм: «Зняти його не вдалося. Як і багато чого, що ми тоді робили»¹⁴. В. Довбищенко та В. Галицький у 1936–1937 рр., після затвердження в РЛККФ, намагалися «запуститися» зі сценаріями «Неподілена любов», «Рідний дім», «100 тисяч» (за Тобілевичем), «Ганна». Режисери-лаборанти в 1937 р. описували неможливість запуску таким чином: «Критика сценаріїв «Неподілена любов» та «Ганна» настільки ламає наш задум і калічила наші сценарії, що ми мушили відмовитися від роботи»¹⁵.

Для нормального завершення педагогічного процесу РЛККФ не вистачило останнього, вирішального кроку – «знімальні завдання» могли б за певних умов перетворитися в справжні фільми. Проте цього не сталося. «На жаль, бурхливі політичні події, загроза війни звели нанівець творчі задуми всіх, хто в ці роки залишив театр і присвятив себе кінематографії»¹⁶.

О. Довженко мовчки прийняв трагедію загибелі свого педагогічного дітища, що могло перерости в цікаве продовження. Мовчали, окрім В. Галицького, й режисери-лаборанти – ніхто не написав спогади про це навчання, яке тривало три роки – термін майже повного інститутського навчання. Та все ж, у глибині душі всі вони вважали Олександра Петровича своїм Вчителем, який вплинув «на все моє подальше життя, на моє мислення, на ставлення до світу»¹⁷.

¹ Галицький В., Довбищенко В. Два роки обіцянок. Ще про долю молодих кінорежисерів // Комсомолец України. – 1937. – 14 верес.

² Довженко А. П. Беседа с молодыми режиссерами-слушателями режиссерской академии ВГИК // Из истории кино: Материалы и документы. – М.: АН СССР, 1959. – Вып. 2. – С. 11.

VII. Огляди архівних фондів

³ Про розвиток та проблеми радянської кінематографії на 1 з'їзді ТДРФК, 2 з'їзді письменників СРСР, кіностудії «Мосфільм» та ін. установах. 14 січ. 1936 – 1946 рр. – ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 3.

⁴ Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Стенограми, 17 груд. 1932 – 9 верес. 1955 рр. – ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 101, арк. 46.

⁵ Тематичний план 1937 року – на широке обговорення: [Ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1936. – 3 черв.

⁶ Виступ О. П. Довженка в Будинку кіно на обговоренні статей про радянську кінематографію, надрукованих в газеті «Правда», 4 і 7 груд. 1936 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 82, арк. 12.

⁷ Довженко А. П. Беседа с молодыми режиссерами-слушателями режиссерской академии ВГИК // Из истории кино: Материалы и документы. – М.: АН СССР, 1959. – Вып. 2. – С. 28.

⁸ Про розвиток та проблеми радянської кінематографії на 1 з'їзді ТДРФК, 2 з'їзді письменників СРСР, кіностудії

«Мосфільм» та ін. установах. 14 січ. 1936–1946 рр. – ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 3–4.

⁹ На редколегії інституту кінематографії. – ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 12, арк. 5.

¹⁰ Галицький В. Театр моеї юности. – Л.: Искусство, 1984. – С. 256.

¹¹ Він же. Ще про лабораторію // Новини кіноекрана. – 1992. – № 2. – С. 12–13.

¹² Він же. Театр моеї юности. – Л.: Искусство, 1984. – С. 251.

¹³ Там само. – С. 277.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Галицький В., Довбищенко В. Два роки обіцянок. Ще про долю молодих кінорежисерів // Комсомолец України. – 1937. – 14 верес.

¹⁶ Рачук І. А. Олександр Довженко. – К.: Мистецтво, 1964. – С. 98–99.

¹⁷ Галицький В. Театр моеї юности. – Л.: Искусство, 1984. – С. 283.

Розділ VIII ПЕРСОНАЛІЇ

Ніна Малолєтова

ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОГО БІБЛІОТЕКАРЯ ТА КНИГОЗНАВЦЯ ЙОЗЕФА БЕНЦІНГА ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944)

Дослідження процесів, пов'язаних з наслідками Другої світової війни, передусім у галузі культури, науки та освіти, залишаються не тільки актуальними, а й ще більше активізуються, незважаючи на те, що вже пройшло понад 60 років після її закінчення. Проблема війни та її наслідків відносно світової культури і національних культур різних народів тісно пов'язана з питанням втрачених і переміщених культурних скарбів та їхньою реституцією. Зокрема, дослідження долі бібліотечних фондів не можна відокремлювати від питання долі культурних цінностей у цілому. Вони повинні розглядатися в контексті національної політики в галузі культури, освіти та науки на окупованих територіях, повоєнного устрою країн Європи, в тому числі Німеччини, та політики держав стосовно культури.

Проте, на нашу думку, було б доволі не об'єктивно висвітлювати історію бібліотек у цей період лише аналізуючи факт вивезення культурних цінностей, незважаючи на те, що ця проблема є найбільш складною та болючою. Окупація нацистами країн Європи мала на меті не тільки пограбування територій, а й організацію управління ними, орієнтовану спочатку на довгострокові перспективи. Певне місце в цій політиці було відведено і бібліотекам.

Актуальними питаннями німецького бібліотекознавства продовжують залишатися дослідження долі втрачених або переміщених фондів німецьких бібліотек, що виникли внаслідок війни. Проте поряд з цим на порядку денному постали питання ширшого плану, зокрема, дослідження історії німецьких бібліотек з початку приходу до влади націонал-соціалістів до кінця війни, тобто за 1933–1945 рр. Про це свідчать численні новітні розробки німецьких бібліотекарів, а також виступи вчених-істориків та працівників архівів на 94-му конгресі німецьких бібліотек у Лейпцігу (2004) та 95-му конгресі в Дюссельдорфі (2005). Зокрема,

на конгресі у Дюссельдорфі було порушено питання щодо діяльності німецьких бібліотекарів в окупованих країнах Західної та Східної Європи. Матеріали цього форуму, зважаючи на їхню актуальність та велику значущість тематики, за сприяння нині покійного директора Університетської бібліотеки у Марбурзі пана Дірка Барта, опубліковано у 126-му випуску «*Schriften der Marburger Universitätsbibliothek*» під загальною назвою «Пошук культурних цінностей, пограбованих націонал-соціалістами в бібліотеках. Стан досліджень. Проблеми. Шляхи вирішення»¹. До речі, одним із масштабних проектів діяльності Університетської бібліотеки в Марбурзі були дослідження щодо розшуку культурних цінностей, пограбованих націонал-соціалістами².

Питанню діяльності німецьких бібліотекарів в окупованих країнах, яке раніше дослідники Німеччини не розробляли, присвячена в згаданому виданні стаття наукового співробітника Державної бібліотеки в Берліні (колишня Пруська державна бібліотека) Олафа Гаманна під назвою «І за горизонтом йде далі – німецькі бібліотекарі в окупованих Німеччиною областях Східної Європи під час Другої світової війни»³. Ця стаття становить значний інтерес для Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського передусім тому, що в ній дуже докладно аналізується підготовлене її співробітниками та науковцями з інших установ видання «Бібліотеки Києва під час нацистської окупації 1941–1943» (К., 2004. – 814 с.)⁴.

Пан О. Гаманн дуже уважно і детально проаналізував зміст і структуру видання, дав йому високу оцінку, підкресливши його важливе значення для вивчення історії німецьких бібліотек. Він висловив думку щодо необхідності подальших досліджень з цього питання спільно з німецькими вченими – істориками, архівістами, бібліотекарями, а також найскорішого перекладу видання на німецьку мову.

VIII. Персоналії

Як основний висновок щодо значення цієї публікації пан О. Гаманн наводить цитату зі статті Л. А. Дубровіної та Н. І. Малолетової, вміщеної на стор. 59 цього видання, а саме: «Період окупації нацистами м. Києва є складним та дуже важливим для історії бібліотечної справи. Два роки гітлерівської влади призвели до масштабних втрат матеріальних ресурсів, було завдано величезні моральні збитки, що відбилися на подальшому розвитку України. Національні архіви, музеї і бібліотеки безповоротно постраждали від воєнних дій, бібліотечних реорганізацій у період окупації, переміщення фондів на Захід внаслідок грабіжницької політики нацистів, а також перерозподілу після війни».

Відомості про діяльність німецьких бібліотекарів у 1939–1945 рр. у щорічниках німецьких бібліотек, що виходили в той час (*Jahrbücher der Deutschen Bibliotheken, 1939–1943*), представлені фрагментарно. Це пов'язано, головним чином, з тим, що готували ці видання самі бібліотекарі, які з відомих причин замовчували свої імена і свою справжню діяльність. Дуже лаконічно цю інформацію також відображено у повоєнних довідниках⁵.

В окупованих і приєднаних до Німеччини країнах Європи працювали, головним чином, наукові співробітники і керівники найбільших німецьких бібліотек. У Протектораті Богемії і Моравії діяло понад 30 німецьких бібліотекарів, більшу частину з яких було відряджено з Пруської державної бібліотеки на чолі з її директором доктором Йозефом Бекером⁶. У Кракові Головне управління бібліотек Генерал-губернаторства очолював директор Університетської бібліотеки в Берліні доктор Густав Абб⁷. Науковий співробітник Пруської державної бібліотеки доктор Ульріх Йогансен став директором утвореної в 1942 р. Державної бібліотеки у Львові, а доктор Василь Кучабський з Бібліотеки Інституту світової економіки в м. Кілі очолив у 1941 р. новостворену Державну бібліотеку у Любліні.

На окупованих територіях України, Балтії, Білорусії та Росії також працювали німецькі бібліотекарі (як по лінії Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (далі – ОШР), так і по лінії відомства д-ра Абба). Серед них: д-р Пауль Валь – директор Міської та земельної бібліотеки в Дортмунді, д-р Альберт Ріхель – з Міської та університетської бібліотеки у Кенігсберзі, а також чотири представники Пруської державної бібліотеки, бібліотечні радники д-р Йозеф Бенцінг і д-р Олександр Гімпель, бібліотечний асесор д-р Фріц Іоахим Штарке⁸. У жовтні 1941 р. в Києві по лінії ОШР працював д-р І. Йогансен, який обстежив

міські бібліотеки і надіслав відомості про них Управлінню штабу ОШР у Берліні (його звіти від 16 та 26 жовтня 1941 р. з переліком бібліотек, їх адресами, обсягом фондів, прізвищами керівників)⁹.

Відзначились активною діяльністю на території колишнього СРСР також: д-р Готліб Ней – співробітник зондерштабу Центральної бібліотеки Вищої школи (далі – ЦБВШ), у червні-листопаді 1942 р. працював у київських бібліотеках по відбору літератури для ЦБВШ та Східної бібліотеки Розенберга (далі – СБР); д-р Йоганнес Поль – керівник відділу гебраїки-юдаїки Інституту вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, здійснював огляд та відбір юдаїки в бібліотеках Риги, Мінська, Києва, Харкова; д-р Гаррі Томсон – у 1942–1943 рр. організував у Києві та Харкові роботи з комплектування СБР, яку очолив у грудні 1944 р. в Ратіборі¹⁰.

Розумінню політики німецької окупаційної адміністрації в галузі бібліотечної справи сприяє дослідження діяльності Бібліотеки Академії наук (далі – БАН), яка в 1942–1943 рр. мала назву Центральної бібліотеки рейхскомісара України (далі – ЦБРУ) та Крайової бібліотеки в Києві (далі – КБК). Діяльність БАН у цей період пов'язана з ім'ям бібліотечного радника д-ра Йозефа Бенцінга, який офіційно її очолив з 1 березня 1942 р.¹¹

Із персональної справи д-ра Й. Бенцінга довідуємося, що він вільно володів англійською, французькою та іспанською мовами, частково румунською. До відрядження в Україну працював у Франції. Там також зберігається довідка щодо його приналежності до робочої групи «Західна Україна» ОШР (від 10 грудня 1941 р.) і довідка за підписом керівника Головного відділу I Управління штабу ОШР у Берліні штабсайнзацфюрера Ребока про те, що д-р Й. Бенцінг 6 грудня 1941 р. відряджається в Київ науковим співробітником зондерштабу д-ра Г. Абба¹².

Вперше Й. Бенцінг прибув у Київ 10 грудня 1941 р. як бібліотечний експерт ОШР у складі робочої групи «Західна Україна» для керівництва виявленням, відбором та вивезенням до Німеччини книжкових фондів з усієї України. На цій посаді він перебував до 1 березня 1942 р. – до переходу на роботу до Генералкомісаріату Києва та призначення директором БАН.

Під час своєї діяльності в складі групи «Західна Україна» Й. Бенцінг у січні 1942 р. обстежив філію БАН на Подолі, де ознайомився із зібранням єврейської літератури та оцінив його як найцінніше зібрання юдаїки в Україні. 17 лютого 1942 р. він підготував звіт д-ру Аббу щодо стану наукових та інших бібліотек Києва, а також про

фонди, вивезені командою Кюнсберга¹³. Проте його діяльність у складі робочої групи «Західна Україна» оцінювалася негативно. Керівник цієї групи Клаусберг, а також інші її представники неодноразово писали скарги на Бенцінга, звинувачуючи його в тому, що він не цікавився діяльністю ОШР, не допомагав у віднайденні безгосподарних єврейських та інших бібліотек, а основну увагу приділяв поповненню фондів БАН¹⁴.

Керівник Головної робочої групи України штабсайнзацфюрер Ф. Зайбот у своєму повідомленні до керівника Управління штабу ОШР оберстайнзацфюрера Ебелінга частково виправдовував таку неоднозначну поведінку Й. Бенцінга тим, що він одержав ще до приїзду в Київ від д-ра Абба доручення перевірити стан київських наукових бібліотек, захищати їхні інтереси і підготувати до передачі їх цивільному управлінню. Одночасно Ф. Зайбот висловив думку, що за своїми політичними та ідеологічними поглядами д-р Й. Бенцінг до роботи в ОШР взагалі не підходить¹⁵.

Усвідомлення непересічного значення київських бібліотек як книжкових зібрань світового рівня і джерел із національної культури, історії, природних ресурсів та економіки, їхньої необхідності для вивчення ідеології й менталітету населення східних областей і формування стратегії управління окупованими територіями прийшло до німецьких експертів відразу після того, як представники ОШР проаналізували стан бібліотек у Києві в жовтні-грудні 1941 р. та на початку 1942 р. Ними були обстежені бібліотеки Київського університету, Київського політехнічного інституту, Центральної медичної бібліотеки, бібліотеки Раднаркому, Держплану та ін.¹⁶ Частина ліквідованих наукових бібліотек Академії наук була передана БАН, інша – безпосередньо призначалася для бібліотеки Вищої школи, як, наприклад, Державна історична бібліотека з цінними 180-тисячними фондами¹⁷. Київська міська публічна бібліотека (нинішня Національна парламентська бібліотека України) була повністю передана в розпорядження ОШР і стала його штаб-квартирою, куди звозилися з усієї України бібліотечні фонди для наступної відправки до Німеччини. Відносно БАН було вирішено залишити її в нерозпорощеному стані до кінця війни, а вже потім передати як державну до місця перебування рейхскомісара України¹⁸.

Оскільки Рейхскомісаріат України повинен був сприяти діяльності ОШР, він також намагався проводити свою політику в галузі контролю та управління східними територіями, у тому числі в сфері бібліотек. Цей напрям роботи очолив Й. Бенцінг –

професійний бібліотекар і книгознавець, який, з одного боку, повинен був підпорядковуватися його наказам, а з іншого – організовувати діяльність бібліотек на території України і Києва.

Військові частини вермахта, що тимчасово розташовувалися в приміщеннях БАН, спалили бібліотечні меблі та картотеки, проте фонди залишилися в основному збереженими – як в головному будинку, так і в соборах і церквах, де зберігалися цінні колекції.

Й. Бенцінг, фахівець-книгознавець, не міг не оцінити історичної та наукової значимості одержаного в підпорядкування «бібліотечного комбінату», що складався із фондів БАН та наукових бібліотек вищих навчальних закладів (Київського університету, Педагогічного і Політехнічного інститутів), а також спеціальних наукових бібліотек – Центральної медичної, Технічної та інших, переданих у підпорядкування БАН як її філії. Під безпосереднім впливом Й. Бенцінга 26 березня 1942 р. рейхскомісар України видав наказ щодо закриття та охорони фондів українських бібліотек, залишивши діючою лише БАН. Для користування книгами було необхідно мати дозвіл рейхскомісара України¹⁹.

Відомо, що між А. Розенбергом та Е. Кохом існували концептуальні розбіжності щодо окупаційної політики, що наклало відбиток на їхні ділові стосунки. Усвідомлюючи статус А. Розенберга, Е. Кох намагався обмежити безконтрольні дії ОШР відносно вивезення культурних цінностей і зосередити в своїх руках управління всіма установами культури. Наступним кроком у цьому напрямі можна вважати утворення Е. Кохом 6 червня 1942 р. підпорядкованої йому ЦБРУ на базі БАН з її численними відділами і книгосховищами, розкиданими по всьому Києву, що було тактично вірним ходом для деякого обмеження безперешкодного вивезення бібліотечних фондів відомством ОШР.

Послідовна та зважена політика Й. Бенцінга, спрямована на збереження фондів наукових бібліотек у складі ЦБРУ та утвореної 1 березня 1943 р. на її базі Крайової бібліотеки в Києві (далі – КБК), необхідних рейху для управління східними територіями на місцях, відбилася в багатьох документах. Цьому сприяв високий науковий авторитет Й. Бенцінга та його дипломатичні здібності, які забезпечували задоволення вимог ОШР з мінімальними втратами для фондів.

Утворення 7 грудня 1942 р. Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями (далі – КУАБМ) на чолі з відомим німецьким архівістом д-ром Георгом Вінтером, який одночасно пред-

VIII. Персоналії

ставляв ОШР, дало змогу деяким чином розподілити повноваження ОШР і рейхскомісара України²⁰. Й. Бенцінгу було доручено перебудувати роботу українських бібліотек на німецький лад і підготувати для відомства Розенберга довідку «Про бібліотечну систему у Києві»²¹.

Реорганізація ЦБРУ в Крайову бібліотеку була наступним кроком у політиці обмеження претензій ОШР на бібліотечні фонди тільки лише ідеологічними матеріалами і з дозволу рейхскомісара України.

Діяльність ЦБРУ та КБ у період окупації концентрувалася на кількох основних напрямках, зокрема, на:

- збиранні, відборі, упорядкуванні фондів та їхній каталогізації;
- комплектуванні виданнями, що виходили в Києві в той час;
- формуванні обмінного фонду за рахунок дублетів та конфіскованих книжкових складів (передусім, колишнього Видавництва АН) та обміні літературою;
- обслуговуванні німецьких читачів;
- перегляді і виділенні в спецфонд забороненої літератури²².

Одночасно Й. Бенцінг здійснював експертизу фондів масових бібліотек, складав списки заборонених і дозволених до видавання книг, які розсилалися по всій Україні, тісно співпрацював з видавництвами, контролював книгарні і місцеві склади літератури тощо. Проводилася активна робота щодо виділення необхідної для рейху і німецьких бібліотек літератури з усіх галузей знань, економіки й політики: книг і періодики, плакатів, листівок, рідкісних і цінних видань; проводилася добре організована підготовка картотек і каталогізація для ЦБВШ і СБР.

Проте основна увага приділялася виявленню, відбору та вивезенню ідеологічної, передусім, єврейської літератури, особливо єврейським колекційним книжковим та рукописним фондам. Із філіалу БАН на Подолі, колишнього приміщення Київської духовної академії, було вивезено до Інституту вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні зібрання юдаїки – до 250 тис. томів, у складі якого було близько 50 тис. рабініки²³; було повністю вивезено картотеку єврейської літератури²⁴. Й Бенцінг сприяв також вивезенню гебраїки та юдаїки з Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського (так званої «Естради») ²⁵.

Й. Бенцінг намагався, по-можливості, зберегти повноцінний фонд літератури, мотивуючи це тим, що німцям, які житимуть в Україні, необхідно буде мати під рукою якомога повніший книж-

ковий репертуар²⁶. Йому вдалося отримати дозвіл на залишення єдиного примірника видань у Києві, а необхідні для Вищої школи книжки розшукувати в інших бібліотеках України²⁷.

Він організував збирання у стінах БАН безгосподарних бібліотек, ЦБРУ та КБК і таким чином поповнив фонди своєї бібліотеки на понад півмільйона книг²⁸, а також брав участь у збереженні та організації сільськогосподарських бібліотек, які хоча йому й не підпорядковувалися, проте були важливими для здійснення аграрної колонізації України²⁹.

З його ініціативи проводилося комплектування обов'язковим примірником видань, яке контролювалося Крайовим управлінням архівами, бібліотеками та музеями. КБК одержувала від нього по 4 примірники всіх книг, журналів і плакатів, опублікованих у 1942–1943 рр., а передавало КУАБМ шість комплектів газет³⁰.

У ЦБРУ та КБК було налагоджено бібліотечне обслуговування книжками нацистських відомств, окремих німецьких учених та тих місцевих жителів, які співпрацювали з німцями. Тільки за лютий-липень 1942 р. було зареєстровано 272 абоненти, 2010 відвідувань, видано 8277 книг і підготовлено 384 бібліографічні довідки³¹. Й. Бенцінг особисто контролював терміни повернення книг, виданих на абонемент, розшукуючи боржників по всій Європі, і впровадив у практику видачі на абонемент тільки дублетної літератури³².

Виділяючи дублетну літературу з метою книгообміну (головне, із видань, конфіскованих у великій кількості зі складу Видавництва АН), Й. Бенцінг активно листувався з книговидавничими фірмами Німеччини – Гаррасовіцем, Лоренцем, Тренкле та іншими на предмет обміну і купівлі книг та особисто вів з ними розрахунки, фіксуючи боржників, суми грошей і постачання³³.

Одним із напрямків діяльності Й. Бенцінга було проведення аналізу книжкових фондів бібліотек на предмет їхньої «ідеологічної чистоти». Йому особисто, як спеціалісту, було доручено укладати списки забороненої літератури на основі критеріїв, визначених наказом фюрера від 1 березня 1942 р. Відповідно до них дореволюційна та релігійна література здебільшого дозволялася до видачі читачам, а більшовицька, антирелігійна та єврейська – заборонялася і вилучалася з фондів (частково відбиралася для відправки до Німеччини, а малоцінні для рейху видання знищувалися). Єврейська література, видана після 1917 р., також прирівнювалася до більшовицької.

Перегляд і сортування книжкових фондів, особливо пореволюційних, здійснювалися сила-

ми робітників БАН під контролем німецьких спеціалістів або фольксдойче. Зокрема, були сформовані фонди для ОШР, бібліотечки для східних працівників у Німеччині («остарбайтерів»), в основному, української та російської художньої літератури, складені з дублетів із приватних бібліотек, зібраних по Києву³⁴.

Й. Бенцінгу було дозволено не тільки визначати «дозволені» книжки, але й проводити чистку забороненої літератури, призначеної до знищення, у тому числі й на складах, і продавати дозволену літературу в книжкових магазинах³⁵. Разом з тим, розуміючи наслідки необдуманого знищення забороненої літератури, він утворює у КБК єдине в Україні сховище забороненої літератури, куди допускалися лише представники німецьких відомств за спеціальним дозволом Й. Бенцінга з повідомленням про це Центру обліку та збереження культурних цінностей у Берліні³⁶.

Й. Бенцінг разом з керівником КУАБМ Г. Вінтером під час наступу радянських військ вивезли частину архівних і бібліотечних фондів і проконтролювали останній ешелон перед залишенням німцями Києва (26 жовтня 1943 р.)³⁷. Вони ж несли відповідальність за вивезені в Кам'янець-Подільський і далі, в Троппау, фонди³⁸, де КУАБМ продовжувало працювати з січня 1944 р. до початку 1945 р.³⁹

Цікавими є спогади співробітниці БАН І. Хорошунової щодо стану бібліотеки на початку окупації Києва під час перебування в ній військових частин. Вона описує це так: «... Зайняті були всі кімнати: і відділ стародруків з його чудовими меблями, і рукописний, і музичний, і кабінет мистецтв. Усюди лежали матраци, ліжка. Матраци лежали на всіх столах. Вони розворушили все в пошуках німецьких книг. А коли звільнили приміщення, у нього неможливо було увійти. З бібліотеки зробили справжній туалет...»⁴⁰. Неабиякий інтерес становлять її записи щодо умов праці та роботи, яка там провадилася, а також її власні думки про Й. Бенцінга як керівника і просто людину. І. Хорошунова зазначала, що він часто бував роздратований через події на фронтах, разом з тим, захищав співробітників БАН від відправки на роботу до Німеччини, готуючи при цьому обґрунтовані доповідні до РКУ, звертався до штадткомісара Києва щодо забезпечення бібліотекарів паливом та пайками. Часто на його обличчі з'являлося почуття жалю, змішаного з відтінком зневажання⁴¹.

Визволення Києва радянськими військами дало можливість проаналізувати загальні втрати БАН у період війни, включаючи видання, знищені ще

перед їхнім відступом у 1941 р.: було вивезено 719 тис. творів друку – 705 тис. книг і журналів, 10 тис. прим. газет, 4 тис. плакатів. Частково фонди БАН (крім юдаїки і гебраїки, про теперішнє місцезнаходження яких повідомила американська дослідниця П. Кеннеді-Грімстед⁴², а також деякої частини радянських видань і видань, конфіскованих командою Кюнсберга) було повернуто після війни у Київ із зон окупації Німеччини союзниками, а тому втрати БАН не мали фатального характеру⁴³.

Як не парадоксально, значною мірою це відбулося завдяки діям Й. Бенцінга, професійного бібліотекаря-книгознавця. Він очолив найбільше бібліотечне об'єднання України і планував працювати в ньому після «остаточної» перемоги націонал-соціалізму. В умовах реалізації політики масштабного пограбування бібліотечних фондів він спрямував цей процес у контрольоване русло, спромігся обмежити його руйнівні наслідки, передусім концентрацією фондів, відмовою видавати на абонемент єдиний примірник видань та протидією його вивезенню ОШР. У багатьох випадках, як свідчать документи, фахівець превалював у ньому над членом націонал-соціалістичної партії Німеччини, і, безперечно, сприяючи вивезенню бібліотечних фондів до Німеччини, Й. Бенцінг одночасно спромігся зібрати і зберегти від знищення значну частину бібліотечного фонду київських бібліотек.

Дослідження документів ОШР та РКУ в Києві дає підставу зробити висновок щодо значної ролі Й. Бенцінга в справі формування стратегії і тактики нацистів у галузі бібліотечної політики не тільки в Києві, а й на території України у цілому.

¹ Die Suche nach NS – Raubgut in Bibliotheken. Recherchestand. Probleme. Lösungswege / Hrsg. v. Bernd Reifenberg. – Marburg, 2006. – 180 s.

² Там само. – С. 7.

³ *Natann O.* Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas // Schriften der Universitätsbibliothek Marburg. – № 126. – С. 61–90.

⁴ Там само. – С. 85–90.

⁵ Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1825–1980. – Frankfurt am Main, 1985.

⁶ *Гаманн О.* Hinterm Horizont geht's weiter... – С. 66.

⁷ Там само. – С. 68; *Доктор Густав Абб* (23.02.1886, Берлін – 28.04.1945, Берлін) – професійний бібліотекар, автор наукових праць, передусім з історії бібліотек середньовічних монастирів Бранденбургу. З 1 травня 1935 р. – директор Університетської бібліотеки у Берліні. У квітні 1942 р. одержав звання почесного професора Берлінського університету. Після окупації Польщі д-р Абб – керівник Головного управління бібліотек Генерал-губернаторства і директор Державної бібліотеки у Кракові. 23 червня 1941 р. Рейхсмініс-

VIII. Персоналії

терство науки, виховання і народної освіти призначило д-ра Абба комісаром по захисту бібліотек та опікуванню над книжковими фондами у східних оперативних районах (у рамках Рейхсміністерства окупованих східних областей). У серпні 1944 р. повернувся до своєї роботи у Берліні (проте з 7 листопада 1944 р. по 16 січня 1945 р. перебував у Генерал-губернаторстві у м. Прушків (Pruszków) для участі у вивезенні бібліотечних фондів).

⁸ *Гаманн О.* Hintern Horizont geht's weiter... – S. 69–70.

⁹ Bundesarchiv Berlin. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. ERR, VAB, NS–30, A. 85, S. 24–26, 37–38.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 36–40; спр. 44, арк. 36–38; спр. 45, арк. 6, 11; спр. 50 а, арк. 10–13; спр. 52, арк. 30–33, спр. 54, арк. 127; спр. 136, арк. 237–241.

¹¹ *Йозеф Бенцінг (Нойзес Гессен, 4.02.1904 – 18.05.1981, Майнц)* – професійний бібліотекар, дослідник історії книгодрукування у Німеччині, заклав теоретичні передумови для «Зведеного каталогу німецькомовного друку XVI ст. В 1934–1941 рр. – співробітник Пруської державної бібліотеки у Берліні. З грудня 1941 р. працював у робочій групі «Західна Україна» ОШР, де займався бібліотечним напрямом роботи. З 1 березня 1942 р. перейшов на роботу до Генералкомісаріату Києва, будучи одночасно керівником БАН і уповноваженим наукових бібліотек. З 6 червня 1942 р. – керівник Центральної бібліотеки рейхскомісара України, а з 1 березня 1943 р. – реорганізованої на її основі Крайової бібліотеки. У 1946–1966 рр. працював в Університетській бібліотеці м. Майнца. Архів Й. Бенцінга зберігається у фондах Баварської державної бібліотеки у Мюнхені. Див.: *Festschrift für Josef Benzing zum sechzigsten Geburtstag 4. Februar 1964.* – Wiesbaden, Guido Pressler, 1964. – 498 s.; *Deutsche biographische Enzyklopädie.* – München, 1955. Bd. 1. – S. 432; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62.

¹² Там само, арк. 178, 183.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 39, арк. 5–7; спр. 228, арк. 216; ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 219–222.

¹⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 129–132; спр. 228, арк. 252–254.

¹⁵ Там само, спр. 222, арк. 189, 189 зв.–190.

¹⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 4, 7–14, 55, 91, 223–226, 335–338.

¹⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸ Там само, арк. 5, 241–250, 261–272.

¹⁹ Там само, арк. 80–83; ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 305.

²⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 82, 103; ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 124, 154, 155.

²¹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 74–75, 413; спр. 27, арк. 63–73; спр. 4 арк. 192–194.

²² Там само, спр. 7, арк. 193–194; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1–5; спр. 645, арк. 6.

²³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 155–157; спр. 228, арк. 213–216; спр. 50 а, арк. 10–13; ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 417.

²⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 39, арк. 1–4; спр. 50, арк. 10–13, 34, 98, 108; спр. 221, арк. 155–157.

²⁵ Там само, спр. 85, арк. 11; Держархів Київської обл., ф. Р-2356, оп. 1, спр. 51, арк. 3; оп. 6, спр. 1756, арк. 9.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 346–347.

²⁷ Там само, арк. 445; спр. 10, арк. 194.

²⁸ Там само, спр. 16, арк. 46–47, 55–56, 95.

²⁹ Там само, арк. 616–618.

³⁰ Там само, арк. 651; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 4–9.

³¹ Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 1–4; ЦДАВО України, ф. 3602, оп. 5, спр. 4, арк. 92; спр. 7, арк. 245, 314, 275–279.

³² Там само, арк. 57–58; спр. 16, арк. 459–461.

³³ Там само, спр. 7, арк. 217, 220, 223, 241, 280, 329–380; спр. 18, арк. 2–6, 329–416; ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 49, 81.

³⁴ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 282–286.

³⁵ Там само, спр. 16, арк. 586.

³⁶ Там само, спр. 16, арк. 624–625.

³⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 69.

³⁸ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 1; спр. 8, арк. 9; *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. – К., 1993. – С. 23–24, 61.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 2–6 зв., 114–115, 180.

⁴⁰ Киевские заметки. Первый год войны // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 62–63.

⁴¹ Второй год войны // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 19, 23, 39.

⁴² U. S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959. Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled with the Introduction by P. K. Grimsted. – Washington (D. C.), 2001. – P. 41–54.

⁴³ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. – К., 2003. – С. 58–63, 100–105; *Онищенко О. С.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації. – С. 26–30.

Ірина Войцехівська, Ірина Мага

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ІСТОРИКА

(ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРИ)

Київська історична школа документалістики має давні традиції, які нині достойно репрезентують науковці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед них почесне місце посідає доктор історичних наук, Заслужений професор університету, академік АН Вищої школи, Відмінник освіти України, Заслужений

працівник вищої школи, кавалер ордена «За заслуги» III ступеня, лауреат нагороди Ярослава Мудрого Вищої школи, знаків Петра Могили та Антона Макаренка Міністерства освіти та науки, премії ім. В. Веретенникова Ярослав Степанович Калакура – вчений із широким діапазоном наукових зацікавлень, праці якого цінують спеціалісти різних

галузей історичної науки. У день вшанування Я. С. Калакури з нагоди 70-річчя на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулося урочисте розширене засідання Вченої ради та колективу історичного факультету, на яке були запрошені провідні вчені з різних наукових осередків України. Відкрив засідання ректор університету, академік НАН України Віктор Скопенко. У вітальному слові він відзначив логічність проведення такого заходу на факультеті, підкреслив вагомість внеску праць Я. С. Калакури у розвиток української історичної науки та акцентував увагу на тому, що вчений рівно половину свого життя присвятив науковій та педагогічній діяльності в університеті і нині є одним із небагатьох докторів наук, котрі удостоєні високого звання – Заслужений професор Київського університету. За високі досягнення у науковій та педагогічній діяльності, підготовці фахівців-істориків, архівістів, джерелознавців та з нагоди 70-ліття від дня народження його було нагороджено Відзнакою університету II ступеня.

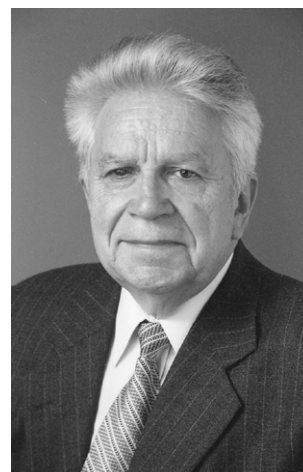
На адресу ювіляра прозвучали привітання від колективів Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Державного комітету архівів України, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Державного архіву м. Києва, Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Луганського педагогічного національного університету ім. Тараса Шевченка, Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Вінницького торговельно-економічного університету, Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька Академія», Науково-дослідного інституту українознавства, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди та ін. Безпосередньо під час урочистостей з нагоди ювілею надійшло також поздоровлення від президента Українського історичного товариства, головного редактора журналу «Український історик» Любомира Винара, в якому він відзначив внесок Я. С. Калакури в історичну науку, у виховання нового покоління українських істориків. Л. Винар наголосив, що прикметною ознакою сучасної української історіографії є її національний науковий характер, що яскраво віддзеркалено у підручнику Ярослава Степановича «Українська історіографія», що побачив світ 2004 р.

26 вересня 2007 р. у Київському університеті відбувся також Круглий стіл «Українська історіо-

графія: традиції і сучасність», на якому в контексті обговорення актуальних проблем історичної науки історики, архівісти, джерелознавці, історіографи, українознавці відзначили вагомий внесок Я. С. Калакури у розвиток української історіографії. Серед питань, що обговорювалися на Круглому столі, відзначимо лише деякі. Зокрема, нау-

ковці торкнулися предметного обговорення проблем інтелектуальної історіографії, психобіографістики, гендерної історіографії, принципу антропологізму та ціннісного підходу в українській історіографії тощо. З узагальнюючою доповіддю «Історіографічна традиція як вияв тяглості історичної науки» за результатами роботи Круглого столу виступив ювіляр. У ній професор обґрунтував тезу про те, що українську історіографію треба розглядати як безперервний і тривалий процес формування української історичної науки, яка є складовою світової історичної думки, що інтегрує здобутки істориків усіх народів, незалежно від їх чисельності та етнічної території.

Усе свідоме життя вченого пов'язане з освітою та історичною наукою, любов до якої, разом з інтересом до знань, прищепили йому батьки – Степан Іванович та Февронія Лук'янівна¹. Народився Ярослав Калакура у простій селянській родині в Галичині (нині с. Рудники, Підгаєцького району Тернопільської обл.). У 1951 р. закінчив Гнильченську семирічку, в 1955 р. – Коломийське педучилище. Через передчасну смерть батька історичний факультет Чернівецького університету змушений був закінчувати заочно (1963). Навчання в заочній аспірантурі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1965–1968) молодий науковець успішно поєднував з викладацькою діяльністю в Івано-Франківському педагогічному інституті (спочатку асистентом, а згодом доцентом). Від 1972 р. і донині Я. С. Калакура викладає в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Упродовж 35-ти років учений пройшов шлях від заступника директора з наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при університеті до проректора з наукової роботи КДУ, а згодом обіймав посаду завідувача кафедри архівознавства та

VIII. Персоналії

спеціальних галузей історичної науки на історичному факультеті університету.

Очолити у листопаді 1994 р. кафедру джерелознавства та архівознавства, Ярослав Степанович спрямував діяльність її викладачів на органічне вивчення всієї системи спеціальних історичних дисциплін (далі – СІД), виокремлюючи серед них архівознавство як галузь історичної науки і комплексу наукових знань, що вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади. Від 1995 р., у зв'язку зі зміною пріоритетів у науковій та навчальній роботі кафедри, ініціативи її завідувача назву цього структурного підрозділу історичного факультету було змінено на нову – «кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки»².

Ярослав Степанович плідно працював у галузі наукових знань, що інтегруються в архівістиці, – а саме архівознавстві, архівній справі, джерелознавстві, археографії, зарубіжному архівознавстві, а також у комплексі СІД: документознавстві, текстології, палеографії, історичній географії, історичній хронології тощо, що викладаються у контексті комплексної підготовки історика-архівіста. Основна увага в діяльності кафедри під керівництвом Я. С. Калакури (1994–2002) приділялась науково-методичному забезпеченню навчальних курсів та розробці нового навчального плану спеціалізації та спеціальності «Історик-архівіст». За наполяганням завідувача кафедри до навчального плану лекційних дисциплін було включено низку нових нормативних, спеціальних та професійно-орієнтованих курсів: «Методологічні засади архівознавства», «Система архівних установ», «Особові архівні фонди» тощо. Професор активно долучився до створення сучасної концепції підготовки наукових кадрів для архівних установ, в основу якої було покладено ідею комплексної і випереджальної архівної освіти. Новаторський підхід педагога у підготовці архівістів третього тисячоліття полягає в опануванні студентами, окрім фундаментальних та професійно-орієнтованих предметів, ще й циклу загальноосвітніх і соціально-економічних дисциплін, світової і вітчизняної історії, новітніх архівних технологій і менеджменту, передбачення у професійній підготовці перспективи на 30–40 років діяльності випускника³.

Освітня нива стала сенсом буття педагога та вченого, його покликанням. Науково-організаторський хист, працелюбність, вимогливість до себе як керівника у поєднанні з толерантним ставленням до колег, виваженістю у спілкуванні зі студентами, аспірантами і докторантами викликали повагу та симпатію до очільника кафедри, сприя-

ли підвищенню її статусу та піднесенню фахового іміджу випускників.

Творчий доробок провідного вченого налічує понад 350 праць, основна проблематика яких пов'язана з дослідженням історії України, українознавства, архівознавства, історіографії, джерелознавства, біографістики тощо. Ім'я Я. С. Калакури та його праці добре відомі фахівцям не тільки в Україні, а й поза її межами. Окремі дослідження історика вийшли друком у Болгарії, Канаді, Німеччині, Російській Федерації, Словаччині, Угорщині, Хорватії.

Наукові здобутки професора, актуалізовані упродовж останніх 15 років, вражають своєю органічністю, масштабністю та багатовекторністю. У працях з архівістики, історичного джерелознавства, історіографії, українознавства, написаних на ґрунтовній джерельній базі, автор торкається: низки важливих проблем з історії становлення та розвитку архівної справи, архівознавства та архівного менеджменту, внеску українських архівістів у розбудову архівної галузі та нагальних питань, пов'язаних з підготовкою кадрів; історії української культури; місця української історіографії у контексті всесвітнього історичного поступу; тенденцій формування історичних та історіографічних джерел, їх класифікації тощо. Близько 40 розвідок ученого присвячено теоретико-методологічним та історіософським засадам українознавства, його освітнім та світоглядно-виховним функціям, питанням національної самосвідомості та самоідентифікації українців.

Винятково важливе місце у творчій лабораторії вченого посідають теоретико-методологічні проблеми архівознавства, джерелознавства, історіографії, питання, пов'язані з їх понятійно-термінологічним апаратом та дослідницьким інструментарієм. Ярослав Степанович є членом авторських колективів навчальних посібників «Архівістика. Термінологічний словник» (1998) і «Джерелознавство історії України. Довідник» (1998), а також автором проекту та науковим керівником підготовки перших національних підручників «Архівознавство» (1998) та «Історичне джерелознавство» (2002), котрі нині стали базовими для підготовки спеціалістів у галузі архівістики. Підручник «Архівознавство», який отримав позитивний резонанс у науковій громадськості, 2002 р. вийшов другим виданням⁴. У 2004 р. побачив світ авторський курс лекцій «Українська історіографія»⁵, в якому з'ясовується поняття предмета і завдання української історіографії, її джерела та місце в структурі історичної науки, простежується еволюція історії української національної думки як окремої

і водночас невід'ємної складової світового історичного процесу.

Вченому належить ініціатива проведення на історичному факультеті щорічних архівознавчих, джерелознавчих та історіографічних читань, під час яких обговорюється увесь спектр проблем, пов'язаних з підвищенням престижу професії історика-архівіста, актуальних завдань камеральної та едиційної археографії, культури опрацювання історичних джерел, здобутків та перспектив вивчення комплексу традиційних та модерних спеціальних історичних дисциплін тощо.

Я. С. Калакура активно співпрацює з багатьма науковими інституціями як в Україні, так і поза її межами, зокрема з Інститутом історії України НАН України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститутом рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Науково-дослідним інститутом українознавства, Міжнародним історичним клубом «Планета». Серед науково-громадської діяльності вченого чільне місце займає участь у редакційних радах та колегіях українських наукових журналів та збірників наукових праць.

Свій ювілей Ярослав Степанович зустрічає у творчому розквіті, маючи безцінний досвід і десятиріччями накопичені знання, нестандартні ідеї, якими щедро ділиться з колегами і студентами. З теплими словами подяки зустрічають свого наукового керівника та консультанта понад 50 колишніх аспірантів і докторантів. Вони завжди пам'ятають і цінують щиросердну безкорисливу до-

помогу Я. С. Калакури у підготовці їхніх дисертаційних досліджень.

Концентрованим виразом життєвої концепції Я. С. Калакури можна вважати природну незаспокоєність і постійний пошук джерел творчості. Оглянувши життєвий шлях та внесок у науку вельмиповажного професора, можна сказати: зроблено дуже багато, але попереду – плідна, невтомна і тривала праця. Богом дарована вченому витримка, розсудливість, вміння сконцентруватися на головному, пам'ятаючи про дрібниці – риса, притаманна не багатьом.

Просопографічний портрет історика і педагога буде неповним, якщо ми не згадаємо про гармонійне поєднання в його особі високого інтелекту, громадянської та християнської моральності, любові до Батьківщини, вірності обраному фаху, прагнення знайти істину, – що, власне, і є вінцем життєвих здобутків людини.

¹ Калакура Я. Українознавство в моєму житті. Післямова автора // Історичні засади українознавства. – К., 2007. – С. 377.

² Войцехівська І. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Українська архівна енциклопедія. Д–М. Робочий зошит. – 2007. – С. 237.

³ Матяш І., Селівестрова К., Калакура Я., Лозицький В. Концепція підготовки кадрів для архівних установ України // Студії з архів. справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 19.

⁴ Див.: Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України / Держкомархів України. УНДІАСД. За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – 2-е вид. випр. і доп. – К., 2002. – 356 с.

⁵ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

Андрей Киштымов, Валентина Лебедева

ЮБИЛЕЙ БЕЛОРУССКОГО АРХИВИСТА (К 60-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВИТАЛИЯ СКАЛАБАНА)

Все мы, историки, ходим в архивы, но далеко не каждый из нас становится архивистом. И дело не в том, где лежат наши трудовые книжки. Дело в особом отношении к тому, что сухо и по казенному называется документ. Для многих он просто лист бумаги с определенным объемом информации, строительный материал для исторического исследования. Меньше тех, кто признает за документом настоящую силу, видит в нем не простую иллюстрацию, а сгусток исторического времени, окно в мир прошлого и послание к потомкам. Читать, беречь, находить эти письма из минувшего – особый дар. Им в полной мере обладает Виталий Владимирович Скалабан, профессио-

нал высокой пробы, фигура по-своему знаковая для белорусской историографии, архивного дела, краеведения, а еще историк литературы, книговед и библиограф, энциклопедист, издатель, драматург, сценарист, вузовский преподаватель и автор телевизионных передач.

Путь В. Скалабана в науку начался с поступления в Ленинградский университет. Что есть Петербург-Ленинград для белорусской и украинской истории – отдельная тема. Хотя, наверное, юноша из западнобелорусских Ляховичей в 1965 г. меньше всего думал о том, что идет по пути таких своих земляков как Адам Мицкевич и братья Калиновские, Бронислав Эпимах-Шипилло

VIII. Персоналіі

и Вацлав Ивановский, Ефим Карский и Алексей Сапунов, Всеволод Игнатовский и Александр Сержпутовский. Цель была попроще и весьма прозаическая: поступить, учиться, получить диплом. Планы эти были не просто выполнены, а перевыполнены. Историческая магия северной столицы делала свое дело. Начиная со студенческого диплома, определилась главная тема его научных поисков – становление белорусской национальной государственности в начале XX века. И еще один немаловажный нюанс: выпускник Ленинградского университета не затерялся на бескрайних российских просторах, как это зачастую бывало с его земляками. Он вернулся на родину, не потерял Беларусь, а белорусская земля не утратила своего историографа.

На протяжении нескольких десятилетий с именем Виталия Скалабана тесно связана реализация важнейших инициатив в отечественной гуманистике. Первым таким большим делом стала Белорусская, тогда еще Советская, энциклопедия, в редакции которой В. Скалабан работал с 1972 г., а в 1992–1995 гг. возглавлял редакцию истории Беларуси. Энциклопедия создавалась в эпоху Брежневца, в самые застойные времена. Издательство ее создавалось как централизованно-академический институт, по указанию «сверху». Однако, неожиданно для инициаторов его создателей, на несколько десятилетий оно стало главным возмутителем спокойствия в белорусской науке. Виноватой оказалась сама история. Она и раньше ставила свои вопросы, но белорусская советская историография – академическая, партийная, вузовская – виртуозно их обходила. Все знали о наличии запретных проблем, недиссертательных тем, о перечне табуированных имен, которые не попадали на страницы научных изданий. Издательство позволить себе такого не могло, слишком бы это противоречило принципам энциклопедических изданий. Конечно, «белые пятна» и «черные дыры» остались и на страницах его изданий, но в целом энциклопедические «астрономы» значительно раздвинули белорусские гуманитарные горизонты. А после попадания темы или имени на страницы энциклопедического тома проблема легитимизировалась, переставала быть запретной и становилась объектом полноценных научных исследований. Кстати, стоит напомнить, что Беларусь была второй, после Украины, из союзных советских республик, которой было «доверено» заниматься энциклопедическим делом.

Белорусская энциклопедия способствовала возрождению, а, иногда, и становлению таких научных направлений как библиография, биографис-

тика, историческая география, картография, генеалогия, хронология. Под энциклопедической крышей, и в прямом и переносном смысле, начали издаваться историко-документальные хроники «Памяць» для каждого района республики. И подготовленная Виталием Скалабаном хроника Ляховичского района стала лучшим примером и эталоном исторической правдивости для таких изданий.

Краеведческая тема не отпускает его и сегодня. Это не только собственные исследования, но и постоянные консультации тех любителей старины, кто свято верит – в белорусской истории для Виталия Скалабана нет закрытых страниц. Как нет и забытых имен. Ведь во многом именно благодаря ему на страницы белорусской истории вернулись Н. Чарноцкий, С. Скандраков, Ф. Кудринский, Е. Хлебцевич, В. Фальский, Ф. Шантыр, Ф. Турук, М. Мелешко, Н. Касперович, А. Вазилло, Е. Канчер, А. Гзовский и многие другие. Среди них и такие звезды первой величины как В. Игнатовский, М. Довнар-Запольский, Н. Улащик.

После работы в Белорусской энциклопедии В. Скалабан стал заместителем директора нового научного учреждения – Белорусского НИИ документоведения и архивного дела, затем занимал ту же должность в Национальном научно-просветительском центре им. Ф. Скарины. Но в чистого чиновника от науки он так и не превратился. Продолжались напряженная работа в архивах, активная публикаторская деятельность, почти непрерывное участие в научных конференциях и круглых столах как в Беларуси, так и за рубежом – в России, Украине, Латвии, Польше, Германии. Скромный энциклопедист стал публичным деятелем, который не просто исследовал прошлое, а целенаправленно и устремлено возвращал его родному народу. Последнее стало лейтмотивом в его работе. Белорусская архивистика за рубежом, неопубликованное литературное наследие (Я. Купалы, Я. Коласа, М. Богдановича, М. Горецкого, А. Гаруна); в том числе и найденные в частном архиве неизвестные тексты белорусской литературы XIX в. из рукописей Александра Рыпинского, своя версия исчезновения знаменитого креста Ефросиньи Полоцкой, судьба исторического наследия Беларуси, вывезенного в годы Второй мировой войны в Германию – вот только краткий перечень тех проблем, к которым обращался историк. Впрочем, своим коллегой его вполне могут назвать и литературоведы. Быть редактором и составителем отдельных томов Полного собрания сочинений Я. Купалы – серьезный показатель того, что и в цехе литераторов Виталий Скалабан известный человек.

Драмы истории сделали из историка драматурга. Все началось со сценариев документально-художественных фильмов о З. Жилуновиче, В. Игнатовском, Я. Купале, Белорусской Народной Республике. Потом были пьесы, исторические драмы «У жніўні 36-га», «Людвіка и Фабіян» (в соавторстве с Л. Рублевской) и недавняя – «Абняць вышыню» (в соавторстве с А. Карелиным). На его счету также работа сценаристом и консультантом, по-сути, – главным архивариусом «Открытого архива», авторской программы на Первом национальном телеканале.

Без преувеличения можно сказать, что имя Виталия Скалабана хорошо знакомо украинским историкам и архивистам. И это не только благодаря регулярным встречам на чтениях памяти М. В. Довнар-Запольского, непременным участником которых он является на протяжении десяти лет. Белорусско-украинские исторические параллели и перекрестки – особая тема в его творчестве, а его статья «Беларусь і Украіна: разам да незалежнасці» (Спадчына. – 1998. – № 1) и сегодня остается программным путеводителем по страницам национального возрождения начала XX в. Хотя и здесь некоторые «белые пятна» по-прежнему остаются исторической загадкой. Например, судьба директора театра им. М. Заньковецкой, бывшего наркома иностранных дел в первом правительстве БССР Всеволода Фальского, или так и не найден-

ные номера газеты «Белорусы в Одессе». Отдельный сюжет – судьбы белорусских и украинских архивных и музейных ценностей в годы Второй мировой войны и их послевоенное возвращение. Ведь оказались же: на Украине архив Янки Купалы, а в Беларуси – партийный архив Днепропетровска. Так что поле для совместного поиска, значит, и для совместной работы есть.

Сейчас Виталий Скалабан заведует отделом публикации Национального архива Республики Беларусь. Можно было бы сказать: человек нашел свое место. Но мы бы предпочли другую формулировку – место нашло человека. Красноречивое подтверждение этому – архивные сборники о Чернобыльской трагедии, о начале Великой Отечественной войны, реализация старого замысла по изданию сборника документов и материалов Временного рабоче-крестьянского советского правительства Беларуси. Среди изданий 2007 г. – свод архивных материалов «Накануне. Западный особый военный округ (конец 1939 – 1941 гг.)», совместная работа с Федеральным архивным агентством России и Российским государственным военным архивом. Есть и новые проекты, так что свой юбилей ветеран белорусской архивистики встречает в творческом поиске. Веры в Беларусь ему не занимать. Поэтому вместе будем искать ответ – позволяет ли белорусское прошлое с оптимизмом смотреть в будущее?

ЮВІЛЕЙНА СЕСІЯ ДО 140-РІЧЧЯ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

Михаил Шумейко

М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ КАК АРХИВИСТ

Тема, обозначенная в названии этой статьи, стала предметом исследования ряда работ, появившихся в последнее десятилетие в белорусской, российской, украинской историографии¹. Это облегчает нашу задачу и дает основание сосредоточить далее преимущественное внимание на характеристике архивно-археографической деятельности ученого в минский период его жизни и деятельности. Сразу же отметим, что в это время последняя не имела для него доминирующего характера в отличие от московского периода, когда он, будучи помощником архивариуса Литовской метрики в Московском архиве Министерства юстиции, регулярно занимался описанием книг и актов Метрики, предварительно разработав для этого определенную систему и т.п.

Накопленный в процессе подготовки магистерской диссертации, а также общения с высококлассными архивистами МАМЮ опыт архивной деятельности был затем успешно применен М. В. Довнар-Запольским преимущественно в организационной сфере. Заслуживают внимания его участие в деятельности созданной 2 октября 1925 г. при Наркомпросе Республики комиссии по возвращению белорусских архивов из России, а также подготовка и проведение Первого съезда исследователей белорусской археологии и археографии – широкого научного форума, призванного содействовать консолидации научных сил Беларуси, определить приоритетные направления в развитии исторических, археологических, археографических и архивоведческих исследований.

Как известно, М. В. Довнар-Запольский был назначен заместителем председателя указанной выше комиссии (председателем ее по должности был утвержден руководитель Центрархива Д. Ф. Жилунович)². Ее документы (протоколы заседаний, справки, информации, отчеты и др.) свидетельствуют, что именно он определял основные направления деятельности комиссии; ему поруча-

лось решение наиболее сложных вопросов, возникающих в ходе ее работы.

На первом же заседании комиссии, состоявшемся под председательством М. В. Довнар-Запольского 14 октября 1925 г., были рассмотрены конкретные вопросы, связанные с перевозкой находившихся в Ярославле архива древних актовых книг (около 1,5 тыс. пуд.), в Москве – Минской контрольной палаты, а также с определением состава архивных документов, вообще подлежащих передаче в республику. При этом в качестве основополагающего был взят единственно верный при размежевании архивных собраний принцип происхождения документов (провениенцпринцип), не ущемлявший «архивных интересов» соседней Беларуси³.

Когда в ходе работы Комиссии Президиума ЦИК СССР по вопросу о передаче Украине и Беларуси архивных материалов, находившихся в архивах России, (от Беларуси в нее вошел заместитель заведующего Центрархива М. В. Мелешко), возникли проблемы с архивными собраниями, хранившимися в научных учреждениях России, но имевшими общесоюзное значение (речь шла о фондах, находившихся во Всесоюзной академии наук, Всесоюзной публичной библиотеке им. В. И. Ленина и др.), было решено командировать в Москву вместо заболевшего Мелешко⁴ М. В. Довнар-Запольского.

Вернувшись из Москвы, ученый проинформировал своих коллег по минской комиссии об итогах первого заседания созданной наряду с Комиссией Президиума ЦИК СССР подкомиссии, в котором помимо ее членов принимали участие в качестве экспертов М. К. Любавский, В. В. Максак, Эйнгорт, Георгиевский и Токарев (последний представлял Украину). По словам М. В. Довнар-Запольского, эти итоги выглядели довольно радужными для белорусских архивов, если не считать попытки пересмотра вопроса об архивных

собраниях, имевших «общесоюзный характер» (она вызвала долгие дискуссии и ни к чему не привела). Подкомиссия не только признала необходимой передачу Беларуси тех архивов, которые сложились на ее территории, но и за ее пределами, «але адносяцца да Беларусі». «Па асобным пытаньням, – інформіраваў далее учены, – была вырашана: Літоўскую Мэтрыку выдаць БССР, узгодзіўшы гэта пытаньне з Наркоміндзелама СССР. Па заяве праф. Доўнар-Запольскага перадача Літоўскай Мэтрыкі БССР павінна адбыцца па згодзе ЦВК БССР з ЦВК СССР. У сувязі з перадачай Літоўскай Мэтрыкі перадаць справы, адносяцца да Беларусі, з б. архіву Міністэрства замежных спраў і архіву Міністэрства земляробства; кнігі Ваенна-учонага архіву Галоўнага штаба перадаць па папярэдняму разгляду сьпіскаў»⁵.

Прекрасно зная состав и содержание Метрики, а также понимая значение составлявших ее документов как источника по истории Беларуси, М. В. Довнар-Запольский буквально через два месяца после своего назначения на должность председателя Историко-археологической комиссии представил в Президиум Инбелкульта подготовленный им совместно с секретарем комиссии Д. И. Довгялло доклад «Аб выданні у друку «Мэтрыкі Літоўскай»⁶. В первой его части ученые напомнили об издании некоторых книг Метрики (полностью), предпринятом Петербургской археографической комиссией в начале XX в. в серии «Русская историческая библиотека». Далее совершенно справедливо полагая, что «у цяперашні час ніводная установа РСФСР ужо ня прыймае на сябе працы і расходаў па прадоўжэньню гэтага выданьня», они внесли предложение о том, чтобы эта работа перешла под эгиду белорусских археографов с финансированием ее из средств республиканского бюджета⁷. Далее авторы доклада сформулировали конкретный план действий по изданию Метрики, находившейся в Государственном архиве феодально-крепостной эпохи (ГАФКЭ), как именовался тогда нынешний Российский государственный архив древних актов.

К вопросу об архиве великокняжеской канцелярии ученый вновь обратился накануне съезда белорусских археологов и археографов, публикуя 24 декабря 1925 г. в «Савецкай Беларусі» статью «Літоўская Мэтрыка». Повторяя в основном содержание упомянутого выше доклада, автор вместе с тем, учитывая характер издания и ситуацию, сложившуюся вокруг Метрики, усиливает общественно-политический акцент в оценке значения данного документального собрания: «Надрукаваная Мэтрыка будзе сталай сьведкай нашага нацы-

янальна-культурнага разьвіцьця, пачынаючы ад эпохі сярэдніх вякоў, будзе гучнамоўнікам нашай мінулаі рэспубліканскай дзяржаўнай самастойнасьці».

Вопрос о Метрике занимал одно из центральных мест в работе упомянутого выше съезда белорусских археологов и археографов, состоявшегося в Минске 17–18 января 1926 г. Мы уже писали о том, что данное обстоятельство могло быть обусловлено соответствующими установками со стороны внешнеполитического ведомства СССР, данными руководству Беларуси и Украины, в части защиты Литовской метрики от притязаний на нее со стороны западных и северных соседей Беларуси⁸. И хотя доклад о Метрике делал не М. В. Довнар-Запольский, а его заместитель по Историко-археологической комиссии Инбелкульта – секретарь комиссии Д. И. Довгялло, в нем явными были не только мысли, но даже интонации и стиль председателя комиссии. Кстати говоря, этого не отрицал и сам докладчик, давая после своего ареста в декабре 1937 г. показания следователю НКВД относительно данного доклада. Он, в частности, говорил: «Доклад о «Метрике Литовской» на съезде археографов и археологов в январе 1926 г. составлен мною на основании двух статей бывшего председателя Института истории Белоруссии проф. Довнара-Запольского. Я лично с «Метрикой Литовской» в то время был совершенно не знаком и никаких поправок и новых установок от себя сделать не мог, то, естественно, я только повторил в докладе на съезде мысли Довнара-Запольского, изложенные в его статьях, помещенных в газете «Советская Белоруссия»⁹.

Отметим, что указанный съезд в конце 1930-х гг. под пером следователей НКВД и с подачи услужливых конформистов-историков превратился в «сборище националистов», проходившее под руководством и при участии «национал-фашистов Балицкого, Смолича, Дыло, Жилуновича и др.». Так, в заключении одного из «экспертов», составленном 25 ноября 1938 г. и ставшем основой для обвинительного заключения относительно Д. И. Довгялло, делался упор на «явно двусмысленное высказывание буржуазного националиста Довнар-Запольского: «Расширяя изучение истории Белоруссии, мы еще более, еще глубже выясним для себя это свое право на самоопределение. В наших руках будет больше аргументов, чтобы *дать ответ и нашим врагам и неприятелям, и отвергнуть их нападки*» (курсив мой – М. Ш.)¹⁰.

Тенденциозность интерпретации «экспертом» высказываний М. В. Довнар-Запольского о Метрике здесь более чем очевидна.

VIII. Персоналії

Сам М. В. Довнар-Запольский выступил на съезде с двумя докладами сугубо информационного характера, целью которых являлось познакомить его участников, научную общественность, архивистов Беларуси с некоторыми, хранившимися за пределами республики, архивными фондами белорусского происхождения: «Старья беларускія архівы за межамі БССР» и «Старья беларускія архівы ў Польшчы». Анализ их содержания дает основание предположить, что они основывались на предыдущих занятиях ученого в польских и российских архивах, а потому в определенной мере нуждавшихся в уточнениях.

Затронутая нами тема представляет небольшой, но достаточно важный сегмент в научной биографии М. В. Довнар-Запольского, необходимость создания которой отмечалась участниками настоящей конференции. Требуется, на наш взгляд, привлечение дополнительных источников для того, чтобы расширить и более тщательно проанализировать его. Речь может идти об изучении делопроизводственных материалов архивно-археографических учреждений, в которых работал или с которыми был связан в своей профессиональной деятельности ученый, а также личных фондов прежде всего историков-архивистов России, Украины, в которых, без сомнения, отложились документы личного происхождения (переписка, дневники, заметки, воспоминания), могущие расширить наши представления об архивно-архивоведческих составляющих в многогранной деятельности М. В. Довнар-Запольского.

¹ См.: главу 16 «Описание и издание документов Литовской метрики (М. В. Довнар-Запольский и другие)» в кн.: *Шохин Л. И.* Московский архив Министерства юстиции и русская историческая наука: Архивисты и историки во второй

половине XIX – начале XX века. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – С. 273–288; *Козак К. И.* Доўнар-Запольскі і яго роля ў арганізацыі архіўнай справы Беларусі // *Даследчык гісторыі трох народаў*: М. В. Доўнар-Запольскі (Зб. навук. артыкулаў і дакументаў). – Гомель; Рэчыца, 2000. – С. 110–115; *Шумейко М. Ф.* М. В. Довнар-Запольский и первый съезд исследователей белорусской археологии и археографии // *Трэція Міжнародныя Доўнараўскія чытанні*. Рэчыца, 14–15 верас. 2001 г. – Мн., 2002. – С. 132–138; *Он же.* М. В. Довнар-Запольский и проблема реституции белорусских архивов в 1920-е годы // *Чацвертыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні*. – Рэчыца, 18–19 верас. 2003 г. Ч. 1. – Гомель, 2004. – С. 55–63 и др.

² См.: *Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. – Мн., 1997. – С. 80.

³ В протоколе заседания комиссии читаем: «Слухали: 3. Аб тэрыторыі, з якой архівы падлягаюць рээвакуацыі ў БССР. Пастанавілі: а) Усе дакументы Вялікага княства Беларуска-Літоўскага, якія ня маюць адносін да УССР. б) За царскі пярэяд архіўны матар’ял губэрняў: Менскай, Віцебскай, Магілёўскай, Гродненскай, Віленскай і Гомельскай» (Цит. по кн.: *Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное... – С. 82).

⁴ Не исключено, что болезнь М. Мелешко носила «дипломатический» характер, поскольку он выступал с основным докладом на заседании белорусской комиссии по реэвакуации архивов 12 ноября 1925 г. и ему же было поручено здесь «ў бліжэйшы час выехаць у г. Воршу дзеля вырашэння пытання аб памяшканьні пад архівы ў г. Воршы» (*Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное... – С. 85).

⁵ *Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное... – С. 86.

⁶ Опубликовано Янушкевичем Я. Я. в газ. «Літаратура і мастацтва». – 29 жніўня 1997 г. – С. 16.

⁷ ЦНА НАНБ, ф. 67, оп. 1, д. 9, л. 268.

⁸ См.: *Шумейко М. Ф.* Проблемы реституции архивов на Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии // *Архивы и делопроизводство*. – 2006. – № 1. – С. 93–99.

⁹ Архив КГБ Республики Беларусь. Архивно-уголовное дело на Д. И. Довгялло, л. 90 (Из протокола допроса 27 марта 1939 г.)

¹⁰ Там же, л. 71–72.

Валентина Лебедева

М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ – ГЛАСНИЙ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

У другій половині 1901 р. сталися важливі зміни у житті М. В. Довнар-Запольского. У липні за клопотанням попечителя Київського навчального округу Міністр народної освіти перевів «приват-доцента Московського університету Довнар-Запольського до Університету св. Володимира з тим же званням для читання лекцій на кафедрі російської історії». 7 вересня новоприбулий представив історико-філологічному факультетові Київського університету наукову роботу на тему: «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах», а 18 листопада відбувся її публічний захист на отримання ступеня магістра росій-

ської історії. У грудні того ж року факультет представив клопотання про затвердження М. Довнар-Запольського у званні екстраординарного професора університету.

Здавалося б, досягнута довгоочікувана життєва і наукова мета, для досягнення якої було витрачено три з половиною роки напруженої праці у Москві, в Московському архіві Міністерства юстиції, а також в архівах та бібліотеках Петербурга та Варшави. Магістерський ступінь і посада університетського професора забезпечували суспільний престиж та відкривали нові перспективи.

М. Довнар-Запольський досяг на той час 35-річного віку. На новій посаді він почав інтенсивно готувати наступну дисертацію – на звання доктора російської історії. Окрім університету молодий професор викладав у Колегії Павла Галагана та активно працював у Товаристві Нестора-Літописця. Показником стабільності життєвого статусу було народження у лютому 1902 р. в його сім'ї третьої дитини – доньки Ірини. Однак події, що розгорнулися після повернення в Київ, засвідчили, що його прагнення не обмежувалися університетським спектром, а сягали також у сферу громадської активності.

Навесні 1902 р. М. Довнар-Запольського обрано по Лук'янівському виборчому округу гласним Київської міської думи і у цьому статусі він залишався до 1905 р. Обрання до головного органу міського самоврядування було справою не лише відповідальною, а й доволі поважною. До складу думи каденції 1902–1905 рр. поряд з 11 купцями, декількома управляючими банків, шанованими громадянами було обрано значну групу представників київської інтелігенції – директори та викладачі гімназій, присяжні повірені, лікарі. Соратниками М. Довнар-Запольського у думі стали у тому числі його старші колеги по науковому цехові – заслужені професори Університету св. Володимира історик І. В. Луцицький та юрист О. О. Ейхельман, історик, публіцист й видавець С. Томашевський, а також доктори медицини професори І. О. Рустичський, М. Ф. Страдомський (головний лікар Олександрівської лікарні, член партії кадетів, зуступник голови думи) та І. О. Сікорський – лікар-психіатр (батько відомого у майбутньому американського авіаконструктора). Нарешті, окрасою усього складу гласних став філософ і громадський діяч князь Євген Трубецький.

Варто звернути увагу ще на одну особу, котра мала безпосереднє відношення до М. Довнар-Запольського. Це – Федір Степанович Бурчак. Як свідчать документи Державного архіву м. Києва, він був двоюрідним дядьком Митрофана Вікторовича, котрий у свій час займався переведенням Довнара-гімназиста в Київ, а потому й опікувався ним.

Виявляється, що Ф. Бурчак був випускником медичного факультету Київського університету, мав медичну практику у місті, в одну каденцію з М. Довнар-Запольським став гласним міської думи, згодом був обраний до управи, а в 1904 р. став заступником міського голови. У 1911 р. він отримав чин колезького радника. У 1918 р. його прізвище зазначено у списках керівництва «Білоруської організації на території України» та Білоруської

торговельної палати у Києві – організаціях, де ключову роль відіграв М. Довнар-Запольський.

Початок роботи обіцяв гласному М. Довнар-Запольському доволі активну і різнобічну кар'єру у ролі міського громадського діяча. На одному із перших засідань думи, на яких формувалася її структура, молодий викладач університету потрапив відразу у склад декількох комітетів і комісій. Більшість з останніх була спрямована на розвиток міського господарства і благоустрою (комісії з освітлення міста, з опрацювання залізничних питань, з будівництва мостів та нагляду за ними, водопровідно-каналізаційної), а також комісія з контролю над будівництвом міського театру. Обрання до комісії відбувалося на основі простої більшості, а кандидатура М. Довнар-Запольського пройшла з перевагою голосів майже у два рази¹.

Через два місяці Митрофан Вікторович отримав додаткові призначення, що були більше пов'язані з його професійною підготовкою і зацікавленнями. Дума обирає його на посаду завідувача міської бібліотеки імені О. Пушкіна, а також доручає репрезентувати місто у Комітеті з завідування музеєм мистецтв та старожитностей². У серпні до цих обов'язків додалася участь іще у двох позаштатних комісіях. Перша – для опрацювання нової програми «Ведомостей Киевской городской думы», офіційного періодичного органу міського самоврядування, в якому друкувалися протоколи засідань, постанови та рішення думи. Другою була комісія з розібрання справ міського архіву³.

Думська діяльність М. Довнар-Запольського протікала нерівномірно та непросто. У листопаді 1902 р., ймовірно, зважаючи на власні сили та характер роботи, він за власною заявою полишив комісії з ревізії побудови міського театру, з освітлення міста та водопровідну. Очевидно, практично-утилітарні господарські проблеми міста його не приваблювали. Свою увагу він зосередив на проблемах, які мали для міста стратегічне соціально-економічне значення.

На тому ж засіданні, на якому була оголошена його заява про складання обов'язків члена комунальних комісій, Митрофан Вікторович виступив відразу з двома важливими ініціативами: створити статистичне бюро при міській управі⁴, врегулювати у Києві лікарняну справу разом із будівництвом будинків для ночівлі та дешевого житла для «бідних мешканців міста». Соціальне значення цих ініціатив не потребує коментарів.

З приводу своєї першої пропозиції М. Довнар-Запольський виступив у думі з півгодинною промовою, наголосивши на значенні та важливості знання статистики для розвитку міста та ознайо-

VIII. Персоналії

мив з програмою діяльності статистичного бюро. З-поміж іншого, метою нової структури був контроль за розподілом та використанням коштів міського бюджету. Дума зацікавилася цією пропозицією та доручила її автору розробити проект організації статистичного бюро. У квітні 1903 р. він подав на розгляд думи складену ним записку-проект про його створення⁵. Через деякий час воно було створено, але з невідомих причин очолив його не сам М. Довнар-Запольський, а його старший колега по історико-філологічному факультету Київського університету І. В. Луцицький.

З приводу інших ініціатив М. Довнар-Запольського також було прийнято позитивні рішення: заяву про лікарняну справу було передано до ради Олександрівської міської лікарні для підготовки спеціального проекту і доповіді його у думі. Для опрацювання питання про будинки для ночівлі та житлові будинки для бідних мешканців міста було вирішено створити спеціальну думську комісію⁶.

Є підстави вважати, що в цей час у думській діяльності М. Довнар-Запольського склалася ситуація, яка поставила під питання його перебування у міській думі. Що саме сталося, нам з'ясувати не вдалося, але відомо, що до повістки денної засідань 26 та 27 серпня 1903 р. було включено доповідь управи про вибуття гласного М. Довнар-Запольського з її складу та про запрошення на його місце іншого кандидата. Щоправда, згідно із заявою головуючого на засіданні, доповідь було знято «вследствие открывшихся новых обстоятельств»⁷.

Однак, після вказаного вище епізоду активність М. Довнар-Запольського у думі не зменшилася. У січні 1904 р. його обрали до складу комісії з організації міського павільйону на сільськогосподарській виставці у Києві⁸. У квітні цього ж року він виступив з черговою ініціативою, яка мала важливе значення для соціального розвитку міста. Пропозиція стосувалася прискорення будівництва трамвайної лінії, котра б сполучала Хрещатик з церквою святого Федора. Друга лінія мала пройти по вулиці Великій Житомирській від рогу Малої Володимирської. Гласний вимагав якнайшвидшого укладення договору між правлінням Товариства київської залізниці та міською думою про початок робіт. Зазначимо, що Мала Володимирська вулиця – тогочасна адреса Митрофана Вікторовича. Тому можна вважати, що у лобюванні цього питання інтереси члена думської комісії із залізничних питань поєднувалися з особистою зацікавленістю впорядкування власного місця проживання, тим більше, що управа зобов'язувалася упорядкувати дороги та тротуари за кошти місцевого бюджету.

Про те, наскільки обґрунтованою та переконливою була пропозиція М. Довнар-Запольського, свідчить оперативність, з якою рухалася справа: вже через 5 днів на розгляд думи від імені 16 гласних було внесено проект договору між думою та Товариством київської залізниці. Його роль у підготовці документа засвідчена тим, що його підпис на проекті стоїть першим⁹.

Небайдужим було ставлення М. Довнар-Запольського до обов'язків завідувача міської бібліотеки імені О. Пушкіна. У звіті про результати роботи бібліотеки за 1904 р. зазначено, що з призначенням його завідувачем відбулися істотні зміни: запроваджено видання книг читачам додому, розроблено каталоги дитячої літератури та публікацій у часописах. Зміни додали популярності бібліотеці, завдяки чому кількість її відвідувачів зросла до 500 чол.¹⁰

1905 р. вніс корективи в життя всього російського суспільства, в устрій його офіційних та суспільних структур. Звістки про розстріл мирної демонстрації у Криваву неділю схвилювали всю країну. Зростання кількості акцій протесту змусило Миколу II до видання суперечливих указів, які свідчили, з одного боку, про прагнення зберегти незмінність самовладдя, а з другого, заспокоїти громадські настрої незначними поступками. 18 лютого 1905 р. у роковини «Великої реформи» – відміни кріпосного права, цар видав відразу три документи політичного змісту. Перший – маніфест із закликком до влади та населення допомогти урядові у подоланні ворога зовнішнього (тривала російсько-японська війна), а також у викоріненні крамоли всередині країни «к вящшему укреплению самодержавия на благо всем нашим верным поданным». Другим був указ Сенату, який покладав на Раду Міністрів розгляд «видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного порядка и улучшения народного благосостояния», які надходили на ім'я царя від приватних осіб та установ. Одночасно рескриптом на ім'я міністра внутрішніх справ О. Булігіна було оголошено про наміри «привлекать достойнейших, доверием народа облеченных, избранных от населения людей к участию в предварительной разработке и обсуждении законодательных предположений... при непременно сохранении незыблемости основных законов империи».

Реакцією на зазначені розпорядження було створення місцевих «комісій з питань удосконалення державного ладу та покращання народного добробуту». Київська міська дума, яка за попередні роки не ініціювала розгляду жодного політичного питання, була змушена створити відповід-

ну комісію на сесії у квітні-травні 1905 р. Чи то через формальний підхід, чи з метою запровадження загальної відповідальності, до комісії було включено майже увесь склад думи – 61 (за іншими документальними джерелами – 77) гласний із 79¹¹. М. Довнар-Запольський також опинився у складі цієї комісії. Її діяльність недостатньо висвітлена, однак у протоколах засідань Київської міської думи відображено окремих епізод, який може свідчити про політичні переконання вченого у цей період його життя та про готовність підтримати процеси демократизації політичного ладу країни.

Розпал революційного руху восени 1905 р. на решті активізував діяльність структур місцевого самоврядування. Влітку 1905 р. було ініційовано проведення у Москві з'їзду міських і земських діячів імперії. У червні пропозицію про участь у ньому представників Києва отримав міський голова Проценко, однак він навіть не поставив це питання на голосування з міркувань несанкціонованості цієї акції владою. У цій ситуації ініціативу і перебрала на себе комісія з питань удосконалення державного ладу та покращання народного добробуту, яка обрала делегацію на цей з'їзд. Характерним є те, що з п'яти представників її складу троє були професорами місцевого університету – М. Страдомський, І. Лучицький та І. Сікорський. Делегати були наділені компетенцією участі у з'їзді, який розцінювався як «приватна нарада земських і міських діячів без офіційних функцій».

Однак після видання маніфесту 17 жовтня 1905 р., коли з'явилися правові підстави для проведення з'їзду, частина гласних зажадала обрання офіційної делегації від міської думи, але її голова ухилився від цієї справи, передавши останню на розгляд комісії. Коли ж двоє її представників вирушили в Москву, слідом за ними «полетіла» телеграма Проценка московському губернатору про те, що ці делегати не мають повноважень репрезентувати Київську думу. 16 листопада справа розглядалася у міській думі, яка нібито засудила участь у з'їзді, що «не був виразником настроїв російського народу, а лише справою вузькопартійною». Через тиждень заявили про свій вихід зі складу думи учасники з'їзду у Москві Кобець і Страдомський, а також активісти підготовки до участі у ньому Лучицький, Рузький та Абрамович.

4 грудня 1905 р. 16 гласних Київської міської думи направили на ім'я голови протест, в якому обґрунтовували помилковість тактики ухилення Київської думи від участі у події всеросійського політичного значення, викривалася фальсифікація міського голови у справі засудження участі деле-

гатів, а відправлену ним телеграму кваліфікували як «образу наших товаришів-гласних і порушення етики виборчих громадських установ». Підпис М. Довнар-Запольського на цьому документі також стоїть першим, що знов-таки свідчить про його роль та ймовірне авторство¹².

Відома іще одна громадська ініціатива, яка яскраво засвідчила політичні уподобання вченого. Восени 1905 р. інтелектуально-культурна еліта Києва об'єдналася навколо «Киевских откликов» – ліберального видання, до редакційної ради якого поряд із С. Булгаковим, М. Бердяєвим, Л. Шастовим, Є. Трубецьким, В. Короленком та іншими належав також М. Довнар-Запольський.

Останні відомості про діяльність М. Довнар-Запольського у Київській міській думі – це обрання його у жовтні 1905 р. До складу надзвичайної комісії з надання допомоги постраждалим від заворушень, які відбувалися у місті¹³.

Отже, депутатська кар'єра М. Довнар-Запольського виявилася доволі плідною. Однак, у наступних виборах до міської думи 1906 р. М. Довнар-Запольський участі не брав. Про причини цього можна лише здогадуватися, але зазначимо, що у травні 1905 р. він успішно захистив дисертацію на ступінь доктора російської історії на тему «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.» Ця подія відкрила перед вченим нові наукові і соціальні можливості. Через два роки він очолив кафедру російської історії Київського університету і почав формувати зі своїх учнів власну історіографічну школу. Однак, досвід громадсько-організаційної діяльності, авторитет та, напевно, зв'язки, набуті у статусі гласного міської думи, були використані ним у справі, яка стала головною у його житті впродовж наступних 10 років. Саме у 1903–1905 рр. він готувався до створення навчальної установи новаторського типу – Київського комерційного інституту, директором якого він став у 1907 р. й залишався ним до 1917 р. Таким чином, випробувавши можливий варіант кар'єри громадського діяча, М. Довнар-Запольський віддав перевагу професійним вподобанням та меті, що відкрила йому можливість реалізувати себе в першу чергу в якості науковця та організатора освіти.

Переклад з білоруської Ольги Ямкової

¹¹ Известия Киевской Городской Думы. – 1902. – Март-апрель. – № 3–4. – С. 9–17.

¹² Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 52, спр. 86, арк. 1; Известия Киевской Городской Думы. – 1902. – Май. – № 5. – С. 28.

¹³ Известия Киевской Городской Думы. – 1902. – Август. – № 8. – С. 20.

VIII. Персоналії

⁴ Довнар-Запольский М. В. Записка об учреждении Статистического бюро при Киевской городской управе. – К., 1902. – 6 с.

⁵ Известия Киевской Городской Думы. – 1903. – Апрель. – № 4. – С. 14–15.

⁶ Там же. – 1902. – Ноябрь. – № 11. – С. 12.

⁷ Там же. – 1903. – Август. – № 8. – С. 3.

⁸ Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 8, спр. 10, арк. 6.

⁹ Там же, арк. 294–296.

¹⁰ Известия Киевской Городской Думы. – 1904. – Март. – № 3. – С. 34.

¹¹ Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 8, спр. 11, арк. 410.

¹² Там же, арк. 1077–1078.

¹³ Известия Киевской Городской Думы. – 1905. – Ноябрь. – № 18. – С. 21.

Андрей Киштымов

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ДОКУМЕНТОВ ФОНДА КИЕВСКОГО КОММЕРЧЕСКОГО ИНСТИТУТА В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ г. КИЕВА

Отдельный фонд Киевского коммерческого института (далее – ККИ) хранится в Государственном архиве г. Киева. Он (ф. 153, оп. 1–14) весьма обширен. Его документы содержат богатую, многостороннюю информацию о жизни этого, без преувеличения уникального, высшего частного учебного заведения. В нем имеется 34 885 единиц хранения за пятнадцать лет (1906–1920 гг.). Для сравнения укажем, что в этом же архиве хранятся документы Киевского учительского института примерно за такой же период (1909–1920 гг.), но в куда меньшем объеме (всего 1747 дел), сравнительно скромный (9073 дела), фонд Киевского политехнического института (1897–1920 гг.).

В фонде ККИ хранятся личные дела профессорско-преподавательского состава и служащих, студентов, в том числе и выбывших, матрикульные книги, финансовые отчеты, протоколы заседаний Попечительского совета, Совета института и Учебного комитета ККИ, сметы и отчеты, ведомости на выдачу жалования, документы об организации и ходе учебного процесса, о научных обществах и студенческих кружках. Сравнительно хорошо сохранились экзаменационные листы студентов и их курсовые работы.

При знакомстве с архивными документами ККИ явственно ощущается твердая рука его создателя и многолетнего директора – Митрофана Викторовича Довнар-Запольского. И речь идет не просто о том, что многие документы скреплены его подписью. Важнее другое – именно он был автором многих документов, которые решали принципиально важные для жизни вуза вопросы, определяли политику его развития и направление учебного процесса. Есть в фонде и его личное дело (ф. 153, оп. 1, д. 52). Оно содержит документы за 1908–1918 гг. (всего более 200 л.): несколько формулярных списков, служебная переписка, приказы и выписки из приказов по ККИ.

До 1914 г. записи в формулярных списках М. В. Довнар-Запольского не содержат принципно

ально новых данных, ранее неизвестных биографам ученого. Но, как нам представляется, следует обратить особое внимание на изменения в формулярном списке, внесенные в годы Первой мировой войны. 26 марта 1915 г. М. В. Довнар-Запольский находится в Москве, где принимает участие в совещании «об особом чествовании Верховного Вождя русского народа и доблестной русской армии в ознаменование переживаемых Россией великих событий». Затем, 20 мая 1915 г., он, по вызову управляющего Министерством народного просвещения, вместе с участниками этого совещания присутствует «на Высочайшем приеме представителей русской исторической науки»¹. Конечно, на фоне главных событий мировой войны эти мероприятия выглядят не слишком масштабно. Но, тем не менее, в жизни самого М. В. Довнар-Запольского встреча с Николаем II была неординарным событием. И сразу возникает ряд вопросов. Например, кто еще из «представителей русской исторической науки» был на этом совещании и последующем приеме? Какие конкретные цели имело это совещание и каковы были его последствия? В конце концов, какую роль на этом совещании сыграл сам Митрофан Викторович – роль простого статиста или активного участника?

Не проходит и года, как 12 апреля 1916 г. царским указом «за отличную усердную службу» он награжден орденом Св.Владимира 4-й степени². 10 февраля 1917 г. он принимает участие в совещании начальников высших учебных заведений³. Обратим внимание на дату – царская Россия доживает последние дни. О чем говорила на этом совещании профессура, выступал ли М. В. Довнар-Запольский? К сожалению, и на эти вопросы пока ответить мы не можем.

Среди личных дел студентов есть и личное дело старшего сына М. В. Довнар-Запольского, Всеволода.

М. В. Довнар-Запольский многолик, и среди его портретов вполне мог бы быть и портрет его

как предпринимателя. К сожалению, пока мы знаем лишь некоторые черты такого портрета. При этом бесспорно, что ККИ, как по замыслу, так и по исполнению, стал его лучшим предпринимательским проектом. В фонде института сохранился ряд документов свидетельствующих о других проявлениях его деловой активности. Например, извещение о том, что Учебный комитет ККИ избрал М. В. Довнар-Запольского делегатом Первого Южно-Русского торгово-промышленного съезда и Съезда деятелей по коммерческому судоходству и портовому делу на Юге России (Одесса, 1–8 октября 1910 г.)⁴. А 18 февраля 1912 г. в зале торжественных заседаний ККИ состоялось учредительное собрание Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты и М. В. Довнар-Запольский стал его председателем⁵.

Отметим, что институт не оставлял своих выпускников, так сказать, на произвол судьбы. Администрация его вела обширную переписку, например, с управляющими банками и начальниками железных дорог о рекомендации слушателей вуза на вакантные должности в эти учреждения⁶. И, естественно, на этих письмах стоит подпись директора ККИ М. В. Довнар-Запольского, чей авторитет в деловых кругах не подвергался сомнению.

В 1917 г. власть меняется не только в Российской империи, но и в Киевском коммерческом институте. Сразу после отречения Николая II в Учебный комитет института поступило «Особое мнение» его директора М. В. Довнар-Запольского, предложившего ввести на его заседания представителей студентов. Однако 5 марта этот комитет большинством голосов отклонил это предложение⁷. 20 марта 1917 г. Митрофан Викторович освобожден, «согласно прошению», от должности директора ККИ. Так была перевернута очередная страница его биографии – житейской, общественной, педагогической и научной.

Месту и роли М. В. Довнар-Запольского в создании и развитии ККИ посвящен ряд публикаций автора этого сообщения и профессора С. И. Михальченко⁸. Но ценность документов фонда этого вуза не исчерпывается только сведениями о М. В. Довнар-Запольском. Не менее информативные документы сохранились также о его коллегах. Назовем лишь некоторые имена: Константин Григорьевич Воблый, декан экономического отделения, будущий академик и вице-президент АН УССР; Дмитрий Граве, математик, будущий академик АН УССР, почетный академик АН СССР, директор Института математики АН УССР; Сергей Николаевич Реформатский, создатель киевской школы химиков-органиков, будущий член-корреспондент

АН СССР; Лев Германович Барац, профессор ККИ и директор Киевского отделения Русского для внешней торговли банка, после революции в эмиграции в Берлине, доцент Русского научного института (с 1923 г.), председатель культурно-просветительной комиссии Союза русских евреев в Германии, с 1926 г. профессор Франко-русского института социальных наук и Коммерческого института в Париже; Леонид Николаевич Яснопольский, экономист, будущий академик АН УССР, председатель Комиссии по изучению производительных сил Украины и директор Института экономики АН УССР; Николай Иосифович Конрад, историк-востоковед, будущий академик АН СССР; выпускник ККИ, а затем его доцент Сергей Сергеевич Остапенко, будущий министр экономики, а затем и председатель Совета Министров УНР; Николай Борисович Делоне, профессор механики, один из основоположников воздухоплавания на Украине; Евгений Евгеньевич Слуцкий, преподаватель математической статистики, чей приоритет в применении теории вероятности в статистике по настоящему оценен лишь в настоящее время; Александр Руссов, статистик, этнограф, знаток творчества Т. Шевченко и Н. Лысенко; О. Н. Андерсон, статистик, впоследствии эмигрант, директор Статистического института при Софийском университете в Болгарии.

Стати, даже беглый взгляд на состав, квалификацию, научные заслуги и профессиональное мастерство профессорско-преподавательского состава ККИ снова возвращает нас к фигуре его основателя и первого директора. Сформировать столь блестящий научно-преподавательский коллектив мог человек с не менее выдающимися научными и организаторскими способностями.

Благодаря исключительной сохранности и полноте фонд 153 представляет, на наш взгляд, хорошую исследовательскую базу для изучения ряда проблем более широкого свойства, выходящих за рамки собственно истории ККИ. Ведь это был не просто обычный вуз. Он отличался от привычных для царской России императорских университетов. Это было учебное заведение нового типа и новой эпохи, нового, индустриального общества. Во-первых, вуз частный, что было новым не только для системы образования, но и для экономики. Во-вторых, в нем ввели смешанное обучение: в государственной системе высшего образования для женщин путь в вузовские аудитории, как известно, был закрыт. В-третьих, институт был специализированным, причем ориентированным не на обучение специалистов в области техники и технологии, горного дела, транспорта или сельского

VIII. Персоналії

хозяйства (такие вузы открывало и государство), а на подготовку будущих предпринимателей, финансистов, менеджеров, «коммерческих инженеров». Таких вузов в то время было немного. (И, как мы сегодня знаем, у них не было исторического будущего – Октябрь 1917 г. подвел черту и под историей отечественного предпринимательства, и под историей частных вузов; тем более таких, как ККИ – вузов для подготовки «буржуев»).

И еще одна проблема, которую сегодня часто формулируют как историю становления гражданского общества. Организация и дальнейшая история ККИ затрагивают многие ее аспекты и дают богатый аналитический и иллюстративный материал. Ведь не только возникновение института стало следствием частной инициативы, но и в дальнейшем многие стороны его деятельности напрямую зависели от разных форм общественной активности.

Начиная с определенного момента, задачи по расширению института потребовали создания специальной структуры, которая могла бы сосредоточить в своих руках решение финансовых, юридических и некоторых организационных вопросов. И такая структура была создана. Ею стало Общество попечения о высшем коммерческом образовании в г. Киеве, учрежденное в апреле 1909 г. Его уставной целью было содействие «распространению познаний в экономических и коммерческих науках в пределах Юго-Западного края вообще, и в частности поддерживать открытый в Киеве Коммерческий институт»⁹. В лице этого Общества ККИ мог приобретать недвижимую собственность. Более того, постановлением Совета института от 4 апреля 1910 г. весь был передан этому Обществу¹⁰.

В 1912 г. при ККИ открылась собственная ссудо-сберегательная касса¹¹, в годы Первой мировой войны – кооператив «Меркурий»¹².

При ККИ действовали Общество экономистов (М. В. Довнар-Запольский отмечен в числе его членов-учредителей), Общество любителей социальных знаний. Кроме того, при институте состояло, «пользуясь помещением и содействием его преподавателей», Киевское санитарно-техническое общество¹³. Архивные документы свидетельствуют также, что в его помещениях стали проходить заседания Историко-этнографического кружка под председательством М. В. Довнар-Запольского¹⁴.

Свои научные сообщества организовывали не только профессура, но и студенты. Назовем статистический кружок, кружок по изучению филологии, студенческий кружок любителей грузин-

ской культуры, кружок по изучению еврейской культуры. Крупнейшим из общеинститутских студенческих объединений было Общество взаимопомощи студентов ККИ. Активно действовали и студенческие объединения по интересам, и студенческие землячества. Признаться, их число поражает. Архивные документы свидетельствуют о существовании почти сорока таких объединений¹⁵.

Среди объединений по интересам – студенческий хор, Музыкально-литературный драматический кружок, стенографический кружок, кружок студентов-туристов, кружок эсперантистов «Зеленая звезда», французский литературный кружок. Но, пожалуй, самым распространенным видом студенческих объединений в ККИ, как и везде, являлись землячества. Иногда они создавались не только для оказания взаимопомощи, материальной и культурной поддержки своих членов (земляков), но и для организации своих научных обществ. Например, при Донском землячестве действовало Общество изучения социально-экономических наук¹⁶.

Активно вело свою работу Северо-Западное землячество, устав которого был утвержден Советом ККИ 25 октября 1909 г. и его Правлением 29 октября 1909 г.¹⁷ Согласно уставу, «Северо-Западное землячество имеет своей целью материальную и культурную поддержку и взаимопомощь входящих в его состав членов ... Членами землячества могут быть студенты ККИ – уроженцы или получившие образование в учебных заведениях Северо-Западного края»¹⁸. Особо отметим, что почетным членом этого землячества был директор института, профессор М. В. Довнар-Запольский¹⁹.

На институтскую жизнь накладывала свой отпечаток и политическая ситуация в тогдашней Российской империи. 3 июня 1912 г. министр торговли и промышленности утвердил новое «Положение о Киевском коммерческом институте». Согласно с ним он оставался частным высшим учебным заведением, однако наделялся правами государственных вузов. Для его выпускников это означало льготы при прохождении воинской службы и дополнительные права при зачислении на государственную службу на работу, на казенные железные дороги, государственные предприятия. В целом новое Положение, несомненно, представляло шаг вперед в развитии ККИ, а придание ему официального статуса следует расценивать как признание высокого уровня постановки образования и авторитета сравнительно недавно открытого вуза.

Однако, у этой медали была и обратная сторона. Теперь согласно новым правилам приема

в ККИ устанавлювалось: «Лица иудейского исповедания принимаются с таким расчетом, чтобы число их не превышало 5 % от общего числа учащихся»²⁰. То есть, в этом институте вводилась ограничительная процентная норма, ранее установленная для государственных вузов. Но в нем на 1 июля 1912 г. евреи составляли 60 % всего состава слушателей – 1888 человек²¹. Теперь их число необходимо было привести в соответствие с 5 % нормой, а «лишние» – переведены в разряд вольнослушателей. Это вызвало в ККИ затяжной конфликт, который вышел далеко за его рамки, и сопровождался волнениями и протестами среди студентов и части преподавателей, обструкциями лекций, в том числе и лекций М. В. Довнар-Запольского, студенческими сходками и распространением прокламаций²². Дело дошло до того, что летом 1913 г. в православие перешло 80 исключенных студентов-евреев, после чего их снова приняли в институт²³.

Конфликтные ситуации, связанные с политической самодержавия, возникали и позднее. Так, в 1913 г. по предписанию управляющего учебным отделом Министерства торговли и промышленности было закрыто «землячество под названием «Польский кружок слушателей ККИ». Дело в том, что Министерство внутренних дел пришло к выводу, будто этой организацией «преследуются узко-национальные задачи, способствующие к обособлению польского населения края»²⁴.

Нынешний Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана, вероятно, имеет право вести свою родословную от Киевского коммерческого института и, может быть, готов перенять его лучшие традиции, однако между этими двумя вузами долгий период советского нархоза, мало похожего на институт М. В. Довнар-Запольского. Исторические традиции – это очень хорошо. Но чтобы им следовать надо, как минимум, их знать. Иначе получают казусы, подобные недавней, от 15 ноября 2006 г., приветственной телеграммы председателя Верховной Рады Украины А. Мороза по случаю 100-

летнего юбилея Национального экономического университета, где указано, что в нем учились А. Довженко и П. Тычина, перечислен ряд преподавателей, а вот о М. В. Довнар-Запольском – ни слова. Таким образом, как ни парадоксально, при наличии столь богатого архивного фонда и многих других, не менее информативных, исторических источников, полноценной и полной истории ККИ нет.

¹ Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 1, д. 52, л. 10 об.

² Там же.

³ Там же, л. 11 об.

⁴ Там же, л. 52.

⁵ Известия ККИ. – 1913. – Кн. XVII. – С. 1.

⁶ Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 40.

⁷ Там же, л. 222–222 об.

⁸ Киштымов А. Л. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. – Вип. 2: Архивознавчі читання. – К., 2000. – С. 114–130; *Он же*. М. В. Довнар-Запольский – организатор и руководитель Киевского коммерческого института // Даследчык гісторыі і дакументаў: М. В. Доўнар-Запольскі: Зб. навук. артыкулаў і дакументаў. – Гомель; Рэчыца: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2000. – С. 71–89; Михальченко С. Из истории Киевского коммерческого института // Пам'ятки: Археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД; І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 4.

⁹ Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 43, л. 28.

¹⁰ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 9.

¹¹ Известия ККИ. – 1912. – Кн. XIII. – С. 107.

¹² Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 10, д. 23.

¹³ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 44.

¹⁴ Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 320, л. 13, 14 и др.

¹⁵ Там же, л. 2; д. 664, л. 1–3.

¹⁶ Там же, оп. 10, д. 8.

¹⁷ Там же, л. 2.

¹⁸ Там же, д. 49, л. 48.

¹⁹ Там же, л. 30.

²⁰ Там же, д. 538, л. 19.

²¹ Аренишам К. Записка о Киевском Коммерческом Институте. – К., 1913. – С. 8.

²² Островитянов К. В. Думы о прошлом. – М., 1967. – С. 67–70.

²³ Дубнов С. М. Книга жизни. – СПб., 1998. – С. 327.

²⁴ Госархив г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 147, л. 42, 44 об., 59.

Олександр Смолянчук

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В «ІСТОРІЇ БІЛОРУСІ» М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

Вичленування поняття «польське питання» в «Історії Білорусі» М. Довнар-Запольського є умовним. Дослідник не використовував цей термін. І тому у цій статті йдеться переважно про авторське тлумачення місця та ролі Польщі і поляків

у білоруській історії. Перш ніж звернутися до тексту «Історії Білорусі», слід згадати про деякі його раніші публікації, в яких порушувалася проблема польської присутності у минулому Білорусі. Педусім це цикл статей під загальною назвою «Бе-

VIII. Персоналії

лорусское прошлое»¹, які друкувалися з липня по листопад 1888 р. на сторінках газети «Минский листок». Вони відіграли істотну роль у виробленні національної ідеології.

Перша спроба огляду всієї білоруської історії ґрунтувалася на переконанні молодого дослідника про її самостійність та самобутність. М. Довнар-Запольський не сумнівався в існуванні білоруської нації, яка мала власну, відмінну від сусідніх народів, історію. Значне місце у його тлумаченні минулого Білорусі займала польська присутність, яка отримала однозначно негативну оцінку. Історик був переконаний, що неухильне поширення політичних та культурних впливів Польщі завдало потужного удару по самостійності і демократичних традиціях білорусів. У діяльності польських політиків він вбачав прагнення встановити у Білорусі шляхетську аристократичну республіку і підігнати під польсько-католицький зразок усі народи краю. Ця політика обернулася для неї встановленням «польсько-католицького іґа», що на його думку, змусило білорусів шукати допомоги у Москві. Проте московський уряд у своєму ставленні до національно-культурних особливостей та демократичних традицій різних народів нічим не відрізнявся від польського: «Польща нав'язувала Білорусі шляхетську аристократичну республіку, Москва – боярську олігархію. І перша, і друга держави цілком виключали з політичного життя демос, тоді як білоруський народ за своїми історичними і народно-побутовими традиціями був у найвищій ступені демократичним»². Східні і західні сусіди, за М. Довнар-Запольським, взаємодоповнюючи свої зусилля, знищували політичну самостійність білоруської нації і перешкоджали її національно-культурному розвитку.

Публікація М. Довнар-Запольського виявилася причетною до наукового обґрунтування тези «двох ворогів» в історії Білорусі (польського і «московського»), яку вперше сформулювали у публіцистиці білоруські народники на сторінках часопису «Гоман»³. У майбутньому ця теза отримала достатньо широке поширення як в історіографії, так загалом і в національній ідеології. Зворотнім боком її домінування було те, що білоруси у власній історії виступали не як суб'єкт-творець історичного процесу, а як його об'єкт.

У 1905 р. учений знову виступив з публікацією, розрахованою на масового читача. Він взяв участь у підготовці 9 тому видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», яке готувалося Російським географічним товариством. Участь у офіційному виданні зумовила використання ним урядової термінології, його відмову від

попередніх оцінок результатів діяльності російської влади на білоруських землях та інше. Однак принципові позиції наукової концепції автора залишилися незмінними. М. Довнар-Запольський, як і раніше, відстоював думку про те, що білоруський край (у тексті «Західна Росія») пройшов власний історичний шлях та мав самобутню історію. Збереглася також теза «двох ворогів» в білоруській історії, яка, щоправда, набула поміркованішого вигляду. Так, наприклад, «польське зло» було пом'якшено твердженням про те, що характерні для Білорусі «особливості стародавнього побуту розвивалися і сприймали польські риси лише у тому випадку, коли останні відповідали першим»⁴.

Порівняно з публікацією 1888 р. відчутнішою виявилася соціальна тематика. Процес закріплення М. Довнар-Запольський також пов'язував з польськими впливами. Однак історик був далеким від того, щоб, слідом за російськими публіцистами, звинувачувати лише польський бік у всіх лихах білоруського кріпацького села. Він наголосив, що «кріпосний лад освячувався і російськими законами»⁵. Дослідник дуже обережно висловився про політику русифікації Білорусі: «Провідники російської політики... прагнули ліквідувати все, що нагадувало про Польщу, але разом з тим вони виступали і проти будь-якого руху серед місцевих народностей»⁶. У тексті відчувалося авторське переконання, що білоруська земля – це край відмінний від Польщі і Росії, а тому, керуючись ним, необхідно враховувати особливості білоруської нації.

Ідею «польського ворога» проведено також у тексті «Історії Білорусі». Щоправда, висвітлюючи окремі проблеми, її автор вже уникав однозначних оцінок, а в першому розділі книги, присвяченому стародавньому населенню Білорусі, дослідник на підставі «Повісті минулих літ» та результатів філологічних досліджень (зокрема, академіка О. Шахматова) навіть стверджував про «спорідненість» родимичів з «ляськими племенами»⁷. Надалі стосовно поляків М. Довнар-Запольський використовував термін «братній народ»⁸.

Після утворення ВКЛ (за текстом «Литовсько-Руської держави») домінуючою тенденцією стосунків з Польщею, на думку історика, була боротьба проти експансії останньої на білоруські та литовські землі. Крєвська унія, на його думку, загрожувала самостійності ВКЛ, тому що «за релігійним питанням само собою виникло питання про переважне значення польської національності»⁹. Чимало уваги дослідник присвятив боротьбі Вітовта, Свидригайла, Михайла Глинського проти намагань польської політичної еліти розглядати

Литву як державу, об'єднану з Польщею. Вітовт, на його думку, все своє життя мріяв про відокремлення ВКЛ від Польщі¹⁰. Перемогу Жигмонта над Свидригайлом автор пов'язав з підтримкою його з боку Польщі¹¹. Повстання або заколот (вживаються обидва поняття) М. Глинського він охарактеризував як боротьбу за «інтереси руської державності, народності і культури», як «останній акорд національної боротьби»¹².

Польська тема посіла значне місце у розліді «Ставлення до Польщі і унії 1569 р.». Учений знову згадав Кревську угоду та охарактеризував її як «інкорпорацію Литви Польщею». При цьому зауважив, що вона слугувала для Польщі істотним «аргументом у подальших домаганнях стосовно Литви»¹³. Підвищений інтерес польської сторони до проблеми унії, очевидний із середини XV ст., М. Довнар-Запольський пояснював прагненням захопити Поділля та Волинь. Дипломатичне та політичне протистояння досягло такої гостроти, що «лише війна Польщі з Пруським орденом стримала поляків від збройного доказу своїх прав»¹⁴.

Політичне і економічне ослаблення ВКЛ, викликане важкими війнами з Московським царством наприкінці XV – початку XVI ст., значно ускладнило протидію польській експансії. Ситуація надзвичайно загострилася у часи Жигмонта Августа, коли відбулися певні зміни у таборі прихильників унії. На думку науковця, головною силою польської партії унії замість магнатів, які тяжіли лише до військово-дипломатичного союзу, виступила численна польська шляхта. Величезні і малозаселені землі ВКЛ, особливо в Україні, на його думку, підігривали шляхетські апетити. До того ж унія могла призвести до зміцнення антикатолицьких сил у Польщі. Шляхта протестантського віросповідання вбачала у православних союзників у боротьбі за свободу віросповідання.

У зв'язку з боротьбою навколо унії М. Довнар-Запольський вперше згадав процес колонізації у середовищі «литовської і руської шляхти». Із тексту очевидно, що науковець розцінював її як політичний процес. У середині XVI ст., стверджував він, шляхта ВКЛ домоглася збільшення своїх політичних прав до рівня вольностей польської шляхти. Це також додало популярності ідеї унії серед місцевої шляхти¹⁵.

Привертає до себе увагу те, що вже у перших розділах книги автор широко використовував поняття «білоруси», «поляки», «литовці». Пояснення цих понять відсутнє. У сюжеті про колонізацію термін «поляки» використовувався як палітонім. У висвітленні інших питань це поняття, незалежно від авторського підходу, повинно було

сприйматися читачем як національна категорія. Це надавало тексту певної політизації.

Люблінська унія отримала негативну оцінку дослідника. «Акт унії, – писав він, – був актом найбільшої несправедливості, якої припустився братній народ»¹⁶. У іншому випадку історик назвав її «насильством»¹⁷. Наслідки унії 1569 р., на його думку, були некорисними для ВКЛ. По-перше, польська сторона подала надто слабку військову підтримку. По-друге, ВКЛ у стосунках з Московською державою виявилось заручником польської політики. Також необхідно зауважити, що, висвітлюючи історію після 1569 р., учений широко користувався поняттям «Польща», яке ототожнювалося з усією Річчю Посполитою.

М. Довнар-Запольський вказав на польські впливи у галузі культурного та політичного розвитку. На його думку, «у галузі релігії і культури польська національність здійснила потужний вплив на верхні прошарки білоруського народу»¹⁸. Автор, однак, не надав оцінок цьому впливу. Висвітлюючи останній період існування Речі Посполитої, він зупинився на внутрішніх передумовах її поділу та, зокрема, на «продажності польських вельмож»¹⁹.

Таким чином, польська присутність у білоруській історії періоду ВКЛ та Речі Посполитої трактувалася М. Довнар-Запольським переважно як зовнішній фактор, який негативно впливав на розвиток білоруської державності. «Братній народ» зусиллями своєї політичної еліти вже наприкінці XIV ст. прагнув позбавити ВКЛ самостійності та зробити білоруські і литовські землі придатком або частиною Польської держави. Полонізацію цього періоду автор «Історії Білорусі» тлумачив як процес поширення тих політичних прав, які мала шляхта Польського королівства, на «литовську і руську шляхту». Фактично мова йшла про самополонізацію, причиною якої було прагнення місцевої шляхти до політичної влади. Одночасно цей процес сприяв поступовій трансформації «польського питання» із зовнішнього фактора на внутрішній.

Ця трансформація завершилася після приєднання Білорусі до Російської імперії. Саме у цей час, як вважав М. Довнар-Запольський, полонізація досягла найбільших розмірів. Деяку роль відіграв той факт, що образ вільної «Польщі» був ідеалом, вартим боротьби. «Всілякий заклик до свободи Польщі, – писав він, – знаходив собі співчутливий відгук серед численних білоруських елементів»²⁰. Цікаво, що такими «елементами» для дослідника «були не лише поляки, що проживали у нашому краї, але й білоруси, національно сві-

VIII. Персоналії

домі і навіть ті, які [не*] втратили зв'язку з православною релігією»²¹. Цей висновок підтверджує характеристика Віленського повстанського комітету, очолюваного К. Калиновським. Автор охарактеризував його діячів як справжніх, хоча і полонізованих білорусів²².

У висвітленні білоруської історії XIX ст. значне місце посіла проблема полонізації. М. Довнар-Запольський зупинився на освітній політиці керівництва Віленського навчального округу та Віленського університету. Саме із названими установами він пов'язав «могутній розквіт польської культури»²³ у нашому краї та активізацію полонізаційних процесів. «Ця епоха (перша третина XIX ст. – О. С.), – писав дослідник, – викинула з Білорусі багатьох найвидатніших її синів, які забули про свою національність... та віддали свій розум і здібності польській культурі і національності»²⁴. Серед інших у переліку цих втрат зазначені Адам Міцкевич та «його школа», Ю. Крашевський, В. Сирокомля, історики А. Кіркор, Т. Нарбут та ін. У цьому випадку полонізація тлумачилася ним як свідомий курс на культурну асиміляцію, що проводився польськими магнатами, представником яких був Адам Чарторийський, та польською інтелігенцією в особі ректора університету Яна Снядецького. Після придушення повстання 1830–1831 рр. розпочалася, за його висловом, боротьба уряду «з польським духом». Серйозних наслідків вона не мала, тому що урядові заходи, на думку історика, мали локальний, випадковий характер²⁵.

Натомість, віленський генерал-губернатор Михайло Муравйов отримав позитивну оцінку дослідника, як один із «видатних діячів епохи»²⁶. Вирішальним у цій характеристиці було те, що, на думку автора «Історії Білорусі», М. Муравйов у пошуках тієї соціальної сили, на яку зміг би спертися уряд у своїй антипольській політиці, вперше звернув увагу на білоруське селянство. Раніше вчений неодноразово зауважував, що російський уряд не помічав білоруських селян і бачив у краї лише своїх польських опонентів. М. Довнар-Запольський відзначив курс генерал-губернатора, спрямований на оборону селянського самоврядування, надання більшої самостійності волосному суду, наділення землею селян-учасників повстання, на розвиток народної освіти та активізацію діяльності православного духовенства. Він не погодився з прізвиськом «вішатель», даним йому,

і підкреслив «суворий», але не жорстокий характер урядових репресій²⁷. Можливо, на цю достатньо суперечливу оцінку діяльності М. Муравйова вплинула національна позиція М. Довнар-Запольського і сприйняття ним білорусів переважно як селянської нації. Цілком очевидно, що у діяльності місцевої польської громадськості історик вбачав загрозу білоруським інтересам і вважав, що урядові заходи, спрямовані на те, щоб привернути на свій бік селян, відіграли деяку позитивну роль у долі білорусів.

Полонізація також стала об'єктом аналізу у розділі «Білоруська народність та її культура до епохи національного Відродження». Історик зауважив, що «полонізація Білорусі і Литви має дуже недавнє походження та є наслідком не лише прагнення білорусів і литовців до польської мови, а й наслідком невдалої політики російського уряду, який своїми заходами підтримував полонізацію і який зовсім незнайомий з місцевими умовами»²⁸. Він знову наголосив, що лише на початку XIX ст., тобто у період російського панування, «польська мова почала набувати ширшого розповсюдження»²⁹. Окрім Віленського університету велику роль у полонізації відіграла боротьба проти російського самовладдя, під час якої «все культурне і ліберальне потяглося до Польщі»³⁰. Успіхові полонізації, на думку науковця, сприяли також невдалі заходи спадкоємців М. Муравйова. Наслідуючи польських дослідників та політика Леона Василевського, М. Довнар-Запольський вказав на процес полонізації на білорусько-литовському етнічному пограниччі наприкінці XIX ст.³¹

Учений докладно зупинився на питанні відновлення польського руху у Білорусі та Литві. Він, зокрема, відзначив «пожвавлення в середовищі воїновничого полонізму» на початку 90-х років XIX ст. Саме у цей час, на його думку, створювалися товариства, метою яких було виховання «людини-поляка»³², тобто ополячування католицького білоруського і литовського населення. Після скасування в імперії національних обмежень у 1905 р. польський рух ще більше активізувався: «негайно виникли польські школи, театр, польські видання, товариства. Великою популярністю відразу почало користуватися віленське товариство «Освіта», яке мало відділи у Мінську, Несвіжі і багатьох інших місцях»³³.

Дослідник визнав різницю у діяльності польських і великоросійських організацій у Білорусі. «Польський рух, – писав він, – зберіг у ставленні до білорусів і литовців більше або менше помірковане ставлення, почував себе міцно пов'язаним з місцевими інтересами і здебільшого мав класо-

* У тексті видання «Історія Білорусі», яке цитуємо, частка «не» відсутня. Архівні знахідки білоруських істориків, зокрема В. Лебедєвої, дали змогу зробити це суттєве уточнення думки дослідника.

вий характер, який частково мав на увазі підтримати аграрні інтереси, частково з деяким соціалістичним ухилом»³⁴. Очевидно, М. Довнар-Запольський мав на увазі політичну течію краю, у якій вирізнялися консервативно-ліберальний та ліберально-демократичний напрямки. На початку ХХ ст. саме ця течія домінувала у польських русі на білоруських і литовських землях. До того ж прихильники ліберально-демократичного напрямку активно співпрацювали з білоруськими політиками. Однак, автор «Історії Білорусі» в цілому негативно оцінив польський рух. «Розвиток польської культури, – зазначав він, – ніс у собі небезпеку для білоруської національної справи», тому що польський рух «природно міг утягувати і корінних білорусів»³⁵.

В останньому розділі книги, присвяченому історії боротьби за державність Білорусі, М. Довнар-Запольський звернув увагу на загарбницькі прагнення поляків, які прирівнював до політики насильства з боку більшовицького уряду. Дослідник надав відповідне порівняння за допомогою цитати з Першої Статутної грамоти Білоруської Народної Республіки³⁶.

На завершення необхідно зазначити, що тлумачення вченим місця та ролі поляків і Польщі в білоруській історії практично не виходило за межі конфронтаційного розуміння польсько-білоруських відносин. Поляки, які поступово трансформувалися із зовнішнього на внутрішній фактор у білоруської історії, залишилися на сторінках «Історії Білорусі» однозначно ворожою силою у ставленні до білоруськості. Очевидно, саме тому М. Довнар-Запольський відмовляв білоруським полякам у праві на розвиток польської культури.

Однак, порівняно з попередніми його публікаціями польські впливи вже не розглядалися як один із вирішальних факторів білоруської історії. Дослідник відзначив їх істотне, але другорядне значення. Автор «Історії Білорусі» прагнув підкреслити безпосередньо білоруський внесок в історію. В білоруській національній історіографії, у тому числі й завдяки зусиллям М. Довнар-Запольського, поширилося уявлення про білорусів

як головного суб'єкта історичного процесу. І лише політичне втручання у розвиток історичної науки порушило цю еволюцію.

Переклад з білоруської Ольги Ямкової

¹ Довнар-Запольский М. Белорусское прошлое (По поводу статьи А. Пыпина, помещ. в «Вестнике Европы» 1887 г.) // Минский листок. – 1888. – 5, 19, 22 июля, 5 авг., 17 окт., 1 нояб.

² Он же. Исследования и статьи. – К., 1909. – Т. 1. – С. 334–335.

³ Публицистика белорусских народников. Сост. А. Александрович, И. Александрович. – Мн., 1983. – С. 26.

⁴ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под общим руководством П. Семёнова. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 88.

⁵ Там само. – С. 157.

⁶ Там само. – С. 121.

⁷ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994. – С. 26.

⁸ Там само. – С. 102.

⁹ Там само. – С. 57.

¹⁰ Там само. – С. 59.

¹¹ Там само. – С. 61.

¹² Там само. – С. 65.

¹³ Там само. – С. 87.

¹⁴ Там само. – С. 89–90.

¹⁵ Там само. – С. 94–95.

¹⁶ Там само. – С. 102.

¹⁷ Там само. – С. 100.

¹⁸ Там само. – С. 127.

¹⁹ Там само. – С. 239.

²⁰ Там само. – С. 250.

²¹ Там само. – С. 251.

²² Там само. – С. 279.

²³ Там само. – С. 262.

²⁴ Там само. – С. 263.

²⁵ Там само. – С. 270.

²⁶ Там само. – С. 277.

²⁷ Там само. – С. 278.

²⁸ Там само. – С. 341.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С. 342.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 407.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 407–408.

³⁵ Там само. – С. 408.

³⁶ Там само. – С. 486.

Татьяна Литвинова

РОЛЬ КИЕВА В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЧАСОВНИ-УСЫПАЛЬНИЦЫ КНЯЗЕЙ ПАСКЕВИЧЕЙ В ГОМЕЛЕ (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

В состав имения князей Паскевичей в Гомеле входили архитектурные сооружения различного характера и назначения. Среди них – яркий обра-

зец усадебной архитектуры культового назначения последней четверти XIX ст. – их фамильная часовня-усыпальница, являющаяся сегодня одним

VIII. Персоналіі

*Часовня князей Паскевичей в Гомеле.
Вторая пол. XIX в.*

из объектов Государственного историко-культурного учреждения «Гомельский дворцово-парковый ансамбль».

Первые сведения об исследуемом памятнике в литературе, а также его стилистическое определение дается в книге Л. А. Виноградова, посвященной истории Гомеля в период с 1142 по 1900 гг.: «Подле собора на самом красивом месте возвышается за оградой часовня-усыпальница князей Паскевичей и при ней склеп, в котором погребены фельдмаршал Паскевич с супругой и своими родителями. Часовня, в общем, исполненная в московском стиле XVII в., блещет в деталях чудной венецианской мозаикой и керамикой: есть чему полюбоваться и снаружи, так как доступ внутрь ограничен»¹. Никаких подробностей о ее строительстве в данном источнике не содержится.

Неоднократные упоминания о гомельской часовне-усыпальнице встречаются в публикациях, посвященных рассмотрению общих вопросов истории искусства и архитектуры Беларуси. Это справочно-энциклопедические сборники, фундаментальные издания. Но часовня-усыпальница в них упоминается только в контексте со многими другими объектами, и поэтому характеризуется краткой информацией². Следует также отметить

книгу известного исследователя белорусской архитектуры В. М. Чернатова «Сынам Отчизны», посвященную мемориальным памятникам военной славы Беларуси, где описана и гомельская часовня-усыпальница в связи с тем, что здесь был захоронен знаменитый российский военачальник И. Ф. Паскевич³.

Сооружение состоит из двух частей: часовни – наземной постройки и усыпальницы – подземного склепа для захоронения умерших с небольшим наземным объемом-входом. Выступая в синтезе с декоративно-прикладным искусством и живописью, оно несет типические черты т. н. «русского стиля»⁴ с использованием элементов московской архитектуры XVII века. Часовня имеет шатровое завершение с пятью луковичными главками. В декоративном убранстве памятника использованы керамические архитектурные элементы в виде терракотовой скульптуры, полихромных майоликовых изразцов с растительной орнаментикой, роспись, мозаика и мраморная резьба.

Отсутствие детальных аналитических трудов о ее строительстве и художественном оформлении, побудили автора данного материала к исследованиям, которые проводились в последние годы. Полученные результаты были представлены и опубликованы в материалах двух научных конференций⁵.

Основополагающими источниками в этой работе стали документы, хранящиеся в Национальном историческом архиве Беларуси в фонде № 3013 «Вотчинное управление Гомельского имения кн. Паскевича-Эриванского». В нескольких архивных делах содержится переписка управляющих имением Паскевича с проектировщиками и подрядчиками, финансовые, договорные, расчетные и другие подлинные документы, позволившие узнать имена мастеров, проследить этапы и установить некоторые подробности, связанные с вопросами технического обустройства и художественного оформления фамильного склепа в Гомеле.

Идея создания родовой часовни-усыпальницы в Гомеле принадлежала сыну известного русского военачальника генерала-фельдмаршала Ивана Федоровича Паскевича Федору Ивановичу Паскевичу, владевшему Гомельским имением с 1856 по 1903 г. Строительство фамильного склепа было задумано им в 1865 г. С тех пор начался длительный процесс «о разрешении построить фамильную часовню на городской земле» и о разрешении эксгумации и перевозки в Гомель останков его родителей из польского имения в Ивановском селе Люблинского воеводства, а также бабушки и дедушки из имения Щеглицы на Могилевщине⁶.

Проект сооружения был составлен московским архитектором Евгением Ивановичем Червинским. Строительство началось в 1870 г. и длилось 19 лет⁷. За этот период, кроме непосредственно строительных работ, решались юридические вопросы, определялись архитектор и подрядчики для исполнения.

Материалы, выявленные автором в архиве, свидетельствуют, что устройством и отделкой сложнейшего наземно-подземного сооружения руководили два петербургских архитектора немецкого происхождения М. Е. Месмахер и О. Э. Вегенер.

Академик архитектуры Максимилиан Егорович Месмахер (1842–1906) 18 лет возглавлял Центральное училище технического рисования барона А.А. Штиглица. В Петербурге зодчим построены музей училища Штиглица, дворцы великих князей Алексея Александровича и Михаила Михайловича, Архив Государственного совета и некоторые другие сооружения, проводилась отделка интерьеров многих зданий. Месмахером был также разработан проект реконструкции Массандровского дворца, который воплотил в жизнь его ближайший помощник Оскар Эмильевич Вегенер.

Судя по всему, М. Е. Месмахер руководил декоративной отделкой паскевичской часовни-усыпальницы в Гомеле, а О. Э. Вегенер – строительной. Живописные работы и руководство позолотой куполов выполнялись петербургским мастером Сергеем Ивановичем Садиковым. Выпускник училища Штиглица, С. И. Садиков был художником-декоратором. В Петербурге, например, в 1875–1887 гг. он занимался реставрацией интерьерной живописи Петропавловского собора, в 1904 г. исполнил роспись часовни в память храма Пресвятой Троицы на Смоленском православном кладбище. В 1878–1879 гг. принимал участие в реконструкции костела Успения Девы Марии.

Декоративные детали для убранства часовни-усыпальницы изготавливались в различных городах Российской империи: Киеве, Петербурге, Варшаве, Гомеле.

Особенно много связей при ее создании прослеживается с Киевом. Приведем хронологию некоторых подробностей в период с 1879 по 1889 гг. (т. е. за последние 10 лет строительства). Летом 1879 г., когда основной объем строения был готов, решались вопросы по изготовлению гранитных ступеней и цоколя в часовне под руководством архитектора М. Е. Месмахера. Для этого главноуправляющий Гомельским имением Паскевича Сергей Петрович Бек направил заказ в Киев на поставку гранитных плит в магазин мраморных,

гранитных и лабрадорных изделий, располагавшийся на Крещатике в доме Широкова. Владельцами его были итальянцы А. Тузини и А. Росси. Камень добывали в скале на расстоянии более ста верст от Киева и на специально изготовленных дорогах привозили на набережную Днепра. 20 июня этого же года были готовы семь кусков цоколя, в августе – 16 кусков цоколя и 27 ступеней. Каменные изделия для доставки в Гомель на берлинах по Днепру и Сожу от Тузини и Росси получал некто Задолинный (Задолинский). Комиссионером, т. е. лицом, принимавшим на себя заключение сделок с подрядчиками в Киеве, был Константин Николаевич Иванов, который некоторое время был управляющим имением Паскевичей. Все вопросы фирмы «Тузини и Росси» в сношениях с представителями Гомельского имения решались от имени Антония Росси⁸.

В то же самое время летом 1879 г. на Варшавской фабрике машин изготавливались медные золоченые купола. Гомельский мастер-деревщик мещанин Яков Станиславович Зудзицкий в апреле 1882 г. подрядился сделать дубовые двери к часовой из материала, взятого в управлении имением⁹.

Осенью 1881 г. между киевскими мастерами А. Тузини и А. Росси и главноуправляющим в тот период времени Гомельским имением Паскевича Иосифом Завадским вновь заключается договор на изготовление и поставку в Гомель каменных деталей. Исполнители обязывались выполнить их «из камня лабрадора самого лучшего качества и красивого узора изготовить собственными рабочими, по рисунку и размерам, показанным на проекте чертежа архитектора Вегенера, за подписью г-на Завадского для часовни фамильного гроба князей в Гомеле...». В своем задании О. Э. Вегенер определял: изготовить стол алтарный лабрадоровый, цоколь лабрадоровый и пол мраморный, шлифованный, состоящий из 52 черных и 40 белых четырехугольных и 26 белых мраморных шашек с черным мраморным фризом кругом. Весной следующего года из Киева в Гомель на собственной берлине Моисея Тимофеевича Монастырского, мещанина из местечка Ветка, был отправлен застрахованный С.-Петербургской компанией «Надежда» груз, состоявший из межигорского огнеупорного кирпича и глины, железных рельсов, ящиков с мраморными изделиями и лепными работами.

В августе архитектор О. Э. Вегенер уже сообщал в Гомельское имение: «Честь имею уведомить, что мраморные работы в Кореневском охотничьем доме и лабрадорные и мраморные работы в часовне окончены удовлетворительно». За-

VIII. Персоналії

имствованная в искусстве XVII ст. белокаменная резьба мастерски исполнена в алтарном наличнике в часовне, в котором была помещена не сохранившаяся до нашего времени икона, и для имитации золотых врат в усыпальнице. Мотивы этих элементов, воссоздающие древнерусскую орнаментику, перекликаются с резными мраморными узорами во Владимирском соборе в Киеве. И это объясняется не только стилистическими аналогиями двух культовых сооружений, но и наличием одного и того же исполнителя. Товарищество А. Тузини и А. Росси выполняло мраморные работы в интерьере собора, за что получили около 100 тыс. рублей. С 1883 до 1888 гг. магазин Тузини и Росси продолжает деловые связи с Гомельским именем, сначала связанные с заменой разбившейся лабрадоровой плиты, затем – с заказом надгробных плит в усыпальницу¹⁰.

Следует отметить, что не только для князя Паскевича, но и для некоторых горожан Гомеля выполнялись заказы фирмой А. Тузини и А. Росси. На старом католическом кладбище в Гомеле за рекой Сож нами выявлены могилы представителей дворянского семейства Крушевских с надгробиями из черного лабрадорита, на которых выгравирована надпись мастерской: «А. Росси, Киев». Надгробия выполнены в виде прямоугольных тумб на цоколе. Черный с перламутровыми вкраплениями шлифованный лабрадорит красив сам по себе, не требуя каких-либо изысков в декорировании. В памятниках из этого материала чаще отдавалось предпочтение фактуре камня, поэтому оставались открытыми большие площади поверхности и только гравировались тексты с именем и годами жизни умерших. Датируются эти захоронения 1891, 1894 и 1895 годами.

После того, как в часовне закончилась облицовка цоколя и укладка пола, приступили к росписям стен. 12 мая 1884 г. в письме из «Главной конторы Его Светлости кн. Варшавского графа Паскевича-Эриванского в Петербурге» в Гомельское вотчинное управление сообщалось: «Художник Садиков взял на себя внутреннюю живописную работу в часовне. Податели сего его рабочие уезжают в Гомель для приготовительных работ... С совершенным почтением А. Нарольский». Сергей Иванович Садиков выполнил полихромные росписи в виде древнерусских орнаментальных мотивов растительного характера. Кроме исполнения живописи, С.И. Садиков возглавлял работы по золочению деталей. 12 июля 1884 г. в своем письме управляющему именем Паскевича в Гомеле он пишет: «М. г.! Имею честь просить Вас представить его светлости (князю) для осмотра

посланное мною золото для озолочения крестов, глав и подзоров на часовне. По условию с г-ном Месмахер оно должно быть в таком именно достоинстве, как оно теперь есть и выше этого не делается (речь о пробе, которая должна быть 95⁰). И допустить моих людей к озолочению и выдать позолотчикам под расписку Абросимова 100 рублей, в конце этого месяца я надеюсь быть в Гомеле и поработать...». Похоже, художник поработал, и уже 24 августа Завадский заявляет в Главное управление именными Паскевича в Петербург о необходимости расчетов с С. И. Садиковым. В этом письме называется имя работавшего на оформлении часовни «здешнего мастера Аллерта», повторяющееся и впоследствии¹¹.

Нарядным, многокрасочным, мерцающим при попадании лучей света, дополнением убранства часовни-усыпальницы была мозаика. Сегодня есть возможность говорить о единственном сохранившемся образце – смальтовой мозаике, помещенной на торцевой арочной стене усыпальницы. На панно мозаичные летящие серафимы обрамляют резной стилизованный мраморный алтарь арочной формы. Их изображение напоминает живописное изображение шестикрылых ангелов, парящих в небе и обращающих взоры к Богородице, из апсиды Владимирского собора в Киеве, которое, как известно, было выполнено знаменитым русским художником Виктором Михайловичем Васнецовым. К тому же следует дополнить, что во время реставрационных работ в Петропавловском соборе в Гомеле под слоем штукатурки были обнаружены фрагменты росписей, которые также натолкнули на мысль об их сходстве с сюжетами росписей, выполненных В. М. Васнецовым во Владимирском соборе¹². Ставшие популярными живописные сюжеты интерьеров Владимирского собора активно копировались. Они приобрели необыкновенную популярность и повторялись в конце XIX – начале XX в. во множестве храмов России. Не исключена возможность мозаичного воспроизведения фрагмента росписи с серафимами работы В. М. Васнецова из киевского Владимирского собора для декорирования интерьера часовни-усыпальницы в Гомеле.

В связи с тем, что в архивных документах не удалось выявить сведений о том, кто выполнял мозаичные работы в часовне-усыпальнице, автор попытался провести сравнительный анализ с аналогичными храмовыми декорировками этого времени.

По окончании работ в киевском Владимирском соборе В. М. Васнецов получил многочисленные заказы на оформление храмов в Петербурге, Гусь-Хрустальном, Дармштадте, Варшаве. По книге

Антонова В. В. и Кобака А. В. «Святыни Санкт-Петербурга» можно проследить, что всюду, где он работал, мозаику выполнял В. А. Фролов. Фроловская мастерская, основанная в 1890 г., принимала участие в мозаичном оформлении петербургской церкви Воскресения Христова «Спаса на крови»¹³. Изображенные в кокошниках на фасадах храма по оригиналам художника мозаичные серафимы манерой исполнения очень напоминают шестикрылых ангелов в гомельской усыпальнице¹⁴.

Имя мозаиста Фролова встречается и в связи с часовней-усыпальницей в Гомеле. В фондах музея Гомельского дворцово-паркового ансамбля хранится предназначавшаяся для нее мозаичная икона-эпитафия в серебряной оправе на смерть родственника Ф. И. Паскевича Александра Балашова. Серебряный оклад выполнен в мастерской К. Фаберже, а мозаика подписана «Фролов». Вполне возможно, что к изготовлению мозаичного панно с изображением серафимов в Гомельской часовне-усыпальнице также была привлечена мастерская В. А. Фролова.

Далее при благоустройстве часовни-усыпальницы необходимо было решить вопросы, связанные с вентилированием воздуха. 20 августа 1887 г. инженер-технолог Киевского машиностроительного и чугуно-литейного завода А. Термен составил проект «устройства вентиляции и предохранения стен от сырости в фамильной часовне князя Паскевича в Гомеле». В его пояснительной записке отмечается, что «свод над склепом следует защитить от сырости насыпанием земли с помощью асфальтового слоя толщиной не менее $\frac{3}{4}$ дюйма». К. Иванов пишет письмо Михаилу Осиповичу Копыстинскому в Гомель с рекомендациями для смотрителя Гомельского замка О. О. Солодовникова о необходимости открывать вентиляционные люки в усыпальницу и сторожку (для печника?). Следуя указаниям инженера А. Термена, К. Иванов, осенью того же 1887 г. оформляет заказ на поставку асфальта в Гомель на Киевской фабрике асфальтовых и кровельных работ, владельцем которой был поляк Оконецкий с компанией¹⁵. 14 июля 1888 г. инженер-технолог А. Термен составил смету на поставку приборов для устройства отопления «в часовне и склепе Его Светлости Князя Паскевича в г. Гомеле». В перечне приборов названы калорифер, дымовые трубы, клапаны, душники. Для установки этого оборудования 5 сентября 1888 г. из Киева в Гомель были направлены специалисты¹⁶.

Тема влияния росписей Киевского собора св. Владимира на художественное оформление интерьеров часовни-усыпальницы Паскевичей в Гомеле

Усыпальница князей Паскевичей в Гомеле.
Вторая пол. XIX в.

ле требует дальнейшего изучения и исследования. Ждут выяснений и подробности о декоративных особенностях мраморных элементов, выполнявшихся фирмой А. Тузини и А. Росси. Эти сведения, несомненно, хранятся в киевских архивах и, сложившись вместе с имеющимися, могут составить более четкую картину процесса художественного убранства такого яркого памятника сакрально-мемориального характера как часовня-усыпальница князей Паскевичей в Гомеле.

¹ *Виноградов Л.* Гомель. Его прошлое и настоящее. 1142–1900 г. / Л. Виноградов. – М.: Тип. Н. Н. Шарапова, 1900. – С. 39–40.

² Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 156; Гісторыя беларускага мастацтва: У 6 т. / Рэдкал.: С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і ін.]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987–1994. – Т. 3: Канец XVIII – пачатак XX ст. / Л. М. Дробаў [і ін.]. – 1989. – С. 187–188; Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць. – Мн., 1985. – С. 70; *Чернатов В. М.* Сынам Отчизны / В. М. Чернатов. – Мн.: Вышэйшая школа, 1980. – С. 95.

³ *Чернатов В. М.* Сынам Отчизны / В. М. Чернатов. – Мн.: Вышэйшая школа, 1980. – С. 37–39.

⁴ *Кириченко Е. И.* Русская архитектура 1830–1910-х годов / Е. И. Кириченко. – М.: Искусство, 1978. – 400 с.

⁵ *Литвинова Т. Ф.* Из истории создания фамильной часовни-усыпальницы Паскевичей в Гомеле. Матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 150-годдзю з на-

VIII. Персоналії

раджэння Е. Р. Раманава. 25–26 кастрычніка 2005 г. – Гомель, 2005; *Она же*. Часовня-усыпальніца князей Паскевичей в Гомеле – образец художественного воплощения транснационального и транскультурного пространства. Материалы Междунар. трансграничного семинара «Перемещение границ – изменение идентичности» 17–24 сентября 2005 г. – Вильнюс, Брест, Львов, Тракай, Sprausdino Solidarity. – 2005. – С. 52–54.

⁶ Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ), ф. 3013, оп. 1, ед. 588 Дело о постройке часовни и фамильного склепа князя Паскевича в г. Гомеле. – 164 л.; Там же, ед. 589 Дело о разрешении князю Паскевичу построить фамильную часовню на городской земле. – 4 л.

⁷ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць. – Мн., 1985. – С. 187.

⁸ НИАБ, ф. 3013, оп. 1, ед. 588 Дело о постройке часовни и фамильного склепа князя Паскевича в г. Гомеле, л. 84, 279–280.

⁹ Там же, л. 98, 114.

¹⁰ Там же, л. 103–104, 110 б, в, г, 111, 115.

¹¹ Там же, л. 137.

¹² *Литвинова Т. Ф.* «...Сим исполнив свой обет, я удовлетворяю лучшему желанию моего сердца» (Из истории Петропавловского собора в Гомеле). Н. П. Румянцев и его эпоха в контексте славянской культуры. Материалы Междунар. науч.-практ. конф. 12–13 мая 2004 г. / Гомель: ГГУ, 2003. – С. 145–151.

¹³ *Фролов В. А.* Петербургская мозаика. Город-Династия-Культура: Сб. ст. / В. А. Фролов / Федер. агентство по культуре и кинематографии. Рос. ин-т истории искусств. – СПб.: РИИИ, 2006. – С. 170, 176–177.

¹⁴ *Мухин В.* Церковная культура Санкт-Петербурга / В. Мухин. – СПб.: АО «Иван Федоров», 1994. – С. 184, 207–209, 211.

¹⁵ НИАБ, ф. 3013, оп. 1, ед. 588 Дело о постройке часовни и фамильного склепа князя Паскевича в г. Гомеле, л. 123–126.

¹⁶ Там же, л. 160.

НАУКОВІ ЧИТАННЯ ДО 125-ЛІТТЯ В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Олексій Ясь

**ГЕНЕАЛОГІЧНІ ІДЕЇ ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО
В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940–1980-х РОКІВ**

Ідея спадкоємності, тяглості, а за великим рахунком генетичного зв'язку, належить до установчих концептів з обсягу дослідницького інструментарію будь-якого історика. Відтак, на ту чи іншу термінологію, яка відтворює каузальність в історії, натрапляємо в найрізноманітніших наукових студіях. Часто її вживання є настільки звичним, що науковець інтуїтивно оперує традиційними поняттями або категоріями і навіть не замислюється щодо їхнього змістовного наповнення, функціонального призначення й адресної спрямованості.

Втім, трапляються й випадки, коли застосування та змістовна локалізація термінології набувають самоцінного значення, позаяк стають предметною областю для авто- та гетерорефлексій дослідника. Власне, йдеться про інструментальне використання термінів, яке потребує від історика певної відрефлектованості, зокрема нормативного, ціннісного ставлення до минувшини, апробації концептуальних схем на конкретному, «живому» матеріалі.

З цієї перспективи творча спадщина Вадима Модзалевського становить неабиякий інтерес із декількох міркувань.

Передусім, слід наголосити, що він належав до тієї категорії вчених, які майже не переймалися історіософськими, методологічними чи теоретичними проблемами.

Натомість провідні дослідницькі інтенції В. Модзалевського як історика обіймали переважно царину певних фактографічних матеріалів, зокрема на ниві української (малоросійської) генеалогії, архівістики, історії мистецтва тощо. Недаремно предметна область його наукових інтересів локалізувалася, головним чином, у царині родознавства, соціально-економічної історії України-Гетьманщини, мистецтвознавства, музейництва й архівної справи¹.

Такі пріоритети В. Модзалевського як дослідника простежуємо і в його термінології, серед якої домінують родові поняття.

Рід, родина, покоління, стани, земля, маєтки, промисли, побутові означення суспільного та культурного середовища Гетьманщини та інші традиційні терміни для ідентифікації соціальної належності чи етнічного походження історичних осіб, різних видів господарської діяльності в основному й складають понятійний апарат В. Модзалевського.

Здебільшого, ці терміни постали безпосередньо з різних сфер соціальних, культурних та економічних практик нашої минувшини, тобто безпосередньо зі світу історії, а не були сконструйовані спеціально для тих чи інших дослідницьких потреб. Саме в цьому полягає їхня докорінна відмінність від понять, які створені науковцями для позначення й окреслення певних історичних явищ і процесів, зокрема для відображення особливого, специфічного змісту та продукування багатоманітних смислів.

Окрім того, слід зауважити, що автор «Малоросійського родословника» (К., 1908–1914. – Т. 1–4) послуговувався історичною термінологією, як правило, в її первісному сенсі. Приміром, згадаємо його відому працю «Гути на Чернігівщині» (К., 1926), сама назва² якої апелює до традиційних вимірів ранньомодерної доби нашої історії.

Взагалі студії В. Модзалевського просто-таки насичені фактографічними матеріалами, численними посиланнями на архівні джерела, різноманітними описами й замальовками соціокультурного середовища часів України-Гетьманщини, що вповні природно для історика мистецтва, генеалога, архівіста та музейника. Таким чином, його поняття переважно належать до родових термінів, вирізняються простотою у застосуванні, мають добре окреслений зміст, чітку адресну спрямованість, зокрема щодо відтворення генетичного зв'язку між різними генераціями тощо.

Здавалося, ці прості та традиційні ідеї відводять Вадиму Львовичу Модзалевському досить скромне і непомітне місце в інтелектуальній істо-

VIII. Персоналії

рії української науки. Втім, у ширших контекстах його наукова спадщина постає в іншому світлі, що спонукає до переосмислення, а почасти навіть до перегляду ролі цього вченого в історії нашої науки. Зокрема, йдеться про сприйняття ідей та творчого доробку В. Модзалевського українською зарубіжною історіографією другої половини 1940–1980-х рр.

Характерною рисою будь-якої еміграції є її скерованість у минуле, зокрема фіксація зв'язку з тими соціокультурними умовами, обставинами, проблемами суспільного, політичного життя, культурним середовищем, що склалися на момент залишення з Батьківщини. У психологічному й культурному плані еміграція, в основному, спрямована в колишнє, зокрема звертається до пережитих коліс віх життя, масштабних, трагічних та кривавих катаклізмів, закарбованих в індивідуальній і колективній пам'яті тощо. У минувшині емігранти шукають мотивацію, а власне і засадні підстави для своєї діяльності, аргументацію для культурних, освітніх заходів, науково-дослідних програм, політичних проектів тощо. Більше того, у загальному ставленні до минулого, зокрема до певних історичних подій, переважно й формується стрижень їхнього світосприйняття та поглядів. Приміром, український історик І. Лисяк-Рудницький слушно зауважив, що, фізично перебуваючи в Нью-Йорку, емігрант подумки блукає вулицями Хрещатика³.

Така скерованість, зрештою повсюдна орієнтація на минуле, його інтелектуальні та культурні взірці, має особливе значення і для дослідника-емігранта зокрема, і для наукової еміграції взагалі! Адже становище українського вченого-емігранта змушувало його докладати великих зусиль для відтворення різноманітних генетичних зв'язків з Батьківщиною, зокрема з первинними пластами національного, соціального та культурного життя, тотально зруйнованими в Радянській Україні.

Отож, у контексті побутування науковців-емігрантів у західному світі та пізнавальної ситуації, що склалася в тогочасній українській соціогуманітаристиці, спадщина В. Модзалевського швидко стала потрібною й актуалізованою. Значною мірою це пояснювалося тими інтелектуальними та соціальними розривами в українській науці і суспільстві, які сталися у першій половині ХХ ст. За влучним висловом близького товариша, і в певному сенсі учня В. Модзалевського, Володимира Міяковського якби не було «Малоросійського родословника», то в царині родознавства «ми мали б порожнє місце»⁴.

Певною мірою популяризації імені та доробку Вадима Модзалевського на еміграції сприяла діяльність низки учених, які мали академічні зацікавлення в царині генеалогії, геральдики, мистецтвознавства (М. Битинський, Р. Климкевич, М. Міллер, О. Оглоблин, В. Сениотович-Бережний та ін.). Зокрема, О. Оглоблин, якому в юнацькому віці (1916 р.) подарували чотири томи найбільшої праці В. Модзалевського, щиро захоплювався його творчістю. Більше того, в ієрархії власних фахових проблем він розглядав генеалогію як інтимно близьку йому царину наукових студій і навіть порівнював свої захоплення родознавством з почуваннями дитини у «казковому зачарованому лісі»⁵. В. Модзалевському О. Оглоблин присвятив й кілька наукових студій, зокрема написав ґрунтовну розвідку на підставі його листування з М. Василенком, підготував докладні коментарі до щоденника В. Модзалевського 1917 р., які вважаються втраченими під час Другої світової війни⁶.

Зацікавлення спадщиною В. Модзалевського обумовлювали й соціокультурні умови й обставини, які склалися на еміграції та в діаспорі протягом другої половини 1940–1960-х рр. Зокрема, у 1947 р. із заснуванням часопису «Рід та Знамено», який виступав як неофіційне видання Української родовідної установи, й багатотомну працю стали розглядати як своєрідну культурну й інтелектуальну предтечу⁷. Схожі настрої побутували на початку 1960-х років, коли група науковців у США заснувала Українське генеалогічне і геральдичне товариство. Причому зазначені проекти виявили не лише власне академічні зацікавлення, а почасти спроби перенести елементи українських культурних і соціальних традицій у нове середовище емігрантського буття. Невипадково у багатьох емігрантських та діаспорних виданнях з'явилися численні аматорські хроніки-розписи того чи іншого роду, виконані представниками найрізноманітніших соціальних верств і прошарків. У цьому сенсі «Малоросійський родословник» В. Модзалевського був своєрідним культурним взірцем, певним орієнтиром для наслідування серед української людності на еміграції. Адже бажання зафіксувати історію свого роду для нащадків набувало психологічної заостреності, перетворювалося у потребу самовираження, самоідентифікації в інонаціональному середовищі.

Та найбільше зацікавлення доробком В. Модзалевського було пов'язано з науковою проблематикою, зокрема з питаннями тяглості та спадковості національної еліти (аристократії) від ранньомодерних часів до початку ХХ ст. Водночас його багатотомник надавав досить великий мате-

ріал для роздумів, порівнянь і аналогій, що мало неабияку вагу з огляду на відірваність учених-емігрантів та дослідників з діаспори від національних архівів. Такі дослідницькі інтенції спонукали науковців до різноманітних тлумачень як фактографічних відомостей, так і провідних ідей наукової творчості видатного українського історика та генеалoga. Зауважимо, що останні трактувалися в контраверсійному сенсі, як для обстоювання тези про спадкоємність української еліти, так і положення про наявність розривів (дисконтинуїтету), переривчастості у наступності національної аристократії. Відтак у найрізноманітніших контекстах «Малороссийский родословник» згадується у студіях З. Когута⁸, О. Оглоблина⁹ та інших істориків. Вельми цікаву спробу розглянути проблему розривів у спадкоємності національної аристократії зробив сучасний український історик Сергій Білокінь¹⁰. Однак, полеміка щодо тягlosti української аристократії, а зрештою і державницької традиції в національній історії не обмежувалася певним дисциплінарним сегментом. Досить значної гостроти набули дискусії, присвячені проблемі наукової традиції та спадкоємності різних генерацій учених в українській історичній науці.

Своєрідна першість у перенесенні власне генеалогічних ідей на матеріали із інших історичних дисциплін належала О. Оглоблину. «Я прийшов до висновку, – відзначав історик у своїй науковій автобіографії, – що не точно вважати генеалогію лише за допоміжну історичну науку. Ні, це окрема, самостійна історична дисципліна, яка має власні завдання, власну сферу досліду, свою специфічну методологію і свої, окремі від історії перспективи та можливості дальшого наукового розвитку. Це не тільки наука про походження і розвиток родів, але кінцець-кінцем наука про історичну людину, homo historicus»¹¹. Такий підхід логічно підводив ученого до використання результатів історико-генеалогічних студій та відповідного дослідницького інструментарію для інтерпретації провідних факторів історичного процесу: «Якщо історія, як я глибоко переконаний, твориться не «героями», не народами, а *генераціями* (виділення О. Оглоблина. – Авт.) – в широкому, історичному розумінні цього слова, й, кінцець-кінцем, людьми, чи людиною (homo historicus), то історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тягlostь генерацій в процесі їх історіотворчої праці»¹². У цих рядках безперечно знаходимо вплив студій В. Модзалевського, зокрема його «Малороссийского родословника»

Проблема «історичної людини» іманентно підводила О. Оглоблина до питання про сцену істо-

ричного дійства. Тому «формування українського територіального масиву» висувалося ученим на перше місце в ієрархії найважливіших проблем української історії¹³. Невипадково установчі концепти творчості О. Оглоблина іноді формулюють у самотутній тріаді: земля-рід-людина¹⁴, в якій додаємо ідеї генетичного зв'язку поколінь В. Модзалевського.

Практичне застосування ідеї «тягlosti генерацій» віднаходимо у багатьох працях О. Оглоблина, зокрема в славнозвісному історіографічному огляді «Ukrainian Historiography 1917–1956», в якому автор виокремив чотири генерації істориків-емігрантів у ретроспективі 20–50-х років ХХ ст.¹⁵ Реконструкція Оглоблина 1957 р. побудована на засадах особистого зв'язку між істориками різних генерацій за принципом «вчитель-учень», з виключною увагою до місця фахової підготовки та початку наукової кар'єри кожного історика. Вона демонструє інтелектуальну мімікрію ідеї генетичного зв'язку поколінь В. Модзалевського, яка шириться у зміненому вигляді на новий дисциплінарний сегмент української науки.

Родовід істориків на еміграції О. Оглоблин розпочинає з В. Липинського, Д. Дорошенка й інших дослідників (В. Біднов, Р. Лашенко, О. Лотоцький, В. Прокопович, С. Шелухін, А. Яковлів та ін.), які «посіли своє місце в українській історіографії до 1917 р.»¹⁶. Представники другої генерації (І. Борщак, В. Заїкин, Б. Крупницький, С. Наріжний, Д. Оляничин та ін.), за схемою автора, одержали історичну освіту та започаткували свої наукові студії здебільшого за кордоном. Деякі з них були студентами Д. Дорошенка, В. Липинського та інших істориків першої генерації. Третя генерація дослідників (Михайло Антонович, І. Лоцький та ін.) з'явилася в українській історіографії 30-х рр. ХХ ст. Її представники належали до числа наймолодших студентів учених першої генерації. Майже всі вони закінчили Український вільний університет, Варшавський університет або Український науковий інститут у Берліні. Нарешті четверта генерація українських істориків-емігрантів з'явилася на науковій авансцені після Другої світової війни. Окрім особистого зв'язку між істориками, місця фахової підготовки та початку академічної кар'єри, професор О. Оглоблин розглядає характерні риси наукових студій кожної генерації, зокрема їхню спрямованість, пріоритетні напрями досліджень, джерельну базу, ставлення до європейської науки тощо¹⁷.

З легкої руки О. Оглоблина ідея родоводу різних поколінь українських істориків виявилася настільки популярною, що її застосовувала низка

VIII. Персоналії

вчених, зокрема і ті, які не мали генеалогічних зацікавленнь. Адже йшлося не тільки про встановлення зв'язку з українською науковою традицією історіописання дореволюційної та міжвоєнної доби, а й про ствердження й актуалізацію інтелектуальної самоцінності і самодостатності існування певних наукових установ, інституцій та дослідницьких асоціацій на еміграції та в діаспорі. Прикладом, Н. Полонська-Василенко використала ідею розподілу вчених за генераціями у своїй таблиці «Школа істориків України В. Антоновича»¹⁸.

Самобутнє і досить суперечливе тлумачення реконструкції Н. Полонської-Василенко в контексті встановлення зв'язку Українського наукового інституту Гарвардського університету з цією школою подав О. Прицак, який ідентифікував себе як «правнука» В. Антоновича¹⁹. Ця теза та інші вислови вченого спричинилися навіть до гострої дискусії. Причому опонент О. Прицака О. Домбровський не тільки підважив «генеалогічно-сукцесійний аспект» у відтворенні наукової традиції, а й порівняв такий підхід із упровадженням культу «священних корів»²⁰.

Власну «генеалогію» українських істориків уклав один із найстаріших діаспорних учених М. Чубатий. Він виділив п'ять генерацій науковців. *Перше покоління* розпочиналося з Т. Шевченка, М. Костомарова та його «ідеологічного маніфесту» – «Книги буття українського народу»²¹. *Другу генерацію* склали українські історики, які заявили про себе в останню чверть XIX ст. (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Левицький, О. Лазаревський та ін.), *третю* – М. Грушевський та його сучасники, *четверту* – учні Грушевського, які «майже всі стали істориками-державниками»²². *До п'ятої* генерації за схемою М. Чубатого належали дослідники, які одержали фахову підготовку в 30-ті рр. й пізніше в Західній Україні, на еміграції та в Радянській Україні до 1930 р. Останню вчений поділив на дві частини: старшу, яка «мала ще якусь змогу набирати вчення від українських професорів, в Україні чи на еміграції, які ще належали до четвертої генерації» та молодшу, котра таких можливостей вже не мала²³.

Цікаві думки щодо представлення української історіографії у вигляді спадкоємності генерацій, щоправда не такі масштабні, висловлювалися також у працях Л. Винара²⁴, С. Горака²⁵ та інших дослідників.

Таким чином, в українському еміграційному середовищі наукова спадщина В. Модзалевського сприймалася в багатьох контекстах, серед яких можемо виокремити три найпопулярніші:

1) своєрідний культурний та інтелектуальний взірець для впровадження громадських ініціатив і практик на ниві родознавства;

2) фактографічний матеріал для різноманітних інтерпретацій тяглості або розривів у механізмі соціального відтворення національної аристократії;

3) спосіб реконструкції генетичного зв'язку між представниками різних поколінь істориків в українській історіографії на основі інтелектуальної мутації генеалогічної ідеї.

¹ *Матяш І. Б.* Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 32.

² Гута (від давньоверхньонімецького *hutte*) – традиційне плавильне, зокрема склоплавильне виробництво.

³ *Домбровський О.* До історії Української Вільної Академії Наук у США (Протокол зі засідання управи академії в США, що відбулося 17 грудня 1966 року в Нью-Йорку) // *Український історик.* – 1986. – № 3/4. – С. 95.

⁴ *Ясенчик Б.* [Міяковський В.] Вадим Модзалевський – український родознавець // *Рід та Знамено (Франкфурт).* – 1947. – Зшиток 2. – С. 22. На авторство В. Міяковського вказано у розвідці О. Оглоблина. Див.: *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський (За неопублікованими матеріалами) // *Український історик.* – 1966. – № 3/4. – С. 25.

⁵ *Оглоблин О.* Рід / Публ. Л. Винара // *Український історик.* – 1994. – Т. 31, № 1/4. – С. 135.

⁶ *Верба І.* Студії Олександра Оглоблина над постаттю та науковим спадком Вадима Модзалевського // *Укр. генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.* – К., 1996. – С. 13–15.

⁷ *Українська Родовідна Установа* // *Рід та Знамено (Франкфурт).* – 1947. – Зшиток 1. – С. 3.

⁸ *Kohut Z.-E.* Problems in Studying the Post-Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650 s to 1830 s) // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. I. L.-Rudnytsky with assistance of J.-P. Himka. – Edmonton, 1981. – P. 110, 118.

⁹ *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 86–92, 94–101, 173–174; та ін.

¹⁰ *Білокінь С.* Доля української національної аристократії // *Генега.* – 1996. – № 1. – С. 132–148.

¹¹ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // *Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 24.

¹² Там само. – С. 50.

¹³ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття: (до 1917 року). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – С. 7–9.

¹⁴ *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // *Український історик.* – 1970. – № 1/3. – С. 31.

¹⁵ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956: Translated by R. Olesnytsky // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* – New York, 1957. – Vol. 5/6, no. 4(18), S (19/20). – P. 402–403, 424, 430.

¹⁶ *Ohloblyn O.* Op. cit. – P. 402.

¹⁷ *Ibid.* – P. 424–430.

¹⁸ Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України: У 2 т. / Вступ. ст. В. Ульяновського. – 4-е вид., репринт. – К., 1995. – Т. 1. – С. 32–34.

¹⁹ Прицак О. Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С. 103.

²⁰ Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі // Український історик. – 1974. – № 4. – С. 79.

²¹ Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток та досягнення. – Філадельфія, 1971. – С. 14–15.

²² Там само. – С. 15–20.

²³ Там само. – С. 19–20.

²⁴ Винар Л. Криза організації історичних дослідів // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1958. – 16 серп. – № 157. – С. 3.

²⁵ Горак С. Вклад НТШ в українську історіографію: (нарис і коментарі) // ЗНТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. – Т. 187: Доп. ювіл. наук. конгресу для відзначення сторіччя НТШ. – С. 8–9.

Валерій Томазов

ВНЕСОК ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК ГЕНЕАЛОГІЇ

Вітчизняна генеалогія, незважаючи на особливості розвитку України та процесу утворення національної еліти, пройшла подібний до європейського родознавства шлях – від утилітарної (практичної) дисципліни, покликаної обґрунтувати права елітних верств суспільства на особливе соціальне становище та привілеї, до наукової, що здатна власними засобами вирішувати низку важливих проблем історії.

Становлення української генеалогії як наукової дисципліни пов'язане передусім із розробкою генеалогії козацької старшини, а саме з творчим доробком О. М. Марковича, М. О. Максимовича, Г. О. Милорадовича, О. М. Лазаревського і, особливо, В. Л. Модзалевського. Таку думку висловив й відомий український історик О. П. Оглоблин, вважаючи, що українське родознавство з'явилося і зростало на ґрунті встановлення родоводів лівобережно-українського шляхетства кінця XVIII ст.¹

Пік розвитку українського родознавства взагалі, як і козацько-старшинської генеалогії, пов'язаний з науковою діяльністю видатного вітчизняного дослідника В. Л. Модзалевського.

Однією з перших власне генеалогічних праць В. Л. Модзалевського була наукова розвідка «Генеральний судья Иван Чарныш и его род»². Розвідка присвячена родинній історії цього відомого козацько-старшинського роду та висвітлює всі перипетії його піднесення та згасання. На широкій джерельній базі автор продемонстрував перебіг процесу зосередження в руках представників цього роду значних земельних багатств, суперечки між родичами за володіння маєтками, а також поступове розпорощення володінь. В. Л. Модзалевський, звичайно, приділив значну увагу участі носіїв цього прізвища в історичних подіях, що відбувалися на українських теренах (генеральний судья та полковник гадяцький Іван Чарниш), та їхньому впливу на інтелектуальне життя (полтавський губернський дворянський маршал Василь Іванович

Чарниш). Текстовій частині студії передували поколінний розпис роду, ретельно упорядкований дослідником. Він містив шість генерацій та 25 носіїв прізвища. Для порівняння: більш пізня робота автора налічує тільки ще п'ять доданих імен³. Під час роботи над статтею про рід Чарнишів він використав праці попередників – М. П. Василенка, О. М. Лазаревського, документи, опубліковані у різних часописах, а також матеріали з архіву Полтавського дворянського депутатського зібрання, Музею старожитностей імені В. В. Тарновського, колекції О. М. Лазаревського, яка тоді вже належала Університету св. Володимира.

Справжню славу В. Л. Модзалевському приніс його фундаментальний «Малороссийский родословник»⁴, котрий і нині залишається головним довідником з генеалогії козацько-старшинських родів. Працю над ним учений розпочав десь у 1904–1905 рр.⁵ та продовжував усе життя. В 1908 р. вийшов з друку перший том студії, а четвертий – у 1914 р. Перша світова війна, а потім революційні події завадили остаточному здійсненню його задумів. П'ятий том праці, вже анонсований у попередньому томі, так і не побачив світ за життя дослідника.

У довіднику В. Л. Модзалевського генеалогічний матеріал подавався у формі класичного поколінного розпису – з поділом на генерації, нумерацією чоловічих представників роду за місцем їх знаходження у родовідному розписі та номером батька. Поколінний розпис містить також цінні відомості про кар'єрний шлях представників роду, їх нерухоме майно, творчу та благодійну діяльність. Видання ілюстровано портретами представників досліджених родів та гербами.

Підготовлена на широкій джерельній базі студія В. Л. Модзалевського є зразком титанічної праці вченого на ниві генеалогії. Автор ретельно опрацював документи фондів Департаменту герольдії Урядового Сенату та архівів губернських дво-

VIII. Персоналії

рянських депутатських зібрань, інші архівні матеріали, а також праці попередників, мемуари та листування представників родів. На цьому він наголосив і в передмовах до кожного тому⁶.

Для В. Л. Модзалевського характерне критичне ставлення до першоджерел та свідчень представників роду. Так, навіть у висвітленні власного родоводу історик відкинув родинні перекази про старовинне шляхетське походження Модзалевських, а розпочав поколінний розпис з першого документально доведеного представника роду – топальського сотника Федора Модзалевського⁷.

Однак треба зазначити, що фінансове забезпечення проекту здійснювалося братами А. В. та М. В. Стороженками, відомими істориками та громадськими діячами. Їхні проросійські й монархічні погляди позначалися на змісті праці, і це примусило В. Л. Модзалевського при висвітленні родоводу І. С. Мазепи висловити свою особисту протилежну думку при оцінці діяльності гетьмана⁸. О. П. Оглоблин, який ретельно досліджував матеріали особистого архіву генеалoga – його листи та щоденник, у своїй студії «Микола Василенко й Вадим Модзалевський» навів свідоцтва про незадоволення й роздратування відомого родознавця тиском на нього з боку видавців «Малороссийского родословника», про постійне втручання їх у текст створених ним родоводів⁹.

У «Малороссийском родословнике» застосовано абетковий принцип подання поколінних розписів, а коло обраних родів визначалося тільки ступенем підготовки до видання кожного з родоводів. До першого тому В. Л. Модзалевський включив 59 генеалогічних розписів козацько-старшинських родів з прізвищами на літери А–Д, до другого – 61 розпис з прізвищами на літери Є–К, до третього – 59 на літери Л–О, до четвертого – 55 на літери П–С.

Процес доопрацювання родовідних розписів здійснювався постійно, навіть після їх опублікування. Так, у другому тому вміщено доповнення та поправки до першого і другого томів¹⁰. Починаючи з третього тому, автор вирішив усі доповнення надрукувати в останньому – п'ятому – томі. Про значну роботу, проведена автором уже після виходу томів, свідчать його власні примірники з величезною кількістю внесених виправлень¹¹.

Матеріали п'ятого тому протягом десятків років зберігались у збірці В. Л. Модзалевського в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського¹². Однак 1996–2004 рр. зусиллями членів Українського генеалогічного товариства їх видано у п'яти випусках¹³. Таким чином, до п'ятого тому увійшло 34 родовідних розписи, а саме: до першого випуску – Танські, Та-

расевичі, Гарновські, Томари, Тернавіюти, Тройницькі, до другого – Тризни, Троцькі, Троцькі-Сенютовичі, Туманські, Туранські, до третього – Тимошенки, Трощинські, Турковські, Фаї та Фаї-Зеневичі, Фененки, Ханенки, Ходолеї, Ходоти, до четвертого – Холодовичі, Чарниші, Черняки, Чесноки, Чуйкевичі, Шаули, Шендюхи, до п'ятого – Шираї, Шрамченки, Шуби, Шуми, Яворські, Якимовичі (Якимовичі-Кожуховські) та Якубовичі. Цей список не цілком відповідає тому, що обіцяв автор у передмові до четвертого тому¹⁴. Так, анонсовані родоводи Товстолесів, Требинських та Угричичів-Требинських, Трифоновських, Улезків, Уманців, Фридрікевичів, Хильчевських, Хмельницьких, Чарнолузьких, Шкляревичів, Шлимкевичів, Щербаків, Юркевичів, Якимах, Янжулів, а також Кир'якових, Максимовських та Нарбутів знаходяться в колекції В. Л. Модзалевського тільки у вигляді чернеток і непридатні для опублікування без ретельного доопрацювання. Ще один родовід – розпис роду Подольських – опубліковано ним окремо¹⁵. Проте дослідник зробив розписи родів, що не були ним заявлені. Це – родоводи Тернавіютів, Фененків, Холодовичів, Шаулів, Шендюхів, Шумів. Таке траплялося й з іншими томами. У передмові до першого тому вчений опублікував список родів, генеалогії яких планувалося надрукувати у другому томі¹⁶. Він не зовсім збігається з реальним змістом книги. Так, анонсований рід Зайковських не потрапив до другого тому, проте до нього увійшли незаплановані тринадцять родоводів – Заборовських, Зеленських, Значко-Яворських, Карновичів, Карпинських, Катериничів, Кольчевських, Комаровських, Кондзеровських, Коропчевських, Коссовичів, Косюр та Краснокутських¹⁷.

Відомий російський генеалог Л. М. Савьолов, оцінюючи рівень вищезазначеної праці, у своїй рецензії підкреслив: «...автор користується тільки дійсно історичним матеріалом, ігноруючи різні пусті вигадки, що лежать в основі походження багатьох дворянських родів ...»¹⁸.

Значну допомогу В. Л. Модзалевському в роботі над «Малороссийским родословником» надавали інші дослідники. Доручення вченого з перегляду низки архівних документів виконував його колега з вивчення української старовини та особистий друг Я. М. Жданович¹⁹. Окремі розписи взагалі підготували історики П. Я. Дорошенко та П. В. Новицький, про що засвідчив сам автор у передмові до її другого тому²⁰.

Взагалі, треба відзначити, що В. Л. Модзалевський був першим професійним генеалогом Російської імперії, оскільки отримував приватні замов-

лення на дослідження родинної історії та збирання сімейних архівів, як, наприклад, це було з родиною Скоропадських²¹. Для здійснення таких грандіозних проектів необхідно було залучати помічників. Так, багато документів відшукала та скопіювала його друга дружина – Н. Л. Модзалевська, уроджена Гасва²². Вчений створив мережу дослідників із різних регіонів Російської імперії, які надсилали йому ті чи інші відомості²³.

В. Л. Модзалевський звертався не тільки до генеалогії елітних родів. Його перу належить одне з найяскравіших досліджень з генеалогії непривілейованих верств українського суспільства – «Гутти на Чернігівщині», опубліковане вже після смерті науковця зусиллями М. Ф. Біляшівського²⁴. У цій розвідці вчений висвітлює історію гутних промислів, а також родоводи гутників – Лосів, Скабичевських, Чумаків, Богинських, Білозерських. Цю розвідку він готував декілька років, залучаючи своїх помічників, наприклад, С. О. Таранушенка, про що свідчить листування В. Л. Модзалевського з директором Харківського архіву Є. М. Івановим²⁵.

В. Л. Модзалевський залишив помітний слід й у висвітленні історії вітчизняної генеалогії. Так, у передмові до першого тому «Малороссийского родословника» вчений зупинився на внеску своїх попередників в українську генеалогію. Він відзначив, що ще у 1843 р. П. О. Куліш у післяслові до другого тому свого історичного роману «Михайло Чарнышенко» висловив бажання почати збір матеріалів до сімейної історії і генеалогії козацько-старшинських родів²⁶. Проте першою вдалою спробою реалізувати ці наміри В. Л. Модзалевський вважав студії М. О. Максимовича «Бубновская сотня» і «Обозрение городовых полков и сотен» та Г. О. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства»²⁷. Звертаючись до визначальної для української генеалогії наукової спадщини О. М. Лазаревського, Вадим Львович наголосив на його величезній ролі у дослідженні генеалогії «не у вузько-спеціальних цілях», тобто у використанні генеалогії з утилітарною метою, а застосуванні її у якості допоміжної історичної дисципліни²⁸. Важливо підкреслити, що констатуючи інтерес до сімейної історії та родознавства в Україні, В. Л. Модзалевський наполягав на більш ранньому виникненні його на українських теренах, ніж в «інших областях Росії», та пояснював це явище прагненням нової еліти затвердити своє привілейоване становище²⁹.

У передмові до «Малороссийского гербовника», підготовленому до видання у 1914 р. В. Л. Модзалевським у співавторстві з відомим геральдис-

том і генеалогом В. К. Лукомським, перший також зупиняється на працях своїх попередників. Його дуже стислі оцінки практично повторили його ж передмову до «Малороссийского родословника», однак у цьому огляді з'явилося нове ім'я – Я. А. Марковича, відомого діяча часів Гетьманщини, автора надзвичайно цікавого «Щоденника» та генеалогічних записок. Творчість Я. А. Марковича В. Л. Модзалевський розглянув як підтвердження тяжіння найосвіченіших людей Гетьманщини до родовідних досліджень³⁰.

Ще одне питання, що стосується вчителів В. Л. Модзалевського. На початковому етапі його наукової діяльності величезний вплив на вченого справили старший брат – відомий історик і літературознавець Б. Л. Модзалевський та В. В. Руммель, голова архіву Департаменту герольдії Урядового Сенату і відомий російський генеалог. Якраз В. В. Руммелю, який гостинно розкрив для В. Л. Модзалевського двері архіву та надавав родознавцю-початківцю консультації, останній присвятив працю свого життя – «Малороссийский родословник»³¹. Одним із своїх вчителів В. Л. Модзалевський вважав і О. М. Лазаревського. І хоча за методикою дослідження, способом оформлення генеалогічної інформації, поглядами, навіть, за напрямками студій вони були різними, він відчував себе учнем О. М. Лазаревського. Йому вторить О. П. Оглоблин, який відзначав, що принципи наукової критики, вироблені О. М. Лазаревським, стали надбанням наступних поколінь, у тому числі й В. Л. Модзалевського³².

Методика викладання генеалогічного матеріалу, яку використовував В. Л. Модзалевський, ґрунтувалася на сучасному йому європейському досвіді. Це – класичний родовідний розпис, так званого французького чи російського зразка, з розбивкою на генерації, нумерацією представників чоловічої статі за порядковим номером та номером батька і нумерацією представниць жіночої статі тільки за номером батька. Однак, учений приділяв значну увагу жіночим лініям споріднення. В його збірці в Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігаються цікаві дослідження такого ґатунку. Наприклад, розвідки родоводу старобудського полковника Тимофія Олексійовича (Тимошенка), з якого походила дружина засновника роду Модзалевських – топальського сотника Федора Модзалевського. З них випливає, що через Тимошенків родичами В. Л. Модзалевського були гетьман П. П. Скоропадський, графи Капністи³³. За лінією матері – Олександри Іванівни Константинович – двоюрідним дядьком генеалога був В. І. Вернадський³⁴. В. Л. Модзалевський розумів,

VIII. Персоналії

що такі дослідження відкривають можливість зробити соціальний зріз, виявити родинні зв'язки, що впливають на кар'єрне зростання та суспільне становище. Таким чином, він був одним з піонерів цього напрямку розвитку генеалогії, надзвичайно популярного у західному родознавстві нині.

Треба також зазначити, що студії В. Л. Модзалевського, виконані на надзвичайно високому фаховому рівні, все ж не можуть сьогодні сприйматися без застережень. Подані ним факти треба по можливості перевіряти, порівнювати з сучасними дослідженнями. Що ж стосується способів фіксації генеалогічних матеріалів, то вони взагалі сьогодні виглядають анахронічними. Так, не можна ігнорувати представниць жіночої статі, виключаючи їх з нумерації, оскільки вони нерідко є носіями прізвищ та, навіть, передають їх нащадкам. Розташування дочок окремо від синів порушують хронологію народження дітей. Існують узгоджені міжнародною спільнотою умовні позначки, які значно спрощують сприйняття інформації незалежно від мови її викладання.

Однак, В. Л. Модзалевський й досі залишається найбільшою постаттю у вітчизняному родознавстві, праці якого не втратили своєї наукової цінності.

¹ *Оглоблин О. П.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – 1947. – Зшиток 4. – С. 22.

² *Модзалевский В. Л.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315–317; Т. 85. – Апрель. – С. 1–35; Май. – С. 193–230.

³ *Он же.* Малороссийский родословник. Том V: В 5-и вып. – К.; СПб., 2004. – Вып. 4. – С. 12–16.

⁴ *Он же.* Малороссийский родословник: В 4-х т. – К., 1908. – Т. I; 1910. – Т. II; 1912. – Т. III; 1914. – Т. IV.

⁵ *Жданович Я. М.* [Воспоминания о Вадиме Модзалевском] // Киевский альбом. Исторический альманах. – 2004. – Вып. 3. – С. 51.

⁶ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. I. – С. 3–4; Т. II. – С. I–IV; Т. III. – С. III–IV. Див. також: *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 г. – М., 1981. – С. 268–269.

⁷ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 777.

⁸ Там само. – С. 287.

⁹ *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Укр. історик. – 1966. – № 3/4 (11/12). – С. 11.

¹⁰ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. II. – С. 653–720.

¹¹ *Белоконь С. И.* Указ. соч. – С. 268.

¹² ІР НБУВ, ф. II, спр. 16873–16937.

¹³ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. Том V: В 5-и вып. – К., 1996. – Вып. 1; 1998. – Вып. 2; К.; СПб., 2004. – Вып. 3–5.

¹⁴ *Он же.* Малороссийский родословник. – Т. IV. – С. IV.

¹⁵ *Он же.* Род Подольских. – Чернигов, 1914.

¹⁶ *Он же.* Малороссийский родословник. – Т. I. – С. 5–6.

¹⁷ Там же. – Т. II. – С. 19–20.

¹⁸ *Савелов Л. М.* Модзалевский В. Л.: Малороссийский родословник. Том второй: Е–К. – Киев, 1910. 8°. VI + 720 + 20 + 40 портретов + 1 герб // Летопись Историко-родословного общества. – 1910. – Вып. 4. – С. 61.

¹⁹ *Жданович Я. Н.* [Воспоминания о Вадиме Модзалевском] ... – 2006. – Вып. 4. – С. 84.

²⁰ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. II. – С. 10–11.

²¹ *Ульяновський В. В.* Л. Модзалевський та родина Скоропадських // Українська генеалогія: Теорія, методика, історія та практика. Матеріали і генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 22–30; *Жданович Я. Н.* [Воспоминания о Вадиме Модзалевском] ... – Вып. 4. – С. 84.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ *Модзалевський В. Л.* Гути на Чернігівщині. – К., 1926.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 69, арк. 2.

²⁶ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – Т. I. – С. 1.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. – С. 3.

²⁹ Там же. – С. 2.

³⁰ *Лукомский В. К., Модзалевский В. В.* Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. XIII–XIV.

³¹ *Томазов В.* Пам'яті В. Л. Модзалевського // Українська генеалогія: теорія, методика, історія та практика. Матеріали і генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 9.

³² *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство... – С. 21–24.

³³ *Томазов В.* К генеалогии Модзалевских (Потомство Стародубского полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методика, історія та практика. Матеріали і генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 16–19.

³⁴ *Він же.* З генеалогії козацьких родів: Костянтинівичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 52–63.

Марина Ковтун

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАДИМА ЛЬВОВИЧА МОДЗАЛЕВСЬКОГО (1882–1920)

Одним із пріоритетних напрямків досліджень сучасної української історіографії є вивчення наукової і громадської діяльності провідних істориків, життя яких було пов'язане з Україною. Студію-

вання творчої спадщини цих вчених, що самовіддано працювали на благо власного народу, звільнення їхніх праць від суб'єктивних оцінок радянських ідеологів – справа необхідна й актуальна.

Серед представників української історичної науки помітне місце займає Вадим Львович Модзалевський (1882–1920 рр.) – видатний дослідник генеалогії, історик, археограф, організатор науки, архівної та музейної справи, знавець побуту і мистецтва України¹. Він прожив дуже мало, але пережив і здійснив більше, ніж це можна зробити в часи соціальної стабільності. При ближчому ознайомленні з його біографією пізнаєш особистість неординарну, дещо імпульсивну, не схильну до спокійного, розміреного життя, яка постійно прагне новизни і бурхливої діяльності.

Батько Вадима Львовича, Лев Миколайович Модзалевський (1837–1896), відомий педагог і письменник, народився й навчався в Петербурзі, потім студіював у Німеччині, працював увесь час поза межами України. Мати Вадима Львовича, уроджена Константинович, походила із давнього українського роду. Його брати й сестри народилися поза межами України, їх життя, освіта й діяльність пов'язані були з Росією². Та й сам Вадим Львович тривалий час жив і працював там.

Народився Модзалевський 28 березня (9 квітня) 1882 р. у Тифлісі, де служив тоді його батько. Ріс малий Вадим у батьківському маєтку Гарі (с. Іванівське Гдовського повіту). Навчався він спочатку (1889–1892 рр.) в Виховному закладі Петербурзької губернії (в «Новой Деревне»), а потім у Першому кадетському корпусі, який 1899 р. закінчив першим за успіхами, зі званням віце-фельдфебеля. Все ж, істинним його покликанням стала історична наука, якою він зацікавився ще будучи підлітком³.

Він систематично займався самоосвітою, з молодих років зацікавився архівними пошуками. Його першими науковими керівниками були генеалог В. В. Руммель та старший брат Борис Львович Модзалевський. Наукові інтереси В. Л. Модзалевського, які проявлялися ще в кадетському корпусі, спонукали його до вступу в університет, на історико-філологічний факультет. Проте тоді перейти із військової служби до університету було складно, тому він змушений був відмовитися від своєї мрії і вступив до Миколаївського інженерного училища в Петербурзі. Саме тоді В. Л. Модзалевський почав займатися історією України⁴.

Закінчивши в 1902 р. училище, Вадим Львович переїжджає в Київ на службу в 14-й саперний батальйон⁵, де скоро звільнився від строювої служби в батальйоні (його обрали скарбником). Перебування у місті остаточно визначило предмет досліджень В. Модзалевського – побутова історія Лівобережної України. Поступово встановлюються знайомства з місцевими істориками О. І. Ле-

вицьким, М. П. Василенком та ін. Він починає «деятельно сотрудничать» в «Киевской старине», «Военном голосе»⁶.

У 1903 р. вченого обрано членом Чернігівської, 1904 р. – Полтавської вчених архівних комісій, 1905 р. – Історичного товариства Нестора-літописця у Києві.

Модзалевському українська національна наука зобов'язана утвердженню генеалогії як самостійної галузі. Сучасники відзначали, що його захоплення генеалогією, історією, старовиною було не лише суто науковим, воно перетворювалося на спосіб життя, виявлялося в побуті, в середовищі, яке формував навколо себе. Один із близьких друзів Вадима Львовича згадував квартиру історика в Києві на Звіринці: заходячи в неї не розумієш, куди потрапив – у квартиру чи справжній музей. Вона спочатку може здавалася дуже скромною, квартиркою офіцера середнього достатку. Проте можна було помітити, що це далеко не так. На стінах були розвішені гравюри міст України, портрети українських гетьманів. Книги на полиці та у шафі – майже виключно з історії України: М. Костомаров, М. Маркевич, О. Лазаревський. На стінах – прекрасні, старовинні українські килими.

Дослідження В. Л. Модзалевського в галузі генеалогії привертала увагу багатьох вчених, зокрема О. П. Оглоблина – відомого українського історика-емігранта (1899–1992). Останній творчо опрацьовував науковий спадок своїх іменитих попередників, особливо земляків – сіверців, блискучих дослідників української старовини – В. Модзалевського та О. Лазаревського. До останнього Олександр Петрович мав особисту симпатію, як до генеалога, історика та людини. У діаспорній далечині О. Оглоблин часто згадував Вадима Львовича й висловлював жаль з приводу загубленої можливості особисто заприятелювати⁷.

Його перше захоплення творчістю останнього сягає початку минулого століття, коли він ще юнаком ознайомився із славнозвісною працею свого попередника «Малороссийским родословником». Саме тоді Олександр Петрович був захоплений збиранням історичних матеріалів про своє козацько – старшинське коліно. Пізніше у своїй науковій автобіографії, написаній на схилі літ в Америці він згадував: «... в 1916 р., мені подаровано, Малороссийский родословник В. Л. Модзалевського, де я знайшов і родовід Лашкевичів, моїх предків, і силу силенню інших, ближчих і дальших родичів»⁸.

Загальновідомий «Малороссийский Родословник» Модзалевського (т. 1–5), безперечно можна назвати працею його життя. Думка про створення

VIII. Персоналії

родовідної книги українських дворянських родів виникла у нього ще під час його першого перебування в Києві у 1902–1906 рр. «Жизнь в Киве, – згадував М. Л. Гофман, – окончательно определила украинские симпатии В. Л. Модзалевского, напечатавшего в эти годы ряд статей и заметок в «Киевской Старине», отдельные монографические исследования по истории Украины и задумавшего большую работу, таки оставшуюся, к сожалению, недовершенной, – «Малороссийский родословник»...»⁹.

Займаючись упродовж багатьох років вивченням побутового життя української старшини та її нащадків, В. Модзалевський дійшов до висновку, що без опрацювання чисто генеалогічних даних вивчення його неможливе, а тому поряд із збиранням матеріалів із питань, які його цікавили, він став займатися генеалогією в повному розумінні цього слова. Таким чином, писав Вадим Львович, у мене поступово нагромадилась значна кількість розроблених родовідних розписів, що з'явилась друком завдяки сприянню Андрія Володимировича та Миколи Володимировича Стороженків¹⁰.

У передмові до «Малороссийского родословника» автор намагався наголосити на актуальності та важливості генеалогії як спеціальної історичної дисципліни¹¹. Так, зокрема, зазначив він, їй уже присвячено немало праць різних учених і любителів. Навіть, створено два спеціальні товариства в Петербурзі (Російське генеалогічне) і в Москві (Історико – родовідне) з метою вивчення історії російського дворянства. Отже, звідси випливає висновок: інтерес до питань сімейної старовини не підлягає ніякому сумніву. В. Л. Модзалевський висловив думку про те, що в Україні він виявився набагато раніше, ніж у інших регіонах Російської імперії, що обумовлювалося своєрідністю історії Гетьманщини (1654–1782).

У складених своїх родоводах В. Л. Модзалевський намагався зробити розписи по можливості детальнішими, включивши в їхній текст, крім суто генеалогічних даних, на перший погляд сухих, але таких, що подають важливі загальноісторичні матеріали, інформацію майнового та іншого біографічного характеру. Дуже важливим є те, що свідчення, подані Вадимом Львовичем, об'єктивні, побудовані на даних переважно архівних, критично перевірених ним¹².

Першим, із представників української старшини, хто почав займатися генеалогією, був генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович, автор цінного «Щоденника», який вівся ним із 1717 р. по 1767 р.¹³ Це – надзвичайно освічена людина, один із найкращих учнів Феофана Прокоповича,

який отримав освіту в Київській академії. Важливими є його замітки та папери генеалогічного характеру, знайдені П. Я. Дорошенком, в яких він фіксував імена, прізвища й дати смерті своїх родичів.

Грамота імператриці Катерини II 1785 р., що надала можливість представникам і нащадкам колишньої української старшини записуватися в дворянські родословні книги, викликала величезний інтерес до минулого предків та потік «доказів» про благородство в спеціальну Комісію, установу для розгляду прав на дворянське достоїнство. У справах, що з'явилися в результаті цього, можна було знайти детальні історії багатьох родів. Про свої наміри приступити до збирання і обробки матеріалів з історії українських дворянських родів ще до В. Л. Модзалевського оголосив наприкінці роману «Михайло Чарнишенко» в 1843 р. П. О. Куліш. В оголошенні він просив усіх осіб, які мають відповідні матеріали, надати йому можливість скористатися ними. Достойними працівниками на ниві малоросійського родознавства стали М. О. Максимович («Огляд городових полків і сотень», «Бубновська сотня...») та Г. А. Милорадович (головна праця «Родословна книга Чернігівського дворянства». – Спб., 1901). Таким чином, в Україні у XIX ст. вже були люди, що плідно займалися дослідженням родів.

Повертаючись до головної праці в галузі генеалогії («Малороссийского родословника»), слід зауважити, що в неї включено, головним чином, роди, які походять від представників української старшини та відносяться до XVII ст., а також роди, які виникли пізніше, але дали діячів на тому чи іншому поприщі історії¹⁴. Присвячуючи її пам'яті відомого генеалога Василя Володимировича Румеля (05.10.1855 – 21.06.1902), автор хотів висловити вдячність цій близькій і дорогій для нього людині, задяки якій і під керівництвом якої він розпочав свої заняття з генеалогії. Він завжди сприяв В. Л. Модзалевському в його дослідженнях, надаючи можливість працювати в архіві Департаменту герольдії та повідомляючи різноманітні цінні свідчення.

В основу «Малороссийского родословника» покладено справи архіву Департаменту герольдії, друковані джерела, а також архівні документи, що зберігались у Київському центральному архіві, бібліотеці Університету Св.Володимира, в Київській археографічній комісії, Харківському історичному архіві, Петербурзькій академії наук, Московському публічному музеї, Румянцевському музеї, Сенатському архіві, Чернігівському земському музеї ім. В. Гарновського тощо. Крім того, на-

писанню цієї праці сприяли, надаючи різноманітні відомості, П. Я. Дорошенко, І. М. Каманін, О. М. і Є. О. Лазаревські, В. І. Срезневський. Більше того, П. В. Новицький передав В. Л. Модзалевському зібрані ним генеалогічні матеріали та замітки про багато українських родин. Брат, Борис Львович Модзалевський, завжди подавав йому свої поради, надав йому зібрані ним біографічні матеріали, а також надмогильні написи, списані на кладовищах Петербурга та деяких інших міст¹⁵.

Займаючись генеалогією українського дворянства, В. Л. Модзалевський листувався з багатьма істориками, генеалогоми, представниками дворянських родів. Збереглася значна кількість листів до нього за 1897–1918 рр.¹⁶ Написані у формі відповіді на конкретні запитання, чи у довільній формі, вони містять у собі різноманітні дані переважно про українське дворянство (від коротеньких біографічно-генеалогічних відомостей до великих родовідних розписів), а також доповнення до I–IV томів «Малороссийского родословника». Ці дані стосуються таких родів: Апостоли, Байкови, Бакуринські, Барановські, Брюховецькі, Білозерські, Борсуки, Боярські, Виговські, Висоцькі, Войцеховичі, Гаєвські, Галагани, Гамалей, Іскри, Калиновські, Кочубеї, Лизогуби, Мазепи, Максимовичі, Полетики, Полуботки, Скоропадські, Ханенки, Хмельницькі, Щербаки та ін.

Так, в одному з листів, від 20 вересня 1913 р., В. Лукомський висловив своє хвилювання щодо видання праці «Малороссийский родословник»: «Я з нетерпінням чекаю час, коли ми здамо наш рукопис для набору»¹⁷. Він запропонував зупинитися на видавництві «Сіріус», а також надіслав цікаві портрети гетьмана І. Скоропадського. В листі від 7 грудня 1915 р., Лукомський надіслав отримані від княгині, дружини великого князя Павла Олександровича, списки додатків до родоводу Карновичів, які, на його думку, можуть знадобитися для написання 5-го тому. У «Щоденнику» В. Л. Модзалевського частими є записи про його плідну працю над тими чи іншими родами. Так, зокрема, 15 лютого 1910 р., з'явився такий запис у ньому:

«Увесь день займався Лук'яновичами, Миклашевськими, Немировичами-Данченками, а також працював над Рум'янцевським описом. Їздив у друкарню «Сіріус», де заплатив гроші за дві книги (51 крб. 30 коп.)»¹⁸. В. Лукомський, як видно з листування, всіляко намагався допомогти Вадиму Львовичу. Він підшукував різноманітні відомості, щоб доповнити, а іноді й розписати повністю генеалогію того чи іншого роду¹⁹. Говорячи про головні джерела біографічних статей «Ма-

лороссийского родословника», необхідно підкреслити, що автор відносно повно використав в основному формуляри та послужні списки, завдяки чому довідки містять матеріали різнобічні і громіздкі²⁰.

Кожна персоналія складається із відомостей про проходження державної служби, про посади та нагороди, склад сім'ї та майнове становище. Тут же подано інформацію про земельні володіння, а також про бібліографію. Оскільки достовірність формуляра дуже висока, В. Л. Модзалевський вважав, що така публікація може повністю замінити оригінал; про місцезнаходження формуляра він не говорив. У тексті є лише посилання на інші джерела, а в додатках посилання супроводжувалися все новими фактами. Наприклад, в другому томі повідомляється, що одні доповнення отримані від М. Г. Астряба (виписки із метричних книг Лубенської Троїцької церкви), М. В. Кочубея, В. В. Малами, Ю. А. Мусіна-Пушкіна, Л. Н. Маркевич, В. І. Маркович (Євангеліє з сімейним літописцем Затиркевичів), П. В. Новицького, В. Н. Соколова, а інші – результат власних пошуків автора.

В. Л. Модзалевський працював в архівах Державної Ради та Першого Кадетського корпусу, в Київському центральному й Харківському історичному архівах; окремі факти ним почерпнуті із документів Кролевецького повітового суду, сповідальних розписів Київської духовної консисторії, із Рум'янцевського опису. Оновлювався «Малороссийский родословник» новими даними із «Трудов Полтавской губернской ученой архивной комиссии» (1912, вип. 8), газет «Русский инвалид», «Новое время», «Черниговские губернские ведомости» і «Черниговское слово» за різні роки (некрологи).

Логічним продовженням авторської роботи є дві картотеки. Картки першої – стандартні листи паперу; їх шість рядів у великому ящику. Їх налічується, напевно, більше десятка тисяч одиниць. Картки другої картотеки – смужки із нерозірваних двох «восьмушок». Остання збереглася лише на дві третини та охоплює літери К–О і О–Х. Слід зазначити, якщо на одинарних картках В. Л. Модзалевський вказував одиничні згадки імен у документах і виданнях, то на складених листках фіксував родинні зв'язки двох і більше осіб²¹.

Дані карток почерпнуті також із різноманітних джерел. Передусім, це рукописні матеріали (Харківського історичного архіву, Мгарського, Вознесенського Коробовського, Михайлівського Переяславського, Сорочинського та інших монастирів), документи Орденського капітула, пол-

VIII. Персоналії

тавські ратушні книги, родовідні книги Чернігівського та Київського намісництв, матеріали Рум'янцевського опису, розрядні книги, списки чернігівських дворян й інших осіб Чернігівської губернії. До цієї ж групи належать і дані надмогильних написів (Видубицького монастиря в Києві, Волківського кладовища в Петербурзі). Нарешті, друковані видання: «Древняя российская вивлиофика» (СПб., 1788–1791), «Свод законов Российской империи» (СПб., 1832, т. 1–15), «Общий морской список» (СПб., 1885–1907, ч. 1–13), «Сулимовский архив» (К., 1884), «Любецкий архив графа Милорадовича» (К., 1898), «Описание старой Малоросии» О. М. Лазаревского (К., 1882–1902, т. 1–3), «Черниговская летопись» (К., 1890), «Календари Черниговской епархии» «Киевская старина», «Чтения в обществе Нестора-летописца», «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии». Слід зазначити, що іменний склад карток принципово відрізняється від складу друкованого «Малороссийского родословника» тим, що в останньому подано лише більш чи менш великі роди, а в картотеках фіксувалися всі особи, які належали до шляхетського стану. В кінцевому вигляді повний родовідник показав би вичерпну картину спорідненості дворян на Лівобережжі, даючи можливість вивчати цю верству в різних аспектах. Вся шляхта (військові й літератори, чиновники й учені, сільські господарі та діячі мистецтва) знайшла б місце в цій праці.

Оскільки, за виключенням формулярів, В. Л. Модзалевський пропонував робити посилання на кожен новий документ, Родословник, по суті, перетворився б на аннотований іменний покажчик усіх опрацьованих матеріалів. А зміст кожної статті дає підставу вважати систематизацію інформації, що міститься в джерелах, визначною, такою, що виходить за рамки специфічної генеалогічної праці, яка дає певні орієнтири у вивченні історії господарства, культури тощо. Проте, звертаючись до видання, необхідно, однак, пам'ятати, що вчений працював не над «всеукраїнським», а лише над «Малороссийським родословником», який охоплював обмежену територію²².

Важливим першоджерелом генеалогічних пошуків В. Л. Модзалевського стало зібрання актів XVII–XIX ст., що ним же й складене, і в яке входять залишки декількох сімейних архівів. Передусім, це архів роду Модзалевських, одна гілка якого (до неї належав і сам генеалог) походить від стародубського полковника Тимофія Олексійовича²³. Отримані у спадок матеріали Вадим Львович доповнював копіями документів, формулярними списками, газетними вирізками та ін. Збе-

реглися чернетки генеалогічного розпису, а також розписи дещо інших родів цієї сім'ї (відомості починаючи з 1402 р.). Спомини родича К. Н. Модзалевського (помер 19 жовтня 1917 р.), записані у травні – вересні 1917 р., характеризують сімейні відносини²⁴. Мати вченого, Олександра Іванівна, належала до роду Константиновичів, матеріали про який також відклалися в архіві²⁵.

Згідно з сімейною легендою, Модзалевські (Модзолевські, Моздалевські) – шляхтичі польського походження (герба Гербурт). Однак, документи, що доказують їхнє походження та пояснюють причини переселення в Гетьманщину, невідомі. Перший достовірний представник роду – Федір Модзалевський (він же № 1 в розписах Модзалевського і Руммеля, що свідчить про відсутність у них документальних відомостей про більш ранніх представників роду)²⁶. Близько 1695 р. Федір Модзалевський одружився на Марині Тимофіївні, дочці впливового стародубського полковника. Це, мабуть, мало певне значення для його кар'єри, тому що вже в квітні 1700 р. його обирали на посаду топальського сотника Стародубського полку, на чолі якого протягом ряду років стояв його тесть – Тимофій Олексійович. Достовірних відомостей про більш ранню службу Федора Модзалевського немає. Свої основні маєтності (с. Левенки, с. Хомутовку та землі в с. Яремині), котрі знаходилися у Стародубській сотні, Федір Модзалевський також отримав завдяки своєму шлюбу. Сотник Топальський помер в 1712 р., залишивши після себе єдиного сина – Івана Федоровича (бл. 1696–1767 рр.).

Федір Модзалевський був другим чоловіком Марини Тимофіївни. Від третього шлюбу із Костянтином Романовичем Ракушкою – Романовським у Марини Тимофіївни дітей не було. Але, крім Марини Тимофіївни, у стародубського полковника Тимофія Олексійовича був лише один син Іван. Оскільки Іван Тимофійович не залишив синів, тому рід Тимофія Олексійовича по чоловічій лінії припинився. Однак, дуже цікавим є продовження роду по жіночій лінії²⁷. Таким чином, розробляючи жіночі лінії спорідненості, вчений виходить на вищий рівень генеалогічної реконструкції – не роду, а цілого клану, що дає змогу вирішувати низку проблем соціально-економічної історії.

Як уже зазначалося вище, В. Л. Модзалевський видав один том щоденника Я. Марковича, що зберігає наукову цінність й понині. Родом Марковичів – Маркевичів він цікавився спеціально. Текст щоденника (починаючи з 1741 р.) відомий лише через видання А. М. Марковича. Ця частина його детально розписана в картотеці Вадима

Львовича. Великий інтерес становить сімейне листування Романа, Федора і Якова Марковичів за 1725–1783 рр.²⁸ Але найбільшою цінністю є справжня перша книга щоденника за 7 березня 1723 р. – 31 грудня 1724 р., що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського²⁹. Продовженням опублікованого Модзалевським тексту за 1735–1740 рр. є копія щоденника за 1 січня 1741 р. – 2 квітня 1744 р.³⁰ В архіві генеалога відклались фамільні папери першої дружини його друга, графіка Г. І. Нарбути, Вери Павлівни Кир'якової³¹. До них відноситься прибутково-витратна книга Кир'якових 1828–1839 рр. та надзвичайно ґрунтовний опис лікування одного із представників цієї сім'ї (1831). В. Л. Модзалевський опублікував генеалогічні записки видатного агронома М. М. Кир'якова³². Крім того, завдяки Нарбути, брат Модзалевського, Борис Львович, отримав і опублікував короткий сімейний літописець Кир'якових³³.

Окремим томом зберігається невеликий, але зразково впорядкований архів Фененко (з матеріалами 1672–1911 рр.)³⁴. Цікаві також колекція із 42 справжніх актів Вілламових за 1621–1646 рр.³⁵, підбірки документів Красовських³⁶, Лашкевичів³⁷, а також, в копіях, Скоропадських³⁸, Тимошенко³⁹, Іскр⁴⁰, Святайло⁴¹, Чарнолуських⁴² та ін.

Оригінальною в царині генеалогії є праця В. Л. Модзалевського про походження роду Нахімових. Хоча автор зазначив: для того, щоб остаточно вирішити питання походження роду, необхідні подальші архівні пошуки⁴³. Все ж, на його думку, рід Нахімових поділяється на дві лінії (Харківську і Смоленську) та має своїм спільним родоначальником Тимофія Нахімова, із українців, у якого був син Мануїль Тимофійович, що служив у рядах сотенної старшини. Дослідник навів дані та свідчення, які дають підставу констатувати, що Нахімови походять від Андрія Нахіменка, який спочатку жив у Полтаві, а потім переселився в Ахтирку⁴⁴.

Як правило, матеріали з історії того чи іншого роду скомплектовано В. Л. Модзалевським в окремі досьє, які, звичайно, складаються із трьох-чотирьох формулярів. Слід зазначити, що збереглося багато десятків таких досьє, причому їхній зміст «Малоросійським родословником» далеко не вичерпано.

Наприклад, рід Чарнишів вчений описував до шостого коліна («Генеральний суддя Іван Чарниш і його рід») ⁴⁵. Автор сконцентрував свою увагу переважно на постаті Івана Чарниша, його дружинах, дітях та внуках. Дослідник в основному черпав відомості із Чернігівського літопису, «Києв-

ской старины» (1883), «Русского архива», із праці «Історії Малоросії» М. Маркевича, «Істории России» С. Соловйова (т. 4), а також із Любецького архіву, праці «Люди старої Малоросії» О. Лазаревського, каталогів музею ім. В. Тарновського⁴⁶. Наприкінці праці він висловив жаль, що величезне майно, яке збиралось усіма членами роду Чарнишів, розійшлося в інші руки – частково через шлюби і родинні зв'язки, частково через продаж⁴⁷.

Повертаючись до головної та найціннішої праці Вадима Львовича «Малоросійський родословник», слід підкреслити, що в кожному томі автор висловив подяку за передані йому генеалогічні матеріали та замітки.

Таким чином, вивчення документів і праць про вченого, а також тих, які написані його рукою, дають можливість зробити висновок, що В. Л. Модзалевський був генеалогом з великої літери. Він склав такі родовідні розписи: Абази, Олександровичі, Бакуринські, Барановські, Бугаєвські, Величковські, Данилевські, Корсаки, Косачі, Косичі, Марковичі, Морози, Новицькі, Політковські, Рощаковські, Себастьяновичі, Тарновські, Уманці, Ханенко, Худолій, Шираї, Якубовські та багато ін.

В архіві В. Л. Модзалевського зберігаються матеріали до його праць з генеалогії, що залишились невиданими. Так, наприклад, історико-генеалогічне дослідження про рід Товстолесів, що написано згідно з матеріалами сімейного архіву. Книга друкувалась у петроградському видавництві С. Тройницького «Сіріус». Ця праця збереглася не повністю: лише три примірники до 48-ї сторінки і далі – уривчасто. План видання був такий: «Pro domo sua. Нарис історії роду Товстолесів із родовідним розписом та сімейними паперами. 1) Передмова від автора. 2) Герб у фарбах. 3) Нарис історії роду. 4) Родовідний розпис. 5) Сімейні папери. 6) Генеалогічна таблиця. 7) Ілюстрації»⁴⁸.

Генеалогічні пошуки для вченого були засобом для вивчення українського дворянства. Формулюючи своє завдання, він писав: «Взагалі-то необхідно відзначити, що вивчення будь-якої епохи лише і можливе при детальному вивченні біографій її діячів. При цьому найбільше значення для усвідомлення даного часу мають біографії діячів середньої руки... Вивчити життя цих середніх людей, їх психологію, коло зацікавлень, взаємні відносини, боротьбу між собою, і, взагалі, всю їх буденність – значить вивчити епоху в повній мірі, зрозуміти її та осмислити»⁴⁹.

Паралельно з головною працею В. Л. Модзалевський здійснив й іншу ґрунтовну роботу. Якщо в першій він розподілив імена, які зустрічаються в джерелах, за їх належністю до того чи іншого

VIII. Персоналії

роду, то тут місце особи визначалось посадою. Це був покажчик козацької старшини, тобто усього керівного апарату Гетьманщини. В межах кожного полку складені хронологічні списки (із поміткою року та місяця, джерела відомостей) полковників, обозних, суддів, писарів, осавулів, хорунжих, міських отаманів і сотників. В окремих полках зафіксовано також війти, райці і бурмістри. А в Стародубському – ще й лавники, міські писарі й прислуга; в сотнях цього полку, крім сотників, – міські отамани, писарі, осавули, хорунжі і войти; вказані також стародубські наказні полковники, члени полкового суду й артилерії, полкові писарі. У список генеральної старшини включено також підскарбії та бунчужні⁵⁰.

Тут звертає увагу стаття дослідника, вміщена в X томі «Трудов Черниговской архивной комиссии» під заголовком «Роман Ракушка, один із діячів Руїни». У ній охарактеризовано період Руїни та його діяча Ракушку Романовського, який залишив про себе пам'ять у літописі Самовидця. В. Л. Модзалевський виявив також декілька десятків документів Генерального суду, що висвітлюють його діяльність у 1660–1722 рр. (до створення Малоросійської колегії), а також подав велику кількість вказівок на архівні й друковані джерела про його діячів. Ці матеріали в якійсь мірі компенсували втрачені справжні книги суду. 26 грудня 1918 р. вчений подав відповідну доповідну записку на засідання історико-філологічного відділу УАН⁵¹. На жаль, доля самої роботи невідома.

Передчасна смерть перервала плідну діяльність Модзалевського, залишилися недописаними наукові праці, невітленими оригінальні ідеї. У день півріччя смерті Модзалевського в Софіївському соборі було відправлено панахиду⁵².

Таким чином, Модзалевський залишив величезну спадщину в галузі генеалогії, яка й сьогодні займає значне місце в історичній науці. Здійснено перевидання його знаменитих праць, що стали класикою генеалогії, зокрема, п'ятий том «Малоросійського родословника», який залишався в архіві вченого. В Інституті історії України НАН України у 1995 р. проведено наукові читання, присвячені відомому генеалогу. Не випадково вони стали датою появи Українського генеалогічного товариства.

Праці В. Л. Модзалевського заслуговують на глибоке вивчення. Адже вони, побудовані на архівних матеріалах, – невичерпне джерело відомостей не лише біографічного характеру про багатьох осіб, які відігравали помітну роль в історичній долі Лівобережжя, а й матеріали про тогочасне суспільство України. Наприклад, із «Малоросій-

ського родословника» та й інших його праць можна почерпнути ґрунтовні відомості про історію сіл і хуторів, про перехід земельних угідь із рук в руки, про історію війн, козацькі походи та ін.

¹ Коваленко А. Б. В. Л. Модзалевський как историк и историк-канд. Дис. канд. іст. наук ... – К., 1980; Коваль О. В. В. Л. Модзалевський і архівна реформа в Україні (1918–1920 рр.) // Українське архівознавство. – К., 1997. – Ч. 1; Оглоблин О. П. М. Василенко та В. Модзалевський // Укр. історик. – 1966. – № 3–4; Белоконь С. И. Генеалогические материалы в архиве Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981.

² Родовід і біографічні відомості про Модзалевських – у III томі «Малоросійського Родословника». – К., 1912. – С. 777–824; ІР НБУВ, ф. XII, спр. 1021, спр. 803.

³ Коваль О. М. В. Л. Модзалевський (до 115-ї річниці від дня народження) // Студії з архів. справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 110.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Модзалевський В. Л. // Русский исторический журнал. – Петербург, 1921. – Кн. 7. – С. 239.

⁷ Верба І. Студія Олександра Оглоблина над постаттю та науковим спадком Вадима Модзалевського // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 13.

⁸ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану професора доктора Олександра Оглоблина / УВАН у США. – Нью-Йорк, 1977. – С. 22.

⁹ Гофман М. Л. В. Л. Модзалевський (некролог) // Дела и дни. – Петроград, 1920. – Кн. 1. – С. 610.

¹⁰ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – К., 1908. – Т. 1 (А–Д). – 519 с.

¹¹ Модзалевський В. Л. Малоросійський Родословник. Т. 1–4. – К., 1908–1914.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Лукомський В. К., Модзалевський В. Л. Малоросійський Гербовник. – К., 1993.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 1, спр. 24, 21, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 41; оп. 2, спр. 14–27;

¹⁷ Там само, спр. 24, 21, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 41; оп. 2, спр. 14–27;

¹⁸ Белоконь С. И. Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 1, спр. 19.

²⁰ Белоконь С. И. Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981.

²¹ Там само. – С. 269.

²² Українському шляхетству інших регіонів присвячені видання: Антонович В. Б. Дворянство Волинської губернії. – Житомир, 1867; Архів Південно-Західної Росії. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1 та ін.

²³ ІР НБУВ, ф. XII, спр. 84; ф. 1, спр. 12 077. Частину документів, що стосуються Тимофія Олексійовича, Модзалевський опублікував у: ТЧГУАК. – 1917–1918. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 3–137. Іншу частину, за 1683–1701 рр. він встиг

підготувати лише до друку (див.: Перший піврік існування... – С. 81).

²⁴ ІР НБУВ, ф. XII, спр. 680.

²⁵ Там само, спр. 132; ф. 2, спр. 174 778–17 544, 17 960–17 968.

²⁶ *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 777–824; *Руммель В. Л.* Модзалевские (Модзольские, Модзалевиные). – СПб., 1902.

²⁷ *Томазов В.* К генеалогии рода Модзалевских: (Потомство Стародубского полковника Тимофея Алексеевича) // *Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика.* – К., 1996.

²⁸ ІР НБУВ, ф. XII, спр. 402–406.

²⁹ Там само.

³⁰ *Горобець В. І.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII століття // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1972. – Вип. 7. – С. 104–107.

³¹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 15 591–15 924. З 10 квіт. 1918 р. до кінця життя Модзалевський жив у Києві в одній квартирі з Нарбутом (Георгіївський пр., буд. 11, кв. 2).

³² Там само.

³³ *Модзалевський Б. Л.* Семейные летописцы // *Сборник статей, посвященных Л. М. Савелову.* – М., 1915. – С. 40.

³⁴ ІР НБУВ, ф. II, спр. 18 976; спр. 16 897.

³⁵ Там само.

³⁶ ІР НБУВ, ф. II, спр. 17 565–17 585.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, спр. 16 552–16 553, 16 880, 17 012–17 013, 17 605–17 608, 17 781–17 783.

³⁹ Там само, ф. XII, спр. 113; ф. 2, спр. 17 960–17 968.

⁴⁰ Там само, спр. 91–101, 762; ф. 1, спр. 12 202.

⁴¹ Там само, ф. II, спр. 16505.

⁴² Там само, ф. XII, спр. 81, 141, 275, 523, 701; ф. 2, спр. 16 710–16 714, 18 605–18 611.

⁴³ *Модзалевський В. Л.* Догадка о происхождении рода Нахимовых. – М., 1915. – С. 22.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Він же.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род. – К., 1904. – С. 104.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // *Археографический ежегодник за 1979 год.* – М., 1981. – С. 272.

⁴⁹ *Модзалевський В. Л.* Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича // *ТЧГУАК.* – 1917–1918. – Вып. 12. – Ч. 1. – С. 3–4.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. II, спр. 18 779–18 772.

⁵¹ *Модзалевський В. Л.* Доповідна записка // *Записки історико-філологічного відділу УАН.* – 1919. – Кн. 1. – С. LCIV–LCV.

⁵² *Матяш І. Б.* «Надіюся, що ця сторінка з історії архівної справи на Україні буде цікава для фахівців цього діла...» (маловідомий сюжет історіографії архівознавства) // *Студії з архів. справи та документознавства.* – 1999. – Т. 4. – С. 190.

Анна Алексєнко

ВНЕСОК В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Вадим Львович Модзалевський (1882–1920) увійшов в історіографію України як генеалог, архівіст, історик-джерелознавець. Його діяльність є предметом ретельного вивчення сучасних істориків. Досліджуючи життєвий і творчий шлях В. Л. Модзалевського, обов'язково потрібно враховувати його внесок в історичне краєзнавство. Теми історико-краєзнавчих розвідок вченого, зокрема аналізу його праць про Чернігівщину, торкалися О. Б. Коваленко¹, В. В. Томазов² та ін. Але внесок В. Л. Модзалевського не обмежується тільки науковими студіями. Історико-краєзнавчій діяльності він присвятив значний, з огляду на свій короткий вік, і найбільш плідний період життя. Аналіз цього аспекту його роботи ґрунтується, передусім, на значному науковому доробку вченого (найповніший перелік його опублікованих праць вміщено у виданні Української академії наук³, масив неопублікованих матеріалів складає один з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁴). Детальніше з'ясувати мотивацію В. Л. Модзалевського при обранні тематики досліджень, хід наукової роботи, міркування з приводу упорядкування музейних і архівних фондів допомагає епістолярна спадщи-

на і щоденник Вадима Львовича (особовий фонд Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)⁵.

Мета цієї розвідки – визначити характер студій і діяльності В. Л. Модзалевського, показати його внесок у розвиток історичного краєзнавства.

Доба складних політичних і суспільних перетворень, в яку випало йому жити, вимагала від українських істориків, як представників «освіченого суспільства», модернізації, де найважливішими складовими були проблеми демократизації, обмеження авторитарного свавілля та всеохоплюючого державного контролю. Цей період в історичній науці характеризувався подальшими процесами професіоналізації та інституціоналізації, розширенням «професійного поля» істориків, розвитком нових піддисциплін, розширенням тематики і переорієнтацією напрямів історичного дослідження⁶. В. Л. Модзалевський, який належав до так званої «лівобережної» школи українських істориків – наступників О. М. Лазаревського, став типовим представником свого часу.

Різноманітність обраної тематики, методи дослідження у поєднанні з громадською і професійною діяльністю дають нам портрет типового крає-

VIII. Персоналії

знавця початку ХХ ст. Дослідження В. Л. Модзалевського мають чітко визначене територіальне обмеження – північне Лівобережжя (Малоросія) і, зокрема, Чернігівщина, кілька його праць стосуються Полтавщини.

Цікавою обставиною є те, що обрані науковцем для досліджень територіальні межі не співпадають ні з місцем його народження (м. Тифліс), ні з місцезнаходженням родового маєтку, де він виріс (с. Іванівське, Санкт-Петербурзької губернії). Можна виділити кілька причин вибору вченим поля наукових зацікавлень. Так, вирішальною причиною О. Коваль вважає інтерес В. Л. Модзалевського до території, звідки брав початок його рід⁷. Як відомо, дослідник-генеалог виводить своє коріння з Лівобережної України⁸.

Шлях історика В. Л. Модзалевський розпочав із генеалогічних студій. Але, аналізуючи його науковий доробок як генеалoga, необхідно пам'ятати, що працював він не над «Всеукраїнським», а тільки над «Малоросійським родословником», який охоплював обмежену територію. В закінченому вигляді повний родословник надав би вичерпну картину родинних зв'язків дворян у північно-українському Лівобережжі, відкрив би можливість вивчати цей клас у найрізноманітніших аспектах⁹.

Генеалогічні дослідження В. Л. Модзалевського є справжньою історією з чітко вираженою хронологічною та територіальною ознаками. Підтвердженням цьому є його власна оцінка своїх історичних уподобань: «Вообще необходимо заметить, что изучение какой-либо эпохи только и возможно при детальном изучении биографий отдельных ее деятелей. При этом наибольшее значение для уразумения данного времени имеют биографии деятелей средней руки... Изучить жизнь этих средних людей, их психологию, круг интересов, взаимные отношения, борьбу между собой, вообще всю их будничную обстановку – значит изучить эпоху в полной мере, понять ее и осмыслить»¹⁰. Тут також простежується його зацікавлення історією повсякденності, яка в західній, зокрема в німецькій, історіографії є аналогом історичного краєзнавства¹¹.

Другою причиною вибору напряму творчості можна вважати оточуюче культурне і наукове середовище, в якому опинився В. Л. Модзалевський під час проходження служби у Києві і до якого прагнув бути й надалі¹². Це, зокрема, вплив М. і О. Грушевських.

Інтерес до історії Чернігівщини напряму пов'язаний з його активною діяльністю в історико-краєзнавчих інституціях Чернігова з 1911 по 1918 рр. Вона розпочалася з короткої і не досить

вдалої роботи на посаді керівника Об'єднаного музею старожитностей ім. В. Тарновського, що мав утворитися на базі трьох діючих чернігівських музеїв. Більш плідно В. Л. Модзалевський проявив себе керуючим справами однієї з шести діючих на той час в Україні губернських учених архівних комісій. Завдяки активності невтомного археографа Чернігівська губернська учена архівна комісія (ЧГУАК) поставила свою роботу на міцну наукову основу¹³. У цей час опубліковано перший випуск видання музею ім. В. Тарновського «Материалы по истории Малороссии» (1912), «Актовые книги Полтавского городского уряда», вип. I–III, (1912–1914), «Актовые книги Стародубского городского уряда 1693 г.» (1914). В. Л. Модзалевський став редактором «Трудов ЧГУАК» (тт. 9, 10, 11 і невиданий 12). Його ідея охопити найдрібніші моменти з історії Чернігівщини привела до започаткування у десятому томі цього видання спеціального розділу «Материалы и заметки», «в котором были бы помещаемы документы, имеющие особый или общий интерес и недоступные или недостаточные для обработки в виде монографий»¹⁴.

У виданнях ЧГУАК В. Л. Модзалевський вмістив більшу частину своїх наукових досліджень. Окремі праці вчений опублікував також у «Трудах Полтавской губернской архивной комиссии», з членами якої він контактував ще під час перебування у Петербурзі¹⁵, Записках Наукового товариства Шевченка тощо. Вони мають чітку краєзнавчо-археографічну спрямованість. Цікавою для оцінки досліджень В. Л. Модзалевського є поява в арсеналі його археографічних розвідок праці «Подписка на сочинения Пушкина в Черниговской губернии в 1837 году» (1912)¹⁶. Вона є статтею, написаною, мабуть, на замовлення брата – відомого пушкініста Бориса Львовича Модзалевського. Розбираючи невеличку справу з Дворянського архіву, історик зробив аналіз зрізу культурного життя середнього чернігівського дворянства середини ХІХ ст. У 1914 р. вийшов друком «Малоросійський гербовник», для якого В. Л. Модзалевський зібрав матеріали з найбільших архівосховищ і деяких особових зібрань Чернігова.

Губернські вчені архівні комісії фактично були добровільними краєзнавчими товариствами широкого профілю¹⁷. Тому з початком Першої світової війни в їхній роботі постала нова проблема – збереження від загибелі пам'яток історії та культури. В. Л. Модзалевський майже повністю переключився на її вирішення на Чернігівщині. За його клопотаннями у місті було організовано «Черниговский отдел Общества сохранения в России памятников искусства и старины»¹⁸, що невдовзі

перетворився на місцевий відділ Комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва. Виконання В. Л. Модзалевським обов'язків комісара охорони пам'яток мистецтва та старовини стало вагомим внеском у розвиток місцевого пам'ятокознавства й історичного краєзнавства в цілому¹⁹. Перебуваючи на цій посаді, він багато уваги приділив комплектуванню Чернігівського музею, особливо зосередженню в його фондах приватних зібрань. Коли ситуація у листопаді 1917 р. вкрай загострилася, В. Л. Модзалевський запропонував виставити варту біля чернігівських архітектурних пам'ятників, організував фотографування старовинних споруд. Його заслуга і в тому, що пам'ятко-охоронні заходи поширилися не лише на Чернігів, а й на всю губернію. Так, за ініціативи Вадима Львовича у грудні 1917 р. губернський земельний комітет розіслав циркуляр повітовим земельним комітетам про охорону рухомості в помістях²⁰.

Основним у краєзнавчій діяльності є залучення місцевого населення до вивчення історії. Тому, розуміючи це, В. Л. Модзалевський активно займався популяризацією українського мистецтва й українознавства загалом, розробив екскурсійні маршрути по місцевих музеях. Про його турботу, як організатора краєзнавчого руху, видно із фрази, написаної ним у листі до М. Василенка: «Здесь образовывается среди молодежи кружок, который может расцвести после войны и дать много хорошего в деле изучения местной истории...»²¹.

Дещо змінився характер досліджень В. Л. Модзалевського. Намагаючись якомога ширше охопити історію різних сфер життя чернігівців і зацікавити їх, він почав збирати етнографічно-мистецькі матеріали про Чернігівщину²², займався вивченням історії місцевих ремесел, підготував дві популярні праці про мистецтво «Украинское искусство» (1917) та «Основні риси українського мистецтва» (1918). Раптове припинення діяльності В. Л. Модзалевського у галузі історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині було пов'язане з пропозицією О. Грушевського очолити Архівно-бібліотечний відділ і від'їздом у зв'язку з цим у Київ у травні 1918 р.

Таким чином, період активної історико-краєзнавчої діяльності В. Л. Модзалевського пов'язаний з його перебуванням у Чернігові (1911–1918 рр.) на посадах керуючого справами ЧГУАК та комісара з охорони пам'яток. За цей час напрямки його досліджень змінилися від краєзнавчо-археологічного до вивчення історії мистецтва. Активна діяльність Вадима Львовича стала вагомим внеском у розвиток історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині і поставила його в ряд відомих діячів цього профілю – таких його сучасників як

Ф. Машков, А. Маркевич, П. Добровольський, В. Біднов, Д. Дорошенко та І. Павловський.

¹ Коваленко А. Б. В. Л. Модзалевский как историк и этнограф / Дис. ... канд. ист. н. – К., 1980; *Він же*. Він писав про Чернігівщину: До 90-річчя від дня народження В. Л. Модзалевського // Комсомольський гарт. – 1972. – 8 квіт.

² Томазов В. В. В. Л. Модзалевський як дослідник Чернігівщини // Тези VI Всеукр. конф. «Історичне краєзнавство у відродженні» (м. Луцьк, верес. – жовт. 1993). – Луцьк, 1995. – С. 247.

³ Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К., 1919. – С. 77–81.

⁴ ІР НБУВ, ф. 12 (понад 8102 од. зб.). Вивченню матеріалів фонду присвячені праці С. І. Білоконя.

⁵ ЦДІАК України, ф. 856; Див.: *Оглоблин О.* Микола Василенко та Вадим Модзалевський (з циклу «Люди Нової України») // Укр. історик. – 1966. – № 3–4 (т. 11–12). – С. 5–25; Листи В. Лукомського до В. Модзалевського. Публ. В. Шульги // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 152–172.

⁶ *Стельмах С. П.* Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.) / Автореф. дис. ... докт. іст. н. – К., 2005.

⁷ *Коваль О.* Вадим Львович Модзалевський: (До 115-ї річниці від дня народження) // Студії з архів. справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 110–115.

⁸ Розвідці про рід Модзалевських вчений присвятив т. 3 «Малороссийского родословника».

⁹ *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археологический ежегодник за 1979 год. – М.: Наука, 1981. – С. 267–269.

¹⁰ *Модзалевский В. Л.* Матеріали для біографії Стародубського полковника Тимофея Алексеевича // Труды ЧГУАК. – Вип. 12, ч. 1. 1917–1918. – С. 3–4.

¹¹ *Куделько С., Посохов С.* Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 13–15.

¹² *Білокінь С.* Чернігівсько-петербурзький історичний гурток (1908–1917) // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 116–125.

¹³ Вивченням діяльності ЧГУАК займалися сучасні історики Коваленко О. Б. та Курас Г. М.

¹⁴ Матеріали і замітки (отдельный оттиск из т. 10 «Трудов ЧГУАК»). – С. 1.

¹⁵ *Модзалевський В. Л.* З петербурзького щоденника // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 139.

¹⁶ *Він же.* Подписка на сочинения Пушкина в Черниговской губернии в 1837 году (Отдельный оттиск из «Пушкин и его современники»). – 1913. – Вип. XVII–XVIII. – 7 с.

¹⁷ *Симоненко І. М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2001.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 12, од. зб. 949.

¹⁹ *Нестуля О.* Біля витоків державної охорони пам'яток культури в Україні. – К.; Полтава, 1994. – С. 30–35.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 12, спр. 985.

²¹ *Оглоблин О.* Микола Василенко та Вадим Модзалевський... – С. 23.

²² *Білокінь С. І.* Матеріали з історії мистецтва в архіві В. Л. Модзалевського // Укр. археологічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 186–210.

Сергій Караман

В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКИЙ – В'ЯЗЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Вадим Львович Модзалевський (славетний історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець, археограф, видавець, громадський діяч, автор понад ста наукових праць) закінчив Перший кадетський корпус у Миколаївському військово-інженерному училищі у Петербурзі. Впродовж 1902–1911 рр. він перебував на військовій службі, працював військовим інженером. (Його фото у військовій формі зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України)¹. З 1905 р. він, ставши членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві, почав студіювати історичні праці і знайомитися з архівною справою та її проблематикою.

У листопаді 1906 р. В. Л. Модзалевського заарештовано і ув'язнено у Київській фортеці, де існувала в'язниця Косий капонір, призначена саме для військових осіб. Вадим Модзалевський тоді мав чин поручника 14 саперного батальйону. Його ув'язнили як члена бюро РСРРП, що мало назву «Київський військовий колектив» («Киевский военный коллектив»). Членами останнього були ще полковник Оберучев, підпоручник 5-го понтонного батальйону О. Й. Косоногов, штабс-капітан 2-го Східно-Сибірського саперного батальйону Земляніцин, прапорщик Г. В. Калишевич, нелегальний «Костянтин Миронович» (поліція встановила його ім'я – Луї Море). До угруповання входили також прапорщик запасу С. Телеховський, прапорщики Юницький, Фрей, підпоручник Богацький, прапорщик Лісової, підпоручник Семенов, Яків (він же «Лук'ян»), «Олександр II», «Віра», «Федір», «Касян», «Сергій», «Світлана», «Фаня», «Ніл», «Валентина», «Ніна», «Люся» та ін.² Згідно з таємним листом начальника Київського губернського жандармського управління, що зберігається у ЦДАК України, усього їх було 29 осіб. Поліція не знала справжніх імен більшості членів організації, оскільки відомості надходили від «філерів». В іншому документі від 9 листопада 1906 р. зазначено, що В. Л. Модзалевського заарештовано за належність до військової організації Російської соціалістичної революційної робітничої партії³. Тоді він перебував на позиціях соціал-революціонерів (есерів).

У листуванні начальника Київського губернського жандармського управління з начальником штабу Київського військового округу названо осіб, що в умовах військового стану займаються «вредной деятельностью», серед яких вказано на В. Л. Модзалевського⁴.

У архіві зберігся й опис діяльності Київської військової організації РСРРП, спрямованої нібито на підготовку повстання серед нижніх чинів і офіцерів Київського гарнізону. Наявний також перелік членів спілки офіцерів при місцевому комітетові військової організації, що перебрав на себе функції сприяння пропаганди у військах. У переліку осіб значиться й В. Л. Модзалевський⁵.

7 листопада 1906 р. полковник Ковалевський надіслав вказівку за № 19 509: «Прошу освободить из-под стражи поручика 14-го саперного батальона Вадима Модзалевского, содержащегося в Косом капонире по постановлению моему от 1-го сего ноября. О последующем прошу меня уведомить». Адресат позначений як штаб Київської фортеці⁶.

Документи свідчать, що вже 18 листопада В. Модзалевського відрядили в Санкт-Петербург⁷. Його вини не було доказано. Є відомості, що звільнили арештованого 9 листопада⁸. Обшуки на квартирі В. Модзалевського ні до чого не призвели, а він ні в чому не зізнавався.

На превеликий жаль, ім'я В. Модзалевського – відомої людини, організатора архівних установ в Україні, архівіста-практика, автора генеалогічних досліджень, не увічнено в Києві ні у назві вулиці, ні меморіальними дошками на будинках у місті, в якому він тривалий час жив і працював. І хоча його особу і добрі справи описали у своїх наукових публікаціях відомі українські вчені О. Б. Коваленко, С. І. Білокінь, І. Б. Матяш, все ж прогалина в увічненні імені вченого існує. А він заслуговує на це. Адже 3 квітня 1918 р. його запросили на посаду Голови архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтв і національної культури. Він – рятівник архівосховищ Києва, автор архівної реформи. 3 березня 1919 р. В. Модзалевський очолив архівну секцію Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини: за його керівництва під охорону держави переходили всі відомчі і приватні архіви Києва, на цій основі почалося формування єдиного державного архівного фонду. У Києві вчений з липня 1919 р. очолював Головне архівне управління і Всеукраїнський головний архів, розробляв і розглядав питання утворення герба і печатки України, виконував обов'язки секретаря Комісії зі створення Української академії наук.

Учений мешкав по Георгіївському провулку, буд. 11, кв. 2. Будинку цього не існує, але встановити йому меморіальну дошку можна, хоч із на-

писом, що тут існував будинок, в якому жив і працював видатний вчений-архівіст. Відповідну дошку можна встановити і в музеї «Київська фортеця». Слід би постать В. Л. Модзалевського гідно подати в експозиції цього чудового і неповторного Київського музею (директор В. Я. Кулініч – знаний музейник і організатор музейної справи).

Висловлюю щиро подяку заступнику директора музею «Київська фортеця» О. Ющенко і науковому працівникові В. Тимошенко за надану можливість ознайомитися з фотокопіями архівних документів, що зберігає музей, за увагу і сприяння в написанні цієї розвідки. Музей провів вели-

ку роботу з виявлення джерел, пов'язаних з В. Модзалевським і діяльністю есерів у 1906 р. в Києві. Тут зібрано відомості про його колег-військових і друзів.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 59.

² ЦДАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1425, арк. 12 зв.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 145.

⁵ Там само, спр. 942, арк. 579–581.

⁶ Там само, спр. 1425, арк. 96.

⁷ Там само, арк. 143.

⁸ Там само, арк. 106 зв.

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК КЕРІВНИК ПЕРШОГО ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ УПРАВЛІННЯ АРХІВНОЮ СПРАВОЮ УКРАЇНИ І ОСОБИСТІТЬ

Історик, літературознавець, педагог і громадський діяч Олександр Сергійович Грушевський (1877–1942) – яскрава постать в українському науковому і громадському житті перших трьох десятиліть ХХ ст. Своєю подвижницькою працею вчений залишив помітний слід у визначальних для духовного поступу України напрямках – історичній науці, освіті, просвітницькій діяльності. Окремою, яскравою сторінкою його творчої біографії стала плідна діяльність на ниві архівної справи України.

Навесні 1917 р. О. Грушевський після майже восьмирічного перебування в Росії, де він викладав у Московському і Петербурзькому університетах, повернувся в Україну і поринув у вир подій Української революції. Розпочався третій, найбільш продуктивний період у його житті, який продовжувався до кінця 1920-х рр. – час творчого злету, піку наукової кар'єри історика. Всі свої знання, досвід, організаторський хист О. Грушевський віддає справі духовного відродження українського народу. Він стає фундатором і учасником важливих проєктів, програм в українській історичній науці, освіті, бере участь у заснуванні навчальних закладів, наукових товариств й інституцій, зокрема Українського народного університету, Академії наук та її установ, Української національної бібліотеки, друкує свої дослідження. Працює над формуванням багаторівневої системи підготовки кадрів, впровадженням у навчальний процес широкого кола українознавчих дисциплін для підготовки національно свідомих науковців і фахівців. В умовах становлення архівної освіти в Україні особливу увагу вчений приділяє розробленню різних форм підготовки і перепідготовки архівіс-

тів із диференційованими навчальними планами й програмами.

У своїх статтях, зокрема «Бібліотечні справи»¹, «Київське наукове товариство»², «Стежки й шляхи української науки»³, «Український народний університет»⁴ тощо, О. Грушевський обґрунтовує концептуальні засади розбудови української науки, послідовно обстоює необхідність її незалежного і самодостатнього розвитку, входження духовної культури України у світовий культурний простір. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя народу він пов'язує з творенням Української держави та її повноцінним функціонуванням.

У вересні 1917 р. О. Грушевський очолив перший державний орган управління у сфері архівної справи – Бібліотечно-архівний відділ, організований при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. при Народному міністерстві освіти УНР). Його створення свідчило, що провідники й ідеологи визвольних змагань добре усвідомлювали визначальну роль культури, архівних і бібліотечних установ у формуванні національної свідомості та державному будівництві. На цей час учений був авторитетною постаттю в науковому середовищі та громадському житті українства: відомий історик і педагог, активний діяч Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (далі – НТШ), Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ) – двох українських протоакадемії, які відіграли ключову роль в новітній історії національної науки і культури. Його запрошували викладати лекції, працювати в комісіях, часописах.

VIII. Персоналії

Слід відзначити, що О. Грушевський був прекрасним знавцем архівів, адже за його плечима – копійка багаторічна евристична робота не тільки в архівах Києва, Москви, Петербурга, але й за кордоном, в Австрії та Німеччині, де він не лише виявляв цінні документи з української історії, а й аналізував систему організації та методику роботи архівних установ. Архівні джерела гуманітарій розглядав як невід’ємну складову духовної культури українського народу і був глибоко переконаний, що «в цілях широкого розвитку історичних українських студій треба звернути велику увагу на підготовчу працю в архівах. Архіви – се основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів у своїх наукових студіях»⁵. Ще на початку своєї наукової діяльності у 1908 р. на засіданні Археографічної комісії НТШ О. Грушевський ініціював «План видання актів внутрішньої історії Гетьманщини», які вважав цінною джерельною базою дослідження юридичних, економічних умов формування старшинського та монастирського землеволодіння, адміністративного устрою, розвитку фінансової системи. Ґрунтовно вивчаючи ці питання, він накопичив значний масив копій документів із колекцій О. Лазаревського та М. Судієнка і розділив їх на групи, що стосуються певних проблем: старшинське землеволодіння (юридичні умови); старшинське землеволодіння (економічні умови); монастирське господарство (спеціальні умови юридичні та економічні); козаки та шляхта (юридичні умови, взаємні відносини двох верств); адміністративний устрій часів Гетьманщини; фінансова система; суд. О. Грушевський пропонував продовжити розпочату ним працю і приступити до видання цих документів на зразок Жерел до історії України-Руси⁶.

Учений був добре обізнаним зі станом у галузі архівістики та рівнем збереження національної архівної спадщини у колишній Російській імперії. Через концентрацію документів в архівах Петербурга і Москви, байдужість уряду, брак коштів, відповідних приміщень, кваліфікованих фахівців, неспроможність царських чиновників запобігти втраті унікальних колекцій О. Грушевський оцінював стан архівної справи в Україні як критичний, підкреслюючи, що діяльність архівних установ і наукові дослідження у цій сфері трималися завдяки подвижницькій роботі національно свідомих учених і архівістів⁷. Таке становище, на його думку, вимагало рішучих кроків у напрямі докорінної системної перебудови діяльності архівних установ. У своїх статтях «Сучасне українське ар-

хівознавство»⁸, «Наші наукові потреби»⁹ тощо, написаних у 1917–1918 рр., він виклав основні концептуальні засади реформи архівної справи молодій Українській державі, наголошуючи на необхідності централізації й концентрації архівних документів у пристосованих архівосховищах у центрі й на містах, забезпеченні державної власності на них, створенні сприятливих умов для розвитку науково-дослідної роботи і освіти в архівній галузі. За його словами, влада обов’язково має допомагати у вирішенні цих питань, надзвичайно важливих для відродження національної науки, освіти, духовно-культурного розвитку народу.

О. Грушевський чітко визначив основні завдання Бібліотечно-архівного відділу, які відображали напрями і зміст реформи архівної справи в Україні та передбачали: а) заснування Національного архіву; б) підтримку діючих районних архівів і створення за необхідності нових; в) наукове опрацювання архівних документів; г) координацію наукових археографічних робіт, які здійснювались архівними комісіями; д) створення реєстру українських документів, що переховувалися в російських архівах для повернення їх в Україну; е) видання спеціального археографічного часопису «Пам’ятки»; є) здійснення комплексних заходів щодо рятування ушкоджених приватних архівів та архівів установ. З метою розроблення теоретичних і практичних проблем архівознавства й археографії при відділі планувалося заснувати археографічну комісію з 6–8 членів, а на її базі створити архівний гурток, в якому працівники відділу, штатні й позаштатні, мали б можливість підвищувати фаховий рівень. Ця інституція у перспективі повинна була стати науково-дослідною установою з власною системою підготовки кадрів¹⁰. Відділ мав забезпечити організаційне й науково-методичне керівництво, а також координацію діяльності архівних установ України.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було укомплектовано склад співробітників Бібліотечно-архівного відділу. В ньому працювали В. Дем’янчук (канцелярист 1-го розряду) і Т. Фаранюк (канцелярист 2-го розряду), О. Баранович (урядовець для роз’їздів), якого О. Грушевський знав ще з часів педагогічної діяльності у Петербурзькому університеті, керуючи студіями здібного молодого історика на джерелознавчих семінарах. У березні 1918 р. співробітником бібліотечної секції відділу став Ю. Іванов-Меженко, а з 11 травня цього ж року на посаду фахівця з архівознавства було прийнято В. Міяковського. До співпраці залучалися відомі вчені, молоді науковці, аматори, серед них – Д. Онацький, В. Щербаківський, С. Глушко¹¹.

З огляду на загрозу національній культурній спадщині в умовах революційних подій й воєнного лихоліття у періодичних виданнях оприлюднювалися численні заклики до громадян України зберегти історично-культурну спадщину. Попри складнощі політичного й економічного життя, брак коштів співробітники відділу здійснювали реальні кроки щодо реалізації наміченої програми заходів. Велику увагу було приділено евристичній діяльності – виявленню цінних архівних документів, розпорошених по різних інституціях і приватних збірках, для передачі їх на державне зберігання. У жовтні 1917 р. О. Грушевський у листі до В. Модзалевського просив подати відомості про долю частини документів Румянцевського опису, за який він особливо вболівав¹². У квітні 1918 р. з метою вивчення складу приватних колекцій та забезпечення їхньої збереженості О. Баранович здійснив поїздку на Волинь, яка особливо постраждала від воєнних подій, а також обстежив архів Київського губернського управління¹³. Запит про стан архівів Чернігівської губернії та їхню наукову розробку було направлено до Чернігівської архівної комісії¹⁴.

Концентрація архівних першоджерел вимагала не тільки їхнього збереження і захисту, але й створення відповідних умов для інтелектуального доступу. З цією метою укладалися докладні інвентарні описи виявлених архівних документів, першочергова увага приділялась особливо цінним архівам. Здійснювалися заходи стосовно створення науково-довідкового апарату, зокрема реєстрів архівної україніки. У звітах відділу йшлося про подальшу роботу щодо описування актів для першого тому «Пам'яток», інвентаризацію архівів Києва¹⁵. О. Баранович підготував доповідну записку про реєстрацію документів на території України. Він наголошував на необхідності «робити реєстри всіх архівних матеріалів, особливо загрожених; ...урятувати те, що гине. Коли відділ матиме докладні відомості про те, що, де переховується, коли все буде переховуватися більш певно, відділ може скласти сей реєстр, може його надрукувати як книжку»¹⁶.

За умови відсутності сформованої системи обліку, концентрації й розподілу всієї друкованої продукції, на глибоке переконання О. Грушевського, передусім необхідно було налагодити реєстрацію творів друку, в яких, «починаючи від великих книжок і кінчаючи маленькими агітаційними листками ... відбивається рух суспільного життя на Україні й розвиток української свідомості» і які становлять «великий матеріал для budouчого історика»¹⁷. 28 жовтня 1917 р. Бібліотечно-архівний

відділ звернувся до видавництва із закликом «надсилати до відділу по 5 примірників друкованої продукції, зокрема книги, брошури, оголошення, афіші, рекламні й агітаційні листки, фотографії, карти для створення бібліотеки-архіву»¹⁸. Паралельно розпочалася робота над розробкою «Законопроекту про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань» для забезпечення на державному рівні бібліографічної реєстрації творів друку.

Відділ здійснював конкретні кроки, спрямовані на формування мережі архівних установ. О. Грушевський наголошував: «Архіви – державний, головний і районні по містах – повинні бути засновані без жодного проволікання»¹⁹. Під його керівництвом співробітники відділу налагоджували співпрацю через листування з губернськими архівними комісіями, зокрема, Катеринославською, Полтавською, Таврійською, Чернігівською. Вживалися заходи щодо заснування нових архівів у центрі й на місцях. Так, спільно з керівництвом «Музею-архіву війни й революції 1914–1917 рр.», створеного при Культурно-освітній комісії Всеукраїнської ради військових депутатів, розпочалася робота з організації архіву «Юго-Западного фронту Союзу городов». Серед першочергових заходів важливе значення мало звернення відділу до Генерального секретарства справ освітніх, в якому наголошувалося на необхідності негайного припинення передачі матеріалів до Московського архіву Головного штабу, а відповідно упорядковані архівні документи пропонувалося передавати до заснованого у Києві Військово-історичного відділу²⁰. Заслугове на увагу записка О. Грушевського, в якій він виклав міркування щодо створення цієї архівної установи. Вона виразно ілюструє комплексний підхід ученого до вирішення проблем концентрації архівних документів, забезпечення їхньої збереженості, вирішення питань фондування, обліку, створення довідкового апарату²¹.

Співробітники відділу розробили анкету, що відкривала можливість зібрати первинну інформацію в архівній сфері. Зокрема в ній необхідно було подати такі дані: 1) кількість і склад архівів у районі; 2) хронологічні межі фондів; 3) стан архівосховищ; 4) наявність «окремого архіваріуса»; 5) наявність охоронних описів; 6) організація науково-дослідної й бібліографічної роботи за документами архіву²². На відміну від «бібліотечної» анкети, підготовленої бібліотечною секцією відділу з метою вивчення бібліотечних ресурсів України, «архівна» була менш деталізованою, проте мала системний характер і включала основні питання діяльності архівних установ. Застосування соціологічного методу досліджень сприяло одержан-

VIII. Персоналії

ню фактичних даних про стан і склад архівів на території України й визначенню перспектив їхнього подальшого розвитку.

О. Грушевський приступив до розроблення концепції Національного архіву, саме як державної установи з чітко визначеними функціями – зберігати історичні джерела, створювати належні умови для їхньої концентрації й активного використання і через розробку наукового апарату забезпечувати право користувачів на доступ до інформації. Підготовлений ним проект Статуту Національного архіву мав розділи, в яких було ретельно прописано засади й зміст його діяльності, його структуру, штати, систему обслуговування, фінансування: I) загальні установи; II) директор Архіву; III) урядовці Архіву: завідувачі відділів й архіваріуси; IV) укладання описів і наукових видань Архіву; V) реєстратор, доглядач будинку, секретар; VI) бібліотекар Архіву; VII) урядове листування; VIII) заняття в Архіві сторонніх осіб; IX) грошові засоби Архіву. Відповідно до змісту документів чітко окреслювалася система їх організації на внутріархівному рівні, тобто фондування. Архів мав поділятися на п'ять відділів: 1) сучасний, 2) старих справ до XIX ст., 3) Київський архів давніх актів, 4) обласний, в якому зберігалися документи ліквідованих інституцій, 5) церковний, де знаходилися документи з архівів консисторських, церковних, монастирських, єпископських²³.

На початку 1918 р. вчений розпочинає підготовчу роботу, спрямовану на вирішення питань стосовно повернення в Україну цінних архівних документів, які зберігалися в наукових інституціях Росії, використовуючи державні важелі та засоби громадського впливу. О. Грушевський звернувся до діячів української науки та культури з проханням визначити документи й архівні збірки, що підлягають поверненню російським урядом. Розпорядженням МНО у травні того ж року під його головуванням було створено архівну секцію при Міжвідомчій комісії з питань врегулювання в українсько-російському мирному договорі проблем повернення в Україну культурних цінностей. Відстоювання невід'ємного права України на повернення примусово вивезених у Росію за наказом царського уряду архівних документів розглядалося як основний принцип роботи секції. Головна увага націлювалася на повернення архівних документів: 1) з архіву Міністерства юстиції – архівів земських повітових судів, магістратів, окружних судів, палат цивільного й кримінального суду, казенних палат, вивезених у Москву після судової реформи 1864 р., Литовської Метрики і Коронної Метрики, а також усіх книг «Генеральних

слідств о маєтностях»; 2) з Академії наук – усіх матеріалів Румянцевського Генерального опису Малоросії; 3) з архіву св. Синоду – архіву уніатських митрополитів; 4) з Археографічної комісії у Петрограді – матеріалів, які було вивезено в 1830-х рр. з Архіву Генеральної військової канцелярії, а також архівів київських монастирів, переданих Київською духовною академією; 5) з Архіву Головного управління у справах друку – усіх затриманих цензурою рукописів українських письменників²⁴.

Отже, від початку діяльності Бібліотечно-архівного відділу, як слушно відзначила І. Матяш, коло пріоритетних наукових і практичних проблем його компетенції було доволі широким – від виявлення й інвентаризації архівних документів, реставрації й зберігання пошкоджених із них до розбудови системи державних установ і розроблення теоретичних засад архівознавства²⁵. Під керівництвом О. Грушевського вперше в Україні розпочалося розроблення концепції архівної реформи, виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву та формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. У процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався широкий спектр питань, пов'язаних з організацією роботи архівів, фондуванням і обліком архівних документів, створенням довідкового апарату, підвищенням рівня наукової роботи в архівних установах, зростанням фахового рівня їхніх співробітників. Закладалися підвалини реформування системи архівних установ України, накопичувався досвід діяльності державної структури, яка опікувалася розвитком архівної справи. Через складні політичні й економічні умови не всі плани вдалося втілити в життя, проте практична діяльність відділу, його теоретичні напрацювання мали позитивні наслідки для подальшого розвитку архівістики в Україні.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського відділ у червні 1918 р. було перейменовано в Архівно-бібліотечний і підпорядковано новому структурному підрозділу – Головному управлінню у справах мистецтв і національної культури, що перебував у складі Міністерства народної освіти. Відбулися також певні зміни у його персональному складі, більше уваги приділялося практичній

роботі. Архівно-бібліотечний відділ очолив В. Модзалевський – відомий історик і знавець архівів. О. Грушевський залишився керувати бібліотечною секцією.

Слід відзначити, що вчений не поривав своєї багатогранної плідної праці у сфері архівної справи України до кінця 1920-х рр., поєднуючи її з джерелознавчими та археографічними студіями. На особливу увагу заслуговує діяльність історика в Археографічній комісії Всеукраїнської академії наук (далі – АК ВУАН) упродовж 1918–1930 рр., як одного з ініціаторів її створення та активного співробітника. У 1918–1921 рр. відбувалося організаційне становлення комісії як загальноукраїнської археографічної наукової інституції. Як свідчать архівні джерела, О. Грушевський брав участь в її організаційних засіданнях 4 квітня, 24 червня і 1 липня 1919 р., важливих з точки зору подальшої розбудови комісії. На його глибоке переконання, АК ВУАН, спираючись на традиції археографічної діяльності НТШ і УНТ, повинна була здійснювати на державному рівні збирання, вивчення й видання архівних джерел. На засіданнях комісії вчений пропонував продовжити наукове опрацювання Румянцевського опису та збірки О. Лазаревського, розпочате на початку 1917 р. Історичною секцією УНТ, ініціював заснування часопису, присвяченого науковій розробці питань архівознавства й археографії²⁶.

З повернення М. Грушевського у березні 1924 р. в Україну та обранням його головою АК ВУАН, в її діяльності розпочався принципово новий період. Перші два роки свого керівництва комісією він присвятив виробленню необхідних організаційних умов для реалізації масштабних науково-дослідних і видавничих програм. Велика увага було приділено розгортанню основних напрямів роботи АК, зокрема: евристичній діяльності, розробці археографічної методики, виданню джерел, описуванню українських стародруків. Робота передусім спрямовувалася на забезпечення суттєвого розширення джерельної бази досліджень історії України.

Пріоритетним і важливим для археографії напрямом у діяльності АК ВУАН вважалась її участь в організації мережі архівних установ і координації їхньої науково-дослідної роботи, у науково-методичному забезпеченні питань концентрації, збереження, упорядкування й використання архівних документів. Не залишав поза увагою ці важливі питання й О. Грушевський. Встановлено, що він брав участь у засіданнях АК ВУАН за участю представників державних органів і громадськості, присвячених охороні архівів, поверненню в Украї-

ну архівних пам'яток із установ Москви і Ленінграда²⁷, створенню раціональної мережі архівних установ в Україні, питанням едиційної археографії, підготовки науковців і фахівців з архівної справи. За дорученням АК ВУАН учений вивчав стан організації та збереження документів в архівах Чернігівщини, Катеринослава та Вінниці, підготував доповідь на цю тему, з якою виступив на засіданні комісії²⁸.

У березні 1926 р. АК ВУАН ухвалила й подала до Укрцентрархіву «Записку в справі організації мережі архівосховищ в Україні, зокрема в Києві», в якій висловила свої міркування щодо запропонованої Укрцентрархівом структури архівних установ в Україні. У фонді 1235 ЦДІАК України зберігається друкований примірник записки, мовно-стильові особливості якої підтверджують припущення С. Кіржаєва, що її було підготовлено саме О. Грушевським²⁹. Основну увагу в документі приділено питанням раціональної організації мережі архівосховищ для забезпечення планомірного охоплення «обласним архівом кожної історично відокремленої області», а також повного охоплення території України. З цією метою АК ВУАН пропонувала створити, крім Київського, Харківського і Чернігівського, також Катеринославський архів для Степової України. У записці підтримано пропозиції Укрцентрархіву щодо організації двох центральних архівів – для концентрації документів із найдавніших часів до кінця XVIII ст. і для зберігання матеріалів центральних установ після 1917 р. АК ВУАН визнала за необхідне зберігати архівні документи загальноукраїнського значення з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у Центральному архіві давніх актів у Києві, де безпосередньо працювали співробітники ВУАН, і передати до нього також відповідні документи з Харківського центрального історичного архіву. В ній підкреслювалося, що «єдність фондів для правильної систематично поставленої роботи Археографічної комісії, включає, щоб усі матеріали, які мають виключно наукове значення і центральний характер, було зосереджено там, де є науковий центр, Всеукраїнська академія наук у Києві. Археографічна комісія вважає, що розв'язання цього питання в такий спосіб є найдоцільнішим та єдино можливим»³⁰. У Харкові пропонувалося зберігати документи з початку XIX ст. і до 1917 р, а також новітньої доби. Київський центральний історичний архів ім. В. Антоновича з матеріалами від XIX ст. до 1920 р. комісія вважала доцільним реорганізувати в обласний історичний архів. По суті, йшлося про створення мережі архівних установ України, побудованої на принципах централізації та

VIII. Персоналії

раціонального розподілу між ними документів із метою забезпечення рівного для всіх користувачів доступу до інформації та відповідних умов для здійснення масштабних наукових досліджень загальнонаціонального значення. Проте, як справедливо відзначив С. Кіржаєв, такий підхід АК ВУАН мав і певні хиби. Він не враховував повною мірою наукової цінності архівних джерел нового та новітнього часів³¹. У записці АК ВУАН зверталась увага на нагальну потребу покращення фінансування архівних установ, організації їхньої праці. Висловлювалося також прохання полегшити доступ членів комісії до секретних фондів старих часів для роботи над науковими студіями.

У 1920-ті рр. О. Грушевський керував роботою щодо розбирання та описування документів Румянцевського опису, колекцій документів О. Лазаревського, М. Судієнка. Досвід архівної роботи, розуміння взаємозв'язку таких спеціальних історичних дисциплін як джерелознавство та археологія дали змогу йому результативно працювати в редакційному комітеті АК ВУАН (за участю М. Грушевського, О. Гермайзе, Є. Тимченко), створеному задля розв'язання проблем методики публікації джерел і передачі друком тексту пам'яток. У 1926 р. комітет розробив правила видання давньоукраїнських джерел, розглянув та ухвалив конкретні рекомендації щодо вибору і передачі друком тексту пам'яток, що вийшли в 1, 2, 4 томах «Українського архіву», а також окремими виданнями³².

Плідна праця О. Грушевського у сфері архівної справи України зумовлена сукупністю чинників, які відображають його постать як вченого, людини та громадянина.

У контексті теми статті на увагу заслуговує ідейно-концептуальний та теоретико-методологічний вимір наукової творчості О. Грушевського. Слід відзначити, що в науковому плані спочатку він сформувався як історик. Вибір історії як сфери прикладання власних творчих і духовних сил був для нього не випадковим, а став результатом процесу екзистенційного самоусвідомлення. З юнацьких років О. Грушевський захоплювався історією, його завжди цікавило все, що потребує роботи думки – зв'язок історичних фактів, поступовий розвиток упродовж ряду віків ідей, інститутів, культурні нашарування. В особистому переконанні стосовно значущості історичних знань його етико-релігійні цінності синтезувалися з розумінням цінності історичної науки для пізнавальної діяльності людини на шляху до її морального вдосконалення, яке він пов'язував із всебічним удосконаленням життя людської спільноти та сво-

го народу. Ранньому формуванню розвиненої національної свідомості, підвалин наукових інтересів сприяло поглиблене вивчення творів українських письменників і поетів, наукових студій М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича. Певний час юнак відчував коливання між медициною, правом та історією, але логіка його духовної та інтелектуальної еволюції, мотивація наукової творчості в кінцевому результаті спрямували на шлях професійної науково-історичної діяльності. До такого рішення спонукало передусім глибоке усвідомлення свого покликання – прислужитися Україні та українському народу, сформоване під впливом родинного виховання, яке віддзеркалювало духовні якості його батьків, прикладу старшого брата, а також цілеспрямованої самоосвіти. Особливо слід підкреслити роль старшого брата, якого О. Грушевський любив і поважав надзвичайно. Михайло Сергійович був для нього безперечним авторитетом, дороговказом і фактично скерував його на заняття історією. У цьому виборі спрацювали також особливі статус і роль української історичної науки, що становила серцевину українознавства і наприкінці XIX ст. переживала період піднесення, потужно впливаючи на процеси модерного націотворення й формування нової історичної свідомості. До наукової роботи О. Грушевський залучився під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Університету св. Володимира (1895–1899). Від початку наукової діяльності його дослідницькі інтереси зосереджуються в царині української історії. Так, у своїй дипломній роботі «Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.», виконаної в руслі обласних досліджень ранньої історії України школи В. Антоновича, він вивчав питання не тільки суто наукового характеру. Спираючись на цінні архівні джерела, вирішував проблеми політичної та етнічної належності Пінщини, її тяжіння у князівську добу до протоукраїнського ядра³³ – Києва і Київської землі. Особиста ідентифікація О. Грушевського була органічним процесом. Він глибоко усвідомив національну історичну парадигму і залишався вірним їй впродовж усього свого життя. Свій життєвий і творчий шлях гуманітарій органічно пов'язав з національним відродженням, потреби якого суттєво визначили спрямованість і зміст його багатогранної наукової діяльності.

На увагу заслуговує стиль наукового мислення О. Грушевського, до особливостей якого слід віднести схильність збирати, нагромаджувати та описувати науковий матеріал, здатність до синтезу,

постановка проблеми, продукування нестандартних ідей та підходів для її вирішення, стратегічність мислення. Необхідно підкреслити ще одну надзвичайно важливу рису – це системність мислення, яка реалізувалась не тільки в його науково-дослідній рефлексії, розумінні історичної науки як системи спеціальних дисциплін, науково-педагогічній діяльності, але й у теоретичних напрацюваннях і здійсненні низки заходів науково-організаційного характеру щодо докорінної перебудови діяльності архівних і бібліотечних установ України, створення національного інформаційного середовища.

Студії вченого на багатих джерельних матеріалах розкривали історичний поступ українського народу в поєднанні географічних, політичних, соціально-економічних і культурних чинників його буття від часів Княжої доби, через литовсько-польський період, Козацько-Гетьманську державу XVII–XVIII ст. до національно-культурного відродження XIX ст. До найважливіших здобутків історичної творчості О. Грушевського слід віднести вивчення українського середньовіччя, зокрема його економічних підвалин та соціальної структури, накопичення значного масиву фактичних матеріалів, що характеризують особливості адміністративно-правових інституцій, систему землевладіння, розвиток ремісничого виробництва, торгівлі, промислів, українських міст. Важливим досягненням дослідника є включення економічно-господарського чинника в загальну схему українського історичного процесу. Державотворчі процеси, економічне життя, суттєві зміни в ієрархії еліти, боротьбу народу за незалежність і державність відтворено у студіях історика, присвячених Козацько-Гетьманській державі. Зосередившись на історії Право- і Лівобережної України, Наддніпрянщини, Волині, Галичини, вчений віддавав перевагу регіональному принципу історичних досліджень. Працюючи над проблемами української історіографії XIX ст., О. Грушевський прагнув відтворити її еволюційний шлях, показати внесок вітчизняних істориків у розробку концепції української історії, залучити до наукового обігу цінний історіографічний матеріал. Його праці розкривають складний процес формування національних форм інтерпретації минулого українського народу, особистого вибору вітчизняних учених.

У центрі історичних досліджень О. Грушевського стояв народ-нація, як головний суб'єкт українського історичного процесу, основний сенс історичного буття якого, на думку вченого, полягав у національному самовизначенні, незалежному й всебічному національному розвитку. Науко-

во-історичні погляди історика, формування яких відбувалося на тлі розвитку української історіографії на межі XIX–XX ст., зазнали впливу просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій. Визначальне ж значення при цьому мала народницька історіографічна традиція, репрезентована історичними концепціями В. Антоновича і М. Грушевського. В історичній творчості О. Грушевського ідейні засади народництва поєднувалися з принципами й традиціями української державності.

Серед провідних принципів історичного пізнання найбільшу увагу вчений звертав саме на об'єктивність наукового дослідження, що забезпечувалась через спеціально організовані дослідницькі процеси та завдяки застосуванню методів і прийомів критичного джерелознавства. Як історик-документаліст, аналізуючи події певної доби, він прагнув спиратися на якомога більшу кількість архівних документів і шляхом їх аналізу, докладної джерельної аргументації довести вірогідність своєї дослідницької гіпотези. Історичні джерела були для нього фундаментальною основою для опису певних подій минулого у всій його багатогранності.

У процесі багатолітніх наукових досліджень О. Грушевський дослідив і залучив до наукового обігу значну кількість цінних джерел з історії Великого князівства Литовського, соціально-економічного життя українського народу в XVI–XVIII ст., історії суспільно-політичної думки і суспільних рухів в українському суспільстві XIX ст., реконструюючи на їхній основі історію України. Його наукова спадщина засвідчує використання широкого спектру історичних джерел, актових (Литовські Статути, Литовська Метрика, актові книги адміністративно-судових установ, універсали українських гетьманів) і наративних (літописи: Іпатіївський, Густинський, Биховця, козацькі літописи XVII–XVIII ст.; літературні, історичні пам'ятки, зокрема з історії церкви), фольклорного матеріалу, документів про розвиток письменства, літератури, наукові праці видатних діячів національно-культурного руху, а також мемуари, приватне листування, життєписи, публіцистику. У фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України зберігається рукопис розробленого ним курсу лекцій з історіографії та археографії³⁴. У джерелознавчій частині курсу автор подав схему вивчення різних груп джерел у контексті об'єктивного, неупередженого висвітлення історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Отже є всі підстави вважати цей курс українознавчим. Працюючи з істо-

VIII. Персоналії

ричними джерелами, він застосував методи текстологічного аналізу, інтерпретації, порівняльного, прагнучи показати їх як своєрідні історико-культурні феномени певної доби, оцінити внесок попередників у їхнє вивчення. Основну увагу ним приділено науковому опрацюванню документів Румянцевського опису. Значний інтерес виявляв до спеціальних історичних дисциплін, зокрема, дипломатики, текстології, палеографії, генеалогії та біографістики. Велика повага до факту, залучення маловідомих архівних джерел, джерелознавчий і бібліографічний акценти, ерудиція в поєднанні з емоційністю, яскравими художніми образами історичних подій, постатей і літературною мовою викладу – це характерні риси студій О. Грушевського – історика, який поєднував в собі дослідника і художника.

Отже, враховуючи природні здібності, світоглядні цінності, рівень освіти, цілеспрямовану самоосвіту, наукові пріоритети О. Грушевського можна визначити як історика-дослідника, аналітика-джерелознавця, архівіста, організатора української науки. Фах історика, науково-теоретичні погляди, високий рівень знань теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння унікальної значущості архівних джерел як фундаментальної основи української історичної науки зумовили результативність діяльності вченого у галузі архівної справи в Україні.

О. Грушевський був пасіонарною особистістю. В основі його багаторічної подвижницької праці – патріотизм і відданість українській справі, що надихали до максимальної віддачі свого інтелектуального і духовного потенціалу. Його діяльність відбувалась здебільшого у несприятливих умовах – несвободи, нескінченних «табу», адміністративного тиску та жорстких репресій з боку влади. Проте вчений прагнув бути на «полі честі», залишаючись людиною високої відповідальності за результати своєї праці, внутрішньої безкомпромісності, не на словах, а на ділі вірним ідеалам добра, гідності, моральним цінностям. Про це, зокрема, свідчить епістолярна спадщина О. Грушевського – важливе джерело для розуміння його постаті, творчості, епохи. Листування історика з родиною, сучасниками різнобічно віддзеркалює його особистість: як внутрішньо – до глибинних психологічних пластів і душевних порухів, так і зовні – у багатовимірних зв'язках з навколишнім життям, у зіткненні з конкретними історичними реаліями доби та протистоянні важким випробуванням долі. Перед нами постає образ людини і вчено-

го, основними рисами якого були доброта, порядність, людяність, працелюбність.

¹ Грушевський О. С. Бібліотечні справи // Шлях. – 1919. – № 1. – С. 78–81.

² Він же. Київське Наукове Товариство // Шлях. – 1918. – № 8. – С. 66–71.

³ Він же. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 126–133.

⁴ Він же. Український Народний Університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 320–326.

⁵ Він же. Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 81–90.

⁶ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 158–162.

⁷ Грушевський О. С. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 129–130.

⁸ Він же. Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 81–90.

⁹ Він же. Наші наукові потреби // Відродження. – 1918. – Ч. 44. – С. 3.

¹⁰ Матяш І. Б. Особа в українській архівістичці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 22.

¹¹ Вона ж. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – К., 1998. – С. 14–15.

¹² Климова К. Публікація архівних документів // Пам'ятки. – 1998. – Т. I. – С. 40.

¹³ Там само. – С. 53–55.

¹⁴ Там само. – С. 55.

¹⁵ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 8.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 44.

¹⁷ Климова К. Публікація архівних ... – С. 39.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 133.

²⁰ Климова К. Публікація архівних ... – С. 45.

²¹ Там само. – С. 72–73.

²² ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 15–15 зв.

²³ Климова К. Публікація архівних ... – С. 67–70.

²⁴ Там само. – С. 57–58.

²⁵ Матяш І. Б. Основні проблеми ... – К., 1998. – С. 15.

²⁶ ІР НБУВ, ф. X, спр. 10 705–10 807, арк. 5, 8.

²⁷ Там само, арк. 34.

²⁸ Там само, спр. 8120–8121, арк. 1; Кіржаєв С. М. Археологічна комісія ВУАН (1918–1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 73.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 78–80.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 33–34 зв.

³¹ Кіржаєв С. М. Археологічна комісія ВУАН ... – К., 1994. – С. 74–75.

³² Він же. З історії праці Археологічної Комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // Укр. археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 25.

³³ Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-е, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – С. 17.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1161, арк. 5–6.

АРХІВОЗНАВСТВО ЗА КОРДОНОМ

Андрей Рыбаков

**ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ НАУЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
БЕЛОРУССКИХ И УКРАИНСКИХ АРХИВИСТОВ**

После обретения суверенитета Беларусью и Украиной архивисты этих стран столкнулись с целым рядом проблем, главной из которых стало нормативно-методическое обеспечение деятельности учреждений архивной отрасли. При сохранении общих подходов, основанных на традициях старых советских школ архивоведения и документоведения, национальное законодательство каждой из стран выдвигает свои требования к организации работы с документами и их архивного хранения. Даже при сохранении добрых отношений с российскими коллегами-учеными, долгие годы обеспечивавших нормативно-методическими документами архивные службы советских республик, в Беларуси и Украине уже в начале 90-х гг. XX в. стала очевидной необходимость формирования собственных научных школ документоведения и архивоведения, призванных обеспечить архивистов и специалистов служб ДОУ научно обоснованными методическими разработками. Именно этот фактор стал определяющим при создании в первой половине 90-х гг. XX в. специализированных научных центров – Белорусского научно-исследовательского института документоведения и архивного дела и Украинского научно-исследовательского института архивного дела и документоведения.

Между указанными выше научными учреждениями Беларуси и Украины установились тесные творческие контакты. Постоянно осуществляется обмен опытом, научными разработками и профильными изданиями, взаимное рецензирование подготовленных научных трудов, участие в конференциях. Вместе с тем, представляется, что потенциал сотрудничества их используется пока не в полной мере. Несмотря на некоторые особенности национального законодательства обоих государств на сегодняшний день перед научными учреждениями их архивных служб стоит ряд проблем, решение которых, на наш взгляд, должно

строиться с учетом взаимного опыта и тесного сотрудничества.

Какие направления такого сотрудничества представляются наиболее перспективными?

Одна из наиболее актуальных проблем, на которой в ближайшей перспективе планирует сосредоточить свое внимание БелНИИДАД, – гармонизация требований национального законодательства и международных стандартов в области управления документацией. Речь идет о взаимосвязанных международных стандартах ИСО 15489 «Информация и документация. Управление документацией» и стандартах серии ИСО 9000 «Система менеджмента качества».

Эти стандарты лишь на первый взгляд могут показаться не несущими ничего угрожающего для установившейся системы формирования Национального архивного фонда и контроля Государственной архивной службы за состоянием делопроизводства в организациях. Вместе с тем, уже предварительный анализ тенденций, наблюдаемых в Беларуси в данном вопросе, вызывает серьезную озабоченность и даже тревогу, так как неконтролируемое внедрение норм и положений указанных стандартов в перспективе может оказать значительное влияние на всю систему формирования Национального архивного фонда.

Указанные стандарты ИСО приняты в Беларуси так называемым «методом обложки» (текст и терминология идентичны оригиналу)¹ и уже активно внедряются в организациях и на предприятиях страны. При этом Государственная архивная служба остается в стороне от этих процессов и никоим образом не влияет на них. В результате требования к организации работы с документами, закладываемые при внедрении международных стандартов в конкретных организациях, в ряде случаев прямо противоречат нормам белорусского законодательства по архивному делу и делопроизводству. Это выражается не только в несоб-

IX. Архівознаўство за кордоном

людении собственно делопроизводственных норм, установленного порядка формирования и оформления дел, их систематизации и учета в делопроизводстве, но и в принципиально иных подходах к экспертизе ценности документов. Последние выражаются, например, в применении сугубо эмпирических методов оценки, игнорировании официально утвержденных перечней типовых документов с указанием сроков хранения², которые имеют статус нормативных правовых актов Республики Беларусь и являются обязательными для всех организаций страны.

Международные стандарты по управлению документацией в настоящее время активно внедряются не только в Беларуси, но и в соседних государствах – Украине, России. Безусловно, в условиях интеграции постсоветских стран в мировое сообщество игнорировать международную практику работы с документами нельзя. Однако ее слепое копирование может иметь самые негативные последствия для развития архивного дела. Во избежание этого необходимо выявить наиболее оптимальные и приемлемые положения международных стандартов с целью их возможной последующей имплементации в правовые акты на национальном уровне.

Именно поэтому БелНИИДАД с 2007 г. приступил к разработке плановой темы «Управление документацией в соответствии с требованиями международных стандартов ИСО». В результате ее выполнения предполагается разработать комплекс предложений по гармонизации международных и национальных методик в области управления документацией. И опыт украинских коллег как в организационном, так и методологическом плане представляется не только любопытным, но и востребованным.

Безусловный взаимный интерес для белорусских и украинских архивистов представляет разработка методики публикации исторических документов XIV–XVIII вв. Сложность решения данной проблемы состоит в недостаточной разработанности белорусско-литовско-украинской дипломатики, а достижения дипломатики российской или польской не всегда и не во всем приемлемы при подготовке к публикации документов Великого княжества Литовского (ВКЛ) и Речи Посполитой. Поэтому при издании документов XIV–XVIII вв. авторы публикаций вынуждены искать собственные подходы, прежде всего к принципам передачи текста, составлению заголовков к документам, обозначению видов и разновидностей документов, передаче имен и т. п. Обозначенная проблема не нова и звучала, например, во

время очередной конференции Евро-Азиатского регионального отделения Международного Совета Архивов (ЕВРАЗКА) в г. Ереване (Армения) в октябре 2006 г.

В этой ситуации представители белорусской архивной науки пошли по пути разработки методических рекомендаций по изданию архивных источников указанного периода. Подготовлены рекомендации по публикации кириллических документов, латиноязычных документов XIII–XIV вв.³ Несмотря на неоднозначность полученных оценок, эти разработки позволяют решить целый ряд проблем в обозначенной сфере.

Тем не менее на сегодняшний день открытыми остаются вопросы публикации польско- и латиноязычных источников, составляющих значительную часть документов, хранящихся в белорусских и украинских исторических архивах. В этой связи с 2007 г. БелНИИДАД приступил к выполнению научной темы (пока на внеплановой основе) «Методика археографической обработки документов на польском языке по истории Беларуси XVI–XVIII вв.». В 2007 г. планируется завершить также составление латинско-белорусского словаря актовой документации ВКЛ XIII–XIV вв., в 2008–2009 гг. ожидается продолжение этой работы.

Реализация намеченных планов откроет возможность создать неплохую методическую основу для публикации комплекса архивных документов периода ВКЛ и Речи Посполитой. При этом очевидно, что решение указанных задач невозможно без комплексной разработки проблематики, традиционно относящейся к предмету специальных исторических дисциплин, – палеографии, филигранологии и других, которые также находятся в сфере ближайших перспективных планов института.

Учитывая общность проблем и объективную сложность выполнения обозначенных выше исследований, БелНИИДАД заинтересован в различных формах участия украинских коллег в разработке указанной выше тематики.

Еще одной общей задачей для белорусских и украинских архивистов является выработка мер по предотвращению хищений архивных документов. Хотя в белорусских архивах пока не выявлены факты краж документов, мировые тенденции в этом вопросе, в частности опыт Украины и России, показывают необходимость принятия предупредительных мер во избежание возможных проблем в будущем. Соответствующая работа ведется БелНИИДАД в рамках плановой темы «Защита архивных документов от хищений и несанкционированного доступа».

Следует обратить внимание и на такой аспект белорусско-украинского архивного сотрудничества, как подготовка кадров. Реализация задач научно-методического характера, которые стоят перед Государственной архивной службой, требует привлечения кадров соответствующего уровня квалификации. Подготовка научных работников высшей квалификации для архивной отрасли осуществляется через аспирантуру при БелНИИДАД по двум специальностям: 05.25.02 «Документалистика, документоведение и архивоведение» и 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Свою деятельность аспирантура начала только в 2000 г. и не может пока похвастаться впечатляющими результатами. Достаточно отметить, что за истекший период в аспирантуре подготовлен лишь один кандидат наук по специальности 07.00.09. Совместная деятельность белорусских и украинских архивистов в этом направлении представляется интересной с точки зрения согласования тематики научных исследований, привлечения специалистов двух стран к научному руководству и консультированию соискателей ученых степеней, участия в работе специализированных советов по защите диссертаций.

Это лишь немногие направления возможной совместной работы, которые лежат на поверхности и представляются в настоящее время наиболее актуальными. Безусловно, работа над реализацией обозначенных проектов открывает новые возможности и направления дальнейшей совместной научной деятельности.

¹ СТБ ИСО 9000:2005 «Система менеджмента качества. Основные принципы и словарь»; СТБ ИСО 9001:2001 «Системы менеджмента качества. Требования»; СТБ ИСО 9004:2001 «Система менеджмента качества. Руководство по совершенствованию»; ИСО/ТО 10013:2001 «Рекомендации по документированию систем менеджмента качества».

² Перечень типовых документов органов государственной власти и управления, учреждений, организаций и предприятий Республики Беларусь по организации системы управления, ценообразованию, финансам, страхованию, управлению государственным имуществом, приватизации, внешнеэкономическим связям с указанием сроков хранения и Положение о порядке его применения с изменениями и дополнениями, внесенными постановлением Комитета по архивам и делопроизводству при Совете Министров Республики Беларусь от 28 апреля 2004 г. № 4 (утвержден постановлением Государственного комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь от 6 августа 2001 г. № 38) (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2001 г., № 86, 8/6616, 2004 г., № 75, 8/10948); Перечень типовых документов органов государственной власти и управления, организаций Республики Беларусь по оперативному и статистическому учету и отчетности, электронным информационным ресурсам, трудовым отношениям, социальной защите, работе с кадрами, образованию, таможенному контролю, материально-техническому обеспечению, административно-хозяйственной деятельности, делопроизводству, работе архивов организаций с указанием сроков хранения (утвержден постановлением Министерства юстиции Республики Беларусь от 14 декабря 2006 г. № 82) (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2007, № 30, 8/15517).

³ Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / Аўт.-склад. А. І. Груша. – Мн.: БелНДДАС, 2003. – 168 с.; Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі лацінскіх дакументаў XIII–XIV стст. / Аўт.-склад. А. А. Жлутка. – Мн.: БелНДДАС, 2005. – 50 с.

Розділ X

АРХІВНІ ВІДКРИТТЯ

Андрей Киштымов

К ВОПРОСУ О ДАТЕ ОСНОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ (НА ПРИМЕРЕ СП ЗАО «МИЛАВИЦА»)

Следует отметить, что каких-либо строгих критериев для установления дат основания, начальной точки отсчета, для целого ряда исторических событий не существует. Например, для населенных пунктов в качестве даты основания чаще всего берется первое упоминание о них в исторических источниках. Хотя понятно, что такое упоминание чаще всего недвусмысленно свидетельствует о более раннем существовании данного поселения. Но и даже тогда, когда имеется датированный документ об основании города, строго говоря, в городском качестве данное поселение может быть признано лишь по окончанию какого-либо этапа первоначального строительства. Однако, например, Петербург отмечает свои юбилеи 16 мая, в день подписания в 1703 г. царем Петром I указа о закладке крепости (а не города!) на Неве. При этом свое название – Санкт-Питербурх – эта крепость получила только 29 июня, в день Святого Петра, город начал строиться еще позже, столицей он стал только в 1712 г.

Бывает и так, что стремление найти новую историческую веху, особенно юбилейную, приводит к необъяснимым историческим парадоксам. Например, российские профсоюзы отметили свое 100-летие в октябре 2005 г., а белорусские профсоюзы сумели сделать это в мае 2004 г. Никакого сколько-нибудь внятного объяснения этому казусу нет. Как известно, и современная Республика Беларусь, и Российская Федерация 100 лет назад находились в рамках единого государства – Российской империи. В советское время о приоритете белорусских губерний в деле организации профсоюзов не упоминалось ни одним историком и, соответственно, – ни в одной работе по истории профсоюзного движения.

Для предприятия, с точки зрения объективно-формального подхода, при определении даты его основания идеальным было бы сочетание, как минимум, следующих параметров: неизменное

место расположения данного производства и несменяемость номенклатуры выпускаемой продукции. Такой преемственностью обладают, например, минское ОАО пивзавод «Аливария» (ведет свою историю с 1864 г.) или ОАО «Лидское пиво» (с 1876 г.). Но наличие такого сочетания – скорее исключение, чем общепринятая практика.

Часто изменение профиля деятельности предприятия совсем не мешает ему вести отсчет своей истории с момента организации первоначального производства. Например, Мозырская мебельная фабрика ведет свою историю от основанной в 1895 году спичечной фабрики «Молния»¹. При этом последняя действовала до революции как акционерное общество, с правлением не в Мозыре, а в Минске, а мебельное производство уже в советское время было основано не на производственных площадях бывшей спичечной фабрики, а в помещениях бывшего женского католического монастыря.

Более того, отсчет истории некоторых белорусских предприятий ведется даже не с начала строительства их производственных корпусов или времени выпуска первой продукции, а с момента принятия решения об их создании. Так, 9 августа 1944 г. принято решение Государственного комитета обороны СССР об организации автосборочного завода в Минске. И хотя это только решение, и решение не о полноценном автомобильном производстве в рамках одного предприятия, а только об «автосборочном заводе», а также и то, что первый автомобиль МАЗ сошел с заводского конвейера только в 1947 г., годом основания МАЗа традиционно считается 1944 год².

При таком подходе далеко не всегда соблюдается и строгая преемственность в первоначальном предназначении предприятия. Минский тракторный завод свою историю начинает с 1946 г., хотя первоначально он выпускал пусковые двигатели (с 1948 г.) и только с 1950 г. перешел на выпуск

тракторной техники. ЗАО «Атлант» началом своей истории считает основание в 1959 г. на базе мастерских по выпуску товаров народного потребления Минского завода холодильников. При этом первый холодильник этим заводом был выпущен только в 1962 г.³

Как видим, такие и подобные примеры не единичны, что позволяет воспользоваться аналогичными основаниями для установления исторической даты основания совместного предприятия Закрытого акционерного общества «Милавица». Для установления исторической преемственности и рекомендаций по объективному обоснованию времени основания данного предприятия изучались документы Национального исторического архива Беларуси в Минске, Национального архива Республики Беларусь, Российского государственного исторического архива, музея истории предприятия, а также изучалась методика проведения данных экспертиз, их выводов и сложившейся практики при решении подобных вопросов.

В 1908 г. французский подданный Франсуа Турнье открыл в Минске фабрику по производству дамских гребней. Разрешение на ее открытие было дано Минским губернским правлением 8 ноября 1908 г.⁴ Это было первое предприятие подобного рода в Российской империи. Сначала на фабрике было 13 рабочих, действовал двигатель в 25 л. с. в качестве привода для динамо-машины, вырабатывавшей электрический ток для освещения (50 ламп накаливания).

С 1911 г. предприятие перешло в руки товарищества «Франсуа Турнье», в составе которого были и местные предприниматели – купец Ш. Б. Билимович и инженеры И. М. Шмерлинг и М. З. Калецкий. Фабрика довольно быстро расширяла свое производство. В 1913 г. на ней было занято около 200 рабочих, в том числе и 18 мастеров-граверов из Франции, действовал двигатель мощностью в 60 л. с.; тогда произведено 23 тыс. женских гребней на сумму 254,2 тыс. руб.⁵

Производственные помещения фабрики несколько раз меняли свой адрес. После ее перехода в руки товарищества одноэтажное каменное здание фабрики находилось в минском городском районе Нижняя Ляховка на ул. Ново-Серпуховской (ныне – район стадиона «Динамо»).

Судя по архивным материалам, в 1915 г. в связи с событиями мировой войны фабрика была эвакуирована⁶. Однако, данное единичное архивное известие пока не находит своего подтверждения в иных документах. Остается неясным, кем, когда и куда проводилась эта эвакуация. Между тем, фабричное здание по-прежнему принадлежало

совладельцам товарищества фабрики дамских гребней Ш. Б. Билимовичу, И. М. Шмерлингу и М. З. Калецкому⁷. Как выясняется на основании документа 1928 г. в Минске остались и рабочие фабрики⁸. То есть, в определенном смысле, мы можем утверждать о сохранении преемственности, как предприятия, так и его владельцев, работников и производства.

Эта преемственность подтверждается организацией в феврале 1925 г. промыслово-кооперативной артели (с 1927 г. – «Спартак»), основным видом продукции которой также были гребни. Идентичность производства подтверждается и схожим оборудованием, перечисленным в фабричном⁹ и артельном¹⁰ перечнях. В дальнейшем эта артель была, по сути, национализирована и включена в состав новой государственной галантерейной фабрики «Белоруска». Стремление учредителей артели сохранить свою самостоятельность¹¹ объясняется большими возможностями в условиях НЭПа для самих пайщиков артели распоряжаться и организацией производства, и распределением прибыли.

Дальнейшая история галантерейной фабрики «Белоруска», включающая довольно многочисленные реорганизации, переименования, переориентацию на изготовление швейных изделий, изучена достаточно полно и не вызывает сомнений о ее прямой исторической связи с СП ЗАО «Милавица».

Таким образом, мы имеем возможность говорить о практически непрерывном (годы первой и второй мировых войн являются форс-мажорным обстоятельством) существовании в Минске, начиная с 1908 г., предприятия, которое меняло форму собственности (частная фабрика, основанная гражданином Франции Франсуа Турнье, товарищество «Франсуа Турнье», промыслово-кооперативная артель, государственная фабрика и далее ее реорганизации вплоть до создания СП ЗАО «Милавица»), виды выпускаемой продукции (дамские гребни, пуговицы, швейные изделия, корсетные изделия), но при этом постоянно относилось к предприятиям легкой промышленности, а в своей сегодняшней деятельности, по сути, вернулось к своему первоначальному предназначению – производству предметов женского туалета.

На основании вышеизложенного и сложившейся исторической практики считаем вполне обоснованным принять 8 (21 по новому стилю) ноября 1908 г. в качестве исторической даты основания СП ЗАО «Милавица». На наш взгляд, это не исключает возможности параллельно иметь в историческом календаре предприятия и отмечать еще

Х. Архівні відкриття

одну дату: появление его современного названия – «Милавица».

Установление почти столетней традиции производства на СП ЗАО «Милавица» и французский «след» в ее истории открывают дополнительные возможности для ведения маркетинга и рекламных кампаний.

К сожалению, исторический поиск пока не дал никаких подробностей о личности организатора и первого владельца фабрики, француза Франсуа Турнье. Остается гадать, что заставило его покинуть родину, и почему в качестве места для реализации своей экономической инициативы он выбрал именно Минск. Возможно, что о нем, как об иностранце, имеются документы в фондах Министерства внутренних дел или жандармских органов, но данные фонды находятся в архивах Москвы и Петербурга и в силу объективных причин остались для нас недоступными.

¹ См.: Мозырская мебельная фабрика: 110 лет традиций и качества // Деловой Гомель. – 2005, сентябрь. – С. 38–39.

² Мінскі аўтамабільны завод // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 5. – С. 182.

³ Мінскі завод халадзільнікаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 5. – С. 185.

⁴ Национальный исторический архив Беларуси, ф. 229, оп. 5, д. 1936, л. 2.

⁵ См.: *Кіштымаў А.* Удзел замежных прадпрыемстваў і фінансістаў у развіцці прамысловасці транспарту Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі, 1999. – Мн., 1999. – С. 60.

⁶ Национальный исторический архив Беларуси, ф. 1, оп. 1, д. 4817, л. 81.

⁷ Там же, д. 6727, л. 46 об.–47.

⁸ Национальный архив Республики Беларусь, ф. 63, оп. 1, д. 2034, л. 29.

⁹ Национальный исторический архив Беларуси, ф. 1, оп. 1, д. 4817, л. 81.

¹⁰ Национальный архив Республики Беларусь, ф. 63, оп. 1, д. 1376, л. 30.

¹¹ Там же, д. 2034, л. 29–30 об.

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ, ХРОНІКА

Світлана Костилєва

**КНИГА ПРО МАЛОДОСЛІДЖЕНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*(В. А. Гриневич «Суспільно-політичні настрої населення України
в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)». – К.: ШЕНД, 2007. – 520 с.)*

Автор рецензованої монографії старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України Владислав Гриневич добре відомий науковому загалу своїми працями з історії Другої світової війни. Його нова книга присвячена малодослідженій у вітчизняній історіографії темі – суспільно-політичним настроям та моральному стану українського населення у роки Другої світової війни. Цінність твору В. Гриневича полягає насамперед у тому, що він взявся за наукове опрацювання теми, здатної суттєво вплинути на сталі уявлення та підходи до кардинальних проблем історії України доби тоталітаризму. Йдеться, зокрема, про з'ясування ступеня лояльності українського населення до сталінської влади у роки війни. Учений також порушив у своїй праці низку інших, вкрай важливих, але досі майже не висвітлюваних дослідниками проблем. До них належать: формування під час війни моделі українського радянського патріотизму, роль і місце в радянській ідеології і пропаганді російського націоналізму-патріотизму тощо.

Хронологічно книга охоплює період Другої світової війни 1939–1945 рр., а територіально – всю Україну. Структурно вона розподілена за хронологічно-тематичним принципом на чотири розділи, назви яких адекватно відображають її зміст – «Історіографія. Джерела і методологія дослідження», «УРСР на початку Другої світової війни», «Радянська влада і українське суспільство в умовах німецького вторгнення», «Повернення сталінізму в Україну: легітимація влади».

Перший розділ монографії «Історіографія, джерела та методологія дослідження» присвячено аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, причому останній приділяється значна увага. Практично всі основні праці західних науковців з історії України часів Другої світової війни в цьому огляді розглянуто і належно оцінено. Широкою

є джерельна база дослідження. Автор використав як документи особистого походження – листи, щоденники, мемуари тощо, так і офіційні матеріали, що містять дані про політику сталінської влади та її взаємостосунки з населенням. Саме ці останні складають джерельний фундамент книги. Серед використаних ним джерел привертають увагу комплекси документів, почерпнуті з архівів: Російського державного військового архіву, Державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Російської Федерації, колишніх російських та українських партійних архівів тощо, в яких відобразилося реагування населення на ті чи ті події суспільно-політичного життя в Україні. Переважна більшість цих документів тривалий час перебувала на таємному зберіганні й запроваджена автором в науковий обіг уперше.

У другому розділі «УРСР на початку Другої світової війни» розглянуто один з найбільш замовчуваних у радянський час, та ще й досі малодосліджений у вітчизняній історіографії, період. Доволі цінним з огляду на майже суцільну лакуну у вітчизняній історіографії цього питання є авторський аналіз змін у радянській ідеології і національній політиці, процесу формування радянської ідентичності напередодні війни з Німеччиною. Привертає увагу зважена характеристика реакції українського населення на зміни у радянській зовнішній політиці. Союз Сталіна і Гітлера та воєнні кампанії 1939–1940 рр., довів дослідник, неоднозначно сприймалися у суспільстві. Виходячи з тези про те, що на морально-психологічний стан населення суттєво впливають умови повсякденного життя, В. Гриневич детально розглянув соціально-економічні заходи сталінської політики у досліджуваній період. Він дійшов висновку про те, що крім політичних й ідеологічних чинників та падіння рівня життя українського населення спричиняло невдоволення простих людей радянською владою напередодні війни.

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

Одним з головних питань, яке розглянув автор у розділі «Радянська влада і українське суспільство в умовах німецького вторгнення», є роль людського фактора у військово-політичній катастрофі літа 1941 р. Тут досліджено морально-психологічний стан армії і цивільного населення, військову мобілізацію і евакуацію, а також зміни в радянській ідеології і пропаганді на початку Великої вітчизняної війни.

У четвертому розділі «Повернення сталінізму в Україні: легітимація влади» проаналізовано проблеми, що постали перед сталінським керівництвом після звільнення від ворога українських територій. Утвердження радянської влади, на думку В. Гриневича, проводилося і шляхом упокорення національно-визвольного руху, і за рахунок певних тактичних поступок у національному питанні. Автор докладно висвітлює участь української партійно-радянської та творчої еліти у процесі творенні українського радянського патріотизму. У цьому контексті привертають увагу сюжети про прийнят-

тя у 1943 р. в Уфі нової редакції українського правопису, підготовка Державного гімну УРСР, створення наркоматів оборони та закордонних справ УРСР тощо. Водночас, В. Гриневич не замикається на досить поширеному у сучасних вітчизняних дослідженнях «україноцентризмі». Його праця написана у контексті полікультурного і поліетнічного бачення української історії. Тому чимало сюжетів у книзі присвячено національним меншинам України – німцям, кримським татарам, полякам, євреям.

Звичайно, монографія В. Гриневича не позбавлена певних недоліків. Заради цілісності викладу проблеми слід було б провести дослідження суспільно-політичних настроїв населення України і в окупаційний період. Утім, висловлене зауваження аж ніяк не принижує науковий рівень праці. Загалом вона є цінним внеском в історіографію Другої світової війни, має значне наукове і практичне значення, буде корисною і цікавою для фахівців і масового читача.

Олексій Макієнко

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ ХЕРСОНСЬКИХ АРХІВІСТІВ

(Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12): Архів і людина. – 153 с.)

Нещодавно видано черговий випуск історико-краєзнавчого збірника «Константи: Альманах соціальних досліджень», заснованого у 1992 р. при Херсонському державному педагогічному інституті (голов. ред. – доц. В. К. Коробов). Альманах зайняв помітне місце серед регіональних наукових видань гуманітарного профілю в Україні, привернувши до себе увагу фахівців у галузі історії, соціології, культурології, літературознавства тощо. Втім з кінця 1990-х рр. через низку об'єктивних і суб'єктивних причин вихід збірника було призупинено. Тому відновлення зусиллями співробітників архівної служби Херсонщини корисного у науковому відношенні видання не може не викликати схвалення з боку дослідників місцевої історії.

Дванадцятий випуск альманаху «Константи» присвячено 85-річному ювілею створення на Херсонщині державної архівної служби, який урочисто відзначили в грудні 2006 р. співробітники місцевих архівів, державні службовці, працівники навчальних закладів, культурно-освітніх установ регіону, краєзнавці. Відтак, підготовку нового тематичного випуску ініціювало керівництво Державного архіву Херсонської області – провідного архівного центру в регіоні. Принагідно слід відзначити сталі традиції співробітництва херсонських архівістів з редакційною колегією альманаху. Це вже третій спеціальний випуск, підго-

товлений за активної участі місцевих архівістів. Перший із них у 1996 р. було присвячено здобуткам 75-річної діяльності архівної служби в регіоні, а другий у 1999 р. – осмисленню революційних подій 1917–1920 рр. на Півдні України². Їхній якісний рівень високо оцінили спеціалісти в архівній галузі³, а сам альманах було визнано одним із провідних архівних видань регіонального рівня⁴. Третій випуск переконливо засвідчив важливу роль архівної служби в координації та інтеграції зусиль місцевих науковців, освітян, краєзнавців у галузі історичної регіоналістики.

Визначена редакційною радою випуску (голова – директор Держархіву Херсонської області А. В. Карпова) наскрізна тема («Архів і людина») синтезує уявлення про складні взаємозв'язки особи та суспільства з архівами – охоронцями й трансляторами історико-культурної пам'яті людства. Потреба осмислення багатоаспектного взаємовпливу людини та архіву останнім часом стимулює дослідницький інтерес до філософських, культурологічних та соціально-психологічних аспектів розвитку архівної справи⁵. Упорядники рецензованого збірника у вступному слові висловили справедливе переконання у високій місії архівів сприяти справі збереження документів – згустку людського досвіду, пам'яті поколінь. Завданням персоніфікації минулого через вивчення архівної

спадщини й було підпорядковано зміст чергового випуску альманаху «Константи».

Обраний підхід до рубрикації змісту збірника засвідчив копітку редакційну роботу, належний рівень видавничої культури упорядників. Виділені рубрики – «Архівна справа: історія і сучасність», «Документи свідчать», «Краєзнавчі студії», «Штрихи до портрета», «Нові надходження», «Видання і публікації» – дають змогу не лише окреслити різні напрямки наукової, методичної та інформаційної діяльності херсонських архівістів, а й репрезентувати широкий спектр дослідницьких проблем, що знаходяться в центрі уваги місцевих істориків. Загалом до випуску включено наукові статті, повідомлення, документальні огляди, рецензії майже трьох десятків авторів – співробітників архівних установ, навчальних та культурно-освітніх закладів Херсонщини, краєзнавців-аматорів та ін.

Випуск відкрила ґрунтовна стаття «Гуманітарна місія архівів і реформування архівної справи в Україні» заступника Голови Державного комітету архівів України К. Є. Новохатського, у якій наголошено на актуальних проблемах модернізації архівної галузі України в умовах трансформації українського суспільства і держави, інформаційних викликів сучасності, вказано на дестабілізуючі чинники, що уповільнюють надання архівам належного місця в суспільній ієрархії. Співробітник Держархіву Херсонської області Д. Л. Ганченко здійснив ретроспективний огляд діяльності державних архівних установ на Херсонщині впродовж ХХ – початку ХХІ ст. за відомостями відомчої документації. Його стаття розкрила переважно організаційно-виробничі аспекти функціонування місцевої архівної служби. Місцеві історики Г. В. Цибуленко й Л. О. Цибуленко у своїй розвідці «Державний архів Херсонської області – скарбниця історії Південного краю» охарактеризували джерельні можливості документальних зібрань облдержархіву, зокрема при вивченні економічної історії Херсонщини.

Рубрика «Документи свідчать» представлена трьома публікаціями добірок документів із фондів Держархіву Херсонської області – «Мовою телеграфу. З історії становлення української державності у 1917–1919 рр. за документами поштово-телеграфних контор Херсонщини» (упоряд. О. Марущак), «На нових землях. З історії переселення в Херсонську область протягом 1944–1952 рр.» (упоряд. О. І. Шинкаренко) та «Без грифів секретності. Документи КП(б)У у фондах Державного архіву Херсонської області» (упоряд. Л. В. Виноградова й А. В. Карпова). Для місцевих дослідників найінформативнішими за змістом слід вважати дві

останні публікації, які мовою документів розкривають маловідомі сторінки регіональної історії. У першій з них, зокрема, вміщено унікальні документальні свідчення про депортацію українського населення з Польщі в південні регіони України у повоєнний період. Документи другої публікації (здебільшого протоколи засідань партійних органів різних рівнів), висвітлили різноманітні аспекти внутріпартійного життя на Херсонщині у 1923–1930 рр. Їх оприлюднення допомагає в осмисленні взаємодії особистісних і колективістських засад у діяльності компартійних структур, механізмів маніпулювання громадською думкою, тотального контролю над людською особистістю в радянському суспільстві.

Низку статей, повідомлень і документальних оглядів з історії Херсона та Херсонщини подано в рубриці «Краєзнавчі студії». Серед них вагоме місце займають дослідження, які репрезентують джерельну інформацію документальних комплексів центральних та місцевих архівних установ, зокрема листів М. Ф. Чернявського до С. О. Єфремова у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерела вивчення суспільно-політичних настроїв української інтелігенції 1920-х рр. (С. Г. Водотика, Л. А. Савенок), рукописних фондів Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесья Гончара про життя та діяльність представників відомої на Херсонщині родини Гошкевичів (О. Г. Сак), матеріалів Держархіву Херсонської області про перебіг соціально-господарських конфліктів між очільниками міської влади та громадою Херсона на межі ХVІІІ–ХІХ ст. (Ю. О. Коник), а також трагічні обставини голоду 1946–1947 рр. на Херсонщині (Г. Б. Проценко).

У рубриці «Штрихи до портрета» привертає увагу читачів до постатей відомих херсонських благодійників (М. І. Спозито, П. І. Соколов), представників творчої інтелігенції (М. Л. Скадовський, С. О. Сильванський, М. І. Гошкевич та М. М. Гошкевич), духовних осіб (архієпископ Іннокентій (Борисов)). Спільною рисою вміщених у ній публікацій стало широке використання унікальних документів фондів Держархіву Херсонської області.

Нові перспективи комплектування, обробки й використання документів Держархіву Херсонської області відображено у повідомленнях рубрики «Нові надходження». Н. М. Кузовова зробила короткий огляд фондів особового походження, які останнім часом було прийнято архівом на державне зберігання. Серед них – родинний фонд великих херсонських землевласників, благодійників і громадських діячів Фальц-Фейнів, особові фон-

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

ди краєзнавців-аматорів і колекціонерів Є. В. Горностаєва та М. А. Смельянова, поетів М. І. Брагана й М. О. Василенка, журналістки А. Я. Сич та ін. Шляхи поглиблення співробітництва херсонських архівістів і представників мас-медіа накреслив А. П. Марущак. Він поділився цінним досвідом популяризації архівної інформації через реалізацію на місцевому телебаченні творчого проєкту «XX століття. Херсонський хронограф».

В останній рубриці «Видання і публікації» вміщено низку рецензійних оглядів останніх друкованих видань херсонських архівістів. Деякі з них, зокрема рецензія О. О. Коника на анотований перелік справ Держархіву Херсонської області «Немці Херсонщини» (2002) та Я. Ю. Голобородька на путівник по Держархіву Херсонської області (2003), вже публікувалися на сторінках загальноукраїнських періодичних видань⁶.

Помітну активізацію останнім часом науково-методичної та інформаційної діяльності херсонських архівістів засвідчив зміст вміщених у випуску додатків – «Бібліографія статей працівників Державного архіву Херсонської області у місцевій періодиці» за 2001–2005 рр. та «Хроніка архівно-життя» за 2001–2006 рр.

Характеризуючи нове видання херсонських архівістів, не можна не відзначити високий рівень його поліграфічного оформлення. Упорядники збірника плідно попрацювали над ілюструванням вміщених публікацій. Тексти більшості з них супроводжуються вдало підібраними фотографіями та факсимільними копіями архівних документів. Загалом, за якісними показниками художнього виконання друковане видання архівістів Херсонщини не поступається солідним столичним часописам.

Високо оцінюючи перспективи подальшої співпраці місцевих архівістів з редколегією альманаху, слід зробити окремі зауваження, які в значній мірі стосуються змісту багатьох провінційних видань України. У збірнику, вочевидь, бракує статей теоретичного, концептуального характеру (чи

не єдиний виняток – стаття К. Є. Новохатського). Більшість публікацій за формальними ознаками наближаються до документальних розповідей та оглядів документів. Наукову цінність публікацій архівних документів, що за обсягом складають майже третину збірника, певною мірою знижує невисокий рівень їхнього археографічного опрацювання (відсутність коментарів, невиправдані скорочення в тексті тощо). Уніфікації та стандартизації вимагає система бібліографічних посилань. Можливо, редколегії слід би приділити більше уваги розширенню кола авторів публікацій, розширивши його за рахунок співробітників наукових установ, навчальних закладів. У будь-якому випадку важливішу роль повинен відігравати науковий редактор збірника.

Загалом, вихід у світ чергового випуску альманаху «Константи» засвідчує значний творчий потенціал місцевих архівістів та краєзнавців. Дослідники історії Херсонщини отримали цінне та корисне історико-краєзнавче видання, яке попри невеликий наклад (300 прим.), безперечно, матиме читацький попит як серед херсонців, так і серед мешканців інших регіонів України.

¹ Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 1996. – № 2 (5): Архівній службі Херсонщини – 75 років. – 124 с.

² Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 1999. – № 2(11): Революція і Херсонщина. – 183 с.

³ Гуртовенко Т. «Константи» – архівістам // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 156–158.

⁴ Архівознавство: Підручник / За загал. ред. Я. Калакури та І. Матяш. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2002. – С. 346; Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посібник / За загал. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – С. 579.

⁵ Новохатський К. Архів і особа: аспекти виміру // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 8–12.

⁶ Коник О. Нове видання до історії національних меншин в Україні // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 316–320; Голобородько Я. Від документа до епосу долі // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 лют.

Сергій Карамаш

НАУКОВА СЕСІЯ ДО 140-РІЧЧЯ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

22–23 березня 2007 р. у Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка та у Державному архіві м. Києва відбулася наукова сесія, присвячена 140-річчю від дня народження видатного вченого (історика, джерелознавця, архівознавця, археографа, етнографа і фольклориста, статистика) Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського (1867–1934).

Перші урочисті ювілейні заходи, вітання і виступи відбулися 22 березня на історичному факультеті університету. Учасників конференції щиро вітали проф. О. Закусило – проректор з наукової роботи, проф. П. Бех – начальник управління міжнародних зв'язків, проф. В. Колесник – декан історичного факультету, В. Величко – Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Білорусь в Ук-

раїні та ін. Серед змістовних доповідей можна акцентувати увагу на таких: доктор техн. наук, професор, проректор з наукової роботи Гомельського державного університету Дмитро Лін висвітлив тему «Довнарознавство у Гомельському державному університеті ім. Ф. Скорини», а доктор істор. наук, професор Ірина Матяш (УНДІАСД) – «Українсько-білоруське співробітництво в дослідженні долі і творчості М. В. Довнар-Запольського». Слово мали також вчені С. Михальченко, В. Скалабан, В. Ульяновський, М. Шумейко, О. Музичук та ін. Тоді ж для усіх бажаючих провели цікаву екскурсню музеєм університету (директор І. Патриляк).

23 березня сесія продовжилася в Держархіві м. Києва. З вітальним словом до її учасників звернулася канд. істор. наук, директор архіву В. Купченко. Сесію проводила директор УНДІАСД, доктор істор. наук, проф. І. Матяш.

Канд. істор. наук, доц. Мінського інституту підприємництва і парламентаризму Андрій Кіштимов у своєму виступі висвітлив тему «Дослідницький потенціал фонду Київського комерційного інституту в Державному архіві м. Києва». Доповідач підкреслив, що М. В. Довнар-Запольський, крім наукової діяльності, займався також підприємництвом і свій комерційний інститут заснував як приватний ВНЗ. Білоруський учений простежив його наукові, творчі зв'язки з видатними вченими: К. Воблим, Д. Граве, С. Реформатським, Л. Яснопольським, Б. Делоне та ін. А. Кіштимов наголосив, що тоді було створено ВНЗ нового типу зі змішаним навчанням (чоловіків і жінок), зорієнтований на випуск підприємців (комерційних інженерів, менеджерів, бізнес-діяльних людей).

Доповідь на тему «Доля учнів М. В. Довнар-Запольського по Київській історико-економічній школі» зробив доктор істор. наук, проф. кафедри історії Росії національного університету імені Тараса Шевченка Ігор Верба. У ній йшлося про знані прізвища Наталії Полонської-Василенко, Миколи Василенка, Надії Зейферт, Федора Ернста, Василя Базилевича, Дмитра Дорошенка, Пилипа Клименка, Олександра Оглоблина. Захоплююче доповідач розповів про взаємовідносини між цими видатними вченими та їхнім учителем, про непрості стосунки Митрофана Вікторовича з Олександром Оглоблиним і долю останнього, його арешт 1930 р.

Григорій Казьмирчук, доктор істор. наук, завідувач кафедри історії Київського національного

університету імені Тараса Шевченка виголосив доповідь «М. В. Довнар-Запольський – дослідник руху декабристів».

Валентина Лебедева (науковець Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини) дослідила тему «М. В. Довнар-Запольський – гласний Київської міської думи (за документами Державного архіву м. Києва)». Адже з 1902 р. по 1905 р., ставши у 35 років професором, М. Довнар-Запольський обирався гласним (депутатом) Київської міської думи, працював у багатьох комісіях по Лук'янівському виборчому округу на благо київської громади. Змістовною і цікавою була доповідь доцента Білоруського державного університету, кандидата істор. наук Михайла Шумейка «М. В. Довнар-Запольський як архівіст».

Начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва Жанна Серга ознайомила присутніх з оригіналами архівних документів про уславленого вченого, який дуже багато зробив у різних галузях суміжних наук. Це була розповідь-огляд джерел з їх демонстрацією, відповідями на запитання.

Старший науковий співробітник архіву Сергій Карамаш організував екскурсню для білоруської делегації через Бабин Яр до Лук'янівського цивільного кладовища, розповів історію і трагедію Бабиного Яру, Сирця, показав місця поховання батьків О. Ю. Шмідта, льотчиків П. М. Нестерова, Є. М. Крутеня, лікарів М. В. Стражеска, В. П. Образцова, О. М. Марзеєва, О. Ю. Лур'є та інших видатних киян.

Висвітлювалися також теми: вивчення духовної культури білоруського і українського народу (В. Новак), досвід і перспективи білоруського і українського музейного та виставкового співробітництва (Т. Літвінова), документи про М. Довнар-Запольського у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим (Л. Гурбова), перспективи білорусько-українських досліджень документів Держархіву м. Києва (В. Скалабан) та ін.

Після підбиття підсумків наукової сесії учасники її дякували київським архівістам, особливо директору Державного архіву м. Києва В. Купченко, за гостинність і чітку організацію роботи.

Варто зауважити, що 31 березня 2007 р. розповідь про цю подію в архіві прозвучала у радіопередачі на Київській державній регіональній телерадіокомпанії «Голос Києва» в авторській програмі журналіста В. Ісакова «Варіації на міській темі», у рубриці С. Карамаша «3 архівної скрині».

Ірина Мага

НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ 125-ЛІТТЮ ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО

13 вересня 2007 р. з ініціативи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) за підтримки Державного комітету архівів України та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) у рамках відзначення 90-річчя від дня створення системи архівних установ України відбулися наукові читання, присвячені 125-літтю Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920) – відомого українського історика, археографа, генеалога, одного із творців і організаторів архівної реформи в Україні. У буремні роки розбудови української державності В. Модзалевський очолював архівну службу (1918–1920) та втілював у життя ідею створення Національного архіву, розробляв критерії відбору документів на державне зберігання, відстоював право державної власності на найцінніші документальні пам'ятки та запровадження професійної підготовки архівістів.

Наукові читання відбувалися в приміщенні ЦДАМЛМ України (вул. Володимирська, 22-а). Присутні на них – науковці, співробітники центральних та місцевих державних архівних установ України, викладачі ВНЗ та працівники музеїв і бібліотек – мали нагоду ознайомитися з ювілейною експозицією до 125-ліття від дня народження В. Л. Модзалевського та тематичною документальною виставкою: «Будинок «бурси» в контексті історії українських архівів».

Читання відкрила Голова Державного комітету архівів України Ольга Гінзбург. Зі вступним словом до учасників їх звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій. У промові він відзначив актуальність, логічність і символічність проведення такого заходу в контексті святкування 90-річчя заснування системи архівних установ України, підкреслив вагомість внеску праць В. Модзалевського у розвиток історичної науки та наголосив на необхідності повної актуалізації його наукової спадщини.

Наукові читання проходили в режимі трьох пленарних сесій під час яких розглядалися такі проблеми: «Вадим Модзалевський у колі перших керівників архівної служби України» (керівник – Г. Папакін, д. і. н., Держкомархів України), «Наукові студії Вадима Модзалевського і сучасна історична наука» (керівник – І. Войцехівська, д. і. н., проф., Київський національний уні-

верситет імені Тараса Шевченка), «Ідеї Вадима Модзалевського і розвиток архівної справи України» (керівник – І. Мага, к. і. н., УНДІАСД). У роботі конференції взяли участь провідні історики, знані архівісти, відомі генеалоги та початківці.

У ході першої і третьої сесій «Вадим Модзалевський у колі перших керівників архівної служби України» та «Ідеї Вадима Модзалевського і розвиток архівної справи України» виголошено доповіді, присвячені актуальним проблемам історії архівної справи, архівних будівель, маловідомим сторінкам життя вченого та його археографічному доробку: Г. Папакіна «Вадим Модзалевський як археограф і організатор архівної справи», С. Карамаша (Держархів м. Києва) «В. Модзалевський – в'язень Київської фортеці», О. Коваль (УНДІАСД) «Вадим Модзалевський як науковець і організатор архівної справи», Л. Скрипки (к. біол. н., ЦДАМЛМ України) «Будинок «бурси» в контексті історії українських архівів», Н. Христової (к. і. н., УНДІАСД) «Доступ до архівної інформації в контексті ідеї про Національний архів». Про інших керівників архівних органів, які стояли біля витоків архівного будівництва в Україні у 1917–1920 рр. – сучасників В. Л. Модзалевського, доповідали Л. Приходько (к. і. н., Національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого) «Олександр Грушевський як керівник першого державного органу управління архівною справою України і особистість» і Г. Волкотруб (к. і. н., УНДІАСД) «Пилип Клименко на чолі архівної служби УНР». В обговоренні доповідей взяли участь І. Войцехівська, В. Лозицький (к. і. н., ЦДАГО України) та Г. Папакін. Диспутанти одностайно відзначили багатоманітність та фундаментальність наукового доробку В. Модзалевського, його непересічні організаторські здібності та державницький погляд на власність архівних документів. Зокрема В. Лозицький наголосив, що стрижневі проблеми, які стояли перед архівістами на початку ХХ ст., тотожні сучасним і актуальні й донині, а найголовніша серед них – збереження архівних документів.

Під час другої пленарної сесії «Наукові студії Вадима Модзалевського і сучасна історична наука» доповідачі зосередили увагу на генеалогічних і краєзнавчих дослідженнях вченого, його внеску у розвиток української історіографії: О. Ясь (к. і. н., Інститут історії НАН України) «Генеа-

логічні ідеї Вадими Модзалевського та їхній вплив на українську зарубіжну історіографію 1940–1980 рр.», В. Томазов (к. і. н., Інститут історії НАН України) «Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії», М. Ковтун (УНДІАСД) «Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського», А. Алексеєнко (ЦДНТА України) «Внесок В. Л. Модзалевського у розвиток історико-краєзнавчих студій», І. Мага «В. О. Романовський про внесок В. Модзалевського у розвиток історичної науки (за неопублікованою розробкою В. О. Романовського «Праці В. Л. Модзалевського з історії України»)». З пропозиціями щодо увічнення пам'яті В. Модзалевського, виступив С. Гальчак (к. і. н., Держархів Вінницької області). Зокрема, він запропонував встановити йому меморіальні дошки в Києві і Чернігові. Після обговорення проблеми керівник сесії І. Войцехівська підкреслила багатовекторність предметних студій В. Модзалевського і виділила серед них, окрім біографічно-генеалогічних та архівознавчих розвідок, праці з соціально-економічної історії Лівобережної України періоду Гетьманщини, джерелознавства, мистецтвознавства, книгознавства, краєзнавства. Вона також запропонувала підтримати пропозиції щодо увічнення пам'яті вченого.

Під час узагальнення підсумків наукових читань було відзначено, що доповіді та повідомлення були значимими, дискусії – плідними, а пропозиції – слухними. Також вказувалося, що проведення подібних заходів дають позитивний імпульс для збагачення української історіографії вагомими науковими розвідками з історії України, генеалогії та інших спеціальних історичних дисциплін,

а також виявляють нові перспективні теми для майбутніх досліджень. Доповідачі та диспутанти неодноразово підкреслили цінність наукового доробку вченого, фундаментальність і багатогранність його праць. Вони акцентували увагу на новаторських ідеях В. Модзалевського щодо організації архівної справи в Україні (створення Національного архіву та державницькі погляди на власність архівних документів задля їхнього збереження), наголошували на активному співробітництві вченого з багатьма науковими інституціями УАН, провідними тогочасними часописами тощо. Учасники наукових читань з жалем відзначали, що актуалізація праць В. Модзалевського залишається недостатньою. Заслужують на публікацію також його багатюща епістолярна спадщина та щоденники.

За результатами проведених наукових читань було визнано за необхідне: дослідити світогляд В. Модзалевського, розкрити еволюцію його наукових поглядів; створити комісію для вивчення творчої спадщини вченого та видання його праць; започаткувати премію ім. В. Л. Модзалевського в галузі генеалогії; створити експозицію для увічнення пам'яті науковця в музеї «Київська фортеця» та встановити меморіальні дошки в Києві і Чернігові тощо.

Наукові читання пройшли на високому науковому рівні; позитивне враження на присутніх справили як формулювання заявлених на сесіях проблем, так і актуальність тем доповідей та повідомлень, динамічність виступів, а також конструктивність дискусій і пропозицій. Значимість їх як непересічної культурної події країни засвідчила присутність знімальної групи телерадіокомпанії «Культура».

Леонід Скрипка

ВИСТАВКА «БУДИНОК «БУРСИ» В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ»

У рамках відзначення 90-річчя заснування архівної служби України в приміщенні ЦДАМЛМ України відкрито виставку під назвою: «Будинок «бурси» в контексті історії українських архівів», присвячену одній з найстаріших архівних установ України і Києва в будівлі колишньої Софійської «бурси». На виставці представлені матеріали з центральних державних архівів України (ЦДАВО України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, ЦДАМЛМ України) та Державного архіву м. Києва.

Копії документів ЦДАК розкривають історію самого будинку, спорудженого у 1763–1767 рр. невідомими донедавна українськими архітекторами

Михайлом Юрасовим і Пилипом Поповим. У ньому з 1786 р. по 1825 р. та з 1839 р. по 1917 р. знаходилася Софійська духовна школа (бурса), у 1825–1839 рр. – резиденція митрополита Є. Болховітінова. На стендах розміщено план території Софійського монастиря з позначеною на ньому будівлею, архітектурні креслення споруди, копії фотознімків різних років із фондів ЦДАМЛМ України та ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Привертає увагу законопроект про заснування Українського головного архіву в Києві 1918 р., третім пунктом якого визначалося, що під архів відводиться будинок Софійської духовної школи. Серед архівних документів – «Відомості про бу-

ХІ. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

динки, які існують на території садиби Києво-Софійського кафедрального собору» від 28 травня 1920 р., проект декрету Раднаркому УРСР від 10 липня 1922 р. про розміщення архіву революції і Київського обласного архіву в будинку колишнього Софійського духовного училища.

Тут же листи першого директора Київського центрального історичного архіву В. В. Міяковського до тодішнього уряду України з проханням виділити кошти на ремонт приміщення. Документи свідчать що історичний архів у середині 1920-х рр. носив ім'я відомого історика, археографа В. Б. Антоновича.

Архівні документи 1930-х рр. розкривають трагічні сторінки в історії цього архіву, пов'язані з незаконним виселенням його київською міською владою (витяги з протоколів, листування дирекції установи, акт, протоколи допиту співробітника архіву). Тоді, на початку квітня 1932 р., міськрада без законних підстав запропонувала архіву звільнити приміщення і, незважаючи на протести, організувала насильне перевезення архівних матеріалів до будівель Михайлівського монастиря. Тоді добитися відновлення справедливості вдалося лише завдяки втручання прокуратури.

У 1941 р. було прийнято рішення, а у 1943 р. почалася здійснюватися перебудова мережі центральних державних архівів України. Зокрема, на

базі частини фондів Київського обласного архіву та Архіву давніх актів було створено Центральний державний історичний архів УРСР, що знову потягло за собою підтвердження права на користування будинком колишньої «бурси». Документи 1940-х рр., подані на виставці, знайомлять з постановами Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У про звільнення приміщення історичним архівом та скасування цього рішення. 26 квітня 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР закріпили за УДА НКВС УРСР і Центральним державним історичним архівом УРСР приміщення по вул. Володимирській, 22-а. В архівному фонді історика архітектури М. П. Цапенка зберігається паспорт і картка на пам'ятник архітектури XVIII ст.

Окремо подано матеріали про перші роки діяльності ЦДАМЛМ України, а саме (листування діячів української культури з виконавчими органами влади про створення архіву-музею, постанови, накази), а також документи про реставраційно-ремонтні роботи. Експозицію ілюструють фотознімки трудового колективу та приміщень архіву-музею. Завершують виставку документи за період 2006–2007 рр., пов'язані з орендою приміщення ЦДАМЛМ України.

Виставка розрахована на дослідників, діячів культури та мистецтва, найширші верстви населення.

ВЛАДИСЛАВ ВИКТОРОВИЧ ХАРКОВЕНКО

Администрация Государственного архива Одесской области с глубоким прискорбием сообщает о безвременной кончине 11 июля 2007 г. начальника отдела информации, использования документов и внешних связей Госархива Владислава Викторовича Харковенко и от лица всего коллектива выражает искренние соболезнования родным и близким, друзьям и коллегам. Ушел из жизни замечательный человек, прекрасный специалист, верный друг и товарищ, посвятивший архивному делу более 20 лет жизни. Светлый образ Владислава Викторовича всегда будет жить в наших сердцах.

Владислав Викторович начал свою трудовую деятельность в Госархиве сразу же после окончания школы в 1986 году в должности реставратора. Пройдя службу в рядах Советской Армии, возвратился в архив. Без отрыва от трудовой деятельности закончил исторический факультет Киевского национального университета им. Т. Шевченко. В архиве прошел путь от реставратора до начальника отдела информации, использования документов и внешних связей, овладев профессией архивиста в совершенстве.

Долгие годы работал в читальном зале архива, оказывая бесценную помощь людям в поиске документов о трудовом стаже, образовании, пребывании в нацистском рабстве, имуществе, награждениях. Как высококлассный профессионал в своем деле, пользовался большим уважением среди ученых и исследователей, поскольку щедро делился с ними своими знаниями и наработками. Особенно ярко проявил себя в издательской деятельности как организатор и координатор многих проектов по публикации серии «Труды Государственного архива Одесской области». При его непосред-

ственном участии изданы солидные научные работы по истории греческой общины Одессы, архивного дела, Голодомора 1932–1933 гг. в Украине и др.

Владислав Харковенко был редким специалистом в области генеалогических исследований, оказывавшим помощь в установлении своих корней, родственных связей и национальности тысячам граждан не только Украины, но и ближнего и дальнего зарубежья.

Активно и с интересом он осваивал новые направления работы, в частности информатизацию архивного дела. Им были разработаны уникальные компьютерные базы данных по документальной истории Одессы и юга Украины, которыми будет пользоваться не одно поколение архивистов и исследователей. Владислав Викторович был первым, кто готовил материалы для ВЕБ-сайтов Госархива Одесской области. Всем запомнились его замечательные по содержанию и дизайну Интернет-выставки архивных материалов на самые актуальные и волнующие общество вопросы, а также выступления по телевидению и в печатных средствах массовой информации.

Владислав Викторович многие годы щедро делился своим бесценным опытом с начинающими сотрудниками архива и студентами-практикантами. Его отличали потрясающая доброжелательность, отзывчивость и желание помочь людям. Он был прекрасным и безотказным другом, который всегда приходил на помощь и подставлял свое плечо. Мы запомним его улыбающимся, полным идей и планов, добрым и светлым. А дела его продолжим. Вечная память тебе, дорогой Влад!

*Коллектив Государственного архива
Одесской области*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексєєнко Анна** – провідний спеціаліст відділу формування НАФ і діловодства ЦДНТА України, аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна (м. Харків, Україна)
- Безручко Олександр** – к. мистецтвознавства, молодший науковий співробітник відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (м. Київ, Україна)
- Білаш Радомир Б.** – магістр етнології, старший науковий співробітник музею «Село спадщини української культури» Міністерства туризму, парків, відпочинку і культури Альберти, голова Товариства канадських етнологів (м. Едмонтон, Альберта, Канада)
- Бурім Дмитро** – к. і. н., учений секретар Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Власенко Валерій** – к. і. н., завідувач кафедри історії Сумського державного університету (м. Суми, Україна)
- Войцехівська Ірина** – д. і. н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Ємельянова Тетяна** – завідувач сектору публікації документів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного (м. Київ, Україна)
- Желєзко Алла** – аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна)
- Ігнатуша Алевтина** – головний спеціаліст архівного відділу Запорізької міської ради (м. Запоріжжя, Україна)
- Калакура Ярослав** – д. і. н., Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої школи України (м. Київ, Україна)
- Карамаш Сергій** – старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва (м. Київ, Україна)
- Кашеварова Наталія** – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Кіштимов Андрій** – к. і. н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту підприємництва і парламентаризму (м. Мінськ, Білорусь)
- Ковтун Марина** – науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Кондратенко Олег** – молодший науковий співробітник Інституту архівознавства НБУВ (м. Київ, Україна)
- Костилєва Світлана** – д. і. н., професор, заступник завідувача кафедри історії Національного технічного університету «КПІ» (м. Київ, Україна)
- Кураєв Олексій** – д. і. н., старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Лаврус Віктор** – аспірант УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Лебедєва Валентина** – старший викладач кафедри білоруської культури Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (м. Гомель, Білорусь)
- Литвинова Тетяна** – завідувач художнього відділу музею Гомельського палацово-паркового ансамблю (м. Гомель, Білорусь)
- Лось Валентина** – молодший науковий співробітник Інституту рукопису НБУВ (м. Київ, Україна)
- Ляшенко Вікторія** – аспірантка УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Мага Ірина** – к. і. н., заступник директора з наукової роботи УНДІАСД (м. Київ, Україна)

- Малолєтова Ніна** – науковий співробітник Центру формування бібліотечно-інформаційних ресурсів НБУВ (м. Київ, Україна)
- Макієнко Олексій** – к. і. н., старший викладач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету (м. Херсон, Україна)
- Марченко Петро** – к. техн. н., старший науковий співробітник відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Матяш Ірина** – д. і. н., професор, директор УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Медведська Людмила** – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Мицик Юрій** – д. і. н., професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Мишук Сергій** – к. і. н., доцент Міжнародного науково-технічного університету (м. Київ, Україна)
- Палеха Юрій** – к. і. н., завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності, доктор філософії з ділового адміністрування, професор Європейського університету (м. Київ, Україна)
- Плешкевич Євгеній** – к. і. н., завідувач кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін філіалу Російського державного гуманітарного університету у м. Саратові (м. Саратов, Російська Федерація)
- Потульницький Володимир** – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Приходько Людмила** – к. і. н., проректор з наукової роботи Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого (м. Київ, Україна)
- Рибakov Андрій** – к. і. н., директор БілНДІДАС (м. Мінськ, Білорусь)
- Сєбта Тетяна** – к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Скрипка Леонід** – к. біол. н., директор ЦДАМЛМ України, (м. Київ, Україна)
- Смолянчук Олександр** – д. і. н., професор Європейського гуманітарного університету (м. Вільнюс, Литва)
- Томазов Валерій** – к. і. н., старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)
- Федосов Володимир** – к. економ. н., заступник директора БілНДІДАС (м. Мінськ, Білорусь)
- Харук Андрій** – к. і. н., доцент кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна)
- Чекмарьова Любов** – пошукувач НБУВ (м. Київ, Україна)
- Чернецький Євген** – завідувач сектору інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської централізованої бібліотечної системи, пошукувач УНДІАСД (м. Біла Церква, Україна)
- Чуткий Андрій** – к. і. н., доцент, директор Музею історії Київського національного економічного університету (м. Київ, Україна)
- Швецова-Водка Галина** – д. і. н., професор, завідувач кафедри бібліографознавства і бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне, Україна)
- Шумейко Михайло** – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь)
- Ямкова Ольга** – старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Ясь Олексій** – к. і. н., старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)

Наукове видання

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том п'ятнадцятий

Художнє оформлення обкладинки

А. С. Заєць, Н. В. Михайличенко

Редактор *А. М. Катренко*

Технічний редактор *М. А. Притикіна*

Верстка *Л. М. Федорова*

Коректори *О. М. Коваль, М. В. Ковтун, О. М. Ямкова*

Бібліографічна редакція *С. С. Артамонова*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 12.10.2007 р. Формат 60x84/8
Умовн.-друк. арк. 26,97 Умовн.-фарбо-відб. 27,57 Обл.-вид. арк. 28,75
Наклад 250 прим. Зам. № 320

Видання надруковано у Видавництві Європейського університету
з оригінал-макета, підготовленого в УНДІАСД
03115, Україна, Київ-115, вул. Депутатська, 15/17

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001